

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μόρος γυναικών στα αρχαία ελληνικά επιγράμματα

Ζητήματα Ιστορικής Δημογραφίας

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

Διδακτορική διατριβή

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Κέρκυρα 2013

Μόρος γυναικών στα αρχαία ελληνικά επιγράμματα
Ζητήματα Ιστορικής Δημογραφίας

Μόρος γυναικών στα αρχαία ελληνικά επιγράμματα
Ζητήματα Ιστορικής Δημογραφίας

Επόπτης καθηγητής : Δημήτριος Ανωγιάτης-Pelé

Μέλη : Παναγιώτης Δουκέλλης, Ηλίας Σβέρκος

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

Διδακτορική διατριβή

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Κέρκυρα 2013

Περιεχόμενα	
Αντί προλόγου	4
Εισαγωγή.....	5
Κεφάλαιο 1 ^ο	
Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΩΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟ ΜΕΓΕΘΟΣ	
1.1. Ηλικίες θανάτου γυναικών στα επιτύμβια επιγράμματα	17
1.1.1. Ο πρόωρος θάνατος ως διάψευση της προσδοκίας του γάμου	35
1.1.2 Ο πρόωρος θάνατος ως ματαίωση μιας επένδυσης για τα γηρατειά	60
1.1.3 Μακρόβιες γυναίκες	70
1.2. Αιτίες θανάτου γυναικών στα επιτύμβια επιγράμματα.....	79
1.2.1 Ασθένειες και ατυχήματα	79
1.2.2 Η μητρική θνησιμότητα στα επιτύμβια επιγράμματα.....	96
1.2.3. Ο πρόωρος θάνατος ως έκφραση του θείου φθόνου	112
Κεφάλαιο 2 ^ο	
ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΣΤΟΝ ΚΑΘΡΕΦΤΗ ΤΩΝ ΕΠΙΤΑΦΙΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ	
1.1. Το επιτύμβιο επίγραμμα στην ταφική τελετουργία.....	125
2.2. Επιτάφιοι θρήνοι και παραμυθητικοί τόποι στα επιτύμβια επιγράμματα	138
2.3 Οι οικογενειακές σχέσεις στα επιτύμβια επιγράμματα.....	153
2.3.1 Το επιτύμβιο μνημείο ως σημείο αναφοράς της οικογένειας.....	153
2.3.2. Αναθέτες των επιτύμβιων μνημείων.....	165
2.3.3 Το μικρό κορίτσι στην οικογένεια.....	173
2.3.4 Οι συζυγικές σχέσεις.....	187
Κεφάλαιο 3 ^ο	
ΙΔΙΑΙΤΕΡΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΣΤΑ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ	
3.1. Γυναίκες σε δημόσια αξιώματα	222
3.2. Μουσικαί και τεχνικαί.....	230
3.3. Αποδημούσες και πλάνητες γυναίκες	241
Συμπεράσματα	246
Συντομογραφίες.....	255
Ευρετήριο ονομάτων προσώπων.....	256
Βιβλιογραφία	264

Αντί προλόγου

Η εκπόνηση της παρούσης διατριβής αποτελεί συνέχεια των σπουδών που πραγματοποίησα το διάστημα 2004-2006 στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος «Ιστορική Δημογραφία» του τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Η φοίτηση στο παραπάνω πρόγραμμα μου έδωσε τα εναύσματα αλλά και τα εργαλεία, για να διευρύνω τις γνώσεις μου για τον αρχαίο κόσμο με τη μελέτη πάνω σε ζητήματα που αφορούν τον πληθυσμό και τη σημασία του στη διαμόρφωση των κοινωνικών και πολιτικών δομών.

Αισθάνομαι την ανάγκη να πω πως η προσπάθειά μου να διερευνήσω την πολυδιάστατη σχέση των γυναικών με τον θάνατο στην αρχαιότητα δεν θα είχε αποδώσει καρπούς χωρίς την πολύτιμη αρωγή, τις εύστοχες παρατηρήσεις και την επιστημονική υποστήριξη των καθηγητών μου, κ.κ. Δημητρίου Ανωγιάτη Πελέ, Παναγιώτη Δουκέλλη και Ηλία Σβέρκου. Τους ευχαριστώ θερμά γι' αυτή τη συνεργασία. Ευχαριστώ επίσης τους φίλους και οικείους που συνέβαλαν, με την ηθική, κυρίως, υποστήριξη που μου προσέφεραν, στην πρόοδο και την ολοκλήρωση αυτής της δουλειάς.

Κέρκυρα, Σεπτέμβριος 2013

Εισαγωγή

Αυτή είναι η θνητότητα: η κίνηση πάνω σε ευθεία γραμμή μέσα σ' έναν κόσμο όπου το καθετί κινείται, αν κινείται καθόλου, με κυκλική τροχιά.

Hannah Arendt, *Η ανθρώπινη κατάσταση*

Καθώς διατρέχουμε τις πολύτομες εκδόσεις, όπου βρίσκονται αποθησαυρισμένες οι επιγραφές και τα επιγράμματα των αρχαίων χρόνων, διαπιστώνουμε πως ένας σημαντικός αριθμός των τελευταίων προέρχεται από επιτύμβια σήματα γυναικών. Οι περισσότερες από τις θανούσες δηλώνονται σε αυτά απλώς με το όνομα και το πατρώνυμο ή σπανιότερα με το όνομα του ανδρός τους. Οι πιο ευνοημένες έχουν τιμηθεί από τους οικείους τους με ένα λαμπρότερο μνημείο, πάνω στο οποίο έχει χαραχτεί κι ένα έμμετρο συνήθως επιτάφιο, σύντομο ή πολύστιχο, ανάλογα με τις επιταγές του συρμού της εποχής.¹ Τα ποιήματα αυτά είναι κατά κύριο λόγο έργα που τοπικοί καλλιτέχνες συνθέτουν κατά παραγγελία ακολουθώντας πρότυπα που κυκλοφορούν ευρέως.²

Η πρόθεση της ανέγερσης των επιτύμβιων σημάτων είναι σε κάθε περίπτωση κοινή· να μείνει κάποιο ίχνος στη μνήμη των ανθρώπων, ένα σημάδι στον κόσμο, κάποια υπόμνηση μιας ύπαρξης μοναδικής. Ο λόγος των ζώντων και παρόντων γίνεται το στερνό καταφύγιο των απόντων και των τεθνεώτων και οι λέξεις της επιγραφής χαράσσονται στον λίθο, για να προσδώσουν σε εφήμερα όντα σταθερότητα, εγκοσμιότητα και αθανασία· για να χαρίσουν, με άλλα λόγια, «αντοχή στον χρόνο, ζωή αθάνατη πάνω σ' αυτή τη γη και σ' αυτόν τον κόσμο όπως έχει δοθεί, σύμφωνα με την ελληνική αντίληψη, στη φύση και τους ολύμπιους θεούς.»³

Έχει συχνά επισημανθεί ότι τα επιτάφια αυτά έχουν στερεότυπο χαρακτήρα και δεν αποκαλύπτουν πολλά για την προσωπικότητα του νεκρού. Δεν μας λένε ασφαλώς τίποτα για τα βιώματα και τις εμπειρίες του ιδωμένα από μια οικεία σε μας – που κινούμαστε σε ένα πνευματικό κλίμα θρεμμένο με τις λεπταίσθητες παρατηρήσεις της ενδοσκόπησης και της ψυχανάλυσης- εσωτερική σκοπιά. Ακόμα κι εκείνα που είναι γραμμένα σε πρώτο πρόσωπο και διαπνέονται από κάποιον

¹ Βλ. Ριζάκη – Τουράτσογλου 2000, 267.

² Για τα λογοτεχνικά χαρακτηριστικά των επιγραμμάτων που χαράσσονταν σε πέτρα βλ. Kazazis 1996-97, 11-30.

³ Arendt (ελλ. εκδ.) 1986, 33

εξομολογητικό τόνο παραμένουν πολύ συγκρατημένα και ελάχιστα αποκαλυπτικά. Αποτελούν πάντοτε καταθέσεις τρίτων, αυτηκόων και αυτοπτών μαρτύρων. Και είναι σημαντικό ότι η ζωή εδώ, ιδωμένη υπό το πρίσμα του θανάτου, καταφάσκει σε όλες της τις εκδηλώσεις. Το βλέμμα μαλακώνει και ο λόγος συγκρατεί από το ποτάμι του χρόνου μόνο το καλό. Κάποιες φορές μνημονεύεται ένα μόνο γεγονός, μία όψη του βίου ή η τελευταία πράξη. Ο στοχασμός, το αίσθημα και η φαντασία μπορούν να συμπληρώσουν τα υπόλοιπα.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, τα επιτύμβια επιγράμματα μας επιτρέπουν να ρίξουμε μια κλεφτή, έστω, και φευγαλέα ματιά στη ζωή ενός ανθρώπου, να αγγίξουμε και να αισθανθούμε κάτι από τον κόσμο του. Όταν ιδίως έχουμε να κάνουμε με γυναίκες, οι μαρτυρίες αυτές έχουν ιδιαίτερο βάρος, καθώς για τις περισσότερες συνιστούν μια μορφή καταγραφής τους στον δημόσιο χώρο, μια έξοδο από το ημίφως του ιδιωτικού. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι η έκθεση αυτή ή με άλλα λόγια η παρουσία των άλλων είναι τυπική προϋπόθεση για να έχει νόημα οποιοδήποτε εγκώμιο.

Στο ιδιότυπο κοιμητήριο που δημιουργούν οι συλλογές επιτύμβιων επιγραμμάτων δίπλα-δίπλα θα συναντήσουμε γυναίκες που στη ζωή κινήθηκαν σε χώρους απομακρυσμένους και προσεκτικά οριοθετημένους, όπου οι ευκαιρίες συνάντησης ήταν λιγοστές.⁴ Στις όχθες του Αχέροντα οι κοινωνικές διακρίσεις φαίνεται να ατονούν. Ανάμεσά τους διακρίνουμε ιέρειες, εταίρες, μίμους και χορεύτριες, δούλες και αστές, ανέγγιχτα κορίτσια, αφοσιωμένες συζύγους, πολύπαθες ηλικιωμένες γυναίκες. Πρόκειται για την απεικόνιση της αστείρευτης πολυμορφίας του βίου από ένα είδος λόγου που, παρά την τυπικότητά του, παρουσιάζει τόση ποικιλία όσες και οι περιπτώσεις στις οποίες αναφέρεται. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ανάμεσα στις χιλιάδες επιτύμβια επιγράμματα δεν θα συναντήσουμε ποτέ δύο πανομοιότυπα, όσο κι αν, όπως είπαμε πιο πάνω, γνωρίζουμε ότι κυκλοφορούσαν πρότυπα προς χρήση των ποιητών που αναλάμβαναν κατά παραγγελία τη σύνταξη τέτοιων κειμένων.

Με βάση αυτό το υλικό - τα ελληνικά επιτύμβια επιγράμματα που μνημονεύουν γυναίκες- η παρούσα διατριβή επιχειρεί να διερευνήσει τη σχέση των

⁴ Ως «απέραντο κοιμητήριο ποιητικών επιτύμβιων επιγραφών» χαρακτηρίζει ο Salvatore Nicosia την *Παλατινή Ανθολογία*. Βλ. Nicosia (ελλ.εκδ.)1994, 12.

γυναικών με τον θάνατο στον αρχαίο κόσμο. Το εγχείρημα αποδεικνύεται ιδιαίτερα δύσκολο, καθώς στην πραγματικότητα συσχετίζουμε δύο μεγέθη που φέρουν τεράστιο βιολογικό, κοινωνικό και ψυχολογικό φορτίο και άπτονται δύο επιστημονικών πεδίων που τις τελευταίες δεκαετίες βρίσκονται στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος: των σπουδών φύλου και της ιστορίας του θανάτου. Αμφότερα τα πεδία εκρέουν από κοινά ιστορικά ρεύματα, διακρίνονται από ριζοσπαστισμό στην αξιοποίηση και τον συνδυασμό των πηγών και έχουν να επιδείξουν πλούσια βιβλιογραφία.

Όσον αφορά στις γυναικείες σπουδές, η έκρηξη του φεμινιστικού κινήματος συνέβαλε αποφασιστικά τα τελευταία χρόνια στη στροφή του ενδιαφέροντος των ιστορικών της αρχαιότητας προς τις γυναίκες και στη συγκρότηση ενός αυτόνομου πεδίου στον τομέα των κλασικών σπουδών. Οι γυναικείες σπουδές είχαν από τα πρώτα στάδια σαφή πολιτική διάσταση και πολεμικό χαρακτήρα.⁵ Αρχικά το ενδιαφέρον των ερευνητών προσέλκυσε η εικόνα και η ζωή των γυναικών στον αρχαίο κόσμο. Σύντομα όμως κατέστη φανερό πως, αν θέλουμε να μάθουμε περισσότερα για τις γυναίκες, θα πρέπει να διευρύνουμε και να μετατοπίσουμε την εστίαση της έρευνάς μας από το θέμα «γυναίκες» στις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα δύο φύλα και τη σημασία που έχει ο παράγοντας φύλο στην κοινωνική και πολιτική οργάνωση και δομή. Με τον όρο ιστορία του φύλου, που διαδέχτηκε τον όρο ιστορία των γυναικών, εννοούμε την ιστορία της κοινωνικής συγκρότησης των κατηγοριών του αρσενικού και του θηλυκού. Το φύλο θεωρείται στα πλαίσια αυτά ως θεμελιακή κατηγορία, μέσω της οποίας αποδίδεται νόημα στις κοινωνικές σχέσεις, αλλά και ως η αρχή οργάνωσης κοινωνικών θεσμών, όπως η οικογένεια, οι δομές της συγγένειας, ο καταμερισμός εργασίας σε όλες τις εκφάνσεις της πολιτικής, κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής ζωής.⁶ Το φύλο, με άλλα λόγια, αντιμετωπίζεται ως συστατικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων και ταυτόχρονα ως

⁵ Χαντζαρούλα 2011, 135-36. «Η ιστορία των γυναικών αναδύθηκε μέσα από το πολιτικό πρόταγμα της χειραφέτησης των γυναικών και της αναγνώρισής τους ως ενεργών υποκειμένων. (...) Το ζήτημα της ισότητας και της διαφοράς, κεντρικά στο φεμινιστικό κίνημα, έγιναν εξίσου κεντρικά και στη μελέτη του παρελθόντος.»

⁶ Για τις νέες θεωρητικές αναζητήσεις στα πλαίσια της ιστορίας των γυναικών και των σπουδών φύλου (gender studies), βλ. Αβδελά & Ψαρρά (επ.) 1997 και Καντσά, Μουτάφη, Παπαταξιάρχης (επ.) 2011.

πρωταρχικός τρόπος νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας.⁷

Ωστόσο κάθε σχετική έρευνα για την αρχαιότητα προσκρούει στην ανεπάρκεια και την αναξιπιστία των πηγών οι οποίες κατάφεραν να περισώσουν και να μεταφέρουν ως εμάς πολύ λίγα από ό τι θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε αυθεντική γυναικεία εμπειρία. Η έρευνα σχετικά με τη ζωή και τις εμπειρίες των γυναικών στον αρχαίο κόσμο βασίστηκε κατά κύριο λόγο σε λογοτεχνικά κείμενα και παραστάσεις αγγείων δίνοντας έμφαση συχνά στον διπολισμό αρσενικού – θηλυκού.⁸ Δεδομένης λοιπόν της σπανιότητας των μαρτυριών, επιβάλλεται να μην αγνοήσουμε καμιά από τις διαθέσιμες πηγές δεδομένων. Τα επιγράμματα αποτελούν μία από τις πηγές που δεν έχουν ακόμη αξιοποιηθεί πλήρως. Το πλήθος των επιστημονικών άρθρων που έχουν δει το φως της δημοσιότητας την τελευταία κυρίως δεκαετία, καρπός της συστηματικότερης προσέγγισης της πηγής, μαρτυρεί τη σπουδαιότητα που αποδίδεται στα επιγράμματα για τη μελέτη του φύλου.⁹ Πρόθεσή μας ωστόσο δεν είναι να μελετήσουμε διεξοδικά το status και τους ρόλους των γυναικών στις αρχαίες κοινωνίες, αλλά να φωτίσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα ταφικά έθιμα και πιο συγκεκριμένα τα επιτύμβια επιγράμματα, συνέβαλλαν στην συγκρότηση των έμφυλων ταυτοτήτων. Όσον αφορά στην ελληνική αρχαιότητα, οι ταφικά έθιμα, με τις πρακτικές, τις εικαστικές παραστάσεις και τον γραπτό λόγο που συμπεριελάμβαναν, κατείχαν, όπως θα δούμε, κομβικό ρόλο στη διαμόρφωση του ιδεώδους για τα δύο φύλα. Το ζήτημα των γυναικών προσεγγίζεται εδώ με τους όρους της εμπειρίας και της αναπαράστασης. Τα επιτύμβια επιγράμματα με τον κανονιστικό τους λόγο σκιαγραφούν παραστάσεις ιδεωδών γυναικείων μορφών, στις οποίες ωστόσο παρεισφρέουν και ψήγματα της ιστορίας γυναικών με σάρκα και οστά, δηλαδή ψήγματα της πραγματικής τους εμπειρίας.

⁷ Βλ. Ορισμός της S. Harding. Παρατίθεται από την Π. Χαντζαρούλα 2011, 147.

⁸ Για πρόσφατες μελέτες του φύλου που βασίζονται στην αρχαιολογία βλ. Cullen 1996, 409-414, Foxhall 1989, 22-44, Newett 1995, 363-381, Houby- Nielsen 1995, 129-191 και 1996, 233-260.

⁹ Είναι αλήθεια επίσης πως αναφορές σε επιγραφές και επιτύμβια μνημεία γίνονται σε όλες τις μελέτες που αφορούν την ιστορία των γυναικών, ενώ αποτελούν βασική πηγή στο έργο των M. Lefkowitz και E. Fant *Women's life in Greece and Rome: A source Book in Translation*, Βαλτιμόρη 1992 και στο εκτενές άρθρο της A-M. Vérilhac, "L'image de la femme dans les épitaphes funéraires grecques" *La femme dans le monde méditerranéen*, Λυών 1985. Μια επισκόπηση της ιστοριογραφικής παραγωγής των τελευταίων δεκαετιών που αφορά στη μελέτη των γυναικών στον αρχαίο κόσμο επιχειρεί ο B. Rawson (1995, 1-20).

Όσον αφορά στο δεύτερο πεδίο, την ιστορία του θανάτου, σημαντική πρέπει να πούμε πως υπήρξε για την ανάπτυξή του η συμβολή της Ιστορικής Δημογραφίας. Από την έκδοση του έργου του Beloch *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt* το 1886, που θεμελίωσε την Ιστορική Δημογραφία της Αρχαιότητας, το ερευνητικό ενδιαφέρον για τη μελέτη των αρχαίων πληθυσμών παραμένει αμείωτο. Κοινός στόχος των μελετητών αποτελεί η διερεύνηση των δομών και της δυναμικής των αρχαίων πληθυσμών και κοινή τους πεποίθηση - παρά τη σφοδρότητα των αντιπαραθέσεων - ότι η διερεύνηση διαφόρων όψεων του πληθυσμού αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την πληρέστερη κατανόηση των αρχαίων κοινωνιών και πολιτισμών. Θέματα όπως το μέγεθος του πληθυσμού, η μέση διάρκεια ζωής ανδρών και γυναικών, το προσδόκιμο επιβίωσης, οι δείκτες γεννητικότητας, το δημογραφικό βάρος που έχουν παράμετροι όπως η ηλικία γάμου ή οι πρακτικές ελέγχου των γεννήσεων, εξετάστηκαν διεξοδικά από τους δημογράφους της αρχαιότητας με βάση αρχαίες μαρτυρίες, όπως είναι οι επιγραφές, τα σκελετικά κατάλοιπα, οι αρχαίες απογραφές και η νομοθεσία, αλλά και σύγχρονες μεθόδους, όπως οι επιφανειακές αρχαιολογικές έρευνες και τα μοντέλα θνησιμότητας. Η μαθηματική και στατιστική διαπραγμάτευση που διεξήχθη στα πλαίσια της ιστορικής δημογραφίας συνοδεύτηκε τις τελευταίες δεκαετίες από τη μελέτη των ταφικών εθίμων και πρακτικών με βάση παραστάσεις αγγείων και επιτύμβια μνημεία και με στόχο την διερεύνηση και κατανόηση των αντιλήψεων και των νοοτροπιών που αφορούν ευρύτερα στη στάση των ανθρώπων απέναντι στον θάνατο στον αρχαίο κόσμο. Κατ' αυτόν τον τρόπο η ιστορία του θανάτου δεν περιορίζεται στις δημογραφικές μεταβολές, αλλά συμπεριλαμβάνει στα ενδιαφέροντά της τις αλλαγές που αφορούν στο ανθρώπινο βίωμα και την κοινωνική αντιμετώπιση του θανάτου, εκκινώντας από την παρατήρηση ότι τόσο οι στάσεις απέναντι στη ζωή και τον θάνατο, τις ηλικιακές φάσεις της ανθρώπινης ζωής και την ασθένεια, όσο και οι πρακτικές με τις οποίες αυτές εκδηλώνονται ούτε σταθερές είναι ούτε και μονοσήμαντες.

Όπως γίνεται λοιπόν αντιληπτό, η εξαιρετική ευρύτητα του θέματος θέτει από την πρώτη στιγμή ζητήματα μεθοδολογίας και διαχείρισης του υλικού. Κάποια όρια πάντως στην προσέγγιση του θέματος χαράσσει η ίδια η φύση και ο χαρακτήρας της πηγής.

Το θέμα προσεγγίζεται σε τρία επίπεδα που συμπλέκονται: το αδρό δημογραφικό επίπεδο, όπου καταγράφεται ο θάνατος ως βιολογικό γεγονός, το

επίπεδο των πρακτικών και των εθίμων που συνοδεύουν τον νεκρό από την επιθανάτια κλίνη ως το κοιμητήριο και το επίπεδο του λόγου που εκφέρει ένας πολιτισμός για τον θάνατο, ο τρόπος με τον οποίο στοχάζεται πάνω σε αυτόν και τον εντάσσει στη νόησή του.

Τα επιτύμβια επιγράμματα έχουν να πουν πολλά για τα δύο τελευταία επίπεδα της έρευνας, καθώς ανήκουν τόσο στις άμεσες γραπτές μαρτυρίες που περιγράφουν και εξηγούν τα ταφικά έθιμα όσο και στα υλικά κατάλοιπα των ίδιων των εθίμων. Αποτελούν μέρος των πρακτικών εκείνων που διαχώριζαν τους ζωντανούς από τους νεκρούς, αλλά ταυτοχρόνως επέβαλλαν την παρουσία τους στο τοπίο, καθώς τα επιτύμβια μνημεία πάνω στα οποία ήταν χαραγμένα καταλάμβαναν συνήθως μια θέση κατά μήκος των οδικών αξόνων που συνέδεαν το άστυ με την ύπαιθρο. Ήταν, με άλλα λόγια, σταθερό υλικό στοιχείο του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο οι άνθρωποι ζούσαν και κινούνταν, στοιχείο που διεκδικούσε συνεχώς ένα μέρος της προσοχής τους.

Ως γραπτή μαρτυρία, τα επιτύμβια επιγράμματα αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι υποδέχονταν και αντιμετώπιζαν τον θάνατο· αποτελούν συνεπώς ρητή έκφραση των αντιλήψεων μιας κοινωνίας πάνω στη στερνή μορφή μετάβασης και μετουσίωσης. Πρόκειται για λόγο συγκρατημένο, παραμυθητικό, διδακτικό, προτρεπτικό ή αποτρεπτικό, που απορρέει από την σταθερή ελληνική αντίληψη ότι «όπου υπάρχει αρετή δεν μπορεί να εμφανιστεί η λήθη».¹⁰ Αποτελεί προϊόν μιας καλλιεργημένης και εξαιρετικά εγγράμματης κοινωνίας, που για να αντιμετωπίσει την τραγική ουσία των ανθρωπίνων πραγμάτων καταφεύγει στον λόγο, στον οποίο επιφυλάσσει ούτως ή άλλως εξέχουσα θέση και του οποίου τη δύναμη και τα όρια αντιλαμβάνεται σε βάθος. Θα προσθέταμε πως ο λόγος των επιγραμμάτων παρουσιάζει και ένα ακόμη συγκριτικό πλεονέκτημα: κινείται στο μεταίχμιο ενός οργανωμένου λόγου περί θανάτου, όπως είναι, για παράδειγμα, οι επιτάφιοι λόγοι που εκφωνούνταν στο *δημόσιον σῆμα* προς τιμή των νεκρών του πολέμου, και ενός λιγότερου συνειδητού λόγου, λίγο πολύ αυθόρμητου και ανεπιτήδευτου, που αρθρώνουν οι άνθρωποι για τον θάνατο στις ιδιωτικές τους συνομιλίες. Αποκαλύπτει με άλλα λόγια, όχι μόνο ιδεολογίες αλλά και νοοτροπίες.

Ωστόσο, η δημογραφική αξία των επιτύμβιων επιγραμμάτων πρέπει να πούμε ότι είναι περιορισμένη, αν αντιμετωπιστούν ως πηγή που μπορεί να προμηθεύσει

¹⁰ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* 1100b 12-17.

στατιστικά στοιχεία, πίνακες και δημογραφικούς δείκτες.¹¹ Οι γυναικείες «προσωπογραφίες» που αποτυπώνονται στα επιγράμματα, αποτελούν μοναδικές ατομικές περιπτώσεις που ανθίστανται σε κάθε είδους στατιστική επεξεργασία και μαθηματική διαπραγμάτευση. Θέτουν επιπλέον κάποιους περιορισμούς τους οποίους πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη, αν θέλουμε να αποφύγουμε τις αβάσιμες γενικεύσεις.

Δεν πρέπει να ξεχνούμε καταρχάς πως οι επιτύμβιες επιγραφές αφορούν ως επί το πλείστον σε αστικούς πληθυσμούς και συνεπώς το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων, οι αγροτικοί πληθυσμοί, δεν αντιπροσωπεύονται σε αυτές. Επιπλέον αφορούν κυρίως σε ένα εύπορο μεσαίο στρώμα, ενώ οι φτωχοί των πόλεων έχουν μικρή παρουσία. Είναι αλήθεια επίσης πως δεν μας προσφέρουν ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα των ηλικιών θανάτου. Η κατανομή των ηλικιών που προκύπτει από επιγραφικά δεδομένα δεν μπορεί να εναρμονιστεί με κανένα εύλογο πίνακα ορίων επιβίωσης. Αμφισβητήσιμη είναι και η αναλογία των δύο φύλων που υποδεικνύουν. Σε όλες τις σχετικές μελέτες διαπιστώνεται ότι οι επιγραφές που μνημονεύουν άνδρες είναι κατά πολύ περισσότερες από τις αντίστοιχες των γυναικών.¹²

Για τους λόγους αυτούς τα όποια δημογραφικά συμπεράσματα οφείλουν να περιοριστούν σε ένα κυρίως αστικό, σχετικά εύπορο και εσωτερικά διαφοροποιημένο κοινωνικό στρώμα, που έχει τα μέσα αλλά και την επιθυμία να ανεγείρει ένα ταφικό μνημείο.¹³ Οι ελληνικές επιγραφές προσφέρονται ακόμα λιγότερο –σε σύγκριση με τις λατινικές– για δημογραφική έρευνα, καθώς η αναγραφή της ηλικίας θανάτου σε αυτές είναι σπάνια.¹⁴ Ωστόσο δεν πρέπει να μας διαφεύγει πως οι επιτύμβιες

¹¹ Οι μελετητές αποτίμησαν με διαφορετικό τρόπο την αξία των επιγραφικών δεδομένων για τη διεξαγωγή δημογραφικών ερευνών. Ως αξιόπιστη πηγή αντιμετώπισαν τις επιγραφές ιστορικοί όπως ο Beloch (1886) και ο Szilágyi (1959). Επιφυλάξεις αντίθετα για την καταλληλότητα των επιγραφών για δημογραφική έρευνα έχουν εκφράσει πολλοί ιστορικοί και δημογράφοι. Ενδεικτικά: Hombert- Preaux 1945, Burn 1953 2-31, Henry 1957, 149-152 και 1959, 327-329, Hopkins 1966- 67, 245-267 και 1987, 113-126, Kajanto 1968, 1-72, Clauss 1975, 109-113, Parkin 1992. Το θέμα εξετάζεται επίσης από τον P. Salmon (1974, 76-113) και από τον K. Égy (1969, 51-67).

¹² Βλ. Moretti 1959, 62-63.

¹³ Βλ. Hopkins 1987, 113-126.

¹⁴ Μοναδική περίπτωση εκτεταμένης δημογραφικής έρευνας με βασική πηγή αρχαίες ελληνικές επιγραφές αποτελεί στη βιβλιογραφία η μελέτη της B. E. Richardson (1933), στην οποία η συγγραφέας υπολόγισε τον μέσο όρο ζωής βάσει 2.022 ελληνικών επιτύμβιων επιγραφών στις οποίες

επιγραφές αποτελούν, συγκριτικά με άλλες, την πλουσιότερη και αντιπροσωπευτικότερη πηγή για τον θάνατο, καθώς, έστω και κατά τρόπο άνισο, μνημονεύονται σε αυτές δούλοι, τεχνίτες, γυναίκες και μικρά παιδιά, που απουσιάζουν εμφανώς από τις υπόλοιπες γραπτές μαρτυρίες.

Από το ογκώδες σώμα των επιγραφών επιλέχτηκαν για την έρευνά μας τα επιτύμβια επιγράμματα, επειδή εξαιτίας των χαρακτηριστικών τους - είναι συνήθως εκτενέστερα κείμενα από τις επιγραφές σε πεζό λόγο- είναι πιο διαφωτιστικά και δίνουν περισσότερες πληροφορίες που αφορούν στα αίτια, την ηλικία θανάτου των ανθρώπων και τις οικογενειακές σχέσεις. Η πλειονότητα των επιγραμμάτων δημοσιεύθηκε στις συλλογές του W. Peek *Griechische Vers-inschriften*, η οποία ολοκληρώθηκε το 1955 και *Griechische Grabgedichte* του 1962, τις εκδόσεις του *Supplementum Epigraphicum Graecum* και το πεντάτομο έργο των R. Merkelbach και J. Stauber *Steinepigramme aus dem Griechischen Osten* (1998-2005). Από τα επιγράμματα της *Παλατινής Ανθολογίας* λάβαμε υπόψη εκείνα μόνο που ο W. Peek θεωρεί ως επιτύμβια. Από τις παραπάνω εκδόσεις συγκεντρώθηκαν και μελετήθηκαν οχτακόσια εξήντα επιγράμματα. Στόχος μας δεν ήταν να συμπεριλάβουμε το σύνολο των σχετικών επιγραμμάτων, καθώς νέες δημοσιεύσεις αυξάνουν διαρκώς τον αριθμό τους, αλλά να δημιουργήσουμε ένα σώμα ικανό να αποκαλύπτει τις κυρίαρχες τάσεις και να μας επιτρέπει να προβούμε στην εξαγωγή βάσιμων συμπερασμάτων.

Αρχικά ερευνήθηκε ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνεται στα επιτύμβια επιγράμματα ο θάνατος των γυναικών. Όπως όπως ο πρόωρος θάνατος κοριτσιών, ο θάνατος κατά τον τοκετό, οι περιπτώσεις μακροβιότητας και οι εικόνες «ωραίου θανάτου», οι συνέπειες τέλος που ο θάνατος μιας γυναίκας έχει στη μορφή της οικογένειας και τις οικογενειακές σχέσεις αποτελούν κάποια από τα θέματα που συζητήθηκαν διεξοδικά. Η μελέτη του θανάτου οδηγεί άλλωστε ευθέως, όπως παρατηρεί ο M. Vovelle, σε πεδία έρευνας όπως οι στάσεις απέναντι στη ζωή και οι δομές της οικογένειας, «αφού το βάρος της θνητότητας αντανακλάται στον τρόπο υποδοχής της ζωής με τον ίδιο τρόπο που και το οικογενειακό αίσθημα εκφράζεται

αναγράφεται η ηλικία θανάτου και οι οποίες καλύπτουν διάστημα πολλών αιώνων. Βλ. Grmek 1989, 105-6. Πιο περιορισμένο, αλλά και πιο αντιπροσωπευτικό είναι το δείγμα στην έρευνα του Moretti, (1959) ο οποίος μελέτησε τη μέση διάρκεια ζωής με βάση τις ελληνικές επιγραφές της Ρώμης.

άμεσα στις συμπεριφορές μπροστά στον θάνατο».¹⁵

Σε δεύτερο επίπεδο επιδιώχθηκε η συγκέντρωση και η ερμηνεία των στοιχείων που μας προσφέρουν φιλολογικές και ιατρικές πηγές σχετικά με τη γυναικεία θνησιμότητα. Στη συνέχεια τα στοιχεία αυτά συσχετίστηκαν τόσο με τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες του αρχαίου κόσμου όσο και με τις γενικές αρχές που διέπουν τη δυναμική των πληθυσμών με στόχο τη σφαιρικότερη παρουσίαση του φαινομένου. Εθίγησαν, τέλος, πλευρές της γυναικείας θνησιμότητας, όπως η βρεφοκτονία και η έκθεση κοριτσιών, αλλά και συμπεριφορές που εκδηλώνονται πιθανόν σε μια λιγότερο συνειδητή κατάσταση, στο μεταίχμιο της βούλησης, της αμέλειας και της αδεξιότητας, όπως η ελλιπής φροντίδα και επίβλεψη των κοριτσιών.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως η σπανιότητα και ο αποσπασματικός χαρακτήρας των δεδομένων, εν γένει η ίδια η φύση της πηγής, καθιστούν αναπόφευκτες τις μετατοπίσεις και τα άλματα στο χρόνο. Τα επιγράμματα που συγκεντρώθηκαν καλύπτουν το διάστημα από τον 6^ο αιώνα π.Χ. ως τον 6^ο μ.Χ. και αφορούν γεωγραφικά σε μια περιοχή τόσο εκτεταμένη όσο και η εξάπλωση του ελληνικού πολιτισμού. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος ανήκει στη ρωμαϊκή περίοδο και προέρχεται από το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Είναι ενδεικτικό πως από τα 804 χρονολογημένα επιγράμματα που αφορούν σε θανάτους γυναικών (σε σύνολο 860 που μελετήθηκαν), 518 είναι της Ρωμαϊκής περιόδου, εκ των οποίων 435 της Αυτοκρατορικής εποχής, 183 της Ελληνιστικής, 97 της Κλασικής και μόνο 6 της Αρχαϊκής. Παρ' όλα αυτά κρίναμε σκόπιμο να μην περιορίσουμε την έρευνα σε κάποια ιδιαίτερη ιστορική περίοδο και γεωγραφική περιοχή, καθώς η συνολική μελέτη επιτρέπει τη σύγκριση και τη σύλληψη των ομοιοτήτων αλλά και των διαφορών, που υπάρχουν τόσο σε κοινωνικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο νοοτροπιών. Από την άλλη μεριά, η αφθονία των πηγών σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα τα επιτύμβια μνημεία του 4^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αττική που

¹⁵ Vovelle, 2000, 27. Παρά τους περιορισμούς που επισημάναμε όσον αφορά στην καταλληλότητα των επιγραφών ως πηγής ποσοτικών δημογραφικών δεδομένων, όπως παρατηρεί ο B. Rawson, οι επιγραφές είναι για δύο λόγους πολύτιμες για τη μελέτη των οικογενειακών σχέσεων: α. αποτελούν τη μοναδική σχεδόν πλούσια πηγή για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. β. είναι σύγχρονες και ταυτόχρονα λιτές και καθημερινές, σε αντίθεση με τις φιλολογικές πηγές που είναι διαμεσολαβημένες και γι' αυτό συχνά λειτουργούν ως παραμορφωτικός καθρέφτης των γεγονότων και των συμπεριφορών. Rawson, 1966, 71-83

απεικονίζουν επίτοκες γυναίκες, επιτρέπει έναν ιδιαίτερο σχολιασμό. Η επιδίωξή μας ήταν να προβούμε σε κάποιες ασφαλείς γενικές διαπιστώσεις που να μην κλονίζονται από αιφνίδια και εξαιρετικά συμβάντα, τοπικές ιδιομορφίες και αλλαγές βραχείας διάρκειας, έχοντας κατά νου το γεγονός, ότι ο αρχαίος κόσμος έχει τη δική του δημογραφική, όπως και πολιτισμική ιδιαιτερότητα, τις οποίες θεμελιώνουν, σύμφωνα με τους J-N. Corvisier και W. Suder, «τα δεδομένα που δημιουργεί η Μεσόγειος, η πολυθεϊστική παράδοση και η πολιτική οργάνωση των κοινοτήτων».¹⁶

Η υπόθεση που θα υποστηρίξουμε είναι ότι τα ίχνη των γυναικών μέσα στο χρόνο διασταυρώνονται με την ιστορία των λειτουργιών εκείνων που θεωρήθηκαν ως ο κατεξοχήν σκοπός της ύπαρξής τους. Οι γυναίκες, ακόμη και στα επιτύμβια επιγράμματα, παρουσιάζονται ως τόκος, κυοφορία και απόλαυση· υλική μέριμνα και ανάγκη· φύση, διαίσθηση και ενόραση, τόπος εγκατοίκησης του θείου. Για τον λόγο αυτό, το ειδικό βάρος της απώλειάς τους είναι ανάλογο της σημασίας και της θέσης που ο εκάστοτε πολιτισμός αποδίδει σε αυτές ακριβώς τις λειτουργίες και τις δραστηριότητες. Με άλλα λόγια, η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ο αρχαίος κόσμος αντιλαμβάνεται τον θάνατο των γυναικών απαιτεί τη διερεύνηση της διάκρισης δημοσίου και ιδιωτικού χώρου. Ακόμη και σε δημογραφικό επίπεδο η γυναικεία θνησιμότητα, αν έχει κάποιο ιδιαίτερο βάρος, αυτό αφορά κυρίως στον τρόπο με τον οποίο επηρεάζει τη γεννητικότητα και κατ' επέκταση τη δυναμική του πληθυσμού.

Η διατριβή διαρθρώνεται ως εξής:

Το πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Ο θάνατος γυναικών ως δημογραφικό μέγεθος» επικεντρώνεται σε δύο δημογραφικές παραμέτρους, τις ηλικίες και τις αιτίες θανάτου. Όσον αφορά στο πρώτο ζήτημα, παρουσιάζονται καταρχάς τα συμπεράσματα της ιστορικής δημογραφίας πάνω στο θέμα και εξετάζονται οι ηλικίες θανάτου των γυναικών που μνημονεύονται σε επιγράμματα. Μελετάται ιδιαίτερα το θέμα του πρόωρου θανάτου που κυριαρχεί στον επιτάφιο λόγο και εκλαμβάνεται κυρίως ως διάγνωση προσδοκιών: ως διάγνωση της προσδοκίας του γάμου και ως ματαίωση μιας επένδυσης των γονέων για τα γηρατειά. Εξετάζονται συγκεκριμένα θέματα όπως: η ηλικία γάμου των γυναικών, οι όψεις της εφηβείας, η αναλογία γάμου και θανάτου, η έννοια της *γηροτρόφου*, η νομοθεσία και το καθήκον

¹⁶ Corvisier & Suder (ελλ. εκδ. 2002), 6.

ανταπόδοσης των τροφείων. Μελετώνται επίσης οι περιπτώσεις μακροβιότητας και οι εικόνες «ωραίου θανάτου» που αποτυπώνονται σε αυτές. Η μελέτη των επιμέρους θεμάτων μας βοηθά να ανασυνθέσουμε τον κύκλο της ζωής μιας γυναίκας από την άποψη των –ματαιωμένων- προσδοκιών και της βιωμένης εμπειρίας, της αίσθησης του ατελούς ή του συντελεσμένου χρόνου που δίνεται με σταθερό φόντο την εμπειρία του γάμου.

Στο δεύτερο μέρος του πρώτου κεφαλαίου παρουσιάζονται οι αιτίες θανάτου που εντοπίζονται στα επιτύμβια επιγράμματα. Αναφορά γίνεται σε ασθένειες και ατυχήματα, ενώ διεξοδικά μελετώνται οι περιπτώσεις μητρικής θνησιμότητας. Τα φυσικά αίτια ωστόσο κατέχουν μικρό μερίδιο στον επιτάφιο λόγο. Λειτουργούν περισσότερο ως το μέσο με το οποίο εκδηλώνεται ο *θεῖος φθόνος* στον οποίο αποδίδεται ο πρόωρος, κυρίως, θάνατος. Στο ίδιο κεφάλαιο μελετώνται οι υποστασιοποιήσεις της Μοίρας, της Τύχης, του Θανάτου, του Άδη και του Φθόνου στις οποίες γίνεται συχνή αναφορά. Κατ' αυτόν τον τρόπο από την δημογραφική πραγματικότητα περνάμε στις αντιλήψεις, τις στάσεις και τις παραστάσεις που αυτή εμπνέει για τη ζωή και τον θάνατο. Μας δίνεται η ευκαιρία να διαπιστώσουμε πως η σχέση ανάμεσα στον δημογραφικό παράγοντα και τη συλλογική επένδυση στον θάνατο δεν είναι μονοσήμαντη, καθώς, όπως παρατηρεί ο M. Vovelle, η τελευταία δεν συνιστά απόρροια του προσδόκιμου ορίου ζωής αλλά της προσδοκίας ευτυχίας, «που είναι κάτι πολύ πιο σύνθετο αλλά και πολύ πιο γεμάτο με νόημα»¹⁷

Το δεύτερο κεφάλαιο, όπως δηλώνει και ο τίτλος του – «Γυναίκες και οικογένεια στον καθρέφτη των επιτάφιας πρακτικών»- εστιάζει στον ρόλο του επιτύμβιου επιγράμματος στην ταφική τελετουργία και στη μελέτη των οικογενειακών σχέσεων. Μελετώνται και αναλύονται οι συνθήκες και οι προϋποθέσεις δημιουργίας των τεκμηρίων της έρευνάς μας και η σχέση θανάτου και γραμματισμού (literacy). Εξετάζονται ο ρόλος των γυναικών στις ταφικές τελετουργίες, η ενεργός συμμετοχή τους στη συγκρότηση της ταυτότητας του φύλου μέσω αυτών, η αναπαράσταση των επιτάφιας πρακτικών στα επιγράμματα, οι στρατηγικές που αναπτύσσονται για την παραμυθία των οικείων. Στη συνέχεια μελετάται ο ρόλος του επιτύμβιου μνημείου ως σημείου αναφοράς της οικογένειας, η συγγενική σχέση που συνδέει τις θανούσες με τους αναθέτες των επιγραμμάτων, οι

¹⁷ Vovelle (ελλ.εκδ.) 2000, 48.

κυρίαρχες γυναικείες ταυτότητες της θυγατέρας και της συζύγου και οι μεταβολές που υφίστανται στον χρόνο. Εκτενώς εξετάζεται η παράσταση της ιδεώδους συζύγου, όπως σκιαγραφείται στον έπαινο των γυναικών, στα πρότυπα της Πηνελόπης, της Άλκηστης και της Λαοδάμειας στα οποία γίνεται συχνή αναφορά.

Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο που φέρει τον τίτλο «Ιδιαίτερες γυναικείες ταυτότητες στα επιτύμβια επιγράμματα» εξετάζονται το θέμα της ενασχόλησης των γυναικών με τις τέχνες, τα δημόσια αξιώματα που εμφανίζονται να κατέχουν, οι επαγγελματικές ιδιότητες και οι ασχολίες τους, καθώς και περιπτώσεις πλάνητων βίων γυναικών. Η έρευνα των παραπάνω θεμάτων – που εντοπίζονται σε επιγράμματα ως επί το πλείστον της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου- μεταβάλλει, αν δεν ανατρέπει, την εικόνα της αυστηρά περιορισμένης στα πλαίσια του οίκου γυναίκας, μας βοηθά να τοποθετήσουμε στα ιστορικά και κοινωνικά του συμφραζόμενα το κυρίαρχο ιδεώδες και φανερώνει κάποια αλλαγή στις νοοτροπίες από την κλασική ήδη εποχή. Θα πρέπει τέλος να διευκρινίσουμε πως το εγκώμιο των γυναικών, που καταλαμβάνει σημαντική έκταση στα επιτύμβια επιγράμματα, κρίθηκε σκόπιμο να εξεταστεί σε σχέση με παραμέτρους όπως η ηλικία της θανούσης, η κοινωνική της θέση και ο ρόλος της στην οικογένεια και γι' αυτό αναπτύσσεται ως θέμα και στα τρία κεφάλαια.

Κεφάλαιο 1^ο

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΩΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟ ΜΕΓΕΘΟΣ

1.1. Ηλικίες θανάτου γυναικών στα επιτύμβια επιγράμματα

Στην προσπάθειά του να διερευνήσει το φαινόμενο της γυναικείας θνησιμότητας ο ιστορικός καλείται να αντιμετωπίσει ερωτήματα σχετικά με τη μέση διάρκεια ζωής των γυναικών στον αρχαίο κόσμο, τα αίτια θανάτου και τους παράγοντες που καθιστούν τις γυναίκες πιο ευάλωτες υπάρξεις, τις κοινωνικές και ενδεχομένως πολιτικές επιπτώσεις που συνεπάγεται η απώλειά τους. Στην ενότητα αυτή θα επικεντρωθούμε στο θέμα της ηλικίας θανάτου.

Όσον αφορά στα επιτύμβια επιγράμματα, πρέπει να πούμε πως γενικά η αναγραφή της ηλικίας θανάτου σε αυτά, στοιχείο που ασφαλώς έχει εξαιρετικό δημογραφικό ενδιαφέρον, είναι σπάνια.¹⁸ Αποτελεί την εξαίρεση στο σύνολο των ελληνικών επιγραφών. Από τις 2050 αττικές επιγραφές, για παράδειγμα, μόνο 25 αναφέρουν την ηλικία. Στην Αίγυπτο αντίθετα, παρόλο που οι επιγραφές είναι κατά κανόνα σύντομες, χωρίς ιδιαίτερες βιογραφικές πληροφορίες, η ηλικία αναγράφεται στην πλειονότητα των περιπτώσεων. Στις λατινικές επιγραφές επίσης είναι πολύ συνηθισμένη η αναγραφή της ηλικίας θανάτου. Σημειώνεται επιπλέον το γεγονός ότι στις ελληνικές επιγραφές αναφέρεται η ηλικία μόνο σε έτη, ενώ στις λατινικές προσδιορίζεται με ακρίβεια ωρών.¹⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι από τα επιγράμματα που μελετήσαμε όσα αναφέρουν με περισσότερη ακρίβεια την ηλικία προέρχονται σχεδόν στο σύνολό τους από τη Ρώμη, την Ιταλική χερσόνησο και τις δυτικές περιοχές της Αυτοκρατορίας ή αφορούν σε Ρωμαίους εγκατεστημένους στις ανατολικές επαρχίες.²⁰ Επιπλέον ο Brun παρατηρεί πως στις λατινικές επιγραφές η συνήθεια αναγραφής της ηλικίας εντοπίζεται συχνότερα στα μεσαία και κατώτερα στρώματα της μεσαίας τάξης και κυρίως στους στρατιώτες, καθώς τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα προτιμούν να αναφέρουν άλλες ενδείξεις διάκρισης και κύρους στις επιγραφές που κοσμούν τα επιτύμβια μνημεία τους.²¹

Διαπιστώνεται ότι συνήθως η ηλικία θανάτου μνημονεύεται στα

¹⁸ Βλ. Kajanto 1963, 12-13.

¹⁹ Kajanto 1963, 1-47.

²⁰ Βλ. GV 463. GV 473. GV 583. GV 591. GV 733. GV 781. GV 974. GV 975. GV 1166. GV 1409. GV 1558 και Vèrilhac 1978, 80, 109a, 201.

²¹ Brun 1953, 7

επιγράμματα σε περιπτώσεις πρόωρου θανάτου ή σε κάποιες περιπτώσεις εξαιρετικής μακροβιότητας.²² Παρατηρείται επίσης τάση στρογγυλοποίησης των αριθμών, είτε για λόγους εντυπωσιασμού είτε κατ' απαίτηση της στιχουργικής. Συχνά επισημαίνεται από τους μελετητές η προτίμηση των επιγραμματοποιών στα πολλαπλάσια συγκεκριμένων αριθμών, ιδιαίτερα του 7 του 5 και του 10.²³ Η τάση στρογγυλοποίησης της ηλικίας στις επιγραφές αποδίδεται άλλοτε σε άγνοια της ακριβούς ηλικίας ή σε σφάλμα και άλλοτε αντιμετωπίζεται ως ένας ιδιαίτερος τρόπος να δηλώνεται η ηλικία στις επιγραφές, ως μια, ούτως ειπείν, στυλιστική επιλογή.²⁴ Όπως παρατηρεί ο M. Clauss, δεν υπάρχει μια κοινή πρακτική όσον αφορά την αναγραφή της ηλικίας θανάτου στις επιγραφές, που να μπορεί να αποτελέσει μια σταθερή βάση για τη μελέτη του μέσου όρου ζωής στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Η συνήθεια της αναγραφή της ηλικίας θανάτου στις επιτύμβιες επιγραφές ποικίλλει ανάλογα με την περιοχή, την εποχή, το κοινωνικό στρώμα, το φύλο και την ηλικία, χωρίς να μπορούμε ωστόσο να διαγράψουμε κάποια σταθερά πρότυπα με βάση τις παραπάνω διακρίσεις.²⁵

Κατά συνέπεια για να σχηματίσουμε μια πληρέστερη εικόνα του θέματος, ικανή να οδηγήσει και σε ποσοτικές εκτιμήσεις, είμαστε υποχρεωμένοι να στραφούμε και σε άλλες πηγές. Διαπιστώνουμε καταρχάς πως το θέμα της διάρκειας ζωής των δύο φύλων απασχόλησε και τους ίδιους τους αρχαίους συγγραφείς, φιλοσόφους και γιατρούς. Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις εντοπίζουμε στις πραγματείες του Αριστοτέλη που αφορούν στον φυσικό κόσμο και τη βιολογία αλλά και στις ιατρικές πραγματείες της ιπποκρατικής συλλογής. Οι αρχαίοι συγγραφείς συχνά αναφέρουν ότι οι γυναίκες είναι πιο ευάλωτες και ζουν λιγότερα χρόνια από τους άνδρες.²⁶ Κυρίαρχη είναι η αντίληψη στη σκέψη της ελληνορωμαϊκής

²² Για μια τυπολογία των επιγραμμάτων που αφορούν σε πρόωρους θανάτους βλ. Kazazis 1989, 21-33.

²³ Βλ. Degrassi 1962, Nordberg 1963, Suder 1975, Σβέρκος- Σισμανίδης 2001.

²⁴ Suder 1975, 217-228

²⁵ Clauss 1975, 109-113.

²⁶ Ωστόσο, ο Πλάτων (*Νόμοι* 806c) και ο Αριστοτέλης, (*Πολιτικά* 1260b18-19 και *Ρητορικά* 1361 a 9-11) θεωρούν βέβαιο ότι οι γυναίκες αποτελούσαν το ήμισυ σχεδόν των πληθυσμών της εποχής τους (γεγονός που, μεταξύ άλλων, αποδεικνύει ότι οι πληθυσμοί δεν επηρεάζονταν ιδιαίτερα από τη βρεφοκτονία κοριτσιών). Ο Πausanias (VII .21.14) επιπλέον αναφέρει ότι στην πόλη των Πατρών οι γυναίκες ήταν διπλάσιες από τους άνδρες, γεγονός που κατά πάσα πιθανότητα οφείλεται στη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού υφαντριών στα τοπικά εργαστήρια. Βλ. Sallares 1991, 133.

αρχαιότητας ότι η υγεία κάθε ζωντανού οργανισμού επηρεάζεται τόσο από την ισορροπία που επιτυγχάνεται ανάμεσα στα τέσσερα υγρά στοιχεία του σώματος όσο και από τη θερμότητά του. «Ως γενικός κανόνας, στα έναιμα ζώα που έχουν πόδια και δεν γεννούν αυγά, το αρσενικό είναι πιο μεγαλόσωμο και ζει περισσότερο από το θηλυκό», παρατηρεί ο Αριστοτέλης,²⁷ ο οποίος αποδίδει τη μεγαλύτερη μακροβιότητα των ανδρών στο γεγονός ότι οι τελευταίοι αποτελούν θερμότερες φύσεις από τις γυναίκες. Η έλλειψη ζωικής θερμότητας εξηγεί όχι μόνο το γεγονός ότι το θηλυκό είναι σωματικά μικρότερο και ασθενέστερο από το αρσενικό αλλά και τις χαμηλότερες διανοητικές ικανότητες και επιδόσεις των γυναικών.²⁸ Όπως παρατηρούν οι G. Duby και M. Perrot, στον νου των αρχαίων οι γυναίκες συνδέονταν με την ψυχρότητα· αποτελούσαν τα συστατικά στοιχεία ενός ακίνητου κόσμου σε αντίθεση με τους άνδρες που η θερμότητά τους τους καθιστούσε δραστήριους και ενεργούς. Απομακρυσμένες από το προσκήνιο της ιστορίας, στο οποίο δρούσαν οι άνδρες που ρύθμιζαν το πεπρωμένο τους, οι γυναίκες χρησίμευαν ως απλοί θεατές.²⁹

Αργότερα, ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος και ο Γαληνός διαπιστώνουν ότι οι άνδρες στην εποχή τους ζουν περισσότερο από τις γυναίκες.³⁰ Ακόμα μια φορά διατυπώνεται η άποψη πως η γυναίκα υπολείπεται του ανδρός λόγω της ψυχρότερης φύσης της. «Το αρσενικό είναι τελειότερο του θηλυκού για έναν βασικό λόγο – επειδή το θηλυκό είναι ψυχρότερο· και μεταξύ των ζώων το θερμότερο είναι και ενεργητικότερο, ενώ το ψυχρότερο υστερεί του θερμότερου», υποστηρίζει ο Γαληνός.³¹

Οι ιπποκρατικοί συγγραφείς διαπιστώνουν επίσης ότι η γυναικεία σάρκα είναι ασθενέστερη από την ανδρική. Η ασθενικότητα της γυναικείας φύσης είναι εμφανής ήδη από τη σύλληψη και την εμβρυακή περίοδο. Όπως υποστηρίζεται σε πραγματεία της ιπποκρατικής συλλογής, αν οι δύο σύντροφοι κατά τη σύλληψη προσφέρουν το πιο δυνατό τους σπέρμα γεννιέται αγόρι· αν όμως προσφέρουν το πιο

²⁷ Αριστοτέλης, *Περί τά ζώα ιστορία*, 538a 22-24.

²⁸ Έναν κατάλογο των διαφορετικών χαρακτηριστικών ανδρών και γυναικών, που προκύπτουν από τη διαφορά ζωικής θερμότητας παραθέτει ο Αριστοτέλης στο έργο του *Περί τά ζώα ιστορία* 608a 32-19.

²⁹ Duby & Perrot 1994, ix

³⁰ Πλίνιος, *N.H.* 7.4, Γαληνός, *Opera omnia*, 17,1.

³¹ Γαληνός, *Περί χρείας μορίων* 14.6.

αδύναμο, γεννιέται κορίτσι.³² Σε άλλο έργο της ίδιας συλλογής λέγεται πως το θηλυκό έμβρυο χρειάζεται σαράντα δύο μέρες για να διαμορφωθεί, ενώ το αρσενικό μόνο τριάντα, γεγονός που αποτελεί ένδειξη της αδυναμίας του θηλυκού. Αντίστοιχο χρονικό διάστημα απαιτείται και για την κάθαρση της γυναίκας μετά τον τοκετό.³³ Αλλά και η γέννηση ενός κοριτσιού -λόγω της ασθενούς του φύσης- θεωρούνταν πως έκρυβε περισσότερους κινδύνους για τη μητέρα. Η κυρίαρχη αντίληψη στην αρχαία ιατρική ήταν πως κατά τη διάρκεια του τοκετού ο ρόλος του εμβρύου είναι ενεργητικός ενώ της επίτοκης παθητικός. Γι' αυτό και πίστευαν πως η έκβαση του τοκετού εξαρτιόταν κυρίως από τη δύναμη του παιδιού και την ικανότητά του να ανοίγει δίοδο εξόδου. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι οι περισσότερες περιπτώσεις τοκετών με επιπλοκές που περιγράφονται στο ιπποκρατικό έργο *Έπιδημιαί* σχετίζονται με γεννήσεις κοριτσιών.³⁴ Δεν αποκλείεται, βέβαια, στα πλαίσια ενός πολιτισμού που αποδίδει μεγάλη σημασία στην απόκτηση αρρένων απογόνων, οι επιπλοκές που ακολουθούν τη γέννηση ενός κοριτσιού να οφείλονται στην απροσεξία και την ελλιπή φροντίδα που παρέχουν οι μαίες στις μητέρες κοριτσιών.³⁵

Τη φύση που έδωσε στις γυναίκες αδύναμη σάρκα, συμπληρώνει στη συνέχεια του βίου και η ράθυμη ζωή που διάγουν, όπως παρατηρεί ο συγγραφέας του παρακάτω αποσπάσματος. «Τα αρσενικά όλων των ειδών είναι θερμότερα και ξηρότερα ενώ τα θηλυκά υγρότερα και ψυχρότερα για τους εξής λόγους: στην αρχή και τα δύο φύλα γεννιούνται και αναπτύσσονται με τον ίδιο τρόπο, αλλά μετά τη γέννηση, τα αρσενικά ακολουθούν μια αυστηρή διαίτα και έτσι διατηρούν τη θερμότητα και την ξηρότητά τους, ενώ τα θηλυκά ακολουθούν μια διαίτα

³² Ιπποκράτης, *Περί γονής* 6. Ωστόσο η άποψη που εκφράζεται εδώ από τον συγγραφέα, ότι κι οι γυναίκες συνεισφέρουν στην αναπαραγωγή, δεν ήταν καθολικά αποδεκτή στην αρχαιότητα. Από άλλους – ανάμεσά τους και ο Αριστοτέλης- υποστηρίζεται η άποψη ότι το θηλυκό υπολείπεται τόσο του αρσενικού, ώστε δεν δύναται να παραγάγει σπέρμα. Σε κάθε περίπτωση όμως κοινή είναι η αντίληψη ότι το αρσενικό και το θηλυκό αποτελούν διαφορετικές διαβαθμίσεις του continuum που συνιστά το ανθρώπινο σώμα. Πλάι σε αυτήν την αντίληψη υπάρχει και εκείνη των ιπποκρατικών που υποστηρίζουν ότι οι γυναίκες δεν είναι απλώς ψυχρότεροι άνδρες αλλά υπάρξεις εντελώς διαφορετικές όσον αφορά το σώμα και τις φυσιολογικές του λειτουργίες. Η ιδιαιτερότητα αυτή επιβάλλει και την ιδιαίτερη αντιμετώπιση των γυναικών στη θεραπεία. Βλ. King 1998, 10-11.

³³ Ιπποκράτης, *Περί φύσιος παιδίου* 7.

³⁴ Εκτενής αναφορά στις περιπτώσεις αυτές γίνεται στην ενότητα 1.2.2 όπου εξετάζεται η μητρική θνησιμότητα.

³⁵ Demand 1994, 49.

περισσότερο υγρή και λιγότερο δυναμωτική και αποβάλλουν τακτικά τη θερμότητα από το σώμα τους, μια φορά το μήνα».³⁶ Σε γενικές γραμμές, όπως παρατηρεί η N. Demand, σύμφωνα με τις αντιλήψεις των αρχαίων, «οι γυναίκες, ως κατώτερες υπάρξεις, αναπτύσσονται με βραδύτερο ρυθμό στη μήτρα ενώ ωριμάζουν και φθίνουν ταχύτερα κατά τη διάρκεια της ζωής τους».³⁷

Η ηλικία θανάτου, η μέση διάρκεια ζωής και το προσδόκιμο επιβίωσης ανδρών και γυναικών είναι, ωστόσο, θέματα που απασχόλησαν σοβαρά και την Ιστορική Δημογραφία. Η Δημογραφία της Αρχαιότητας αποτελεί σήμερα αυτόνομο πεδίο με σημαντική βιβλιογραφία.³⁸ Το πρώτο δημογραφικό ζήτημα που απασχόλησε τους ιστορικούς ήταν το μέγεθος του πληθυσμού. Οι ιστορικοί δημογράφοι της Αρχαιότητας δεν διαθέτουν δυστυχώς- σε αντίθεση με τους συναδέλφους τους των νεότερων χρόνων- στοιχεία σχετικά με τις γεννήσεις και απογραφικά δεδομένα.³⁹ Όσον αφορά την Αθήνα, η μοναδική περίπτωση απογραφής που αναφέρεται στις πηγές είναι εκείνη που διενήργησε ο Δημήτριος ο Φαληρεύς, πιθανόν το 316/17 π.Χ., όταν ανέλαβε την εξουσία.⁴⁰ Τη διενέργεια της απογραφής αναφέρει ο Αθηναίος.⁴¹ Ο

³⁶ *Περί διαίτης* 1.34.

³⁷ Demand 1994, 32.

³⁸ Βλ. τη βιβλιογραφία των Corvisier- Suder (1996) και Parkin 1992.

³⁹ Όσον αφορά τη μέθοδο της Ιστορικής Δημογραφίας της Αρχαιότητας βλ. Brun 1999.

⁴⁰ Η τακτική της απογραφής φαίνεται να έχει βαθύτερες ρίζες σε περιοχές του αρχαίου κόσμου όπως η Μεσοποταμία, η Αίγυπτος, η Κίνα και η Ρώμη. Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, πως στην πτολεμαϊκή και ρωμαϊκή Αίγυπτο δηλώνονταν οι γεννήσεις και οι θάνατοι σε παπύρους. Απογραφές όμως βεβαιωμένες έχουμε μόνο στην αυτοκρατορική περίοδο: για την περίοδο από το 11/12 έως 257/258 έχουν διατηρηθεί 300 πάπυροι για τις δηλώσεις που έγιναν από 1100 άτομα σε απογραφή από σπίτι σε σπίτι. Βλ. Corvisier & Suder (ελλ. μτφρ.) 2002, 9. Περισσότερα για τη δημογραφία της Αιγύπτου Lo Cascio 152- 169

Στη Ρώμη επίσης από τον 6^ο κίολας αιώνα π.Χ., την εποχή του Σέρβιου Τύλλιου μαρτυρείται η πρακτική της απογραφής (*census*) ατόμων και περιουσιών για στρατιωτικούς και οικονομικούς πάντα λόγους. Η αποτελεσματική συλλογή των φόρων και η επαρκής επάνδρωση των στρατιωτικών σωμάτων αποτελούσαν άλλωστε το κυριότερο μέλημα της κρατικής εξουσίας. Συνεπώς το *census* αποτελεί μια πηγή τόσο με κοινωνιολογικό όσο και με δημογραφικό ενδιαφέρον. Επέτρεπε στις αρχές να γνωρίζουν τον αριθμό όσων ήταν ικανοί να φέρουν όπλα (*assidui*) και όσων δεν ήταν (*non-assidui*), την αναλογία μεταξύ εκείνων που ήταν 17-45 ετών (*iuniores*) και εκείνων που ήταν μεγαλύτεροι από 45 ετών (*seniores*): επέτρεπε επίσης να γίνεται διάκριση μεταξύ των πολιτών που υπόκεινταν στο ρωμαϊκό δίκαιο, των πολιτών χωρίς δικαίωμα ψήφου και των πολιτών με πλήρη

λόγος που ώθησε τον Δημήτριο τον Φαληρέα στην διεξαγωγή της απογραφής είναι ίσως μια διαφοροποίηση στα κριτήρια για την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη, καθώς γνωρίζουμε πως στην εποχή του το δικαίωμα του πολίτη περιορίστηκε σε όσους είχαν περιουσία μεγαλύτερη των 1000 δραχμών.⁴² Λεπτομέρειες για τον τρόπο διεξαγωγής της απογραφής δεν έχουμε στη διάθεση μας, ενώ και ορισμένα αριθμητικά δεδομένα που αναφέρει ο Αθήναιος αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη.⁴³ Στην περίπτωση, για παράδειγμα, που η απογραφή αφορούσε σε αλλαγές στα κριτήρια πολιτογράφησης, η καταμέτρηση μετοίκων και δούλων, για τους οποίους ο Αθήναιος δίνει αριθμούς, δεν θα ενδιέφερε καθόλου. Αν πάλι στόχος της απογραφής ήταν η καταμέτρηση του συνολικού πληθυσμού, εντύπωση προκαλεί η απουσία γυναικών και αρρένων τέκνων.⁴⁴

δικαιώματα αλλά χωρίς την υποχρέωση να υπηρετήσουν στρατιωτική θητεία λόγω της αδυναμίας τους να πληρώσουν τον εξοπλισμό τους και των μη στρατεύσιμων πολιτών. Αναλυτικά τα στοιχεία των απογραφών υπάρχουν στο Brunt 1987, 13-14. Ο P.A. Brunt συζητά εκτενώς το θέμα της αξιοπιστίας των στοιχείων που παρέχουν οι ρωμαϊκές απογραφές. Το πρόβλημα που κυρίως τον απασχολεί είναι σε ποιους αφορούν τα δεδομένα και ποιοι αντιπροσωπεύονται σε αυτές.

⁴¹ Αθήναιος 272 C.

⁴² Γενικά τα κριτήρια πολιτογράφησης των Αθηναίων μεταβλήθηκαν πολλές φορές κατά την κλασική εποχή. Με νόμο του Περικλή, το 450 π.Χ., (Λυκούργος, 1.42) σε μια προσπάθεια περιορισμού του πολιτικού σώματος, πολίτες θεωρούνταν όσοι είχαν πατέρα και μητέρα Αθηναίους. Παρά τον περιορισμό αυτόν όμως ήδη τον 5^ο αιώνα, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, το σώμα των Αθηναίων πολιτών επεκτάθηκε με την απόδοση του δικαιώματος του Αθηναίου πολίτη μαζικά στους συμμάχους Πλαταιείς το 429 π.Χ. (Θουκυδίδης, 3.55.3.) και αργότερα στους τελευταίους πιστούς στην Αθηναϊκή συμμαχία, Σαμίους. Αντίθετα το 411 π.Χ., με την επικράτηση των ολιγαρχικών, οι έχοντες πολιτικά δικαιώματα Αθηναίοι περιορίζονται σε 5000 (Θουκυδίδης 8.65.3), ενώ στο καθεστώς των τριάκοντα τυράννων, αμέσως μετά το τέλος του πολέμου, πολιτικά δικαιώματα είχαν 3000 Αθηναίοι (Ξενοφών, *Ἑλληνικά* Β.2.18-19). Με την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, το 403 π.Χ., ο Θρασύβουλος επιχειρεί να εντάξει τιμητικά στο πολιτικό σώμα τους μέτοικους και τους δούλους που συνέβαλαν στην πτώση των τυράννων, η προσπάθειά του όμως προκάλεσε την αντίδραση της Βουλής (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 40.2). Και στα μέσα του 4^{ου} αιώνα., μετά τη μάχη της Χαιρώνειας, το 338 π.Χ., πλήρη πολιτικά δικαιώματα αποκτούν οι μέτοικοι και οι απελευθέρωτοι που υπερασπίστηκαν την αττική γη (Υπερείδης, *αποσπ.*29). Πάντως το πλήθος των δικανικών λόγων που αναφέρονται σε περιπτώσεις διεκδίκησης πολιτικών δικαιωμάτων αποδεικνύει ότι η κατάσταση συχνά δεν ήταν σαφής. Για μια νέα ερμηνεία του νόμου του Περικλή βλ. Cohen 1997, 57-95.

⁴³ Corvisier & Suder (ελλ. εκδ.2002), 8.

⁴⁴ Sallares 1991, 52.

Τα δεδομένα της συγκεκριμένης απογραφής σχολιάζει ο M. Hansen, ο οποίος υποστηρίζει πως η απογραφή στόχευε στην καταμέτρηση του στρατιωτικού δυναμικού και ότι οι αριθμοί που αφορούν σε μετοίκους και δούλους προέκυψαν από διαφορετικές πηγές.⁴⁵ Η απογραφή κατέγραψε 21.000 Αθηναίους πολίτες, 10.000 ξένους και 400.000 δούλους. Δεν γνωρίζουμε αν ο αριθμός των πολιτών αναφέρεται σε αρχηγούς οικογενειών ή σε στρατεύσιμους.⁴⁶ Επίσης και ο αριθμός των δούλων θεωρείται ως αβάσιμος. Γενικά το πλήθος των Αθηναίων πολιτών κατά το δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα εκτιμάται από 35.000 έως 20.000 άνδρες.⁴⁷ Και ο R. Sallares συζητά διεξοδικά τα δεδομένα αυτής της απογραφής με στόχο να καταδείξει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο ιστορικός δημογράφος στην προσπάθειά του να εξαγάγει χρήσιμες πληροφορίες από τους αρχαίους συγγραφείς. Αμφισβητεί ευθέως την αξιοπιστία των αριθμητικών δεδομένων που παραθέτει ο Αθήναιος και ελέγχει τα εσφαλμένα συμπεράσματα στα οποία οδηγήθηκαν ιστορικοί που έλαβαν σοβαρά υπόψη τους τις εκτιμήσεις αυτές, όπως, παραδείγματος χάριν, ο ισχυρισμός ότι η παραγωγή σιτηρών στην Αττική κατά την κλασική εποχή ήταν ανεπαρκής και κατά συνέπεια η ανάγκη εκτεταμένων εισαγωγών, για να καλυφθούν οι ανάγκες του μεγάλου πληθυσμού, επείγουσα. Ο R. Sallares συζητά ιδιαίτερα τον αριθμό των δούλων (400.000) τον οποίο θεωρεί ως εντελώς αβάσιμο, αν ληφθούν υπόψη οι συνθήκες αγροτικής παραγωγής της εποχής και ο περιορισμένος τελικά αριθμός δούλων που απασχολούνταν στα μεταλλεία του Λαυρίου (δεν ξεπερνούσαν τις 11.000). Σύμφωνα με την εκτίμησή του, οι δούλοι στην Αττική τον 4^ο αιώνα δεν πρέπει να ήταν περισσότεροι από 30.000-50.000, ενώ ο συνολικός πληθυσμός υπολογίζεται γύρω στις 150.000.⁴⁸

⁴⁵ Hansen 1986, 66.

⁴⁶ Corvisier & Suder (ελλ.εκδ.2002), 47.

⁴⁷ Για την απογραφή αυτή βλ. Ruschenbusch 1999, 91-95 και Sallares 1991, 52-60.

⁴⁸ Sallares 1991, 52-60. Για την Αττική της κλασικής εποχής, ο Gomme (1933) στηριζόμενος κυρίως σε απογραφικά δεδομένα και σε στοιχεία για τις εισαγωγές σιτηρών εκτιμά τον πληθυσμό σε περίπου 315.500 κατοίκους, (από τους οποίους 172.000 ήταν οι πολίτες, 28.000 οι μέτοικοι και 115.000 οι δούλοι) στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου και πριν το ξέσπασμα του λοιμού του 428 π.Χ. Έναν αιώνα αργότερα στις αρχές της Ελληνιστικής εποχής ο πληθυσμός περιορίζεται σε 258.000. Η πόλη της Αθήνας και του Πειραιά παρουσιάζει αύξηση του πληθυσμού, από 155.000 τον 5^ο αιώνα σε 168.000 στα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Οι αντίστοιχες πυκνότητες του πληθυσμού υπολογίζονται σε 110/ τ.χλμ το 431 π.Χ. και 90/ τ.χλμ το 323 π.Χ. Η ύπαιθρος της Αττικής κατά το 431 π.Χ. παρουσιάζει πυκνότητα 64 /τ. χλμ., ενώ το 330 π.Χ. η πυκνότητα μειώνεται σε 36/τ. χλμ.

Περισσότερο πρόσφορες όσον αφορά τη μελέτη της εξέλιξης του πληθυσμού αποδεικνύονται οι αρχαιολογικές επιφανειακές έρευνες που ασχολούνται με τη συστηματική διερεύνηση των κατοικημένων θέσεων μιας περιοχής. Από την έκταση των οικισμών οι ερευνητές προσπαθούν να υπολογίσουν το μέγεθος του πληθυσμού. Οι αρχαιολογικές έρευνες έχουν το πλεονέκτημα ότι δίνουν πληροφορίες και για αγροτικούς οικισμούς. Ωστόσο, η αριθμητική αύξηση των κατοικημένων θέσεων δεν αποτελεί ασφαλές τεκμήριο για την αύξηση του πληθυσμού, ούτε, αντιστρόφως, η μείωσή τους αντιστοιχεί πάντοτε σε ανάλογη πληθυσμιακή συρρίκνωση. Συχνά αρκεί μια μικρή αύξηση του πληθυσμού, για να προκληθεί απότομη αύξηση των κατοικημένων θέσεων ή αντίστροφα μια δραματική μείωση των οικισμών μπορεί να αντιστοιχεί σε μια περιορισμένη μείωση του πληθυσμού. Επιπλέον, η μείωση των κατοικημένων θέσεων μιας περιοχής μπορεί να οφείλεται σε μεγαλύτερη συγκέντρωση του πληθυσμού σε αστικά κέντρα και να μην αποτελεί ένδειξη πραγματικής πληθυσμιακής συρρίκνωσης.⁴⁹

Ο R. Sallares υποστηρίζει πως οι αρχαιολογικές έρευνες, παρά τα όποια μειονεκτήματα, μπορούν πράγματι να επιτρέψουν μια εκτίμηση των αλλαγών στο μέγεθος και την πυκνότητα του πληθυσμού στην αρχαία Ελλάδα, σε ορισμένη πάντα περιοχή και συγκεκριμένο χρόνο, εκτίμηση χρήσιμη για δημογραφικούς σκοπούς, καθώς επιτρέπει να σκιαγραφήσουμε ένα πρότυπο πληθυσμιακής εξέλιξης χωρίς να χρειάζεται απαραίτητα να μεταφράσουμε σε αριθμούς τις παρατηρούμενες αλλαγές.⁵⁰ Σύμφωνα με το πρότυπο αυτό η πτώση του Μυκηναϊκού κόσμου συνοδεύτηκε από μια δραματική μείωση των κατοικημένων θέσεων στην Ελλάδα (από 320 το 13^ο αιώνα σε 130 το 12^ο αιώνα και τέλος σε 40 μόλις έναν αιώνα αργότερα). Την εποχή αυτή κάποιες εγκαταστάσεις, όπως το ανάκτορο της Πύλου, εγκαταλείπονται για πάντα, ενώ άλλες θέσεις επανακατοικούνται μετά από αιώνες. Ο αριθμός των εγκαταστάσεων αυξάνεται σημαντικά από τον 8^ο αιώνα και η πληθυσμιακή πυκνότητα κορυφώνεται τον 4^ο αιώνα. Σταδιακά κατά την Ελληνιστική περίοδο η πυκνότητα μειώνεται και φτάνει στα χαμηλότερα επίπεδά της κατά την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή. Πολύ σημαντικός για την πληθυσμιακή εξέλιξη στον ελλαδικό χώρο είναι ο παράγοντας μετανάστευση που λειτουργεί σταθερά ως μέσο

⁴⁹ Corvisier & Suder (ελλ. εκδ) 2002, 20-21.

⁵⁰ Sallares 1991, 61.

ανακούφισης της πίεσης που ασκεί ο πληθυσμός στη γη.⁵¹

Όσον αφορά στο προσδόκιμο όριο επιβίωσης και τη μέση διάρκεια ζωής των δύο φύλων, ελλείπει απογραφικών δεδομένων, οι ιστορικοί δημογράφοι της αρχαιότητας είναι υποχρεωμένοι να στηρίζουν τις έρευνές τους σχεδόν αποκλειστικά σε στοιχεία που αφορούν στον θάνατο. Τα σκελετικά κατάλοιπα, οι επιτύμβιες επιγραφές και τα μοντέλα θνησιμότητας αποτελούν τις διαθέσιμες τεχνικές και τα εργαλεία προσέγγισης του θέματος.⁵²

Το προσδόκιμο όριο επιβίωσης κατά τη γέννηση υπολογίζεται από τους δημογράφους πως ήταν και για τα δύο φύλα χαμηλότερο από την ηλικία των 30 αλλά οπωσδήποτε υψηλότερο από την ηλικία των 20 ετών. Σε διαφορετική περίπτωση δεν θα ήταν άλλωστε δυνατή η ανανέωση του πληθυσμού.⁵³ Όπως παρατηρούν οι Corvisier και Suder οι πρωτογενείς πηγές υποδεικνύουν την ηλικία των 25 ετών, αλλά δεν θεωρούνται από τους ερευνητές ως απολύτως επαρκείς, ώστε να βασιστούν με ασφάλεια σε αυτές.⁵⁴

Οι ιστορικοί δημογράφοι καταφεύγουν για τον λόγο αυτό συχνά στη χρήση των μοντέλων θνησιμότητας (model life tables). Τα μοντέλα θνησιμότητας είναι πρότυπα δημογραφικής εξέλιξης που μπορούν να τύχουν ευρείας εφαρμογής. Τα πιο γνωστά από αυτά είναι οι πίνακες των Coale και Demeny, που δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά το 1966 και σε αναθεωρημένη έκδοση το 1983. Οι πίνακες αναφέρονται σε έναν υποθετικό πληθυσμό 100.000 ατόμων τον οποίο παρακολουθούν από τη στιγμή της γέννησης μέχρι τον θάνατο. Μελετούν, δηλαδή, έναν στάσιμο πληθυσμό που δεν αυξομειώνεται εξαιτίας μεταναστευτικών κινήσεων. Οι πίνακες αυτοί διακρίνουν τέσσερις τύπους οικογένειας ή μοντέλα δημογραφικής συμπεριφοράς, που φέρουν γεωγραφικούς προσδιορισμούς, όπως «Βόρειος», «Νότιος», «Ανατολικός» και «Δυτικός», και βασίζονται σε δεδομένα από τον νεότερο και σύγχρονο κόσμο.⁵⁵

Το μοντέλο που υποστηρίζεται πως ανταποκρίνεται περισσότερο στις δημογραφικές συνθήκες του ελληνορωμαϊκού κόσμου είναι το επίπεδο 3 του δυτικού

⁵¹ Sallares 1991, 62.

⁵² Βλ. Sallares 1991, 61. Για περιπτώσεις αρχαιολογικών επιφανειακών ερευνών και εκτενή βιβλιογραφία πάνω στο θέμα βλ. Tremont 1999, 27-50 και Leman-Delerville 1999, 69-80.

⁵³ Βλ. Brunt 1987, 133.

⁵⁴ Corvisier & Suder (ελλ.εκδ.) 2002, 120.

⁵⁵ Βλ. Parkin 1992, 79-81.

μοντέλου στον πίνακα των Coale και Demeny.⁵⁶ Πρόκειται για το πρότυπο εξέλιξης ενός στάσιμου πληθυσμού, όπου οι δείκτες γεννητικότητας και θνησιμότητας κινούνται γύρω στο 40% ετησίως με μικρές διακυμάνσεις. Το μοντέλο αυτό υποδεικνύει για τις γυναίκες προσδόκιμο όριο ζωής κατά τη γέννηση τα 25 έτη ενώ για τους άνδρες τα 22,9 έτη. Η διαφορά αυτή υπέρ των γυναικών, που έρχεται σε αντίθεση με τις τάσεις που υποδεικνύουν οι λιγιστές πρωτογενείς πηγές, ερμηνεύεται από το γεγονός ότι τα μοντέλα θνησιμότητας στηρίζονται σε δεδομένα σύγχρονων πληθυσμών προβάλλοντας στην ουσία σε πληθυσμούς που χαρακτηρίζονται από χαμηλό προσδόκιμο ζωής, την εμπειρία χωρών όπως η Βρετανία μετά το 1870 περίπου.⁵⁷ Αλλά και τα δεδομένα από αναπτυσσόμενες χώρες, όπως παρατηρεί ο R. Sallares, προβλέπουν επίσης μεγαλύτερο προσδόκιμο ζωής για τις γυναίκες αμέσως μετά τη γέννηση, το οποίο όμως σε πολλές χώρες του Τρίτου Κόσμου μειώνεται σημαντικά στη συνέχεια, καθώς διαπιστώνεται εξαιρετικά υψηλή γυναικεία θνησιμότητα στις ηλικιακές ομάδες 1-4 και 15-45.⁵⁸

Για να αντιμετωπίσουν τα μειονεκτήματα των μοντέλων που στηρίζονται σε σύγχρονα δεδομένα, ερευνητές από το χώρο της παλαιοδημογραφίας προσπάθησαν να καταρτίσουν πίνακες θνησιμότητας στηριζόμενοι σε δεδομένα που προσφέρει η μελέτη σκελετικών καταλοίπων.⁵⁹ Οι έρευνες του L. Angel στη δεκαετία του '60 και

⁵⁶ Για τις τιμές που προτείνει το δυτικό μοντέλο των Coale και Demeny και τη σύγκριση δυτικού και νότιου μοντέλου βλ. Parkin 1992, 149 και 159.

⁵⁷ Πολλά ερωτήματα προκύπτουν βέβαια όσον αφορά τη δυνατότητα εφαρμογής αυτών των πινάκων στους πληθυσμούς της αρχαιότητας με σκοπό να εξαχθούν ασφαλή δημογραφικά συμπεράσματα, καθώς οι σχετικοί πίνακες προέκυψαν από πραγματικά στατιστικά δεδομένα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα και αφορούν σε πληθυσμούς με προσδόκιμο όριο ζωής μεγαλύτερο από την ηλικία των 35, ενώ οι αρχαίοι πληθυσμοί εμφανίζουν σαφώς χαμηλότερο προσδόκιμο όριο ζωής κατά τη γέννηση. Σοβαρές επιφυλάξεις ως προς την καταλληλότητα των Μοντέλων Θνησιμότητας για τη μελέτη του ρωμαϊκού πληθυσμού διατυπώνει ο Scheidel 2001, 1-26 και ο Sallares 1991, 107-108. Αντιθέτως, θετικά αποτιμά τη χρήση των Μοντέλων Θνησιμότητας για τη μελέτη του πληθυσμού της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ο Hopkins 1987, 116 και ο Parkin 1992, 81. Ο Woods (2007, 373-399) προτείνει ως αποτελεσματικότερα από τα Μοντέλα των Coale και Demeny, δύο νέα Μοντέλα Θνησιμότητας που στηρίζονται στις μελέτες των Preston, Keyfitz και Schoen, *Causes of death: life tables for national populations*, Νέα Υόρκη 1972 και Preston, McDaniel & Grushka, "New model life tables for high-mortality populations" *Historical Methods* 26, 1993, 149-159.

⁵⁸ Sallares 1991, 130

⁵⁹ Για τη συνεισφορά του L. Angel στο πεδίο της παλαιοπαθολογίας και τις νέες κατευθύνσεις της έρευνας βλ. Roberts, Bourbou, Lagia κ.α. 2005, 32-58.

του '70 υπήρξαν πρωτοπόρες στον χώρο αυτό και για πολλά χρόνια χωρίς συνέχεια.⁶⁰ Ο L. Angel μελέτησε τον μέσο όρο της ηλικίας θανάτου ενήλικων ανδρών και γυναικών (πάνω από 15 χρονών) στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου από την Παλαιολιθική Εποχή ως τις μέρες μας.⁶¹ Τα δεδομένα στα οποία στηρίχτηκαν οι έρευνές του δεν προέρχονται από μία μόνο περιοχή, αλλά συνεξετάζονται σκελετικά κατάλοιπα από τις περιοχές της Αθήνας, της Κορίνθου και της Ολύνθου. Για τις περιόδους που μας ενδιαφέρουν, από το 650 π.Χ. ως το 120 μ.Χ., η μέση ηλικία θανάτου και για τα δύο φύλα αγγίζει το ανώτατο όριο κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή, το διάστημα, δηλαδή, από το 650 π.Χ. ως το 350 π.Χ. περίπου.⁶² Για τους άνδρες υπολογίζεται γύρω στα 44.5 χρόνια και στη συνέχεια κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους μειώνεται στα 40.2 έτη, ενώ για τις γυναίκες η μέση ηλικία θανάτου υπολογίζεται στα 34.6 έτη το 650 π.Χ., στη συνέχεια εμφανίζεται αύξηση κατά δύο χρόνια το 330 π.Χ. και μείωση κατά τους αυτοκρατορικούς

⁶⁰ Βλ. Angel 1947, 18-24. 1969, 427-38. 1975, 167-190.

⁶¹ Angel 1972, 88-105, Στις σσ. 94-95 παρατίθεται ο πίνακας με τα σχετικά στοιχεία.

⁶² Οι γυναίκες την ίδια ιστορική περίοδο δεν ήταν μόνο πιο υγιείς αλλά και πιο ψηλές. Μια σύντομη εξέλιξη του σωματικού ύψους από τους προϊστορικούς χρόνους ως την ύστερη αρχαιότητα παρουσιάζει ο Grmek (1989, 109-113). Το ύψος των προϊστορικών ανθρώπων φαίνεται πως ήταν αρκετά μεγάλο, 170 εκ. για τους άνδρες και 158 εκ. για τις γυναίκες. Μετά την εγκατάσταση σε οικισμούς κατά τη Νεολιθική περίοδο παρουσιάζεται σταδιακή πτώση η οποία σταθεροποιείται ανάμεσα στα 166-167 εκ. για τους άνδρες και 153-156 εκ. για τις γυναίκες κατά την ύστερη Νεολιθική εποχή. Από τον 7^ο αιώνα π.Χ. παρατηρείται αύξηση του ύψους που συνεχίζεται μέχρι την Ελληνοιστική περίοδο. Οι άνδρες φτάνουν τα 171 εκ. ενώ οι γυναίκες τα 156,6 εκ. Το μέσο ύψος είναι από τα πιο ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά των ανθρώπων μιας εποχής, καθώς επηρεάζεται τόσο από κληρονομικούς παράγοντες όσο κι από περιβαλλοντικούς, με πιο σημαντικό τη διατροφή, ιδιαίτερα κατά την παιδική ηλικία. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το μέσο ύψος μειώνεται την περίοδο της μετάβασης από το κυνήγι και τη συλλογή καρπών στη γεωργία και τη μόνιμη εγκατάσταση, ενώ εμφανίζει και πάλι αύξηση όταν το βιοτικό επίπεδο βελτιώνεται ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης της βιοτεχνίας και του εμπορίου. Το κυνήγι και η συλλογή καρπών αποτελούν πολύ αποτελεσματικούς τρόπους εξασφάλισης της διατροφής για μικρές ομάδες, ενώ αδυνατούν να συντηρήσουν πληθυσμούς που υπερβαίνουν μια συγκεκριμένη πυκνότητα. Φαίνεται πως η μετάβαση στην αγροτική παραγωγή έλαβε χώρα κάτω από την πίεση μιας σοβαρής διατροφικής κρίσης που προκλήθηκε από μια σημαντική δημογραφική αύξηση. Ένα ακόμη ενδιαφέρον χαρακτηριστικό όσον αφορά το ύψος είναι ότι το χάσμα ανάμεσα στο ανώτερο και κατώτερο ύψος είναι αρκετά μεγάλο ήδη από την εποχή του Χαλκού και αντανακλά τόσο τον πολυμορφισμό των ελληνικών πληθυσμών όσο και τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις.

χρόνους στα 34.3 έτη (σε δείγμα 133 και 127 ατόμων αντίστοιχα).⁶³ Ωστόσο οι εκτιμήσεις του L. Angel πάνω στη μέση διάρκεια ζωής των γυναικών θεωρούνται σήμερα ως πολύ χαμηλές και αμφισβητούνται από πολλούς ερευνητές.

Πάντως όσον αφορά στη μέση διάρκεια ζωής, οι ερευνητές στο σύνολό τους συμφωνούν ότι οι γυναίκες ζούσαν κατά μέσο όρο πέντε έως δέκα χρόνια λιγότερο από τους άνδρες.⁶⁴ Η μέση διάρκεια ζωής των γυναικών υπολογίζεται στα σαράντα πέντε έτη, ηλικία κατά την οποία μια γυναίκα αναμένεται να έχει ένα γιο περίπου τριάντα ετών. Όπως εκτιμά ο M. Golden μόνο το 40% των γυναικών ζει τόσο, ώστε να δει εγγόνια.⁶⁵ Μπορούμε πάντως να συγκρατήσουμε τη γενική εκτίμηση του L. Angel ότι καθ' όλη τη μακραίωνη περίοδο από την Παλαιολιθική εποχή ως τον 19^ο αιώνα, η πλειονότητα των γυναικών πέθαινε πριν την εμμηνόπαυση.⁶⁶

Αν εξετάσουμε το δημογραφικό τοπίο προσεκτικότερα θα δούμε πως πληθυσμοί με μικρή φυσική αύξηση, όπως οι αρχαίοι -υπολογίζεται πως μια γυναίκα στην αρχαιότητα θα έπρεπε να γεννά περίπου πέντε ή έξι παιδιά, για να μπορεί ο πληθυσμός να διατηρηθεί στα επίπεδά του – μαστίζονται τόσο από υψηλή βρεφική και παιδική θνησιμότητα όσο και από υψηλή μητρική θνησιμότητα.⁶⁷ Αυτοί είναι και οι παράγοντες που καθορίζουν άμεσα τα επίπεδα γεννητικότητας. Όπως υποστηρίζουν οι J-N. Corvisier και W. Suder, σε συνθήκες τόσο υψηλής θνησιμότητας υπολογίζεται πως μόνο ένα νεογέννητο στα οκτώ θα έφθανε την ηλικία των 60, ενώ σε μια κοινωνία με παρόμοια δημογραφικά χαρακτηριστικά τα άτομα ηλικίας 60 ετών και άνω δεν αντιπροσώπευαν βεβαίως περισσότερο από το 5 ή 6% του συνολικού πληθυσμού.⁶⁸ Ωστόσο σύγχρονοι ερευνητές υποστηρίζουν πως τα επίπεδα θνησιμότητας στον αρχαίο κόσμο πρέπει να ήταν χαμηλότερα από τα επίπεδα που γνώρισε η νεότερη Ευρώπη πριν τη βιομηχανική επανάσταση και τη λεγόμενη δημογραφική μετάβαση. Όπως υποστηρίζει ο A. Bresson «τίποτα δεν

⁶³ Angel 1972, 94-95.

⁶⁴ Thompson 1972, 222. Παρατίθεται από τη Pomeroy 1975, 68.

⁶⁵ Golden 1990, 136.

⁶⁶ Angel, 1972, 102. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, η ηλικία της εμμηνόπαυσης τοποθετείται ανάμεσα στο 40ο και 50ο έτος. Αναφέρεται ωστόσο και η όσημη ηλικία των 60 καθώς και περιπτώσεις πρόωρης εμμηνόπαυσης πριν τα 40. Οι τελευταίες θεωρούνται συνέπεια κυρίως της παχυσαρκίας. Βλ. σχετικά Amundsen και Diers 1970, 79-86.

⁶⁷ Βλ. Parkin 1992, 92, Corvisier & Suder (ελλ. εκδ.) 2002, 120

⁶⁸ Corvisier & Suder 2000 (ελλ. εκδ. 2002), 126.

δείχνει, ότι συγκριτικά, η μέση θνησιμότητα στην αρχαία Ελλάδα πρέπει να τοποθετηθεί στα υψηλότερα επίπεδα της νεότερης Ευρώπης. Αντίθετα όλα συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι οι δείκτες ήταν μέσοι ή χαμηλοί». ⁶⁹

Ο Σόλων και ο Αριστοτέλης υπολόγιζαν τη διάρκεια ζωής των ανθρώπων της εποχής τους σε 70 χρόνια περίπου. ⁷⁰ Αρκετοί, μάλιστα, γνωστοί Αθηναίοι και Ρωμαίοι έτυχαν εξαιρετικής μακροβιότητας. Πολλές τέτοιες περιπτώσεις αναφέρονται στο έργο του Ψευδο- Λουκιανού *Μακρόβιοι*. Ο Σοφοκλής, λόγου χάρη, έγραψε την τελευταία τραγωδία του σε ηλικία 90 ετών και πέθανε λίγα χρόνια αργότερα· ο Γοργίας από τους Λεοντίνους φέρεται πως πέθανε σε ηλικία 107 ή 109 ετών· παρόμοια μακροβιότητα (104 ή ακόμα και 109) γνώρισε και ο φιλόσοφος Δημόκριτος· ο Ξενοφών υπερέβη το 90^ο έτος ενώ ο Ισοκράτης πέθανε σε ηλικία 98 ή 99 ετών, για να αναφέρουμε λίγα μόνο παραδείγματα από την κλασική Αθήνα. Και επιφανείς Ρωμαίοι όμως, όπως μαθαίνουμε από τις πηγές, άγγιξαν την ηλικία των 100 χρόνων. Ο ύπατος του τετάρτου αιώνα Valerius Corvus, ο Caecilius Metellus, για 22 χρόνια *pontifex maximus*, ο φίλος και γραμματέας του Κικέρωνα, Τίρο πέθαναν σε ηλικία 100 ετών. Η πρώτη σύζυγος του Κικέρωνα, Τερεντία έφθασε τα 103 χρόνια ενώ ο Σενέκας τα 93. ⁷¹

Περιπτώσεις ανθρώπων που άγγιξαν τη συμβολική ηλικία των εκατό χρόνων μνημονεύονται και στις επιτύμβιες επιγραφές. ⁷² Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση μιας γυναίκας που αναφέρεται σε επίγραμμα ανωνύμου από την *Παλατινή Ανθολογία* (VII 224):

*Εΐκοσι Καλλικράτεια καὶ ἑννέα τέκνα τεκοῦσα,
οὐδ' ἑνὸς οὐδὲ μιῆς ἔδρακόμην θάνατον·
ἀλλ' ἑκατὸν καὶ πέντε διηνυσάμην ἑνιαυτούς,
σκήπωνι τρομερὰν οὐκ ἐπιθεῖσα χέρα.*

⁶⁹ Bresson, (ελλ. εκδ.) 2008, 80. Αντίθετη άποψη εκφράζεται από τους Engels 1980, Hopkins 1966 και Ingalls 2002.

⁷⁰ Αναφέρεται από τον R. Sallares 1991, 116.

⁷¹ Parkin 1992, 107-111

⁷² Για περιπτώσεις μακροβιότητας στις επιγραφές βλ. ενδεικτικά *GV* 269, *GV* 316, *GV* 384, *GV* 393, *GV* 435, *GV* 439, *GV* 506, *GV* 531, *GV* 545, *GV* 546, *GV* 640, *GV* 642, *GV* 724, *GV* 739, *GV* 930, *GV* 931, *GV* 999, *GV* 1000, *GV* 1020, *GV* 1048. Χαρακτηριστικές είναι οι φράσεις: *παιδὸς παιῖδα εἰσιδῶν καὶ γῆρας ἄλυπον* (546), *παιδὸς μόρον οὐκ εἰσιδοῦσα* (739). Το θέμα μελετάται διεξοδικά παρακάτω.

Οι περιπτώσεις αυτές, ακόμα κι αν δεν είναι προϊόν της φαντασίας και ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, αντιμετωπίζονταν ως κάτι εξαιρετικό ήδη στην εποχή τους και είναι δημογραφικά ελάχιστα αξιοποιήσιμες.⁷³ Αποτελούν, με άλλα λόγια, τις εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα που θέλει τους πληθυσμούς αυτούς να δοκιμάζονται από υψηλή θνησιμότητα.

Όσον αφορά στα επιτύμβια επιγράμματα, διαπιστώνεται γενικά πως οι Έλληνες είναι συμφιλιωμένοι με τον φυσικό νόμο που θέλει κάθε ζωντανό οργανισμό να αναπτύσσεται, να φθάνει στην ωριμότητα, να παρακαμάζει και να πεθαίνει. Δέχονται με εγκαρτέρηση τον θάνατο, όταν επέρχεται σε βαθύ γήρας. Ο θάνατος όμως που χτυπά πρόωρα, που συντρίβει μια νεαρή ύπαρξη πάνω στην ακμή της, εγείρει διαμαρτυρία. Ο πρόωρος θάνατος διασαλεύει τη φυσική τάξη που θέλει τους γονείς να φεύγουν από τη ζωή πριν από τα παιδιά τους,⁷⁴ ενώ στερεί από τους θανόντες τη δυνατότητα να ολοκληρωθούν ως υπάρξεις και να γευτούν τις χαρές της ζωής. Ο πρόωρος θάνατος βιώνεται γι' αυτό ως αποστέρηση και ματαίωση, ως αρπαγή, εν γένει ως αδικία. Το να πεθαίνει κανείς νέος συνιστά αθέτηση μιας υπόσχεσης και καταπάτηση του δικαιώματος του ανθρώπου στην ευτυχία.

Ωστόσο ο πρόωρος θάνατος δεν ματαιώνει μόνο τις προσδοκίες των θανόντων αλλά και των οικείων τους. Η ανατροφή ενός παιδιού αποτελεί για τους γονείς μια μορφή επένδυσης για το μέλλον. Το παιδί αποτελεί στήριγμα για τα γηρατεία, εγγύηση για τη συνέχεια της οικογένειας – ακόμα και στην περίπτωση που είναι κορίτσι- και μέσο κοινωνικής ανόδου της. Έτσι ο γονέας που βλέπει το παιδί του να χάνεται σε τρυφερή ηλικία ή ακόμα και ενήλικος αλλά οπωσδήποτε πριν την ώρα του ή ο σύζυγος που χάνει τη νεαρή γυναίκα του, αισθάνονται την ανάγκη να αναφέρουν την ηλικία στην επιτύμβια επιγραφή. Η συγκίνηση που προκαλεί στον περαστικό είναι γι' αυτούς μια κάποια ανακούφιση.

Όπου, λοιπόν, κρίνεται σκόπιμο να τονιστεί στο επιτύμβιο επίγραμμα ο πρόωρος χαρακτήρας του θανάτου, το νεαρό της ηλικίας της θανούσης δηλώνεται

⁷³ Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί ο αριθμός των ηλικιωμένων στις επιγραφές της Αφρικής, οι οποίες υποδεικνύουν ένα προσδόκιμο όριο επιβίωσης παρόμοιο με εκείνο του ανεπτυγμένου κόσμου τον 20^ο αιώνα. Περισσότερα για την αναγραφή της ηλικίας στις επιγραφές βλ. Hopkins 1987, 113-126, και Parkin 1992. Για τις λατινικές επιγραφές βλ. Degrassi 1964, 72-98.

⁷⁴ Η αντίληψη αυτή εκφράζεται σαφώς στις επιτύμβιες επιγραφές Βλ. GV 1623: *εὖ δὲ ἔθανεν πρὸ τέκνων*. GV 1663: *οὐ τὸ θανεῖν ἀλγεινόν, ὅπερ καὶ πᾶσι [πρό]κειται, ἢ [ἀλλὰ πρὶν ἡλικίας] καὶ γονέων πρότερον*. Παρόμοια και τα: GV 1664, GV 1665, GV 1666, GV 1667.

είτε άμεσα, με ρητή αναφορά⁷⁵ είτε με ηλικιακούς προσδιορισμούς όπως, *βρέφος*,⁷⁶

⁷⁵ Οι ηλικίες θανάτου που δηλώνονται ρητά είναι οι εξής : *GV 793 νεογέννητο*, *GV 1456 11 μηνών*, *GV 359 18 μηνών*, *GV 413 19 μηνών*, *GV 793 1χρ.* *GV 136 2χρ.*, *GV 952 2χρ.*, *GV 1512 2 χρ.*, *GV 840 3χρ.*, *GV 1237 3χρ.*, *SEG XXXVII*, 904 *3χρ.*, *SGO 2*, 09/ 05/ 44 *3χρ.*, *SGO 3*, 16/32/06 *3χρ.*, *GV 956 4 χρ.*, *GV 1236 4χρ.*, *SGO 3*, 16/ 08/ 04 *4χρ.*, *GV 461 5χρ.* *GV 756 5χρ.*, *GV 1021 5 χρ.*, *GV 1245 5 χρ.*, *GV 1595 5 χρ.*, *GV 117 6 χρ.*, *GV 312 6χρ.*, *GV 373 6 χρ.*, *GV 1053 6 χρ.*, *SGO 3*, 16/31/ 04 *6 χρ.*, *GV 564 7χρ.*, *GV 738 7χρ.*, *GV 839 7χρ.*, *GV 1264 7 χρ.*, *SEG XXXVIII*, 754 *7χρ.*, *SEG XLIV*, 819 bis *7χρ.*, *8 μηνών και 24 ημερών*, *GV 1830 7χρ.*, *11 μήνες και 27 μέρες*, *GV 618 8χρ.*, *GV 698 8χρ.*, *GV 1361 8 χρ.*, *GV 1586 9 χρ.*, *SGO 4*, 20/03/06 *9χρ.*, *GV 1401 10 χρ.*, *GV 1400 11 χρ.*, *GV 363 12 χρ.*, *GV 705 12 χρ.*, *GV 860 12 χρ.*, *GV 958 12 χρ.* *GV 1083 12 χρ.*, *GV 1677 12 χρ.*, *GV 1980 12 χρ.*, *SEG LI*, 1772 *12 χρ.*, *SGO 4*, 22/ 64/ 01 *12χρ.*, *SGO 2*, 09/ 04/ 06 *12 χρ.*, *GV 1776 13 χρ.*, *SEG LI*, 1791 *13 χρ.*, *SEG XXX*, 236 *13χρ.*, *GV 228 14χρ.*, *GV 989 14 χρ.*, *GV 1330 14 χρ.*, *GV 1461 14 χρ.*, *GV 1517 14 χρ.*, *SEG XLVIII*, 974 *14 χρ.*, *SEG XXXIV*, 1271 *14χρ.*, *SEG XLIV*, 953 *14χρ.*, *GV 1517 14 χρ.*, *7 μηνών και 5 ημερών*, *GV 963 15 χρ.*, *GV 988 15 χρ.*, *GV 2006 15χρ.*, *SGO 3*, 16/ 57/01 *15 χρ.*, *SGO 3*, 14/05/01 *15 και μισό χρ.*, *GV 1275 15 χρ. και 8 μήνες*, *GV 878 16 χρ.*, *GV 1123 16 χρ.*, *GV 1269 16 χρ.*, *SEG LI*, 1720 *16χρ.*, *SEG XL*, 563 *16 χρ.*, *SEG XXVI*, 1280 *16χρ.*, *SGO 3*, 16/ 43/04 *16χρ.*, *GV 757 16χρ και 4μηνών*, *GV 838 18χρ.*, *GV 932 18 χρ.*, *GV 959 18 χρ.*, *GV 1027 18 χρ.*, *GV 1103 18 χρ.*, *GV 1162 18 χρ.*, *GV 991 18 χρ.*, *GV 1292 18 χρ.*, *GV 1761 18 χρ.*, *GV 1842 18 χρ.*, *GV 1976 18 χρ.*, *GV 2026 18 χρ.*, *SEG XLV*, 641 *18χρ.*, *SEG XLVIII*, 937 *18 χρ.*, *SGO 2*, 10/ 04/ 01 *18 χρ.*, *SGO 3*, 16/ 08/ 04 *18 χρ.*, *SGO 3*, 16/52/03 *18 χρ.*, *SGO .1*, 04/ 16/ 01 *18 χρ. και 2 μηνών*, *GV 284 19 χρ.*, *GV 298 19 χρ.*, *GV 1079 19 χρ.*, *GV 2031 19 χρ.*, *SEG XXVIII*, 956 *19 χρ.*, *SGO 3*, 16/31/89 *19χρ.*, *GV 120 20 χρ.*, *GV 863 20 χρ.*, *GV 1048 20 χρ.*, *GV 1164 20 χρ.*, *GV 1238 20 χρ.*, *GV 1338 20 χρ.*, *GV 1366 20 χρ.*, *GV 1585 20 χρ.*, *GV 1680 20 χρ.*, *GV 1861 20 χρ.*, *GV 1882 20 χρ.*, *GV 1927 20 χρ.*, *GV 1933 20 χρ.*, *GV 2085 20 χρ.*, *GV 2088a 20 χρ.*, *SEG LII*, 1447 *20 χρ.*, *SEG XXXVII*, 908 *20 χρ.*, *SEG XXX* 1434 *20χρ.*, *SGO 1*, 04/ 14/ 01 *20χρ.*, *SGO 3*, 16/31/80 *20χρ.*, *SGO 3*, 16/43/01 *20χρ.*, *GV 873 μικρότερη από 21 χρ.*, *GV 360 21χρ.*, *GV 759 21 χρ.*, *SEG 17*, 502 *21χρ.*, *GV 662 22χρ.*, *GV 693 22χρ.*, *GV 1411 22χρ.*, *GV 1737 22 χρ.*, *GV 1858 22 χρ.*, *SEG LI*, 2212 *22 χρ.*, *SEG XLVII*, 2215 *22χρ.*, *SEG XXVIII*, 756 *22 χρ.*, *GV 685 23χρ.*, *GV 1039 24 χρ.*, *GV 746 25 χρ.*, *GV 784 25χρ.*, *GV 852 25χρ.*, *GV 976 25 χρ.*, *GV 1233 25 χρ.*, *GV 1790 25 χρ.*, *GV 1904 25 χρ.*, *GV 2034 25 χρ.*, *SEG XLVI*, 1571 *25 χρ.*, *SEG XXX*, 578 *25χρ.*, *SEG XXX*, 1423 *25χρ.*, *GV 2011 26 χρ. και 4 μηνών και 11 ημερών*, *GV 1084 27 χρ.*, *GV 1121 27 χρ.*, *GV 1091 28 χρ.*, *GV 1863 28 χρ.*, *SEG XXVIII*, 799 *28χρ. και 7 μηνών*, *SGO 2*, 10/ 02/ 04 *29χρ.*, *GV 447 30χρ.*, *GV 538 30χρ.*, *GV 567 30χρ.*, *GV 644 30 χρ.*, *GV 1161 30 χρ.*, *GV 1239 30 χρ.*, *SEG 52*, 1269 *30 χρ.*, *SEG XXXVIII*, 977 *30 χρ.*, *SGO 1*, 04/ 22/ 02 *30 χρ.*, *GV 1896 32 χρ.*, *SGO 2*, 09/ 05/ 28 *32 χρ.*, *GV 885 μικρότερη από 33 χρ.*, *SEG XXXV*, 1427 *34 χρ.*, *GV 372 35 χρ.*, *GV 708 35χρ.*, *GV 986 35 χρ.*, *GV 1306 35χρ.*, *GV 1873 35 χρ.*, *GG 194 35χρ.*, *GV 1871 36 χρ.*, *GV 207 37 χρ.*, *GV 674 37χρ.*, *SEG XVIII*, 459 *38χρ.*, *SEG XXIX*, 1199 *38χρ.*, *GV 407 40χρ.*, *GV 410 40 χρ.*, *GV 1346 40 χρ.*, *GV 1660 40 χρ.*, *GV 1978 40 χρ.*, *GV 2012 40 χρ.*, *SGO 2*, 11/ 05/ 04. *40χρ.*, *GV 696 43 χρ.*, *SGO .4*, 22/63/01 *43 χρ.*, *SGO 4*, 22/ 63/ 01 *43χρ.*, *SEG XXXV*, 1045 *43 χρ.*, *GV 2026 45 χρ.*, *SEG XXXII*, 1608 *45*

ἔτι νήπιον ἢ νηπίη,⁷⁷ νηπίαχος (υποκοριστικό του νήπιος),⁷⁸ τυννή (=μικρή),⁷⁹ κόρη ἢ κούρη,⁸⁰ παῖς,⁸¹ νεανίς,⁸² παρθενική, παρθένος ἢ παρθενίη,⁸³ νέα,⁸⁴ ἡίθεος (συνώνυμο του παρθένος).⁸⁵ Σε ἐπίγραμμα του 4^{ου} αἰώνα π.Χ. ἀπό την Αθήνα ἀπαντά και η φράση νεότητά τε γαῖα δέδεκται.⁸⁶ Επιπλέον, ὡς δηλωτικά της νεαρῆς ηλικίας χρησιμοποιοῦνται ἀπό τους ἐπιγραμματοποιοῦς ἐπίθετα και ονοματικές φράσεις με μεταφορική σημασία, ὅπως ἀρτιθαλής,⁸⁷ θαλερή,⁸⁸ ἡβῶν ὄρπηξ (=βλαστάρι) ἔτ' ἐοῦσα,⁸⁹ ἀκμαίης ἐφ' ἡλικίης,⁹⁰ προλιποῦσ' ἡβην πολυανθῆ,⁹¹ προλιποῦσ' ἡβης ἄνθος⁹² που προσδιορίζουν ηλικιακά τη θανούσα περιγράφοντας ταυτοχρόνως ζωηρά την περίοδο της νεότητος.

χρ., *GV* 744 **48** χρ., *SGO* 2, 09/ 09/ 07 **48**χρ., *SEG* LI, 827 **50**χρ., *SGO* 2, 09 / 01/ 07 **50** χρ., *SGO* 4, 20/ 12/01 **51** χρ., *GV* 438a **55** χρ., *GV* 200 **60** χρ., *GV* 464 **60** χρ., *GV* 1163 **60** χρ., *GV* 1726 **60** χρ., *SGO* 2, 09/ 05/ 27 **60** χρ., *GV* 2005 **62** χρ., *GV* 666 **63** χρ., *GV* 51 **66**χρ., *GV* 642 **70** χρ., *GV* 934 **80** χρ., *GV* 997 **80** χρ., *SGO* .2, 08/08/05 **100** χρ.

⁷⁶ *GV*1512, *SGO* 3, 16/32/06

⁷⁷ *GV* 942, *GV* 952, *GV* 956, *GV* 1264, *GV* 2039, *GV* 1044

⁷⁸ *GV* 949, *GV* 1236

⁷⁹ *GV* 1237

⁸⁰ *GV* 68 , *GV* 136, *GV* 536, *GV* 756, *GV* 848, *GV* 1083, *GV* 1595, *GV* 1776, *GV* 1800, *GV* 1977, *GV* 940a, *SEG* XXIII, 440, *SGO* 3, 16/ 57/01.

⁸¹ *GV* 394, *GV* 479

⁸² *GV* 846

⁸³ *GV* 115, *GV* 166, *GV* 180, *GV* 235, *GV* 351, *GV* 683, *GV* 729, *GV* 759, *GV* 765, *GV* 798 , *GV* 988 , *GV* 989, *GV* 1021, *GV* 1189, *GV* 1208, *GV* 1238, *GV* 1275, *GV* 1330, *GV* 1372, *GV* 1400, *GV* 1483 , *GV* 1554, *GV* 1673, *GV* 1776, *GV* 1797, *GV* 1798, *GV* 944, *GV* 1948, *GV* 1976, *GV* 1980, *GV* 1989, *GV* 1997, *GV* 2046, *GG* 89, *SGO* 4, 22/ 64/ 01, *SEG* XXVIII, 525, *SEG* XXX, 1366, *SEG* XXXIV, 1274, *SEG* XXXVII, 1488, *SEG* XLIX, 1361, *SEG* LI, 1720, *SGO* 1, 04/ 22/ 04, *SGO* 2, 09/ 05/ 15, *SEG* VI, 140 , *SGO* 3, 16/32/04, *SGO* 3, 16/ 57/01, 858.

⁸⁴ *GV* 581, *GV* 912, *GV* 1094, *GV* 1652, *SEG* 32, 896, *SGO* 2, 11/ 03/ 01.

⁸⁵ *GV* 989, *GV* 1943

⁸⁶ *GV* 1754

⁸⁷ *GV* 190, *SEG* 41, 1037

⁸⁸ *GV* 1676

⁸⁹ *GV* 1913

⁹⁰ *GV* 1800

⁹¹ *GV* 1697

⁹² *SGO* .2, 10/ 06/ 01

Εξετάζοντας τα επιγράμματα που αναφέρουν την ηλικία θανάτου, παρατηρούμε πως το πλήθος τους αυξάνεται προοδευτικά ως την ηλικία των τριάντα ετών και στη συνέχεια φθίνει με ταχύ ρυθμό. Είναι εμφανές ότι ο θάνατος μιας γυναίκας στο απόγειο της αναπαραγωγικής της ηλικίας βαραίνει περισσότερο στη συλλογική ευαισθησία, καθώς διασαλεύει ένα ολόκληρο σύστημα προσδοκιών και επενδύσεων. Ο J. Durand παρατηρεί ωστόσο πως τα δεδομένα των επιγραφών που αφορούν σε ηλικίες από 15 ως 42 ετών είναι και τα λιγότερο αξιόπιστα, καθώς στην περίπτωση των γυναικών υπάρχει η τάση να δηλώνονται νεαρότερες ηλικίες από τις πραγματικές για λόγους ματαιοδοξίας. Αντίθετα υπάρχει η τάση οι ηλικίες μετά τα πενήντα να μεγεθύνονται, επειδή η μακροβιότητα θεωρείται ότι προσθέτει κύρος.⁹³

κατανομή θανουσών γυναικών (από επιγράμματα των εκδόσεων
GV, GG, SEG και SGO) σε ηλικιακές ομάδες

ΗΛΙΚΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΩΝ
0-4	16
5-9	23
10-14	24
15-19	38
20-24	35
25-29	18
30-34	15
35-39	11
40-44	11
45-49	4
50-54	3
55-59	1
60-64	7
65+	5

Όσον αφορά στον πρόωρο χαρακτήρα του θανάτου, αυτός δηλώνεται ως επί το πλείστον με σύνθετα επίθετα και επιρρήματα που ως β' συνθετικό έχουν τις λέξεις *ώρα*, *μοῖρα*, *χρόνος* και *πότμος*, συνώνυμο του *μοῖρα* : *ἄωρος*,⁹⁴ και τα παράγωγα *ἀώριος*⁹⁵ και *πανάωρος*,⁹⁶ *ἄωροθανῶν*,⁹⁷ *ἄλεσ' ἀώρωσ*,⁹⁸ *μινύωρος*, (=βραχύβιος)⁹⁹,

⁹³ Durand 1960, 369-70.

⁹⁴ GV 183, GV 839, GV 1177, GV 1238, GV 1594, GV 1680, GV 1737, GV 1801, SGO 2, 08/ 08/ 12, SGO 3. 15/02/98, SGO 3, 16/ 34/28, SGO 3, 16/52/03.

⁹⁵ GV 339, GV 1676

⁹⁶ GV 1948

ἄωρόμορος,¹⁰⁰ πρόμοιρος,¹⁰¹ θνήσκω πρό μοίρας,¹⁰² προμοίρω,¹⁰³ ὠκύμορος,¹⁰⁴ βιόμοιρος,¹⁰⁵ ταχύμοιρος,¹⁰⁶ βαιόχρονος,¹⁰⁷ ὀλιγοχρονή-ιος,¹⁰⁸ ταχύποτμος.¹⁰⁹ Από τα παραπάνω, την προτίμηση των επιγραμματοποιών, όπως παρατηρούμε, συγκεντρώνουν τα επίθετα ἄωρος που έχει τη σημασία του άγουρος και ανώριμος, πρόμοιρος, που σημαίνει αυτός που πεθαίνει πριν από τον καθορισμένο από τη μοίρα χρόνο και ὠκύμορος, που σημαίνει βραχύβιος.¹¹⁰ Απαντούν επίσης το επίθετο μινυνθαδίη,¹¹¹ το ονοματικό σύνολο ἀρτιδαῆς βιότιο και οι ρηματικές φράσεις όπως, μεικρὸν μὲν ἐτῶν ἔλαχον κύκλον,¹¹² βαιὸν ἰδοῦσα χρόνον λαμπρὸν φάος ἡελίοιο,¹¹³ τυτθὸν ἐξ ζωῆς χρόνον λάψα,¹¹⁴ βίον βραχὺ ἰδοῦσα,¹¹⁵ ὀλίγον ζῆσα χρόνον,¹¹⁶ ὁ Αἴδης ἀπήγαγέ σ' ὠκύ¹¹⁷ ἢ πρὸ ἡλικίας,¹¹⁸ γλυκερὸν φάος ὦκα

⁹⁷ SEG 30, 1366, SGO 3, 16/ 43/ 03

⁹⁸ GV 1648

⁹⁹ GV 1619

¹⁰⁰ GV1208, GV1627

¹⁰¹ GV 190, GV 823, GV 1197, GV 1856, GV 2031, GV 2034, SEG XLVIII 937, SGO 3, 16/ 08/ 04

¹⁰² GV 807

¹⁰³ GV 878, SEG LI 1720

¹⁰⁴ GV 207, GV 228, GV 312, GV 919, GV 959, GV 976, GV 1222, GV 1322, GV 1607, GV 1819, GV 1933, SEG XXVIII 525, SEG XXX 1366, SEG XXXVII 908, SEG XLVIII 974, SEG XLIX 1361, SGO 2, 09/ 05/ 45, SGO 3, 16/ 34/28, SGO 3, 16/43/01, SGO 3, 16/52/03

¹⁰⁵ SGO 1, 03 / 02 / 67

¹⁰⁶ GV 675a

¹⁰⁷ GV 560

¹⁰⁸ GV 783, GV 1292, GV 1904

¹⁰⁹ GV 1053, SEG XXIV 1274

¹¹⁰ Για τη σημασία των επιθέτων βλ. και Vérilhac 1982, 153

¹¹¹ GV 1989, SEG XXVIII 1978, SGO 3, 14/06/ 22

¹¹² GV 643

¹¹³ GV 1123

¹¹⁴ GV 1200

¹¹⁵ GV 456a

¹¹⁶ GV 1239

¹¹⁷ GV 1553

¹¹⁸ GV 1789

λιποῦσα,¹¹⁹ ἀντὶ δὲ σῆς ἤβης, (...) ἡλικίας τε τόνδε τάφον κοσμεῖ σὸς πόσις,¹²⁰ ἐνὸς ἐπίγραμμα τοῦ 2^{ου} αἰῶνα μ.Χ. ἀπὸ τὴν Αθήνα προσδιορίζει τὸν τύμβο ἐνὸς κοριτσιοῦ ὡς σῆμα παιδικόν.¹²¹

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά καὶ οἱ περιπτώσεις μακροβιότητος, ὡς γεγονὸς σπάνιο καὶ ἐξαιρετικόν, ἐπιβάλλουν συχνὰ τὴν ἀναγραφὴ τῆς ἡλικίας. Ἡ προχωρημένη ἡλικία μιᾶς γυναίκας δηλώνεται με τοὺς προσδιορισμοὺς γρηῆς,¹²² γραία,¹²³ γηραιά,¹²⁴ γηραλέα-ἡ¹²⁵ καὶ τὶς μετοχές γήραι θανούσα,¹²⁶ γήραι τειρομένα,¹²⁷ ἢ τειρομένα γήρως,¹²⁸ γήραι παυσαμένη,¹²⁹ ἐνὸς ἀπαντώνται καὶ οἱ ἐκφράσεις γῆρας ἄλυπον σημαίνει τύμβος,¹³⁰ γήραι ἡλικίαι.¹³¹ Τα ἐπιγράμματα αὐτὰ συνήθως περιγράφουν μορφές «ωραίου θανάτου», περιπτώσεις κατάκτησης μιᾶς εὐδαιμονίας ἀνθρώπινης.

Τὰ παραπάνω θέματα, τὸν πρόωρο θάνατο -ὡς ματαίωση τῆς χαρᾶς τῆς ζωῆς καὶ ὡς διάψευση τῶν προσδοκιῶν τῶν γονέων- ἀλλὰ καὶ τὶς περιπτώσεις μακροβιότητος ὡς μορφές «ωραίου θανάτου» θὰ μελετήσουμε στὴ συνέχεια. Ὅσον ἀφορᾶ στὶς γυναῖκες, ἀπὸ τὶς χαρῆς τῆς ζωῆς τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα προβάλλουν σταθερὰ τὸν γάμο καὶ τὴ μητρότητα.

1.1.2 Ὁ πρόωρος θάνατος ὡς διάψευση τῆς προσδοκίας τοῦ γάμου

Ἀνάμεσα στὶς γυναικείες μορφές ποὺ σκιαγραφεῖ ἡ ἐπιτάφια ποίηση διακρίνουμε συχνὰ τὴ μορφή τῆς ἀτυχῆς κόρης ποὺ βρῖσκει αἰφνίδιο θάνατο ἐπάνω στὴν ἀκμὴ τῆς. Στὶς περιπτώσεις αὐτές ὁ πρόωρος θάνατος βιώνεται συνήθως ὡς διάψευση τῆς

¹¹⁹ SGO 3, 16/34/13

¹²⁰ GV 1810

¹²¹ GV 89

¹²² GV 640, GV 996, GV 997, GV 1707

¹²³ GV 474, GV 1185

¹²⁴ GV 499, GV 1717

¹²⁵ GV 1253, GV 1715, SEG XXX 295

¹²⁶ GV 512

¹²⁷ GV 602

¹²⁸ GV 642

¹²⁹ GV 679

¹³⁰ GV 1623

¹³¹ GV 1623

προσδοκίας που έτρεφαν τόσο η ίδια η θανούσα όσο και οι οικείοι της, ότι η φύση της θα ολοκληρωνόταν μέσα από τον ρόλο της ως συζύγου και μητέρας.¹³²

Το θέμα αποτελεί κοινό τόπο στη λογοτεχνία και έχει διαχρονικό χαρακτήρα. Το συναντούμε και στην τραγική ποίηση στις ιστορίες της Πολυξένης στην *Εκάβη* του Ευριπίδη και της Αντιγόνης στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή. Όταν η νεαρή Πολυξένη πληροφορείται από τη μητέρα της Εκάβη πως ο νεκρός πια Αχιλλέας, για να επιτρέψει την αναχώρηση του στρατού των Αχαιών από την Τροία, απαιτεί ως ύστατη τιμή τη θυσία της κόρης πάνω στο μνήμα του, αντιμετωπίζει με θάρρος την είδηση του επικείμενου θανάτου της.¹³³ Η μοίρα την έχει ήδη σκληρά δοκιμάσει με τις οδυνηρές ανατροπές της. Αναφορά γίνεται στην υψηλή κοινωνική καταγωγή της και στις προσδοκίες που έτρεφε για έναν ευτυχισμένο γάμο με κάποιον βασιλιά.¹³⁴ Η Αντιγόνη πορεύεται κι αυτή στον θάνατο θρηνώντας για τις χαρές της ζωής που δεν πρόλαβε να γευτεί. Νυφούλα δε στολίστηκα/ κι ούτε ποτέ νυφιάτικο τραγούδησαν / στη θύρα μου τραγούδι, διαβάζουμε στον κομμό.¹³⁵

Στα επιτύμβια επιγράμματα το θέμα εμφανίζεται από την αρχαϊκή κιόλας εποχή. Στα πρωιμότερα δείγματα ανήκει το επιτύμβιο μνημείο της Φρασικλείας που χρονολογείται τον 6^ο αιώνα π.Χ. Το επιτύμβιο γλυπτό, που αναπαριστά μια από τις ωραιότερες αρχαϊκές κόρες, ανακαλύφθηκε το 1972 στο Μαρκόπουλο Αττικής. Η κοπέλα, που πιθανόν είναι ντυμένη νύφη, φορά στο κεφάλι κωνικό στέμμα με μπουμπούκια και περίτεχνο περιδέραιο, ενώ μπροστά στο στήθος της κρατά ένα

¹³² Στην Αθήνα ήταν έθιμο να σημαίνουν με ειδικό τρόπο τους τάφους εκείνων που πέθαιναν άγαμοι, αλλά δεν είναι απολύτως σαφής ο τρόπος με τον οποίο διακρίνονταν οι συγκεκριμένοι τάφοι. Είναι πολύ αμφίβολο, όπως παρατηρούν οι D. Kurtz και J. Boardman, αν οι *λουτροφόροι*, αγγεία που συνδέονται συχνά με τελετές γάμου και θανάτου, έπαιζαν ένα τέτοιο ρόλο. Σε ένα απόσπασμα πάντως του Δημοσθένη (*Πρός Λεωκάρη περί του Αρχιάδου κλήρου* 30), όταν εκείνος ρωτήθηκε πώς γνώριζε ότι κάποιος πέθανε άγαμος, απάντησε ότι στον τάφο του υπήρχε μια λουτροφόρος. Βλ. Kurtz & Boardman 1970 (ελλ. εκδ. 1994), 141-142.

¹³³ Οι παρθένες που θυσιάζονται στην τραγωδία, Μακαρία, Πολυξένη, Ιφιγένεια, σύμφωνα με την ερμηνεία της N. Loraux, προσεταιρίζονται τη δόξα που προσιδιάζει στον πολεμιστή οικειοποιούμενες τον θάνατό τους. Καταφάσκοντας στη σφαγή, θυσιάζουν την παρθενία τους κερδίζοντας με την επιλογή τους τη δόξα ενός «ωραίου θανάτου», την *εὐκλειαν* του πολεμιστή. Loraux 1985 (ελλ. εκδ.) 1995, 81-107

¹³⁴ Ευριπίδη, *Εκάβη*, στ. 349- 353.

¹³⁵ Σοφοκλή, Αντιγόνη, στ. 810- 813 *οὐθ' ὑμεναίων ἔκληρον, οὐτ' ἐπινύμφειός / πώ μέ τις ὕμνος ὕμνησεν*

λουλούδι. Το διάδημα και τα κοσμήματα μαρτυρούν τον πλούτο και το κύρος της οικογένειάς της. Άλλωστε ένα μαρμάρινο γλυπτό σε φυσικό μέγεθος αποτελούσε μεγάλη δαπάνη και μόνο τα μέλη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων μπορούσαν να επενδύσουν σε τέτοια πολυτέλεια.¹³⁶

Εικ 1 Άγαλμα της κόρης Φρασικλείας
550-540 π.Χ. Αθήνα ΕΑΜ

Στο μνημείο είναι χαραγμένη η εξής επιγραφή (GV 68) :

*σῆμα Φρασικλείας · | κόρη κεκλήσομαι | αἰεί,
ἀντὶ γάμο | παρὰ θεὸν τοῦτο | λαχοῦσ' ὄνομα.*

Εντοπίσαμε συνολικά ενενήντα ένα επιγράμματα που κάνουν λόγο για τη ματαίωση της προσδοκίας του γάμου. Σε άλλα γίνεται ρητή αναφορά, ενώ κάποια απλώς την υπαινίσσονται.¹³⁷ Στο σύνολο εντάσσονται και εκείνα που μνημονεύουν νεόνυμφες

¹³⁶ Για το σῆμα της Φρασικλείας βλ., Μαστροκόστας 1972. Robertson 1975, 100-1. Stewart 1990 119-120. Sourvinou-Inwood 1996, 244.

¹³⁷ Πρόκειται για τα επιγράμματα : GV 68, GV 115, GV 228, GV 536, GV 599, GV 644, GV 646, GV 683, GV 756, GV 759, GV 765, GV 838, GV 868, GV 919, GV 947, GV 949, GV 958, GV 963, GV 978, GV 988, GV 989, GV 1162, GV 1189, GV 1208, GV 1238, GV 1243, GV 1264, GV 1275, GV 1330, GV 1361, GV 1400, GV 1416, GV 1450, GV 1461, GV 1483, GV 1517, GV 1680, GV 1797, GV 1798, GV 1799, GV 1800, GV 1801, GV 1820, GV 1824, GV 1825, GV 1913, GV 1944, GV 1948, GV 1976, GV 1980, GV 1989, GV 1997, GV 2026, GV 2046, GV 2050, GG 89, SEG XXVIII 581, SEG

κοπέλες, ἀρτιγάμους.

Γενικά η καθήλωση στο μεταβατικό στάδιο της εφηβείας άλλοτε θίγεται απλώς, με χαρακτηρισμούς που αποδίδονται στη νεκρή όπως: *παρθένος* και τα παράγωγά της,¹³⁸ *ἄνυμφος*,¹³⁹ *ἄγαμος*,¹⁴⁰ *ἀδμήτη* ή *ἀδμής*, (=κατά κυριολεξία αδάμαστος, ατιθάσευτος)¹⁴¹ *ἄμμορος γάμων*,¹⁴² *παστῶν ἀμόητος*,¹⁴³ *οὐχὶ τυχοῦσα γάμων*,¹⁴⁴ *Κύπριδος ἱμερτῶν (...)* *ἄμμορος (...)* *θαλάμων*,¹⁴⁵ ή *σῆ (...)* *ἀθαλάμευτος ἡλικίη*,¹⁴⁶ *μελλόνυμφος*,¹⁴⁷ *μελλόγαμος*,¹⁴⁸ *μέλλουσα γάμω*,¹⁴⁹ *ἄπαις*¹⁵⁰ και *ἄτεκνος*.¹⁵¹ Από τα παραπάνω επίθετα, όσα είναι σύνθετα με το αχώριστο μόριο ἀ- σημαίνουν περισσότερο τη στέρηση μιας ιδιότητας ή μιας κατάστασης, ενώ τα σύνθετα από το ρήμα μέλλω τονίζουν τον επικείμενο χαρακτήρα ενός γάμου που ματαιώνεται.

Άλλοτε πάλι η ματαίωση της γαμήλιας προσδοκίας θίγεται με σύντομους χρονικούς προσδιορισμούς που αναφέρονται στην στιγμή που επέρχεται ο θάνατος,

XXVIII 756, SEG XXVIII 1661, SEG XXX 1366, SEG XXXVII 904, SEG XXXVII 1459, SEG XLVIII 974, SEG XLIX 1361, SEG LI 1720, SEG LI 1772, SEG LI 1791, SGO 1, 06 /02 /31, SGO 2, 09/04/06, SGO 3, 15/02/ 12, SGO 3, 16/ 23/ 04, SGO 3, 16/32/04. Σε νεόνυμφες γυναίκες αναφέρονται τα επιγράμματα: GV 120 , GV 757, GV 863, GV 866, GV 873, GV 878, GV 976, GV 1130, GV 1197, GV 1254, GV 1292, GV 1462, GV 1476, GV 1910, SEG XXIII 440, SEG XXX 246, SEG XXXIV 1271, SEG XXXIV 1290, SEG XL 563.

¹³⁸ GV 115, GV 166, GV 180, GV 235, GV 351, GV 683, GV 729, GV 759, GV 765, GV 798, GV 988, GV 989, GV 1021, GV 1189, GV 1208, GV 1238, GV 1275, GV 1330, GV 1372, GV 1400, GV 1483, GV 1554, GV 1673, GV 1776, GV 1797, GV 1798, GV 1944, GV 1948, GV 1976, GV 1980, GV 1989, GV 1997, GV 2046, GG 89, SEG VI 140, SEG XXX 1366, SEG XXXIV 1274, SEG XLIX 1361, SEG LI 1720, SGO 3, 16/32/04, SGO 3, 16/ 57/01.

¹³⁹ GV 989, GV 1264

¹⁴⁰ GV 759, GV 958, GV 978, GV 1680

¹⁴¹ GV 1980, GV 2026

¹⁴² GV 1517

¹⁴³ SEG LI, 1720

¹⁴⁴ GV 1913

¹⁴⁵ GV 756

¹⁴⁶ SEG VI 140

¹⁴⁷ GV 1976

¹⁴⁸ GV 949, SEG XXVIII, 1661

¹⁴⁹ GV 988

¹⁵⁰ GV 989

¹⁵¹ GV 1197

ὅπως: *πρὶν γάμον εἰσιδέειν*,¹⁵² *πρὸ γάμων ἤρπασε μ' Αἰδης ἢ ὄλεσας ἡλικίαν*,¹⁵³ *πρὸ γάμοιο θανοῦσαν ἢ ὄλεο*,¹⁵⁴ *πρὸ γάμοιο τέλος θανάτοιο λαχούσης*,¹⁵⁵ *πρὶν γάμου ἱμερτοῦ*,¹⁵⁶ *πρὶν ἀνέρι λέκτρα συνάψαι*,¹⁵⁷ *πρὸ γάμου θαλάμοιο*,¹⁵⁸ *πρὶν θαλάμοισι δοθῆναι*,¹⁵⁹ *πρὸς γάμον ὠραίαν*,¹⁶⁰ *πρὸ γάμοιο χλωρὸν ὑπὲρ ποταμοῦ χεῦμ' Ἀχέροντος ἔβα*,¹⁶¹ *πρόσθε γάμου τε καὶ εἱμερτοῦ θαλάμοιο*,¹⁶² *πρὶν σε νονφικὸν ἰστέφανον κοσμήσαμεν ἦν θαλάμοισιν*.¹⁶³

Σε πολλές περιπτώσεις ωστόσο η ματαιώση της προσδοκίας του γάμου αποτελεί το κεντρικό θέμα του επιγράμματος, που αναπτύσσεται σε έναν ἢ περισσότερους στίχους. Στην τελευταία περίπτωση αναφορά γίνεται σε στάδια της γαμήλιας τελετῆς ἢ στοιχεία της νυφικῆς ενδυμασίας. Εντοπίζουμε συγκεκριμένα τα παρακάτω θέματα: την παράδοση της κόρης ἀπὸ τον πατέρα στον μέλλοντα σύζυγο,¹⁶⁴ τη μετάβασή της στους νυφικούς θαλάμους με τη συνοδεία της μητέρας,¹⁶⁵ το γαμήλιο γλέντι με τα γαμήλια ἄσματα,¹⁶⁶ τα νυφικά στολίδια,¹⁶⁷ τις γαμήλιες λαμπάδες,¹⁶⁸ την παρθενική ζώνη,¹⁶⁹ την προίκα¹⁷⁰ και τα γαμήλια δώρα.¹⁷¹ Στις χαρές της μητρότητας παραπέμπουν ἀντίστοιχα η εικόνα της νεαρῆς μητέρας

¹⁵² *SEG XXVIII 581*

¹⁵³ *GG 89, SEG XXVIII 756*

¹⁵⁴ *GV 599, GV 1461*

¹⁵⁵ *SGO 3, 15/02/ 12*

¹⁵⁶ *GV 838*

¹⁵⁷ *SEG XXVIII 581*

¹⁵⁸ *GV 1275*

¹⁵⁹ *GV 1275*

¹⁶⁰ *GV 1989*

¹⁶¹ *GV 919*

¹⁶² *GV 646, GV 1483*

¹⁶³ *SEG VI 140*

¹⁶⁴ *GV 683, GV 2026, SGO 3, 16/32/04*

¹⁶⁵ *GV 947, GV 1461*

¹⁶⁶ *GV 947, GV1238, GV 1243, GV 1680, GV 1797, GV 1798, GV 1799, GV 1825, SEG XLIX 1361*

¹⁶⁷ *GV 683, GV 1238*

¹⁶⁸ *GV 228, GV 765, GV1800, GV 1989*

¹⁶⁹ *GV 536*

¹⁷⁰ *GV 1208, SGO 1, 06/02/31*

¹⁷¹ *GV 1483*

που κρατά στα γόνατά της ένα παιδί¹⁷² ή εκείνης που παρηγορεί γλυκά στην αγκαλιά της το βρέφος της που κλαίει.¹⁷³

Μνεΐα στη μετάβαση της νεαρής Φιλαίνιον, δεκατεσσάρων ετών, στους νυφικούς θαλάμους με τη συνοδεία της μητέρας της γίνεται σε επίγραμμα του 4^{ου}/3^{ου} αιώνα π.Χ. από την *Παλατινή Ανθολογία* (GV 1461).

ἄλεο δὴ πρὸ γάμοιο, Φιλαίνιον, οὐδέ σε μάτηρ

Ποθιάς ὠραίους ἤγαγεν εἰς θαλάμους

νυμφίου· ἀλλ' ἔλεινὰ καταδρύψασα παρειάς

4 *τεσσαρακαιδεκέτιν τῶιδ' ἐκάλυψε τάφωι.*

Παρόμοιο είναι το ύφος και στους παρακάτω στίχους από επίγραμμα (GV 947) του 2^{ου} / 1^{ου} αιώνα π. Χ., αγνώστου προελεύσεως, για τη Σύμη του Ερμογένη. Ο αυτοβιογραφικός χαρακτήρας του επιγράμματος με την αποβιώσασα να μιλά σε πρώτο πρόσωπο, η επανάληψη του αρνητικού συνδέσμου οὔτε και η κατά παράταξη παρουσίαση των γαμήλιων εικόνων, εκφράζουν εμφατικά το αίσθημα της διάψευσης της προσδοκίας.

δεινή μ' εἰς Αἶδην μοῖρ' ἤγαγεν, οὔθ' ὑπὸ μητρός

χειρῶν ἢ μελέη νυμφίδιον θάλαμον

ἤλυθον οὐδέ γάμου περικαλλέος ὕμνον ἄκουσα

4 *οὐδέ τέκνων γλυκερὸν θρήνον ἔμαζα πέπλοις.*

Σύμη δὲ Ἐρμογένου κικλήσομαι. (...)

Σε επίγραμμα από την Καισάρεια-Αδριανούπολη της Βιθυνίας, (GV 228=SGO 2, 10/02/09) που τοποθετείται στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, η ματαίωση της προσδοκίας του γάμου για τη δεκατετράχρονη Κλαυδία Πρόκλη αισθητοποιείται με τη μεταφορά της γαμήλιας λαμπάδας που σβήνει.

Κλαυδία ὠκυμόρω | Πρόκλη γενέτης τόδε σῆμα |

Ἐρμαγόρας τεῦξεν | τλήμονι παρθενικῆ, |

τεσσαρεσκαιδεκέτει φθιμένη· | δαίμων γὰρ ἀπηγής |

4 *αὐτοφαινομένην | ἔσβεσε δᾶδα γάμων.*

Με υπαινικτικό τρόπο αναφέρονται στη γαμήλια δάδα και οι τελευταίοι στίχοι

¹⁷² GV 838

¹⁷³ GV 947

επιγράμματος (GV 765) του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Ρώμη, όπου γίνεται λόγος για τη νεκρική πυρά.

(...)ή δέ με θρεψαμένη Πομπηίη ἀντί θυγατρός
4 κλαυσαμένη τύμβωι θῆκεν ἐλευθερίωι,
**πῦρ ἕτερον σπεύδουσα · τὸ δ' ἔφθασεν, οὐδὲ κατ' εὐχὴν
ἡμετέρην ἦψεν λαμπάδα Περσεφόνη.**

Αναφορά στα γαμήλια δώρα που δίνουν τη θέση τους στα δάκρυα γίνεται σε επίγραμμα (GV 1483= SGO 3, 13/07/01) από τα Τύανα της Καππαδοκίας (2^{ος} / 3^{ος} αιώνας μ.Χ.). Η πρόταξη της επίκλησης *παρθένε* και της χρονικής στιγμής κατά την οποία επέρχεται ο θάνατος, *πρόσθε γάμου τε καὶ εἰμερτοῦ θαλάμοιο*, επιτείνει την τραγικότητα του συμβάντος.

*παρθένε, πρόσθε γάμο[υ τε καὶ] | εἰμερτοῦ θαλάμοιο
ἐσβέσ[θη]ς, φθονερῶ δαίμονι χρησαμένη, |
Μαρθίνη · ἡ δὲ τεκοῦσα, ὅσον εὐ|χετο νυμφικὸν ἦμαρ,
4 οὐδ' ὄναρ | εἶδε τεῆς καρπὸν ἀφ' ἡλικίης · |
ἀλλὰ σὺ μὲν πανόδυρτος | ἐς Ἄϊδα, **ματρὶ δὲ τᾶ σᾱ |
καλλείπεις τῶν <σῶν> δά|κρυα δῶρα γάμων.***

Επίγραμμα (GV 1243) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη κάνει μνεία σε παρόμοιο ύφος στο γαμήλιο γλέντι και τα επιθαλάμια ἄσματα.

(...) ἐφ' ἧ̄ μέγα πέν[θος] | ἔχουσιν
4 νυκτὶ καὶ ἡελίῳ δυστοκέες τοκέ[ες] · |
**ἦς ζυγὸν οὐκ εἶδον τὸ γαμήλιον, οὐδ' ὑμέ|ναιον
ἦσέ τις οἰνοχαρῆς πρόσθεν ἐμῶν | θαλάμων.**

Οι αναφορές στα στάδια της γαμήλιας τελετουργίας επιτρέπουν στους περαστικούς να συμμετάσχουν νοερά στην τελετή που ματαιώθηκε. Το επίγραμμα με τις εικόνες που κινητοποιεί στη φαντασία, θα λέγαμε πως δίνει στον γάμο έναν τόπο για να συμβεί και μια σκιώδη ὑπαρξη.

Σε επίγραμμα (GV 838) από το Πάνιον της Θράκης (4^{ος}/ 3^{ος} αιώνας π. Χ) για μια κοπέλα δεκαοκτώ ετών, τη Θεόκλεια, εκφράζεται το παράπονο ότι το όνειρό της να γευτεί τις χαρές του ἔγγαμου βίου και της μητρότητας δεν εκπληρώθηκε.

πρὶν γάμου ἰμερτοῦ, πρὶν παιῖδα ἐπὶ γούνασι θέσθαι,

[δάκρυα πολλά λιποῦσα Θεόκλεια] μητρὶ ταλαίηνι

[ἤλυθεν εἰς κρυερὸν χῶρον ἀ]ποφθιμένων,

4 [μοῦνον ἐοῦσ' ὀκτῶ καὶ δέκ' ἐτῶ]ν μελέα.

Επίγραμμα από τη Δημητριάδα (GV 1606) του 3^{ου}/ 2^{ου} αιώνα π.Χ. οικτεῖρει μια νεαρή κοπέλλα που πεθαίνει στον πρώτο τοκετό γιατί, όπως αναφέρει, δεν ήταν γραφτό το παιδί στην αγκαλιά της να κρατήσει και το χεϊλάκι του στο στήθος της να δροσίσει.

(...) οὐ γὰρ ἔμελλε τὸ νήπιον ἀγκαλιεῖσθαι

4 μαστῶι τε ἀρδεύσειν χεῖλος ἐοῖο βρέφους

Παρθένος, ἄπαις, ἄνυμφος, ἠίθεος χαρακτηρίζεται η Φιλοστράτη σε επίγραμμα (GV 989) από τον Κρομμύνα που τοποθετείται στον 2^ο /3^ο αιώνα μ.Χ. Οι λέξεις αισθητοποιούν την στέρηση, την αδυναμία της νεαρῆς Φιλοστράτης να ολοκληρωθεί ως γυναίκα και την καθήλωσή της στο μεταβατικό στάδιο της παρθένου.

Ο χαρακτηρισμός *παρθένος* που κυριαρχεί στα επιγράμματα που μας απασχολούν, αποδίδεται ακριβώς σε κοπέλες που βρίσκονται στο μεσοδιάστημα, ανάμεσα στην έναρξη της εμμηνορροίας και στον γάμο, στην έναρξη με άλλα λόγια της σεξουαλικῆς ζωῆς.¹⁷⁴ Το διάστημα αυτό ήταν συνήθως ιδιαίτερα σύντομο στις αρχαίες κοινωνίες, καθώς η ηλικία γάμου ήταν κατά κανόνα πολύ πρώιμη. Η προσδοκία του γάμου εμφανίζεται σε επιγράμματα που μνημονεύουν κορίτσια ηλικίας από τεσσάρων ως είκοσι δύο ετών. Στην πλειονότητά τους, ωστόσο, πρόκειται για κοπέλες δεκατεσσάρων και δεκαπέντε χρόνων.¹⁷⁵

Για τις σημασίες του ὀρου *παρθένος* βλ. Vitaniemi 1997, 49. Γενικά, ο ὀρος *παρθένος*, ὀπως παρατηρεῖ η L. Vitaniemi, μπορούσε να δηλώνει ἕνα ἀνύπαντρο κορίτσι, μια νεαρή γυναίκα, μια παλλακίδα με ἢ χωρὶς παιδί, μια εγκυμονούσα ἀκόμη γυναίκα, τη σύζυγο που ἦταν ἀκόμη ἀτεκνη ἢ μια πιο ηλικιωμένη γυναίκα χωρὶς παιδιά ἢ σύζυγο. Σε ἐπίγραμμα (SGO 3, 14/06/16) λόγου χάρη ἀπό τη Λαοδίκεια Κατακεκαυμένη μια μητέρα προσδιορίζεται με τη λέξη παρθένος (*παρθένω μητρὶ*) για να δηλωθεῖ ὀτι μετὰ τον θάνατο του συζύγου της δεν ξαναπαντρεύτηκε. Merkelbach- Stauber SGO 3, σ. 91. Η Ν. Loraux υποστηρίζει ἐπίσης ὀτι ο ὀρος παρθένος ἀναφερόταν περισσότερο στο κοινωνικό status της ἀγαμης γυναίκας και λιγότερο σε ἕνα χαρακτηριστικό της φυσιολογίας. Loraux 1993, 162.

¹⁷⁵ Αναφέρονται συγκεκριμένα οι ηλικίες : SEG XXXV 1045 12χρ., GV 666 13χρ., GV 1161 13 χρ., SEG XXXIV 1271 13 - 14 χρ., GV 757 15χρ., GV 878 16χρ., GV 1292 18χρ., GV 120 20χρ., GV 863 20χρ., GV 976 25χρ. Χαρακτηριστικό εἶναι ἐπίγραμμα (SGO 4, 18/15/14) που σώζεται σε αποσπασματική μορφή, το ὀποῖο ἀναφέρει πως η νεαρή ἴερεία της Αρτέμιδος πέθανε στην ηλικία που

Οι διαθέσιμες πηγές επιβεβαιώνουν πράγματι τις τόσο νεαρές ηλικίες γάμου.¹⁷⁶ Στην Τροιζήνα, λόγου χάρη, σύμφωνα με μαρτυρία του Αριστοτέλη, τα κορίτσια παντρεύονταν πριν τα δεκαεφτά και γι' αυτό και συχνά αντιμετώπιζαν δυσκολίες κατά την κύηση.¹⁷⁷ Σύμφωνα με τους νόμους της Γόρτυνας (5^{ος} αιώνα π.Χ.) τα νεαρά κορίτσια παντρεύονταν από την ηλικία των 12 ετών. Ωστόσο, ο Στράβων σημειώνει πως, σύμφωνα με τον Έφορο, συνήθως η νεόνυμφη ήταν πολύ νέα για να οδηγηθεί από τον σύζυγό της στη συζυγική εστία. Ο τελευταίος έπρεπε να περιμένει κάποιο διάστημα μέχρι η γυναίκα του να αναλάβει τον ρόλο της. Στη Θάσο περί το 350 π.Χ. η αποδεκτή ηλικία γάμου ήταν για τα κορίτσια τα 14 χρόνια.¹⁷⁸ Στην Αθήνα οι *ἐπίκληροι*, κόρες που έμεναν μοναδικές κληρονόμοι της πατρικής περιουσίας λόγω απουσίας αρρένων αδελφών, όφειλαν να εξασφαλίσουν σύζυγο από τα δεκατέσσερα, για να εγγυηθούν τη συνέχεια της οικογένειας. Για την πόλη της Αθήνας μαρτυρείται και η ηλικία των δεκαοκτώ ετών ως συνήθης, ενώ στην Σπάρτη τα κορίτσια παντρεύονταν πιθανώς λίγο μεγαλύτερα, από τα δεκαοκτώ ως τα είκοσι.¹⁷⁹

Στον ρωμαϊκό κόσμο η μέση ηλικία γάμου ήταν ακόμα χαμηλότερη. Οι μελετητές θεωρούν ως πιθανή ηλικία γάμου τα 14, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις γάμων με κορίτσια που δεν έχουν ξεπεράσει τα 12 χρόνια.¹⁸⁰ Οι γνωστές περιπτώσεις

σύμφωνα με τον Ησίοδο θα έπρεπε να παντρευτεί. Η ηλικία που υποδεικνύεται από τον Ησίοδο (*Έργα και Ημέραι*, 699) ως κατάλληλη για γάμο για τις γυναίκες είναι το δέκατο πέμπτο έτος.

¹⁷⁶ Για την ηλικία γάμου στην Ελλάδα βλ. Vérilhac & Vial, 1998, 215-218.

¹⁷⁷ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1335a

¹⁷⁸ Βλ. Bresson (ελλ. εκδ.) 2008, 69.

¹⁷⁹ Sallares 1991, 149.

¹⁸⁰ Για την ηλικία γάμου των κοριτσιών στη ρωμαϊκή περίοδο βλ. Hopkins 1964-65, 309-27. Ο K. Hopkins υποστηρίζει πως η ηλικία γάμου για τα κορίτσια της ανώτερης τάξης πρέπει να κυμαινόταν από τα 11 έως τα 17 χρόνια. Πάντως η έναρξη της εφηβείας δεν φαίνεται να αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τον γάμο, όπως δείχνουν το χαμηλό ηλικιακό όριο που προβλέπει ο νόμος, οι ενστάσεις που διατύπωσαν γιατροί και φιλόσοφοι για τους πρόωρους γάμους καθώς και επιγραφικά ευρήματα. Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, πως από την αυτοκρατορική οικογένεια, η Οκταβία, σύζυγος του Νέρωνα και η Αγριππίνα, η μητέρα του, παντρεύτηκαν 11 και 12 ετών αντίστοιχα, η Ιουλία, κόρη του Αυγούστου, παντρεύτηκε στα 14 και η Αιμιλία Λέπιδα στα 15· οι κόρες του Γερμανικού, Ιουλία και Δρουσίλλα, παντρεύτηκαν σε μεγαλύτερη ηλικία, 15 και 17 αντίστοιχα, ενώ η κόρη του Κικέρωνα αρραβωνιάστηκε στα 12 και παντρεύτηκε στα 16· η σύζυγος του Κουιντιλιανού πρέπει να παντρεύτηκε στα 12, αφού στα 13 της είχε αποκτήσει κιόλας ένα γιο, η θυγατέρα του Αγρικόλα μόλις

πάντως αφορούν σε κοπέλες της αριστοκρατίας.¹⁸¹ Σε ελληνικό επίγραμμα (GV 666) του 1^{ου} /2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη ο σύζυγος μνημονεύει τη γυναίκα του για την οποία αναφέρει πως απεβίωσε σε ηλικία εξήντα τριών ετών, αφού μοιράστηκε μαζί του πενήντα χρόνια κοινής ζωής - *κούρην γάρ μιν ἔγημεν ἔτη τριακαίδεκ' ἔχουσα*.

Η τόσο νεαρή ηλικία γάμου, ιδιαίτερα στον ρωμαϊκό κόσμο, φαίνεται πως απασχόλησε ήδη τους αρχαίους συγγραφείς, γιατρούς και φιλοσόφους. Ο Πλούταρχος αποδίδει τους πρώιμους γάμους στην επιθυμία των Ρωμαίων να χαρούν τις γυναίκες τους πριν ο χρόνος φθείρει την ψυχή και το σώμα τους, *τῶν δὲ Ρωμαίων δωδεκαετείς καὶ νεωτέρας ἐκδιδόντων οὕτω γὰρ ἂν μάλιστα καὶ τὸ σῶμα καὶ τὸ ἦθος καθαρὸν καὶ ἄθικτον ἐπὶ τῷ γαμοῦντι γενέσθαι*.¹⁸² Ο Σωρανός και ο Μακρόβιος αντίθετα επικαλούνται ως αιτία των πρόωγων γάμων τη σφοδρή ερωτική επιθυμία που εκδηλώνουν οι έφηβες, *propter uotorum festinationem*,¹⁸³ ιδίως εκείνες που δεν έλαβαν καλή ανατροφή, *αἱ μὴ σωφρονικῶς ἀγόμεναι*.¹⁸⁴ Στον *Οἰκονομικό* του

είχε ξεπεράσει τα 13 όταν παντρεύτηκε τον Τάκιτο, ενώ η Μελανία, που καταγόταν από τα υψηλότερα στρώματα της Αριστοκρατίας του 4^{ου} αιώνα. μ.Χ. παντρεύτηκε μετά από προτροπή των γονέων της στα 13 της χρόνια. Για τους γάμους κοριτσιῶν πριν την εφηβεία στη Ρώμη βλ. και Durry 1970, 17-24 .

¹⁸¹ Ο B. Shaw υποστηρίζει ότι οι πολύ νεαρές ηλικίες γάμου είναι χαρακτηριστικές μόνο για τις γυναίκες της αριστοκρατίας και τις δούλες τους και ότι εκτός της Ρώμης οι γυναίκες συνήθιζαν να παντρεύονται λίγο πριν τα είκοσι. Βλ. Shaw 1987, 30-46. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και ο P. Morizot, ο οποίος μελέτησε την ηλικία γάμου στη ρωμαϊκή Αφρική βάσει επιτύμβιων επιγραφῶν της περιοχής. Morizot 1989, 658-669.

¹⁸² Πλούταρχος, *Ηθικά*. 138e και *Σύγκρισις Λυκούργου- Νουμά* 4,2 .

¹⁸³ Σωρανός, *Γυναικεία* I 33.4. Μακρόβιος, *Saturnalia* 7, 7.6.

¹⁸⁴ Σε ένα πλαίσιο σκέψης που δίνει από τα τέλη της κλασικής εποχής όλο και μεγαλύτερη σημασία στην επιμέλεια του σώματος αλλά και στους κινδύνους που αυτό διατρέχει από τα πάθη και τις επιθυμίες της ψυχής (αντιστροφή της κλασικής αντίληψης που ήθελε την ψυχή να καταδυναστεύεται από τις ανάγκες και τις απαιτήσεις του σώματος) το θέμα της ηλικίας γάμου απασχόλησε τους γιατρούς της αρχαιότητας κυρίως από την άποψη των επιπτώσεων που η παρατεταμένη παρθενία έχει στην υγεία μιας γυναίκας. Οι απόψεις που διατυπώθηκαν δίστανται. Ο Σωρανός μας παραθέτει τα επιχειρήματα των δύο πλευρών. Για τη μια πλευρά, η σεξουαλική επιθυμία εξασθενεί το σώμα, ενώ οι παρθένες, επειδή δεν έχουν γνωρίσει τον ερωτικό πόθο, είναι περισσότερο ακμαίες και εύρρωστες. Τον παραπάνω ισχυρισμό ενισχύουν, όπως υποστηρίζουν, και παρατηρήσεις γύρω από τη συμπεριφορά των ζώων. Αντίθετα άλλοι γιατροί παρατηρούν πως η σεξουαλική επιθυμία για να εκδηλωθεί δεν προϋποθέτει εμπειρία και είναι σύνηθες η απωθημένη επιθυμία να καθιστά τις γυναίκες πιο επιθετικές και νευρικές. Είναι επίσης πιθανό η σεξουαλική αποχή να αποβεί επιζήμια για τη λειτουργία της μήτρας και τη γονιμότητα της γυναίκας. Ο Σωρανός συντάσσεται με την άποψη πως η

Ξενοφώντας, πάντως, ο Ισχύμαχος επισημαίνει τα πλεονεκτήματα που ένας γάμος σε πολύ νεαρή ηλικία έχει όσον αφορά τόσο στην εκπαίδευση και την προσαρμογή της κοπέλας στο νέο σπιτικό όσο και στην ικανότητά της να διεξάγει μια συζήτηση.¹⁸⁵

Τα αίτια ωστόσο που ωθούσαν στον γάμο τόσο νεαρά κορίτσια φαίνεται πως ήταν περισσότερο κοινωνικά και οικονομικά. Οι γάμοι παιδιών δεν στηρίζονταν απαραίτητα στην αμοιβαία έλξη ή την αγάπη των συζύγων. Ήταν αποτέλεσμα συμφωνίας μεταξύ των γονέων και υπαγορεύονταν από το κοινό συμφέρον, οικονομικό ή πολιτικό. Η συγκατάθεση της μελλοννυμφης δεν ήταν απαραίτητη.¹⁸⁶ Για τα χαμηλότερα στρώματα η συνήθης ηλικία γάμου πρέπει να ήταν γύρω στα είκοσι. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται εύλογο, όπως υποστηρίζει ο P.Brunt, καθώς ο φτωχός σύζυγος δεν επενδύει σε μια μεγάλη προίκα και δεν τον αφορούν οι ισχυροί πολιτικοί δεσμοί. Αντιθέτως, έχει περισσότερο ανάγκη από μια γυναίκα ικανή να κρατήσει το νοικοκυριό, να αναθρέψει τα παιδιά και να βοηθήσει, αν παραστεί ανάγκη, στην καλλιέργεια της γης. Χρειάζεται γι' αυτό μια σύζυγο με ολοκληρωμένη φυσική ανάπτυξη και ακμαίες δυνάμεις.¹⁸⁷

Η συνήθης διαφορά ηλικίας ανάμεσα στους συζύγους ήταν περίπου οκτώ έως δέκα χρόνια.¹⁸⁸ Οι άνδρες της αριστοκρατίας παντρεύονταν γύρω στα είκοσι πέντε,

σεξουαλική αποχή και η εγκράτεια είναι επωφελείς για την υγεία τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών. Παρ' όλα αυτά δεν συνιστά ισόβια αποχή, πράγμα που αντιβαίνει στους νόμους της φύσης, αλλά έναρξη της σεξουαλικής ζωής, όταν έχει ολοκληρωθεί η φυσιολογική ανάπτυξη και η γυναίκα μπορεί επιτυχώς να αντεπεξέλθει στις δυσκολίες της κύησης και του τοκετού. Βλ. Gourevitch 1984, 105-109, Foucault 1992, 137, King 2004, 53-55. Ο Foucault υποστηρίζει ότι κατά την αυτοκρατορική εποχή ενισχύεται η τάση να αποδίδονται θετικά αποτελέσματα στη σεξουαλική αποχή. Παρ' όλα αυτά οι αξίες της αποχής αναγνωρίζονταν δυσκολότερα για τις γυναίκες, καθώς οι τελευταίες θεωρούνταν ως κοινωνικά και φυσιολογικά προορισμένες για τον γάμο και την τεκνοποίηση.

¹⁸⁵ Ξενοφών, *Οικονομικός* 7.10.

¹⁸⁶ Ο Dover (1973, 69) υποστηρίζει πως στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα συνάπτονταν και γάμοι από έρωτα, καθώς λιγότερα πράγματα διακυβεύονταν στην περίπτωση που η επιλογή συζύγου δεν ήταν η ορθή.

¹⁸⁷ Brunt 1987, 137

¹⁸⁸ Υπάρχουν επιγράμματα πάντως που αναφέρουν ακόμη μεγαλύτερη διαφορά στην ηλικία των συζύγων. Σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1874= SGO 1, 01/01/07) από την Κνίδα του 1^{ου} αιώνα π.Χ. ο σύζυγος της Ατθίδος είχε τα διπλάσια χρόνια από τη γυναίκα του και γι' αυτό και ήλπιζε πως εκείνη θα του πρόσφερε τις νεκρικές τιμές. Σε επίγραμμα από την Όστια (GV 1896) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. αναφέρεται πως η Ερμιόνη πεθαίνει στα τριάντα δύο της, ενώ ο σύζυγός της έκλεινε το πενηκοστό δεύτερο έτος.

ενώ μεγαλύτεροι κατά μια πενταετία φαίνεται πως παντρεύονταν οι άνδρες των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων.¹⁸⁹ Οι λόγοι για τους οποίους οι άνδρες προχωρούσαν στο γάμο σε μεγαλύτερη ηλικία, σε σύγκριση με τις γυναίκες πάντοτε, ήταν ποικίλοι. Η μακροχρόνια απουσία σε εκστρατείες και οι απαιτήσεις του πολέμου, οι οικονομικές δυσκολίες και η έλλειψη σταθερής εργασίας που δεν επέτρεπαν τη συντήρηση οικογένειας, ήταν κάποιοι από αυτούς. Για τους άντρες στον ελληνικό κόσμο οι πηγές υποδεικνύουν ως ηλικία γάμου την ηλικία των τριάντα ετών περίπου. Ο Αριστοτέλης, για παράδειγμα, συνιστούσε οι άνδρες να παντρεύονται γύρω στα τριάντα επτά, ηλικία στην οποία παντρεύτηκε και ο ίδιος.¹⁹⁰ Παραδέχεται όμως πως σε αρκετά μέρη της Ελλάδας οι άνδρες παντρεύονται σε νεαρή ηλικία. Αυτή φαίνεται πως ήταν η περίπτωση της Κρήτης, της Τροιζήνας και της Εφέσου.¹⁹¹

Η ηλικία γάμου, ιδιαίτερα των γυναικών, αλλά και γενικότερα η διαφορά ηλικίας των συζύγων φαίνεται πως επηρέαζαν αρνητικά τα επίπεδα γεννητικότητας, ενώ παράλληλα συνέβαλλαν στην αύξηση της γυναικείας θνησιμότητας. Η εγκυμοσύνη και ο τοκετός συνεπάγονταν περισσότερους κινδύνους για ένα πολύ νεαρό κορίτσι, ενώ συχνά ευθύνονταν και για μελλοντικά προβλήματα υπογονιμότητας. Ο P. Brulé μελετά από δημογραφική άποψη την οικογένεια στην αρχαία Ελλάδα βάσει τριών καταλόγων πολιτογράφησης Κρητών και άλλων Ελλήνων στη Μίλητο και το Ίλιον στα τέλη του 3ου – αρχές του 2ου αιώνα π.Χ. Διερευνώντας τις συνέπειες που μπορεί να έχουν οι πρώιμοι γάμοι κοριτσιών στα επίπεδα γεννητικότητας επισημαίνει πως συνήθως τα πρώτα χρόνια της εμμηνόρροιας η γονιμότητα είναι πολύ χαμηλή και συχνά μέχρι την ηλικία των είκοσι είναι κατά 10- 20 % χαμηλότερη από εκείνη που παρατηρείται από τα είκοσι

¹⁸⁹ Ο W. Den Boer θεωρεί αστήρικτο τον ισχυρισμό του P.Brunt ότι οι γυναίκες και οι άνδρες των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων παντρεύονταν σε μεγαλύτερη ηλικία από ό, τι τα κορίτσια και τα αγόρια των εύπορων οικογενειών. Αντιθέτως, όπως υποστηρίζει, οι φτωχές οικογένειες συνήθως είχαν κάθε λόγο να θέλουν να απαλλαγούν όσο το δυνατόν γρηγορότερα από το οικονομικό βάρος των κοριτσιών που κατανάλωναν περισσότερα από όσα προσέφεραν. Επίσης, ισχυρίζεται πως, αν ο φτωχός που ήταν υποχρεωμένος να περιμένει αρκετά για να παντρευτεί και να δημιουργήσει οικογένεια, έβλεπε τους νεαρούς των ανώτερων στρωμάτων να προχωρούν χωρίς πρόβλημα στον γάμο από την ηλικία κιάλας της εφηβείας, θα ένιωθε έντονη δυσαρέσκεια και θα εξέφραζε παράπονα που οπωσδήποτε θα είχαν αφήσει ίχνη στις πηγές, πράγμα που δεν συμβαίνει. Den Boer 1973, 29-46.

¹⁹⁰ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1335a 27

¹⁹¹ Sallares 1991, 149.

ως τα είκοσι πέντε. Οι πρώιμες εγκυμοσύνες όχι μόνο, όπως σημειώνει, δεν αυξάνουν τον αριθμό των παιδιών που γεννά μια γυναίκα, αλλά συχνά λειτουργούν ως ανασταλτικός παράγοντας, καθώς συνδέονται με πρόωρη εμμηνόπαυση.¹⁹² Το θέμα θα συζητηθεί διεξοδικότερα στην ενότητα που αφορά στη μητρική θνησιμότητα.

Για τις νεαρές παρθένους, λοιπόν, που ο θάνατος τους επέρχεται τη στιγμή που είναι έτοιμες να μεταβούν, σε μια ιδιαιτέρως όπως είδαμε τρυφερή ηλικία, στην κατηγορία της έγγαμης γυναίκας, τα επιτύμβια επιγράμματα αποτελούν πολύτιμη μαρτυρία. Καταρχάς μέσω του εγκωμίου, που αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του επιταφίου λόγου, τα επιγράμματα σκιαγραφούν το πορτρέτο της έφηβης, περιγράφουν το κυρίαρχο πρότυπο της ιδεώδους συμπεριφοράς της και κατονομάζουν τις αρετές που όφειλε να συγκεντρώνει ένα κορίτσι σε ηλικία γάμου.¹⁹³ Το εγκώμιο που τα επιτάφια επιγράμματα επιδασμιλεύουν σε έφηβες κοπέλες εστιάζει κυρίως στο κάλλος της μορφής και τη δροσιά του παρθενικού σώματος. Εντοπίζουμε γενικούς επιθετικούς προσδιορισμούς όπως *καλή*,¹⁹⁴ *περικαλλέα*,¹⁹⁵ *ήμερόεσσα* (=γοητευτική),¹⁹⁶ *κομμή* και *χαρίεσσα*,¹⁹⁷ *ήδίστη*¹⁹⁸ αλλά και επίθετα που προσδιορίζουν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό όπως για παράδειγμα το επίθετο *εὐπλόκαμος*.¹⁹⁹ Άλλοτε η ωραιότητα της μορφής αποδίδεται με σύντομες ονοματικές ή μετοχικές φράσεις όπως, *ἐπήρατον ἴδος*,²⁰⁰ *εἶδος ἔχουσ' ἐρατὸν ἵκελον χρυσῆ Ἀφροδίτη*,²⁰¹ *εἶδει*

¹⁹² Brulé -1990, 233-258-

¹⁹³ Το θέμα του γάμου, που απαντά και στα πρωιμότερα επιγράμματα, όπως είδαμε, που αφορούν σε κορίτσια, για τα νεαρά αγόρια το συναντούμε στα επιτύμβια επιγράμματα για πρώτη φορά κατά την ελληνιστική εποχή και δεν απαντάται τόσο συχνά. Η ζωή των εφήβων αγοριών διαγράφεται γενικά πιο πλούσια σε δραστηριότητες και διακρίσεις: η είσοδος στην παλαίστρα και το γυμναστήριο, οι αθλητικοί αγώνες, οι διακρίσεις σε καλλιτεχνικό και επιστημονικό επίπεδο είναι συχνά θέματα σε επιγράμματα που μνημονεύουν αγόρια. Ανάλογη ποικιλία παρουσιάζουν και οι αρετές που τους αποδίδονται. βλ. Vèrilhac 1982, 51-67

¹⁹⁴ GV 394, GV 1400

¹⁹⁵ GV 536, GV 1594, SGO 3, 16/ 57/01

¹⁹⁶ GV 1673

¹⁹⁷ GV 1881

¹⁹⁸ SGO 3, 15/02/ 12

¹⁹⁹ SEG XXVIII 581

²⁰⁰ GV 235

ἀγαλλομένη ἔρατῶ,²⁰² κλυτὸν εἶδος ἔχουσα,²⁰³ κάλλει καὶ μορφᾷ τὰν ἐκπρεπῆ,²⁰⁴
κάλλει ἀκμαία,²⁰⁵ κάλλος ζηλωτὸν λαχοῦσα,²⁰⁶ οὐδέ οἱ εἰμερόεν κάλλος ἔρυκε
μόρον,²⁰⁷ κάλλος ἐμοῦ χάριτάς τε καὶ ἡλικίην ἔρατείνην(...)μοῖρα καλύπτει,²⁰⁸
καλὸν δέμας.²⁰⁹

Σε ἄλλες περιπτώσεις η περιγραφή εκτείνεται σε περισσότερους στίχους.²¹⁰
Το παρακάτω επίγραμμα (GV 560= SGO 1, 03/01/03) του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από την
Πριήνη περιγράφει το εξαιρετικό κάλλος της μικρῆς Ηγησούς που το έπλασε στα
τριανταφυλλένια δάχτυλά της η Ηώς

Ἥγησὼ φθιμ[ένην κατέχει τάφος], | ἦς ῥοδόπηχυσ

Ἥως μαζαμέ[νη κάλλος ὤ --- ὤ]|σατο ·

καὶ χάρις ἔστιλ[βεν περὶ χεῖλα :] | χρύσεια δ' Αἰών

4 ἄνθεα βαιοχρό[νωι παιδὶ φύοι κατὰ γῆν].

Αν ο ποιητής επιθυμεί να επιμείνει στο θέμα του κάλλους, ανατρέχει σε κάποια
εικόνα που τονίζει την εύθραυστη χάρη και τη λαμπρότητα του κοριτσιού. Η νεαρή
κοπέλα συχνά παρομοιάζεται με άνθος που κόβεται τη στιγμή που ανοίγει ή με
βλαστάρι που μαραίνεται στην ακμή του. Η ομηρική προέλευση της εικόνας²¹¹ σε
συνδυασμό με την ποικιλία των μορφών που μπορεί να πάρει και την πολλαπλότητα
των συναισθημάτων και των ιδεών που υποβάλλει, εξηγεί την προτίμηση των
ποιητών σε αυτήν, όπως παρατηρεί η Α.-Μ. Vérilhac.²¹²

Εντοπίζονται περιπτώσεις όπου η θανούσα παρομοιάζεται με ἄνθος που

²⁰¹ GV 924

²⁰² GV 1275

²⁰³ GV 1594

²⁰⁴ GV 958

²⁰⁵ GV 963

²⁰⁶ GV 1989

²⁰⁷ GV 868

²⁰⁸ SGO 4, 22/ 64/ 01

²⁰⁹ SEG XXVI 1280

²¹⁰ Γενικά, όπως παρατηρεί ο R. Lattimore -1962, 294- η απόδοση της εξωτερικής εμφάνισης μιας γυναίκας με τη χρήση ενός μόνο επιθετικού προσδιορισμού είναι ομηρικής προέλευσης. Στα ελληνικά επιγράμματα η ακριβής περιγραφή του παρουσιαστικού είναι σπάνια και απηχεί ρωμαϊκές επιδράσεις.

²¹¹ ζ 162-3

²¹² Vérilhac 1982, 339

συνοδεύεται από κάποιον επιθετικό προσδιορισμό, όπως: *νεοτήσιον ἄνθος*,²¹³ *ῶριον ἄνθος*,²¹⁴ *χρῦσεον ἄνθος*,²¹⁵ *καλὸν ἄνθος*,²¹⁶ *ἀκμαῖον ἄνθος*,²¹⁷ *ἄνθος ἄριστον*,²¹⁸ *νέον ἄνθος*.²¹⁹ Απαντώνται επίσης οι προσδιορισμοί *καλλικόμων ἄνθος*,²²⁰ *τὸ τρισσῶν ἄνθος ἀβρῶν Χαρίτων*,²²¹ *ἐρατὸν φυτόν*,²²² *σεμνὸν θάλος*,²²³ *ἀγαθὸν βλάστημα*,²²⁴ ενώ σε επίγραμμα (GV 1275 Θεσσαλονίκη 2ος αιώνας μ.Χ.) συναντούμε τη ρηματική φράση *ἄνθος ἀκμάζω*. Σαφέστεροι προσδιορισμοί μαρτυρούν την προτίμηση των ποιητῶν στο ρόδο²²⁵ και το κλαδί της ελιάς.²²⁶ Επίγραμμα τέλος του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την περιοχή Τημένου Θύραι της Φρυγίας παρομοιάζει τη θανούσα με κρίνο, *κρίνοις λαμπροῖσιν ὁμοία* (SGO 3, 16/08/04).

Σε ένα από τα λυρικότερα επιγράμματα (GV 988) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Λάρισα, η δεκαπεντάχρονη Λεοντώ παρουσιάζεται ως μελλοντυμφη κοπέλα που πλαγιάζει ανάμεσα στους νεκρούς. Η εικόνα παραπέμπει στους γαμήλιους θαλάμους που δεν γνώρισε. Στους πρώτους στίχους η θανούσα παραβάλλεται με μπουμπούκι που μόλις έχει ανοίξει.

[παρ]θένος οὔσα τέθ[νη]κα Λει|[ο]ντὼ ὡς νέον ἄνθος |

ῶρης παντοθαλλοῦς πρωτο|[φ]ανή<ς> καλόκων

καὶ μέλλου|σα] γάμω δεκαπενταετῆς | μείγνυσθαι

4 ἐν φθι|μένοις κείμαι, ὕπνον | ἔχουσα μακρόν. |

²¹³ GV 620

²¹⁴ GV 685

²¹⁵ GV 1594

²¹⁶ GV 1401

²¹⁷ GV 1542

²¹⁸ GV 1997

²¹⁹ SEG XLIV953 και GV 988

²²⁰ GV 1009

²²¹ GV 2039

²²² GV 356

²²³ GV 784

²²⁴ GV 1245

²²⁵ GV 885, GV 924, GV 988, GV 1245, GV 1401, GV 1595, GV 1482a, SEG XLIV 953

²²⁶ GV 978, SGO 3, 16/31/80, SGO 3, 16/31/90

Την ομορφιά, τη φρεσκάδα και τη φρόνηση της Εισιδότης εγκωμιάζουν οι πρώτοι στίχοι επιγράμματος (GV 620) από τη Χίο του 1^{ου} / 2^{ου} αιώνα μ.Χ.²²⁷

[ξ]εῖνε, φίλην κεφαλὴν ἔσορᾶς πέλας, ἦν ποτε Πλουτεύς
ἐξάγαγε<ν> θαλάμων νεοτήσιον ἄνθος ἔχουσαν,
Εἰσιδότην τανύπεπλον, ἐπεὶ περίφρων πάνυ ἦεν ·

Το κάλλος της μορφῆς πολλές φορές συνδυάζεται με τις ψυχικές αρετές και την αγνότητα του κοριτσιού. Επίγραμμα από τη Ρώμη (GV 394) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. εγκωμιάζει τη Θεονόη ως εξής:

ἐνθάδ' ἀπό|κειται Θεο|νόη, παῖς εὖσ|εβῆς,
πραεῖα, | σεμνή καὶ κα|λὴ σοφὴ τε ἄμα.

Στην αγνότητα της κόρης αναφέρεται με ἔμμεσο τρόπο σύντομο επίγραμμα (GV 1372) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αθήνα. Το όνομα της - Ἄγνη -, ο χαρακτηρισμός *παρθένος* και η αποτροπή της σύλησης του τάφου υποβάλλουν την ιδέα πως πρόκειται για ανέγγιχτο κορίτσι.²²⁸

ἐξ Ἀσίης Ἄγνη | σε λιτάζομαι, παρ|θένος οὔσα,
μὴ ψαύ|σης τύμβοιο ἀνά|γνω χειρὶ βιαίηι, |
μήδ' ὀλίγης φθονέ|σης γαίης πρὸς | Ξενίου δέομαι.

Στο εγκώμιο, σπανιότερα, γίνεται λόγος κατά τρόπο γενικό και για την πνευματική καλλιέργεια ή τις καλλιτεχνικές επιδόσεις της κόρης. Η αναφορά στις Μούσες παραπέμπει στην ενασχόληση με την ποίηση και τη μουσική ή γενικότερα στην παιδεία. Επίγραμμα (GV 963) του 2^{ου}/ 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αθήνα εγκωμιάζει ένα κορίτσι δεκαπέντε ετών που φαίνεται να συνδυάζει το κάλλος με την πνευματική καλλιέργεια.

[Μ]ουσῶν προφήτιν εὔ<κ>ολ[ό]ν τ' ἐν[ὶ φρεσίν]

[κά]λλει τ' ἀκμαίαν πεντεκαιδε[κάτιν ἐμέ]

δαίμων ὁ πικρὸς τῶδε θῆκεν [ἐν τάφῳ] ·

4 στήλη δ' ὀρῶν μου τοῦνομ' ἐν[γεγραμμένον]

κλαῦσόν με, παροδειθ', ὅτι θάλαμον [οὐκ εἰσέβην],

²²⁷ τανύπεπλος (αυτή που φορά μακρά εσθήτα) χαρακτηρίζεται η Δήμητρα και η Περσεφόνη σε επιγραφή από την Αθήνα IG I³ 991, όπως και η Αλκμήνη σε επιγραφή από τη Θάσο IG XII 8, 356.

²²⁸ Για την Ἄγνη βλ. και Osborne- Byrne 1996, 52 αρ. 1257.

λείπω δὲ δάκρυα και γόους τροφοῖ[σί μου].

Μοιρῶν γὰρ ἄνισος τοῦτ' ἐπέκλωσεν μίτος.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το επίγραμμα (GV 1881=SGO 1, 04/02/11) της Μηνοφίλης του 1/ 2^{ου} αιώνα π.Χ. από τις Σάρδεις που σχολιάζει και ερμηνεύει την ανάγλυφη παράσταση που κοσμεί το επιτύμβιο μνημείο. Πάνω από την παράσταση εικονίζεται ένα τόξο από κλαδιά ελιάς. Αριστερά στο πεδίο εικονίζεται ένας κάλαθος, ο οποίος συμβολίζει τις γυναικείες αρετές και δίπλα ένας κύλινδρος, ενδεικτικός της μόρφωσης του προσώπου. Η παρουσία του βιβλίου είναι μοναδική σε μνημείο γυναίκας.²²⁹ Κατ' αυτόν τον τρόπο η θανούσα εμφανίζεται να συνδυάζει την ευγενική καταγωγή, την ομορφιά, την επιδεξιότητα στα γυναικεία έργα και την καλλιέργεια.

κομψὰν και χαρίεσσα πέτρος δείκνυσι. τίς ἐντί; --

Μουσῶν μανύει γράμματα · Μηνοφίλαν. –

τεῦ δ' ἔνεκ' ἐν στάλα γλυπτὸν κρίνον ἠδὲ και ἄλφα,

4 *βύβλος και τάλαρος, τοῖς δ' ἔπι και στέφανος; --*

ἡ σοφία<μ> μὲν βίβλος, ὁ δ' αὖ περὶ κρατὶ φορηθεῖς

ἀρχὰν μανύει, μονογόναν δὲ τὸ ἔν,

εὐτάκτου δ' ἀρετᾶς τάλαρος μάνυμα, τὸ δ' ἄνθος

8 *τὰν ἀκμάν, δαίμων ἄντιν' ἐλήιστα. –*

κούφα τοι κόνις ἀμφιπέλει τοιῆδε θανούση.

αἶ, ἄγονοι δὲ γονεῖς, τοῖς ἔλιπες δάκρυα.

Από τον 4^ο ήδη αιώνα παραστάσεις αγγείων και επιγραφικά ευρήματα πιστοποιούν τη σοβαρή επιδίωξη πνευματικών, καλλιτεχνικών και επιστημονικών στόχων από νεαρές κοπέλες, ως εισαγωγή ή ακόμη και ως εναλλακτική επιλογή στον γάμο.²³⁰ Η

²²⁹ Vèrilhac 1985, 88

²³⁰ Ωστόσο οι γυναίκες που ήταν εγγράμματες την κλασική εποχή είτε προέρχονταν από εύπορες οικογένειες είτε ήταν εταίρες. Και ὅσον αφορά στους ἄνδρες, ο γραμματισμός ήταν ευρέως διαδεδομένος στα στρώματα κυρίως των πνευματικών και πολιτικών ελίτ. Βλ. Harris 1989, 114. Ο γάμος σε τόσο νεαρή ηλικία ασφαλώς δεν επέτρεπε στις γυναίκες να λάβουν ανώτερη εκπαίδευση. Η S. Cole (1981, 225) υποστηρίζει πως τον 5^ο αιώνα ο γραμματισμός ανάμεσα στις γυναίκες αποτελούσε την εξαίρεση, ενώ και κατά τον 4^ο αιώνα ο αριθμός των εγγράμματων γυναικών πρέπει να παρέμενε μικρός. Μόνο κατά την Ελληνιστική περίοδο η εκπαίδευση γνώρισε ευρεία εξάπλωση. Για το θέμα

εκπαίδευση των κοριτσιών, ακόμη και εκτός του οικιακού περιβάλλοντος, κερδίζει, προϊόντος του χρόνου, το ενδιαφέρον των γονέων τόσο στην Αθήνα όσο και στις ελληνιστικές μητροπόλεις και γενικεύεται κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.²³¹ Τα φυσικά και ψυχικά χαρίσματα, η μόρφωση και η καλλιέργεια του νεαρού κοριτσιού αντιμετωπίζονται συνήθως ως απαραίτητη σκευή για την επιτυχή ανταπόκριση στα καθήκοντα του γάμου και της οικογένειας. Το ενδιαφέρον για την καλλιέργεια της μέλλουσας συζύγου φανερώνει οπωσδήποτε και μια αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτός ο γάμος και η συζυγική σχέση, ως πεδίο όπου αναπτύσσεται και προωθείται η αμοιβαιότητα, η επικοινωνία και η συντροφικότητα ανάμεσα στους συζύγους.²³²

Γενικά διαπιστώνουμε πως στα επιτύμβια επιγράμματα η περίοδος της εφηβείας παρουσιάζεται για τα δεκατετράχρονα κορίτσια ως περίοδος γλυκιάς αναμονής. Η μελλοντική εμφορείται από όνειρα και προσδοκίες και η ύπαρξή της είναι απόλυτα προσηλωμένη στη μέρα του γάμου που πλησιάζει. Σε επίγραμμα του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Προύσα Βιθυνίας (SGO 2, 09/04/06), με αυτοβιογραφικό χαρακτήρα, η νεκρή, που απεβίωσε σε ηλικία 12 ετών, αναλογίζεται ακόμα και στον Άδη τις χαρές του γάμου που προσδοκούσαν η ίδια και η μητέρα της- *πολλῶν μοι | χαρίτων ἔμενεν γάμ[ο]ς | ὃν διελογίζω*. Το κορίτσι αποτελεί τη χαρά του σπιτιού, το κέντρο του ενδιαφέροντος και το αντικείμενο φροντίδας των υπόλοιπων μελών της οικογένειας. Ο επικείμενος γάμος της αποτελεί γεγονός που αξίζει την προσοχή όλων. Με συγκίνηση αναφέρεται στον πρόωρο θάνατο της αδελφής του Ελπίδος και τη ματαίωση της γαμήλιας προσδοκίας ο Δωνατίων σε επίγραμμα (GV 536) από τη Ρώμη του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.

*τύμβος ὄδε κρύπτει κού|ρης σεμνῆς καὶ ἀμέμπτου |
σῶμα κατοικομένης περι|καλλέος, ἧς ἐπιγείων
παρ|θηνικήν ζώνην οὔτις | ἔλυσε βροτῶν.
Ἐλπίδι | ἀδελφῆ γλυκυτάτη Δωνατίων.*

του γραμματισμού βλ. ακόμη Harvey 1966 και Thomas 1992.

²³¹ Κατάλογοι νικητῶν ἀπὸ τὴν Πέργαμο καταδεικνύουν πὼς κορίτσια ἀπέσπασαν βραβεῖα γιὰ τὴν ἀπαγγελία ἐπικῆς, λυρικῆς καὶ ἐλεγειακῆς ποίησης. Βλ. Pomeroy 1977, 51- 54

²³² Παράδειγμα ἐνὸς τέτοιου δεσμοῦ ἀποτελεῖ ὁ γάμος τοῦ Πλινίου με τὴν Καλπουρνια, ἡ ὁποία ἐνημερώνεται γιὰ τὴ δημόσια δράση τοῦ συζύγου, χαιρέται γιὰ τὴς ἐπιτυχίες τοῦ, διαβάζει καὶ κρίνει τὰ λογοτεχνικά τοῦ ἔργα. Τὸ θέμα μελετᾶται διεξοδικά στο 2^ο κεφάλαιο.

Είναι χαρακτηριστική η αναφορά στην παρθενική ζώνη που κατά τη μετάβαση στον γαμήλιο θάλαμο καλείται να λύσει ο σύζυγος. Γενικά ως τμήμα της γυναικείας ενδυμασίας η ζώνη συνδέεται με διάφορες φάσεις της ζωής μιας γυναίκας. Το νεαρό κορίτσι είναι άζωνο (δηλαδή αδάμαστο ακόμη), ενώ η πρώτη ζώνη που φοριέται στην εφηβεία αφιερώνεται στην Άρτεμη κατά τη γαμήλια τελετή. Μια ειδική για την περίπτωση ζώνη φοριέται την πρώτη νύχτα του γάμου η οποία λύνεται από τον σύζυγο, ενώ αργότερα η έγγαμη γυναίκα λύνει τη ζώνη της στον τοκετό (εξού και ο χαρακτηρισμός της Αρτέμιδος ως *λυσίζωνης*).²³³

Στην επιθυμία για τον γάμο της νεαρής Θεωδώρας ιδωμένη από τη σκοπιά της μητέρας που κάνει όνειρα για το μέλλον του παιδιού της αναφέρεται το ακόλουθο επίγραμμα από τους Ποτέολους (GV 868) του 3^{ου}/ 2^{ου} αιώνα π.Χ.

ἦν ὅσα τερπνὰ τοκεῦσι, καὶ εἰς γάμον ἔβλεπεν ἤδη

Θεωδώρας μάτηρ ἐλπίσι Κλειροδόη ·

τὰν δὲ Αἴδας ἄσστρεπτον ὑπὸ ζόφον εἴλετο κούραν,

4 *οὐδέ οἱ εἰμερόεν κάλλος ἔρυκε μόρον.*

ᾧ μάκαρ, ὃς τέκνου Διονύσιος οὐχ ἔλεν ἄλγ<η>,>

ἀλλὰ βαθὺν Λάθας ἦλθε πάροιθε δόμον.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο συμπλέκονται στα επιτύμβια επιγράμματα οι προσδοκίες των γυναικών που ανήκουν σε δύο διαφορετικές γενιές, της μητέρας και της θυγατέρας, στοιχείο που μας βοηθάει να ανασυνθέσουμε τον κύκλο της ζωής μιας γυναίκας στην αρχαιότητα. Σημαντικοί σταθμοί στον κύκλο αυτόν φαίνεται πως είναι για την έφηβη ο γάμος, που σηματοδοτεί το πέρασμά της στη φάση της ενηλικίωσης και αργότερα ο γάμος της θυγατέρας της που εγκαινιάζει τη φάση της ωριμότητας. Θα λέγαμε λοιπόν πως υπάρχουν δύο κρίσιμες στιγμές στη ζωή κάθε γυναίκας όσον αφορά στον γάμο. Η απομάκρυνσή της με την ιδιότητα της θυγατέρας από την πατρική εστία με την ταυτόχρονη εγκατάστασή της σε ένα νέο περιβάλλον και ο αποχωρισμός της ίδιας ως μητέρας από τη νεαρή της κόρη κάποια χρόνια αργότερα. Με άλλα λόγια, κάθε γυναίκα ενδύεται σε κάποια στιγμή της ζωής της τόσο τον ρόλο της Περσεφόνης όσο και της Δήμητρος. Έτσι, παρόλο που, όπως ήδη διευκρινίσαμε, δεν μπορούμε με βάση τα επιτύμβια επιγράμματα να απαντήσουμε στο ερώτημα ποια ήταν η μέση διάρκεια ζωής μιας γυναίκας,

²³³ King 1998, 84-85

μπορούμε να προσδιορίσουμε το πρότυπο εξέλιξής της και κατά συνέπεια να κατανοήσουμε το πρόωρο του θανάτου από την άποψη των βιωμάτων και των εμπειριών που αναμενόταν να περικλείει μια ολοκληρωμένη ζωή.

Αν όμως το νεαρό κορίτσι είναι πηγή ευτυχίας για τους γονείς- ἦν ὅσα *τερπνὰ τοκεῦσι* λέγεται στο επίγραμμα για τη Θευδώρα από τους Ποτέολους (GV 868) που είδαμε παραπάνω- για τους μνηστήρες αποτελεί αντικείμενο άμιλλας και διεκδίκησης. Στο παρακάτω επίγραμμα (GV 115) από την *Παλατινή Ανθολογία* το αίσθημα ματαιώσης των προσδοκιών είναι ιδωμένο τόσο από τη σκοπιά της πολύπαθης μητέρας όσο και από τη σκοπιά των υποψήφιων μνηστήρων.

παρθενικῆς τάφος εἴμ' Ἑλένης, πένθει δ' ἐπ' ἀδελφοῦ

προφθιμένου διπλᾶ μητρὸς ἔχω δάκρυα.

μνηστήρσιν δ' ἔλιπεν κοῖν' ἄλγεα ἰὴν γὰρ ἔτ' οὐπω

4 *οὐδενὸς ἢ πάντων ἐλπίς ἔκλαυσεν ἴσως*

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και το επίγραμμα για την Αντιβία (GV 1189) από την *Παλατινή Ανθολογία* κι αυτή τη φορά.

παρθένον Ἀντιβίαν κατοδύρομαι, ἄς ἐπὶ πολλοί

νυμφίοι ἰέμενοι πατρὸς ἴκοντο δόμον,

κάλλευσ καὶ πινυτᾶτος ἀνὰ κλέος· ἀλλ' ἐπιπάντων

4 *ἐλπίδας οὐλομένα Μοῖρ' ἐκύλισε πρόσω.*

Στα παραπάνω επιγράμματα μπορούμε να εικάσουμε πως η έφηβη κόρη συνιστά για την οικογένειά της το μέσο για την προσέγγιση και την ανάπτυξη σχέσεων με άλλους οίκους της ευρύτερης κοινότητας, οι οποίοι στόχευαν εξίσου στη διατήρηση και τον πλουτισμό και οι οποίοι μέχρι τότε πιθανόν να γίνονταν αντιληπτοί ως αντίπαλες και ανταγωνίστριες κοινωνικές ομάδες. Με άλλα λόγια, μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε πως ο γάμος της θυγατέρας, δημιουργώντας δεσμούς με έναν άλλο οίκο, προσέδιδε κύρος στην οικογένεια και εξασφάλιζε υποστήριξη, ηθική ή υλική, σε περίπτωση ανάγκης.

Για να αποδώσει τον αιφνίδιο και βίαιο χαρακτήρα της ματαιώσης των επιθυμιών και των επιδιώξεων που παρουσιάσαμε, ο επιτάφιος λόγος αναζητεί την καίρια λέξη και τους πιο εύστοχους εκφραστικούς τρόπους. Συχνά προκρίνεται από τους

επιγραμματοποιούς η αντίστιξη γάμου και θανάτου.²³⁴ Το θέμα είναι από τα αγαπημένα των ποιητών της *Παλατινής Ανθολογίας*.²³⁵ Η φράση *ἀντί γάμου απαντά* πολύ συχνά στην επιτάφια ποίηση, όπως και παρόμοιες εκφράσεις που παραβάλλουν τον τάφο με τον γαμήλιο θάλαμο ή τη νυφική παστάδα,²³⁶ *ἀντί θαλάμου κατέχει τάφος*,²³⁷ *ἀντί δὲ παστῶν καὶ θαλάμων ναίει δύσμορος εἰν Αἴδηι*,²³⁸ *τάς δὲ γαμούντων ἐλπίδας οὐ θάλαμος κοίμισεν, ἀλλὰ τάφος*,²³⁹ *γονεῖς μὲν θάλαμον, διετάζατο Μοῖρα δὲ τύνβους*,²⁴⁰ *ἀντί γάμων οἶμοι τοῦτο τὸ σῆμ' ἔλαχον*,²⁴¹ *ὁ πατήρ ἀντί γάμου λίθον ἔστησεν θάφω*,²⁴² *σὲ μὲν οὐ γάμος, ἀλλ' ἀδιάυλος χῶρος ἔχει*,²⁴³ *το μοιρολόι με τα επιθαλάμια ἄσματα, ἀλγειναὶ δ' ἐκάμοντο συνάλικες οὐχὶ*

²³⁴ Ο I. Jenkins (1983, 140-142) επισημαίνει ότι στις παραστάσεις αγγείων ο γάμος και ο θάνατος, η γαμήλια τελετή και η κηδεία είναι παράλληλα θέματα, ενώ ο R. Seaford (1987, 106-107) υποστηρίζει ότι δεν συνδέεται με τον γάμο μόνο ο θάνατος ενός ανύπαντρου κοριτσιού, αλλά και στην περίπτωση μιας έγγαμης γυναίκας, ο θάνατος μπορεί να θεωρηθεί ως επαν-ενεργοποίηση του γάμου της. Παρατίθεται από τη J. Reilly 1989, 431. Στο ίδιο πνεύμα η συγγραφέας εξετάζει το θέμα «κυρία-θεραπαινίδα» που διακοσμεί τις λευκές ληκύθους που χρησιμοποιούνται για τις ταφικές προσφορές ή τη σήμανση των τάφων τον 5^ο αιώνα. Υποστηρίζει ότι πρόκειται συνήθως για σκηνές αναπαράστασης της προετοιμασίας της νύφης και ότι οι μορφές που εκλαμβάνονται ως θεραπαινίδες είναι στην πραγματικότητα συνομήλικες κοπέλες που παίρνουν μέρος στην προετοιμασία ενός γάμου που δεν πρόκειται να πραγματοποιηθεί. «Η προετοιμασία του γάμου είναι ίσως η πιο κατάλληλη σκηνή για να αποδοθεί η εικόνα ενός άγαμου κοριτσιού ή μιας γυναίκας που εγκαταλείπει έναν οικείο κόσμο για να μεταβεί σε έναν ανοίκειο.» Βλ. Reilly 1989, 431.

²³⁵ Βλ. VII 711 (GV 1797), VII 183 (GV 1798), VII 186 (GV 1799), VII 188 (GV 1800), VII 182 (GV 1825).

²³⁶ Για το θέμα θάλαμος και γάμος βλ. Magnien 1936, 115-117, θάλαμος και θάνατος βλ. Loraux (ελλ. εκδ.) 1995, 68-70. Όπως παρατηρεί η συγγραφέας, ο θάλαμος είναι το σύμβολο της ζωής των γυναικών, ο χώρος στον οποίο είναι ριζωμένη η ζωή τους και στον οποίο καταφεύγει η τραγική ηρωίδα για να πεθάνει μακριά από τα ξένα βλέμματα, όταν αυτοκτονεί.

²³⁷ SEG LI 1720

²³⁸ SEG XXIII 440

²³⁹ GV 1798

²⁴⁰ GV 1801

²⁴¹ GV 1361

²⁴² SGO 3, 16/ 23/ 04

²⁴³ GV 1989

θυρέτρων, ἀλλὰ τὸν Αἰδέω στερνοτυπῆ πάταγον,²⁴⁴ εἰς δὲ γόους ὑμέναιος ἐπαύσατο,²⁴⁵ θρῆνος δ' εἰς ὑμέναιον ἐκόμασεν,²⁴⁶ τον νυμφίο με τον Ἄδη.²⁴⁷ ὁ γὰρ γάμου ἀνθ' ὑμεναίου νυμφίδιος Πευθῆς ἄγαγεν εἰς Αἶδαν,²⁴⁸ νόμφη δ' οὐκέτι Μηνοφίλου, ἀλλὰ Κόρης σύλλεκτρος,²⁴⁹ οὐ γάμον, ἀλλ' Αἶδαν ἐπινυμφίδιον Κλεαρίστα δέξατο.²⁵⁰

Επίγραμμα (GV 1416) ἀπὸ τὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία τοῦ 3^{ου} αἰῶνα π.Χ. ἀναφέρει πὼς ἡ μητέρα κατασκεύασε γιὰ τὴ νεαρὴ θυγατέρα τῆς τάφο ἀντὶ εὐλεχέος θαλάμου σεμνῶν θ' ὑμεναίων. Στὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα (GV 1910) ποῦ ἡ Ἥρινα, ποιήτρια ἀπὸ τὴν Τήλο (τέλη 4^{ου} αἰῶνα π.Χ.), ἔγραψε γιὰ τὴ φίλη τῆς Βαυκίδα, ἡ ποῖα ἀπεβίωσε ἀμέσως μετὰ τὸν γάμο, ἀποδίδεται πολὺ παραστατικὰ ἡ παραβολὴ γάμου καὶ θανάτου. Με τοὺς ἴδιους κέδρινους δαυλοὺς ποῦ φώτισαν τὴ νύχτα τοῦ Ὑμεναίου ὁ πεθερὸς τῆς ἀνάψε, ὅπως λέγεται, τὴ νεκρικὴ πυρὰ καὶ ὁ Ὑμέναιος, ἀπὸ χαρμόσυνο γαμήλιο τραγοῦδι ἐγίνε ἦχος θλιβεροῦ μοιρολογίου.

Σε ἐπίγραμμα (GV 1330= SGO 1 03/06/05) τοῦ 1^{ου} αἰῶνα π.Χ. ἀπὸ τὴν Τέω ἡ Ολυμπιάς, δεκατεσσάρων ἐτῶν, ἀπευθύνεται στοὺς περαστικούς καὶ ἐκφράζει σε πρῶτο πρόσωπο τὸ παράπονό τῆς γιὰ τὴν κακὴ τῆς τύχη ποῦ τῆς ἐπεφύλαξε τὸ μῆμα ἀντὶ γάμου.

(...) *λυγρὴν θ' οἶμον ἔβην ἐτέων κύρσασα δις [ἔπτά],
παρθένος, ἐν δ' ἔλαχον σῆμα τόδ' ἀντὶ γάμο[υ].*

²⁴⁴ GV 1797

²⁴⁵ GV 1798

²⁴⁶ GV 1799

²⁴⁷ Γιὰ τὸ μῦθο τῆς νόμφης τοῦ Ἄδη βλ. Rose 1925, 238-242 καὶ Keuls 1985, 129-152, ὅπου ἡ συγγραφέας υποστηρίζει ὅτι ἡ παράσταση τῆς νόμφης τοῦ Ἄδη παραπέμπει σε πολλὰς ἐκφάνσεις τῆς σχέσης τῶν γυναικῶν με τὸν θάνατο: σε πραγματικὰς θυσίαις παρθένων, στὸν κίνδυνο θανάτου κατὰ τὸν τοκετό, στὸν κίνδυνο τῆς ἐκθέσης γιὰ τὸ νεογέννητο κορίτσι, στὴν παράσταση τῆς μάνας ποῦ θρηνεῖ ὡς κυρίαρχης εἰκόνας τῆς ὄριμης γυναίκα, στὴν ἀμφισβήτησι τῆς συμβολῆς τοῦ θηλυκοῦ στὴν ἀναπαραγωγὴ ἀπὸ τῆς ἰατρικῆς πραγματείας καὶ τῆς φιλοσοφίας, στὸν ρόλο τῶν γυναικῶν στῆς ἐπιτάφιαις τελετουργίαις. Τέλος, τῆς ἀναλογίαις ἀνάμεσα στῆς δομῆς τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν παιδικότητα στὴν ἐνηλικίωση καὶ ἀπὸ τὴ ζωὴ στὸν θάνατο ὅπως παρουσιάζονται στὴν *Ἀντιγόνη* τοῦ Σοφοκλή, ἐξετάζει ὁ W. Tyrrell (1999).

²⁴⁸ SEG XXVIII 1661

²⁴⁹ GV 1989

²⁵⁰ GV 1825

Σε μεταγενέστερο (2^{ος} αι. μ.Χ.) σύντομο επίγραμμα από την Τεγέα (GV 1400) λέγεται για την εντεκάχρονη Υγιαρώ πως ενώ προς γάμο πήγαινε, κατέβηκε στον Άδη.

[π]αρθένε, χαῖρε | καλή, ἐν[τε]κα ἐ|τῶν Ὑγιαρώ ·

πρὸς γάμ|ον ἐρχομένη ἦλυ|θες <ε>ῖς | Αἴδαν

Παρόμοιοι είναι και οι τελευταίοι στίχοι επιγράμματος (GV 683) του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Κρήτη. Αυτή που ήταν νυφούλα να ντυθεί, στον Άδη κατεβαίνει, αναφέρεται για ένα κορίτσι δεκαπέντε ετών:

(...) *πάντες δ' ἔκλαυσάν με | δυσάμμορον · οἶ<ς> γὰρ ἔμελλον |*

8 *κοσμεῖσθαι νύμφα, τοῖσδ' Αἴδαν | ἔμολον.*

Μια βαθύτερη αναλογία φαίνεται να συνδέει τον γάμο και τον θάνατο. Ο γάμος, όπως και ο θάνατος, σημαίνει το τέλος μιας μορφής ύπαρξης -της παιδικότητας-, τη μετάβαση σε μια νέα συνθήκη- αυτή της παντρεμένης γυναίκας – και συνοδεύεται από τη βίαιη και απότομη απομάκρυνση από το περιβάλλον της οικογένειας.²⁵¹ Το αίσθημα της απώλειας είναι κυρίαρχο και στις δύο εμπειρίες. Ο γάμος και ο θάνατος αποτελούν πέρασ και σκοπό της ύπαρξης. Η αρπαγή της Περσεφόνης αισθητοποιεί στο επίπεδο του μύθου αυτήν την αναλογία.

Το θέμα του βίαιου αποχωρισμού που συνεπάγεται ο θάνατος για ένα κορίτσι πραγματεύεται το παρακάτω απόσπασμα από επίγραμμα (GV 978) από τη Χύτρο της Κύπρου του 1^{ου} αιώνα π.Χ. Η Σωστράτη παρομοιάζει τον εαυτό της με τρυφερό κλαδί ελιάς που το δέρνει ο άνεμος.

[ῶς] δ' ἀπαλὸν ρειπαῖς ἀνεμώδεσιν ἔρνος ἐλαίας

Σωσ[τράτη] | ἐκ πατρικῶν ἐξεκόπην θαλάμων ·

οὔνομά μοι κενεὸν παρῆν Γάμο[ς], | ἂν γὰρ ἔθρεψες

4 *φροντίσιν ἀδίσταις, νῦν γενόμεν ἄγαμος ·*

Κάποια άλλη κοπέλα – με όνομα λατινικό- σε επίγραμμα (GV 1208= SGO 3, 14/11/02) του 2^{ου} / 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Ισαυρία μέμφεται τη Μοίρα που της στέρησε τις χαρές του γάμου και την απομάκρυνε βίαια από την πατρική εστία. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά που γίνεται στη μεγάλη προίκα που της εξασφάλισαν οι γονεείς της, γεγονός που προοιωνιζόταν έναν λαμπρό και επιτυχημένο γάμο.

²⁵¹ Διακρίνουμε εδώ τα στάδια των τελετουργιών μετάβασης σύμφωνα με την κλασική μελέτη του A. Van Genneper (1909), χωρισμός, διάβαση και ενσωμάτωση. Βλ. και B. Lincoln 1991, 97, Ferrari 35-37

(...) «παρθένος οὔσα [κ]όρη φέρνην ἔλα[χον παρὰ πατρός]
 4 πολλήν καὶ με[γάλην, οὐκ ἐδό]θην δ[ὲ πόσει]·
 δαίμων γὰρ π[ρότερόν μ' ἀπ]ε[νόσφισεν ἡέλιοιο]
 οὐδ' ἐπέτρε[ψ]ε [γάμου, βάσκανο]ς, [ἦμαρ ἰδεῖν]·
 ἦρπασεν ἐ[κ μεγάρων δὲ μ' ἀωρόμορον, προλιπούσων]
 8 **μητέρα τὴν φιλ[ίην καὶ πατέρ' οἰκτρότατον].»**

Με ανάλογο τρόπο περιγράφεται στο ποίημα *Ηλακάτη* της Ἑριννας η απότομη μετάβαση της Βαυκίδος από την ξενοιασιά της παιδικῆς ηλικίας στις ἐγνοιες ἀλλὰ καὶ τις χαρές της συζυγικῆς ζωῆς. Η Ἑριννα ἀναπολεῖ τα κοινὰ παιδικὰ τους χρόνια καὶ δείχνει νὰ συνειδητοποιεῖ τὴν ἀλλαγὴ που φέρνει ὁ γάμος στὴ ζωὴ ἐνὸς κορισιοῦ.

(...) αὐτὰ τα παιχνίδια τὰ κρύβω βαθιὰ μες στὴν καρδιά μ' οὐ,
 που εἶναι ἀκόμα ζεστή (...)
 ἀλλὰ ἐσύ, ἀγαπημένη μου Βαυκίς,
 μόλις στὸ κρεβάτι ἐπεσεσ... τὰ ξέχασες ὅλα ἐκεῖνα
 που ὅταν ἀκόμα ἦσουν ἀθῶα σου ἔλεγε ἡ μητέρα σου ...
 Ἐπιλήσμων Ἀφροδίτη...

Ἀν ἀναλογιστοῦμε τὴν τρυφερὴν ἡλικία τῆς μελλονύμφης ἀντιλαμβανόμεστε καλύτερα τὸν ἐπώδυνο χαρακτήρα τῆς μετάβασης καὶ τῆς μετουσίωσης που συνεπάγεται ὁ γάμος. Πράγματι, ἰατρικὲς καὶ φιλολογικὲς πηγὲς παρουσιάζουν τὴν εφηβεία ὡς περίοδο ἰδιαίτερα επικίνδυνη, καὶ τὴν προοπτικὴ τοῦ γάμου ὡς αἰτία σφοδρῆς ἀναστάτωσης γιὰ τὶς μελλονύμφες κοπέλες.²⁵² Ὁ γάμος, ἡ τρέλα καὶ ὁ θάνατος συνυφαίνουν ἓνα δίχτυ ἀπειλητικὸ γιὰ κάθε νεαρὸ κορίτσι που πρέπει με τὴ βοήθεια τῆς κοινότητος νὰ περάσει ἐπιτυχῶς στὴν ἀντίπερα ὄχθη τῆς ἐνηλικίωσης. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν οἱ κίνδυνοι τῆς εφηβείας, τὸ ψυχολογικὸ γεγονός τῆς

²⁵² Ἡ ἱστορία τῆς Ἰούς στὸν *Προμηθεὺς Δεσμώτη* τοῦ Αἰσχύλου, μιλᾷ γιὰ τὴ σφοδρὴ ψυχικὴ ἀναστάτωση που προκαλεῖ ἡ προοπτικὴ τοῦ γάμου στὶς νεαρὲς κοπέλες καὶ γιὰ τοὺς κινδύνους που αὐτὴ συνεπάγεται. Τα πάθη τῆς ἡρωίδας ἀντανακλοῦν τὰ πραγματικὰ φυσιολογικὰ καὶ ψυχολογικὰ συμπτώματα τῶν κοριτσιῶν που καλοῦνται νὰ ἀποδεχτοῦν τὸ βιολογικὸ τους πεπρωμένο. Τὸ θέμα συζητᾷ ἡ Ph. B. Katz 1999, 129 -143, 130-131. Οἱ ἰατρικὲς πραγματεῖες κάνουν ἐπίσης λόγο γιὰ συμπτώματα υστερίας. Βλ. Δ.Λυπουρλῆς (επ.) 2002, 275-281, ὅπου περιγράφονται διεξοδικὰ περιπτώσεις νεαρῶν παρθένων που δοκιμᾶζουν ἀπώλεια τῆς συνείδησης καὶ κυριεύονται ἀπὸ φόβους σε τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ παραφρονούν καὶ νὰ νομίζουν ὅτι ἀπειλοῦνται ἀπὸ ἐχθρικούς δαίμονες. Γενικὰ γιὰ τὸ σύνδρομο τῆς «περιπλανώμενης μήτρας» καὶ τὰ συμπτώματα υστερίας που το

μετάβασης στην ενηλικίωση συνοδεύεται σε πολλούς πολιτισμούς από τελετουργίες που προετοιμάζουν τα νεαρά κορίτσια για τη νέα θέση τους στην κοινότητα ως συζύγων και μητέρων. Για την περιοχή της Αττικής η πιο γνωστή τελετή τέτοιου χαρακτήρα ήταν η *Αρκτηία*.²⁵³ Όπως έχει ήδη επισημανθεί από τους ιστορικούς, η συμμετοχή σε παρόμοιες τελετουργίες, που απαιτούσαν την έξοδο των κοριτσιών από το προφυλαγμένο περιβάλλον του οίκου και την έκθεσή τους στα ξένα βλέμματα με τρόπο συχνά βίαιο και απότομο – στην Αρκτηία, για παράδειγμα, προβλεπόταν οι συμμετέχουσες να αγωνίζονται γυμνές- πιθανόν να αύξαινε την ψυχική ταραχή των κοριτσιών και να προκαλούσε τα συμπτώματα υστερίας.²⁵⁴ Η αντιμετώπιση της κατάστασης καθιστούσε επείγουσα ανάγκη την τέλεση ενός πρώιμου γάμου κάμπτοντας τις πιθανές αντιδράσεις της ενδιαφερομένης ή της μητέρας της. Συνεπώς με τη συμμετοχή σε παρόμοιες τελετές, η απαίτηση του γάμου και της αναπαραγωγής ως καθηκόντων που επιβάλλει η πολιτεία εγγραφόταν με ανεξίτηλο τρόπο στη συνείδηση των νεαρών θηλυκών μελών της κοινότητας.²⁵⁵

συνοδεύουν βλ. Demand 1994, 35-36, 95-99, 103-7 και Lefkowitz 1981.

²⁵³ Για την *Αρκτηία* η βιβλιογραφία είναι πολύ πλούσια. Ενδεικτικά βλ. Jeanmaire, 1939, Kahil, 1977, 86-98, Cole 1984, 233-44, Sourvinou-Inwood 1988, Brelich 1989, Calame 1997, Bruit Zaidman 1994, 338-374 για τις τελετουργίες μύησης των νεαρών κοριτσιών 340-349, Dowden 1989, Dodd & Faraone (2003).

²⁵⁴ Demand 1994, 11.

²⁵⁵ Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο πως γενικά η δημόσια εμφάνιση των γυναικών συνδέεται με τη συμμετοχή σε θρησκευτικές τελετές που τονίζουν τον ρόλο τους στη γέννηση και την ανατροφή των παιδιών. Εκτός από την *Αρκτηία*, τα *Θεσμοφόρια*, γιορτή που γινόταν προς τιμή της Δήμητρος και σε ανάμνηση της αρπαγής της κόρης της από τον Άδη, ήταν μια ευκαιρία για τις γυναίκες της Αθήνας να απομακρυνθούν προσωρινά από το περιβάλλον του οίκου και να σχηματίσουν ένα είδος πόλης, αντίστροφο αντίτυπο της πραγματικής. Η αντιστροφή των ρόλων σε τέτοιες τελετές, όπως υποστηρίζουν οι ανθρωπολόγοι, επιτρέπει την εκτόνωση των εντάσεων που δημιουργούν οι καθημερινές υποχρεώσεις ενισχύοντας ταυτόχρονα τις κοινωνικές νόρμες. Βλ. Gluckman 1954. Ο Gluckman ονομάζει τις τελετουργίες που περιλαμβάνουν τέτοιου είδους αντιστροφές «τελετές εξέγερσης». Οι τελετουργίες αυτές συμβάλλουν έμμεσα στη διατήρηση του status quo, λειτουργώντας ως ασφαλιστικές δικλείδες που επιτρέπουν την εκτόνωση των λιγότερο προνομιούχων κοινωνικών ομάδων. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι τελετές εξέγερσης λαμβάνουν χώρα κυρίως σε σταθερές κοινωνίες όπου η καθεστηκία τάξη δεν αμφισβητείται και όπου μια οργανωμένη εξέγερση φαίνεται αδιανόητη. Ο Turner (1974) συμφωνεί με τον Gluckman και υποστηρίζει πως η συμμετοχή σε τελετές αντιστροφής απελευθερώνει προσωρινά τους ανθρώπους από τις κοινωνικές τους σχέσεις και τους επιτρέπουν να σχετιστούν με ισοτιμία και αμεσότητα. Ενδιαφέρονσα είναι και η παρατήρηση της Ν.

Θα λέγαμε, ωστόσο, πως τα επιτύμβια επιγράμματα προβάλλουν κυρίως μια φωτεινή όψη της εφηβείας και της ζωής.²⁵⁶ Μόνο το γεγονός του θανάτου, αιφνίδιο και αμετάκλητο, και η υπόμνηση της αναλογίας του με τον γάμο παραπέμπουν σε σκοτεινότερες πλευρές του ψυχισμού και της ύπαρξης. Υπό το πρίσμα του θανάτου, η ταραχή, η ένταση και η δυσθυμία που μπορεί να συνοδεύουν την εμπειρία του γάμου, μένουν στη σκιά.

1.1.2 Ο πρόωρος θάνατος ως ματαίωση μιας επένδυσης για τα γηρατειά

Ο πρόωρος θάνατος, ωστόσο, δεν συνεπάγεται μόνο τη διάψευση της προσδοκίας του γάμου για τα νεαρά κορίτσια και τις οικογένειές τους. Η γέννηση και η ανατροφή ενός παιδιού αποτελεί με την ευρύτερη έννοια μια μορφή επένδυσης των γονέων για το μέλλον.²⁵⁷ Όπως παρατηρεί ο J. Hewitt, «στους Έλληνες η επιθυμία για τεκνοποίηση ήταν τόσο ισχυρή, και η απόκτηση παιδιών εξασφάλιζε τόσα πλεονεκτήματα, ώστε απείχε πολύ από το να είναι μια δραστηριότητα ανιδιοτελής ή αλτρουιστική».²⁵⁸ Τα επιτύμβια επιγράμματα κάνουν συχνά λόγο κατά τρόπο γενικό για τις ελπίδες των γονέων που διαψεύδονται. Η ελπίδα σβήνει, τσακίζεται, σκορπίζεται, ενταφιάζεται ή γίνεται βορά της νεκρικής πυράς μαζί με τη σορό του κοριτσιού. Η ελπίδα των παιδιών, που θερμαίνει τη σκέψη των ανθρώπων, λύπη έφερε στους γονείς της νεαρής Σωπάτρας, - η οποία πέθανε νιόπαντρη κατά τη διάρκεια του τοκετού- κι όχι χαρά, λέγεται σε επίγραμμα (SEG XL 563) του 2^{ου} αιώνα π.Χ, αγνώστου προελεύσεως: *Ἐλπίς δ' ἅ θάλπουσα βροτῶν φρένα τὰν ἐπὶ τέκνοις οὐ τέρψιν λύπαν δ' ἀντέπορεν γενέταις*. Ο θάνατος της νεαρής Παρθενόπης, όπως αναφέρει επίγραμμα (GV 1594) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Βέροια, κατέστρεψε τις ελπίδες των γονέων, τις οποίες χαρακτηρίζει *ἐσθλοτάτας*.

Z. Davis (1975) ότι οι αντιστροφές κοινωνικών ρόλων δεν λειτουργούν μόνο ως ευκαιρίες εκτόνωσης αλλά και ως ενάσματα για όνειρα, σκέψεις αλλά και αμφισβήτηση του φυσικού χαρακτήρα της κατεστημένης τάξης.

²⁵⁶ Σε ένα μόνο επίγραμμα (GV 1673) της *Παλατινής Ανθολογίας*, η παρθενία χαρακτηρίζεται ως ολέθρια (*αἰαῖ παρθενίας ὀλοόφρονος, ἄς ὑπο φαιδρὰν ἔκλασας ἀλικίαν, ἱμερόεσσα Κλεοῖ*)

²⁵⁷ Για το θέμα αυτό βλ. GV 288, GV 2039, GV 661, GV 1969, GV 949, GV 1576, GV 665, GV 774, GV 562, GV 2013, GV 1796, GV 1155, GV 977, GV 1584 και *ΠΑ* VII, 387. 589. Με σπαρακτικό τρόπο εκφράζεται στη *Μήδεια* του Ευριπίδη, (1021-1037) το αίσθημα της διάψευσης ανάλογων προσδοκιών, όταν η ηρωίδα αποχαιρετά τα παιδιά της και μαζί τα όνειρα που έκανε γι' αυτά.

²⁵⁸ Hewitt 1931, 40.

Ως ελπίδα του συζύγου και των γονέων της χαρακτηρίζεται μια κοπέλα δεκαέξι ετών που πεθαίνει στον τοκετό σε επίγραμμα (SGO 3, 16/43/04) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από το Αμόριον της Φρυγίας, ενώ σε επίγραμμα από τη Μύκονο (GV 759) του 1^{ου} / 2^{ου} αιώνα π.Χ. λέγεται για την Ανθέμιον, είκοσι ενός ετών, πως αυτή που άλλοτε ήταν η χαρά και το στήριγμα των γονιών, την ελπίδα τώρα τσάκισε, *ἀρωγά/ ἄτε πέλεν γενετῶν, ἐλπίδα νῦν ἔκλασε*. Σύμφωνα με επίγραμμα του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από το Παντικάπαιον (GV 949) ο γονιός μαζί με τη μελλόγαμη θυγατέρα του, ενταφιάζει και τις ελπίδες του, *εἰς φλόγα καὶ σποδιὴν ἐλπίδας ἐξέχεεν*.

Στην οδύνη των γονέων εστιάζει και επίγραμμα από τη Μάδυτο της Θράκης (GV 1237) του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Η νεαρή Δόξα λυπάται για τη θλίψη που προκάλεσε στους δικούς της. Στους τελευταίους στίχους η θανούσα συναισθάνεται πως στους γονείς της αφήνει πολλά δάκρυα καθώς τις ελπίδες τους μαζί της στον Άδη ενταφιάζει, *ἀλλά, πάτερ, λείπω καὶ σοὶ πολὺ δάκρυ, τεκοῦσα, /ἐλπίδας ὑμετέρας Ἄιδι παρθεμένη*. Ανολοκλήρωτες, *ἀτελῆς*, χαρακτηρίζονται οι ελπίδες των γονέων σε επίγραμμα (GV 1927) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τις Θεσπιές και *ἀτέλεστοι* σε επίγραμμα (GV 1989) του 2^{ου}/1^{ου} αιώνα π.Χ. από το Παντικάπαιον. Η άποψη ότι το μικρό παιδί ενσαρκώνει την ελπίδα των γονέων είναι κυρίαρχη σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας, προβάλλεται όμως πιο έντονα, όπως καταδεικνύουν και τα παραπάνω επιγράμματα, κατά την αυτοκρατορική περίοδο.²⁵⁹

Η ελπίδα των γονέων σε κάποιες περιπτώσεις προσδιορίζεται με μεγαλύτερη σαφήνεια. Άλλες φορές εκφράζεται η φιλοδοξία να συνεχίσει το παιδί μια ένδοξη οικογενειακή παράδοση, η επιθυμία να το δουν να ολοκληρώνει σε κάποιο πεδίο, καλλιτεχνικό ή αθλητικό, μια πορεία που ήδη τη στιγμή του θανάτου φαίνεται πολλά υποσχόμενη,²⁶⁰ ή απλώς η προσδοκία να το δουν να γεύεται τις χαρές της ζωής, όπως είδαμε παραπάνω. Γενικά οι φιλοδοξίες των γονέων όσον αφορά στα αγόρια είναι υψηλότερες και συνήθως αναμένεται μια μορφή διάκρισης τους στον δημόσιο χώρο.²⁶¹ Η αντίληψη εκφράζεται ήδη στην *Ιλιάδα*.²⁶²

²⁵⁹ Αριστοτεχνικά εκφράζεται σε πρωιμότερο επίγραμμα του Καλλίμαχου από την *Παλατινή Ανθολογία* (VII, 453), του 3^{ου} αιώνα π.Χ. για ένα μικρό αγόρι. Την πάσαν ελπίδα του εδώ απέθεσεν ο Φίλιππος./Το γιο του Νικοτέλη. Μόλις δώδεκα χρονώ. (μετάφραση Π. Μπουκάλας).

²⁶⁰ VÉrilhac 1982, 146.

²⁶¹ Βλ. για τα αγόρια VÉrilhac 1982, 121-130

²⁶² Z 475-481.

Συχνά ωστόσο οι γονείς εμφανίζονται να θρηνούν ειδικά για τη ματαίωση της προσδοκίας που έτρεφαν ότι θα γίνει το παιδί το στήριγμα στα γηρατειά τους. Η εξασφάλιση, άλλωστε, μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης στα γηρατειά και μιας αξιοπρεπούς κηδείας αποτελούσε για τους αρχαίους έναν από τους σοβαρότερους λόγους που καθιστούσαν την πολυτεκνία επιθυμητή επιλογή. Η διατήρηση της οικογένειας, η αύξηση του κοινωνικού της γοήτρου και η εξασφάλιση εργατικών χεριών αποτελούσαν επίσης σημαντικούς λόγους για την ανατροφή πολλών παιδιών. Όπως παρατηρεί ο R. Sallares, η εξάρτηση των γονέων από τα παιδιά για την εξασφάλιση φροντίδας στα γηρατειά είναι μεγαλύτερη στην πυρηνική οικογένεια από ό τι στη διευρυμένη, γεγονός που ευνοεί ακόμα περισσότερο την υψηλή γεννητικότητα στην πρώτη μορφή οικογένειας, που ήταν και η τυπική για τον ελληνικό κόσμο. Καταδεικνύει επίσης ότι η πεποίθηση των ανθρώπων ότι θα φτάσουν σε προχωρημένη ηλικία ήταν ισχυρή.²⁶³

Το παιδί στα επιτάφια επιγράμματα συχνά εμφανίζεται ως καμάρι και αποκούμπι του γονιού. Η αντίληψη αυτή παρουσιάζεται ως ευθεία συνέπεια του γεγονότος ότι η ανατροφή των παιδιών απαιτεί κόπους και θυσίες από την πλευρά των γονέων. Στην πραγματικότητα τα δύο θέματα – του μάταιου κόπου της ανατροφής και της διάψευσης της προσδοκίας να αποτελέσει το παιδί στήριγμα στα γηρατειά– λειτουργούν συμπληρωματικά, καθώς αποτελούν όψεις της ίδιας αντίληψης, ότι η ανατροφή παιδιών συνιστά μια μορφή επένδυσης. Το περιεχόμενο αυτής της επένδυσης διασαφηνίζουν τα λόγια του Κικέρωνα, όταν επιδοκιμάζει την καταδίκη σε θάνατο μιας γυναίκας που προχώρησε σε άμβλωση χωρίς τη συγκατάθεση του πατέρα του παιδιού, γιατί με την πράξη της «στερεί από τον πατέρα την ελπίδα, από το όνομά του τη συνέχεια, από την οικογένειά του το στήριγμα, από το σπίτι του έναν κληρονόμο και από την πολιτεία έναν μελλοντικό πολίτη».²⁶⁴

Οι επιγραμματοποιοί κατ' επανάληψη τονίζουν το ανώφελο των κόπων και των θυσιών που οι γονείς κατέβαλαν για την ανατροφή ενός παιδιού, όταν ο πρόωρος θάνατος ματαιώνει τις ελπίδες της ανταπόδοσης. Οι πόνοι της γέννας, οι φροντίδες

²⁶³ Βλ. Sallares 1991, 141

²⁶⁴ *C l .II 32 (spem parentis, memoriam nominis, subsidium generis, heredem familiae, designatum rei publicae civem sustulisset).*

και τα βάσανα της ανατροφής στην περίπτωση αυτή αποβαίνουν μάταια.²⁶⁵ Την απορία για το νόημα της γέννησης παιδιών εκφράζει επίγραμμα του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Χερσόνησο της Κριμαίας με αφορμή τον θάνατο ενός παλικαριού στη μάχη²⁶⁶: «Προς τι να σας σπαράσουνε γυναίκες οι ωδίνες /αν μεγαλύτερη του Πλούτωνα η χαρά απ' των γονέων;» (μετάφραση Π. Μπουκάλα). Σε επίγραμμα από την Αίγυπτο (GV 1680) του 3^{ου} / 2^{ου} αιώνα π.Χ. μια νεαρή κοπέλα καλεί τις φίλες της να θρηνήσουν για τον χαμό της και τη μάταιη γέννησή της, *κούρην ζῆν ἐτέκοντο μάτην*.

Όπως είναι φυσικό, σε κοινωνίες με πατρογραμμική καταγωγή, οι προσδοκίες αυτές αφορούν κυρίως στους άρρενες απογόνους. Τα υικά καθήκοντα προέβλεπαν σύμφωνα με τη νομοθεσία του Σόλωνος, για παράδειγμα, ότι ο γιος θα φρόντιζε για τους γονείς του τόσο κατά τη διάρκεια της ζωής τους όσο και για την ταφή και την προσφορά των καθιερωμένων τιμών μετά θάνατον.²⁶⁷ Η νομοθεσία όριζε επίσης ότι για να γίνει κάποιος βουλευτής ή να αναλάβει δημόσιο αξίωμα, έπρεπε κατά την καθιερωμένη δοκιμασία να αποδείξει ότι εκπλήρωσε στο ακέραιο τις υποχρεώσεις του προς τους γονείς.²⁶⁸

Σε επιγράμματα απαντούν πολλές ευτυχείς περιπτώσεις δικαίωσης ανάλογων προσδοκιών. Πολλές φορές οι αναθέτες των επιγραμμάτων – σε όλες τις περιπτώσεις άνδρες- τονίζουν πως η ανέγερση ενός επιτύμβιου μνημείου και η χάραξη μιας επιγραφής αποτελεί δείγμα ευσέβειας και ευγνωμοσύνης προς τους γονείς που αξίζει τον έπαινο των συμπολιτών. Το αίσθημα του καθήκοντος, η φυσική στοργή, η

²⁶⁵ Στη *Μήδεια* του Ευριπίδη (στ. 1094-1115) θα δούμε πάλι να εκφράζεται έξοχα η ιδέα αυτή από τον χορό. «Όμως εγώ θα πω. Καλλίτερα ποτέ /μην κάνεις παιδιά, καλλίτερα να μην έχεις. / Αυτοί που δεν εγέννησαν είναι πιο ευτυχισμένοι./Ποτέ δεν θα μάθουν τι χαρά / τι λύπη είναι το παιδί /ποτέ δεν θα βασανιστούν από κόπους και αγωνίες./Όμως εκείνοι που στα σπίτια τους έτριξε/ παιδιών κλάμα λιγνό/ κελάρυσμα από γέλιο- σ' όλη τους την ζωή ανάπαυση δεν θα 'βρουν. / Πώς να τα αναστήσουν , τι βιο να τους δώουν /χωρίς να ξέρουν τον άγνωστο που πλάι τους κοιμάται / για ποιον μοχθούν και σκάβουν τη ζωή τους./ Κι αν τα παιδιά είναι γερά κι είναι καλά/ και μεγαλώσουν λάμποντας από ομορφιά και υγεία /έρχεται ο θάνατος και ξαφνικά τα παίρνει./ Γιατί; Γιατί αυτήν την πιο βαρεία / απ' όλες τις λύπες τον θάνατο του παιδιού σου /γιατί να δίνει στον άνθρωπο ο θεός; Γιατί;» (μετάφραση Γ. Χειμωνάς).

²⁶⁶ GV 767. Το επίγραμμα μεταφράζεται από τον Παντελή Μπουκάλα στο Denis Rocques (επ..) 1999, 115.

²⁶⁷ Ψευδο-Δημοσθένης 43. 57-8, Αισχίνης I. 13-4, Λυκούργος, *Κατά Λεωκράτους* 25, Ισαίος 2.10.

²⁶⁸ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 55.3

θηρσκευτική ιδέα όλα συγχέονταν και εκφράζονταν με τη λέξη *εὐσέβεια*. *Ἀνθ ὧν εὐλογίας καὶ ἐπαίνων ἄξιός εἰμι*, λέει ο γιος σε επίγραμμα από τον Πειραιά (GV 287) του 4^{ου} αιώνα π.Χ. αναφερόμενος στην ταφή που ετοίμασε για τη μητέρα του. Επίγραμμα από την Έδεσσα (GV 2036) του 3^{ου}/4^{ου} αιώνα μ.Χ. αναφέρει πως ο Τίτος σε ηλικία δεκαοχτώ ετών φρόντισε για την κοινή ταφή των γονέων του, του Καστρικίου Φιλίππου και της Μαρίας, μεταφέροντας τα οστά του πατέρα από το Δυρράχιο, *τροφείων μνησθείς*. Σε επίγραμμα (GV 679) από το Παντικάπαιον του 2^{ου} / 1^{ου} αιώνα π.Χ. η φροντίδα που επέδειξε ο Αντίπατρος για την ταφή των γονέων αποτελεί το κεντρικό θέμα.

ἄλσει καρποτόκῳ πάτρης ὑπέθηκε γονῆας

κο[ι]νοθαν<ει> Μοιρῶν γήραι παυσαμένους

Ἀργόναϊν καὶ Μᾶν · οὐ γὰρ τάφον, εὐσεβέων δέ

4 *δῶρον ἀίμναστον δεῖξε φίλοις χάριτα.*

εὐχαὶ δ' ἐγ γονέων ἐξ Ἄιδος <ε>ἴ τί ποτ' ε<ι>σί,

Ἀντίπατρ', ἐκ τέκνων τάσδ' ἀπέχοις χάριτας.

Ανάλογες τιμές αποδίδει ένα παιδί στη θετή μητέρα του αναγνωρίζοντας την προσφορά της, σε επίγραμμα (GV 219) από την *Παλατινή Ανθολογία* του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

ὁ μικκὸς τόδ' ἔτευξε τᾷ Θραῖσσαι

Μήδειος τὸ μνᾶμ' ἐπὶ τᾷ ὁδῶι κηπέγραψε Κλείτας.

ἔξει τὰν χάριν ἅ γυνὰ ἀντὶ τήνων,

4 *ὧν τὸν κῶρον ἔθρεψε · τι μάν; ἔτι χρησίμα καλεῖται.*

Την τροφή του, την Αίσχρη από τη Φρυγία, ο Μίκκος, όπως μας πληροφορεί επίγραμμα (GV 1707) του 3^{ου} αιώνα π.Χ από την *Παλατινή Ανθολογία*, γηροκόμησε όσο ζούσε και όταν πέθανε ανέθεσε προς τιμήν της την επιτύμβια επιγραφή, για να εκφράσει δημοσίως την ευγνωμοσύνη που ένιωθε για το γάλα που τον έθρεψε, *ή γρηϋς μαστῶν ὡς ἀπέχει χάριτας*. Είναι ενδιαφέρον ότι το όνομά της στον πρώτο στίχο συνοδεύει ο προσδιορισμός *ἀγαθὸν γάλα*. Η Αδίστη από το Κερκείνιον σε επίγραμμα (GV 871) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αιανή της Μακεδονίας θεωρεί επίσης σημαντικό, αφού πρώτα συστηθεί στον περαστικό, να αναφέρει ότι ο γιος τής πρόσφερε τις νεκρικές τιμές ανταμείβοντάς την για τους πόνους της γέννας.

*Αδίστας Μενέδημος ἔην πόσις · ἤροσε δ' ἀν[τ]άν
 Βούτιχος · Αἰανὴ κρύψε [κ]αταφθιμέναν,
 τίκτε δ' ἐνὶ κλ[άρ]οις Κερκείνιον · ἐγ δὲ Φιλίππου
 4 υἱοῦ τῶν ὀσίων ἀντίασεν κτερέων ·
 τοίγαρ Κ[ρη]ταιεὶ Ῥαδαμάνθου τοῦτο παρ' Αἴδα
 εἶπεν, ὅτ' ὠδείων παιδὸς ἔχει χάριτας.*

Την αρχή ότι η απόδοση των νεκρικών τιμών αποτελεί ανταμοιβή για τους γονεῖς
 εξαίρουν και οι πρώτοι στίχοι επιγράμματος (SGO 2, 10/05/01) της αυτοκρατορικής
 περιόδου από την Πομπηιούπολη της Παφλαγονίας: *καλὸν ἀποφθιμένοισι δόμεν
 γονεῦσιν ἀμοιβὰς δάκρυα καὶ στήλην καὶ τάφον εἶν Αἴδαο.*

Ο ὅρος *θρέπτρα* που απαντά σε επιγράμματα αναφέρεται ακριβῶς στις
 φροντίδες που το παιδί οφείλει στους γονεῖς πριν και μετά τον θάνατό τους, ενώ οι
 ὅροι *γηροτρόφος* (GV 1680, GV 1928) και το συνώνυμο *γηροκόμος* (GV 1813, SEG
 XXXVII 1459) αφορούν στο καθήκον του παιδιού να φροντίσει τους ηλικιωμένους
 γονεῖς ως ανταπόδοση της φροντίδας που εκείνοι ἔδειξαν για την ανατροφή του.²⁶⁹
 Ενδιαφέρον είναι το επίγραμμα (GV 1974) από την Ναβαταία της Αραβίας του 2^{ου}
 αιώνα μ.Χ. που αναθέτει ο Γαυδέντιος στη μνήμη των γονιών του. Η σύνθεση του
 επιγράμματος χαρακτηρίζεται *ρήτορικῆς πόνος* και η ταφή των γονιών του ἔργο
 σοφοῦ ἀνθρώπου. Η πρόθεσή του είναι, ὅπως δηλώνει στους τελευταίους στίχους, να
 εκφράσει την ευγνωμοσύνη του τόσο προς τον πατέρα, για τις φροντίδες της
 ανατροφῆς, ὅσο και προς τη μητέρα, για τους πόνους που υπέφερε στη γέννα, *τῶ
 μὲν θρέπτρα διδούς, τῇ δὲ τόκου χάριτας*. Επίγραμμα επίσης του 3^{ου} αιώνα μ.Χ.
 από τη Μεγάλη Ερμούπολη Αιγύπτου (GV 1949) αναφέρει πως η θυγατέρα του
 αποβιώσαντος πρόσφερε τις νεκρικές τιμές στον πατέρα της *θρεπτήρια δοῦσα | καὶ
 φθιμένῳ*.

Το χρέος της ανταπόδοσης τονίζει η φράση *οὐ δοῦσαν οὐ γονεῦσιν οὐ
 τροφεῖ χάριν* (GV 1264) που λέγεται για κάποιο επτάχρονο κορίτσι σε επίγραμμα
 από τα Δίδυμα του 2^{ου} / 1^{ου} αιώνα π.Χ., ὅπου η μικρή εμφανίζεται υπόχρεη και

²⁶⁹ Ο ὅρος *θρέπτρα* ἔχει ομηρική προέλευση (Δ 478, Σ 302). Για τους ὅρους *θρέπτρα*, *γηροτρόφος*,
γηροκόμος βλ. Vérilhac 1982 124-127

απέναντι στην τροφό της. Το παράπονο ότι δεν γεύτηκε την οφειλόμενη ευγνωμοσύνη, εκφράζει και κάποιος πατέρας που προφανώς έχασε όλα τα παιδιά του, *οὐδεμίαν τέκνων δεξάμενος χάριτα* σε επίγραμμα (GV 1423a) από τη Μύκονο (πιθ. 1^{ος} / 2^{ος} αιώνας μ.Χ.).

Σε τραγικότερους τόνους αποδίδεται η εικόνα του πατέρα που απομένει μόνος να αντιμετωπίσει το γήρας μετά τον θάνατο των τριών παιδιών του, σε επίγραμμα από τη Μεγάλη Ερμούπολη της Αιγυπτου (GV 738) του 2^{ου} / 3^{ου} αιώνα μ. Χ., *γυμνώθη πάντων γενέτης πάρος ὦν πολύτεκνος*, (ρημάδι μοναχό απέμεινε ο πατέρας, αυτός που κάποτε πολύτεκνος υπήρξε). Στο πένθος του έρημου πατέρα - ο οποίος χαρακτηρίζεται *αἰνοπάτηρ*- συμμετέχει συναισθανόμενη τη δεινή του θέση, ακόμα και η άναυδη λίθος της στήλης, όπως αναφέρει επίγραμμα (GV 1476= SGO 3, 16/51/05) από τα Σύνναδα Φρυγίας του 1^{ου} αιώνα μ.Χ.

Στη διάμειψη της ελπίδας των γονέων να χαρούν την ανταπόδοση των θρέπτρων αναφέρεται και επίγραμμα (SGO 1, 03/02/66) της αυτοκρατορικής περιόδου από την Έφεσο που μνημονεύει ένα τρίχρονο κορίτσι: *ἐλπίσιν αἰρόμενοι της τεκνοτρόφου χάριτος*. Η μικρή Ακτή σύμφωνα με επίγραμμα από το Άργος του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. (GV 1009) θλίβεται που ο θρήνος πήρε τη θέση της οφειλόμενης στοργής προς τους γονείς, *ἀντί δὲ θαλπωρᾶν θῆκα γονεῦσι γόους*. Η δεκατριάχρονη Κουάρτα σύμφωνα με επίγραμμα από τη Λαμουνία της Φρυγίας (SGO 3, 16/33/03) της αυτοκρατορικής περιόδου λυπάται γιατί ούτε οι γονείς ούτε οι θείοι, που την είχαν υπό την κηδεμονία τους, πρόλαβαν να γευτούν στην πράξη την ευγνωμοσύνη της.

καὶ χάριν οὔτε γονῆες | ἐμοῦ λάβον οὔτ' ἄρα θῆοι, |

ἔφθασε γὰρ μοίρης δό|γματα δυσθέμιτα

Επίγραμμα (GV 1385) από τα Μέγαρα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. παρουσιάζει τους γονείς να θρηνούν, γιατί απομένουν έρημοι να αντιμετωπίσουν τα θλιβερά γηρατειά μετά τον θάνατο της θυγατέρας τους.

χαῖρε Ἐπινίκη,

Φίλτωνος θύγατερ Με|νδαιίου καὶ Θεοτίμης,

οὐς ἀπέλειπες | ἄπαιδας ἐν οἰκτροῖς πένθεσι γήρωσ.

Όπως αναφέρει επίγραμμα (GV 878) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Λύττο, που σώζεται σε αποσπασματική μορφή, μια νεαρή κοπέλα δεκαέξι χρονών πεθαίνει, ενώ

εγκυμονούσε το πρώτο της παιδί. Ο χαμός της πλήττει τόσο τον πατέρα όσο και τον σύζυγο.

(...) *σὸς δὲ πατὴρ δύστηνος Ὀλύμπιοις ἀϊνὰ παθούσης
τάκεται ἐν δακρύοις γήραϊ τε στυγερῶ.*

ἔζοχα κωκύει δὲ τεὸς πόσις, ὅς τὸ πάροιθεν

12 *ὄλβιος ἦν ἐπὶ σοί, νῦν δ' ἐλεεινότατος.*

Θλιβερή διαγράφεται και η μοίρα της Ερμιόνης σε ἐπίγραμμα του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Σελεύκεια Πιερία της Συρίας (SGO 4, 20/01/03). Ὅπως αναφέρεται στους πρώτους στίχους, από τα τρία της παιδιά κανένα δεν ἔζησε να τη γηροκομήσει.

*Τρισσοὺς εὐώδεινος ἀφ' Ερμιόνης λίπεν Ἄνδρων
κηδεμόνας, λεύσει δ' οὐδένα γηροκόμον·*

Στη συνέχεια πληροφορούμαστε ότι ο γιος της Πάμφιλος πέθανε στη Δήλο, ο δευτερος στη σειρά Ανδρόμαχος θάφτηκε στη Ρόδο, την πατρίδα της Ερμιόνης, ενώ η μικρή κορούλα της Παμφίλη, χάθηκε προτού να παντρευτεί. Η Ερμιόνη θρηνεί που ούτε τη στάχτη των παιδιών της δεν κατέχει. Με σαφήνεια αναφέρεται ἐπίγραμμα από την Κρήτη (GV 1553) του 1^{ου} αιώνα π. Χ. στη γονική προσδοκία να προσφέρει η θυγατέρα τις τελευταίες φροντίδες της ταφής.

*ῶ θυγάτηρ [μ]ου, τήν γ' ἔτρεφον εἰς γῆρας ἑμαντοῦ, /
ῶστε τρίχαν πολιὴν [σὺ] | καλύψης, ὡς πρέπ[ον ἐστίν]. /
ἦλθε δ' ὁ δυσπ[ε]νθ[ή]ς Α[ίδης] | καὶ ἀπήγαγέ [σ'] ὠ[κὺ],*

4 *καλλ[ο] | σύνην τήν σὴν ἰσιδῶν | [καί] ἦθος ἄμεμπτον.*

Σε ἐπίγραμμα από την Αίγυπτο (GV 1680) του 3^{ου} / 2^{ου} αιώνα π.Χ. η θυγατέρα πεθαίνει ἀτεκνη και αυτό, όπως λέγεται, συνεπάγεται την εξαφάνιση της γενιάς της. Η κόρη καταριέται τη Μοίρα που με πικρά νήματα ύφαινε τη ζωή της. Το γάλα της μάνας που την ἔθρεψε χαρακτηρίζεται κενεὸν, ἀνώφελο, αφού δεν μπόρεσε τη χάρη να ανταποδώσει της γηροτρόφου. Και ο πατέρας της όμως αγιάτρευτο πένθος ἔχει, αφού δεν πρόλαβε να του αφήσει πεθαίνοντας κάποιον απόγονο στη θέση της. Η Γοργώ την ώρα που ξεψυχά, όπως αναφέρει ἐπίγραμμα της Παλατινῆς Ανθολογίας (GV 1205), παρακαλεί τη μητέρα της γρήγορα να χαρίσει στον πατέρα της άλλον προστάτη για τα λευκά του γηρατειά, *αὐθι μένοις παρὰ πατρί, τέκοις δ' ἐπὶ λώιονι μοίραι ἄλλαν σῶι πολιῶι γήραϊ καδέμονα.*

Στον σύζυγό της αναθέτει μια άτυχη γυναίκα το καθήκον να παρηγορήσει τους γονείς της, σύμφωνα με επίγραμμα (SGO 2, 09/14/98) από τη Βιθυνία, της αυτοκρατορικής περιόδου, αφού η ίδια δεν πρόλαβε να ανταποδώσει τα *τροφεΐα*: *τούς ἐμούς τοκῆας, οὓς λίπον ἐν πένθεσι μὴ δοῦσ' ὄλωσ τροφέων ἀμοιβὰς*. Τις ελπίδες του, τέλος, για ένα στήριγμα στα γηρατειά, είδε να διαψεύδονται με τον θάνατο της κόρης του, ενός κοριτσιού είκοσι χρονών, ένας πατέρας, σε επίγραμμα από τις Θεσπιές (GV 1927) του 1^{ου} / 2^{ου} αιώνα μ.Χ.

Όσον αφορά στις γυναίκες, διαπιστώνουμε πως σπανιότερα από τους άνδρες αντιμετωπίζονται ως στήριγμα και αποκούμπι των γονέων για τα γηρατειά. Η κόρη, άλλωστε, μετά τον γάμο της- σε πολύ νεαρή ηλικία συνήθως, όπως είδαμε-, μεταφερόταν στο σπίτι του άνδρα της και αποτελούσε στο εξής μέλος μιας άλλης οικογένειας. Υποθέτουμε πως σε περίπτωση που οι γονείς του συζύγου της ζούσαν, μπορεί να μοιραζόταν μαζί τους και την ίδια στέγη.²⁷⁰ Γι' αυτό η θέση των κοριτσιών στην πατρική οικογένεια από τη στιγμή της γέννησης τους εκλαμβάνονταν ως προσωρινή. Τους χαλαρούς δεσμούς του κοριτσιού με την πατρική οικογένεια υποδεικνύουν, μεταξύ άλλων, το γεγονός ότι τα ονόματα των κοριτσιών, σε σύγκριση με εκείνα των αγοριών, σπανιότερα σχετίζονταν ετυμολογικά με το όνομα του πατέρα τους, καθώς και το γεγονός ότι η γέννηση και η είσοδος του κοριτσιού στην οικογένεια δηλώνονταν, στην περίπτωση της Αθήνας, μόνο στα *Αμφιδρόμια*, τελετή στην οποία συμμετείχαν οι στενοί συγγενείς και φίλοι, ενώ για το αγόρι, η

²⁷⁰ Ο T. Gallant παρουσιάζει σχηματικά τον κύκλο της ζωής ενός αρχαίου νοικοκυριού. Υποστηρίζει ότι ο κύκλος αυτός διαρκούσε κατά μέσο όρο περίπου 24 χρόνια. Ο χρόνος αυτός μπορεί να διαιρεθεί σε οκτώ τριετίες. Η εγκατάσταση του νέου ζευγαριού ήταν ανδροτοπική. Κατά την πρώτη τριετία μπορούμε να υποθέσουμε πως κάτω από την ίδια στέγη κατοικούσε και η μητέρα του γαμπρού, η οποία θα πρέπει να ήταν λίγο πριν τα πενήντα, και πιθανόν και ο μικρός αδελφός του, περίπου πριν τα είκοσι. Η αδελφή του θα έπρεπε να έχει ήδη παντρευτεί. Στο διάστημα της πρώτης τριετίας αναμένεται το ζευγάρι να έχει αποκτήσει και το πρώτο παιδί, συνήθως λίγο μετά τον γάμο. Μέχρι την τρίτη τριετία είναι πιθανόν ότι η μητέρα του συζύγου θα έχει πεθάνει και ο μικρός αδελφός θα έχει παντρευτεί. Το σπίτι φιλοξενεί πια τα μέλη που συνιστούν μια πυρηνική οικογένεια και δεν αλλάζει μορφή για τα επόμενα δεκαπέντε περίπου χρόνια. Κατά την έβδομη ή όγδοη τριετία η οικογένεια αρχίζει να θραύεται με την αναχώρηση της θυγατέρας που παντρεύεται και τον πιθανό θάνατο του πατέρα. Με τον γάμο του μεγαλύτερου γιου ένας νέος κύκλος αρχίζει. Μολονότι υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι η συνήθης μορφή οικογένειας στην αρχαία Ελλάδα ήταν η πυρηνική, δεν πρέπει να ήταν σπάνια και μια μορφή διευρυμένης οικογένειας όπως αυτή που παρουσιάζει ο Gallant. Βλ. Gallant 1991, 27-30.

ιδιότητα του μέλους μιας οικογένειας, απαραίτητη για την απόκτηση και της πολιτικής του ταυτότητας, παγιωνόταν με την ένταξη του στη φρατρία και το δήμο του πατέρα του ενώπιον ευρύτερων ομάδων που μπορεί να συμπεριελάμβαναν εκατοντάδες μέλη.²⁷¹ Ωστόσο, η έγγαμη γυναίκα συνέχιζε να διατηρεί δεσμούς με την οικογένεια των προγόνων της. Πολλές ενδείξεις στηρίζουν τη θέση αυτή. Πρώτα-πρώτα, η ιδιότητα της θυγατέρας ακολουθούσε μια γυναίκα σε όλη τη διάρκεια της ζωής της και μέσω αυτής προσδιοριζόταν η ταυτότητά της στο επιτύμβιο μνημείο.²⁷² Συχνά επίσης διαπιστώνουμε πως αναθέτες επιτύμβιων μνημείων έγγαμων γυναικών ήταν οι γονείς τους. Επιπλέον, ο πατέρας μιας έγγαμης γυναίκας διατηρούσε σε ορισμένες περιπτώσεις το δικαίωμα να λύσει τον γάμο της, ενώ εκείνη όφειλε από τη μεριά της να εξαγιστεί σε περίπτωση θανάτου ενός μέλους της πατρικής οικογένειας, για να αναφέρουμε μερικές μόνο από τις ενδείξεις.

Η ασαφής και διφορούμενη, κάποιες φορές, σχέση της θυγατέρας με την οικογένεια καταγωγής της καθίσταται απολύτως σαφής ως προς τις υποχρεώσεις που συνεπάγεται, στην περίπτωση της μοναχοκόρης και κληρονόμου της πατρικής περιουσίας, της *ἐπικλήρου* για την περιοχή της Αθήνας.²⁷³ Είναι πολύ πιθανό τα επιγράμματα που εμφανίζουν τη θυγατέρα να επωμίζεται το καθήκον να γηροκομήσει τους γονείς και να τους προσφέρει τις νεκρικές τιμές – υποχρεώσεις που βαρύνουν τα μέλη της *ἀγχιστείας* στην οποία δεν εντάσσονται τα κορίτσια- να αφορούν πρωτίστως σε τέτοιες περιπτώσεις, καθώς δεν μαρτυρείται διαφορετικά νομική υποχρέωση για τις θυγατέρες να φροντίσουν για τους τάφους των γονέων τους.²⁷⁴ Την άποψη αυτή ενισχύει το γεγονός ότι καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας «το δικαίωμα στον θρήνο ήταν άμεσα συνδεδεμένο με το δικαίωμα στην κληρονομιά».²⁷⁵ Ίσως όμως και να πρόκειται απλώς για μια ακόμη περίπτωση όπου ο νόμος, τα αισθήματα και οι συνήθειες των ανθρώπων δεν συμπίπτουν απόλυτα.

²⁷¹ Βλ. Pomeroy 1995, 82.

²⁷² Για τη σχέση αυτή γίνεται λόγος στο δεύτερο κεφάλαιο.

²⁷³ Για τη νομική θέση της *ἐπικλήρου*, ενδεικτικά : Harrison 1968, 132-138, 309-11 · Pomeroy 1975, 60-62 · Gould 1980, 38-59 κυρίως 43-45.

²⁷⁴ Pomeroy 1997, 126

²⁷⁵ Alexiou, Yatromanolakis, Roillos 2002, 20

1.1.3. Μακρόβιες γυναίκες

Αν ο *ἄωρος* θάνατος διεκτραγωδεύεται σε όλους τους τόνους και κυριαρχεί στα επιγράμματα, δεν συμβαίνει το ίδιο και με την έκταση που καταλαμβάνει η μακροβιότητα. Ο αριθμός των επιγραμμάτων που μνημονεύουν ηλικιωμένες γυναίκες είναι πολύ περιορισμένος. Πράγματι σε σύνολο διακοσίων οκτώ επιγραμμάτων που αναφέρουν ρητά την ηλικία θανάτου μόνο δεκατέσσερα αφορούν σε γυναίκες μεγαλύτερες των πενήντα ετών.²⁷⁶ Με δεδομένη τη μεγάλη διαφορά ηλικίας των συζύγων και το γεγονός ότι συχνότερα αναθέτες των επιτύμβιων μνημείων των ἐγγαμων γυναικών είναι οι σύζυγοί τους, δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι σπάνια ηλικιωμένες γυναίκες γίνονται αποδέκτες ενός λαμπρού μνημείου και μιας ἐμμετρης επιγραφής. Επιπλέον η μελέτη των σχετικών επιγραμμάτων οδηγεί στη διαπίστωση ότι οι περιπτώσεις μακροβιότητας συνήθως αντιμετωπίζονται από την επιτάφια ποίηση ως παραδείγματα ωραίου θανάτου και ευδαιμόνου βίου. Το θέμα, που είναι κομβικό για την ελληνική σκέψη και βιοθεωρία, επανέρχεται συχνά στην ελληνική γραμματεία.

Όταν ο Σόλων φτάνει στην αυλή του Κροίσου, στο πρώτο βιβλίο της ηροδοτέας ιστορίας, ο Λυδός βασιλιάς επιζητεί γεμάτος αυταρέσκεια την επιβεβαίωση του σοφού. Πρόκειται ασφαλώς για τη γνωστότερη συνομιλία που διεξάγεται ανάμεσα σε έναν σοφό και έναν τύραννο. Η συζήτηση αφορά στην ανθρώπινη ευδαιμονία. Ο Κροίσος ζητά να μάθει ποιος είναι ο *ὀλβιώτερος* των ανθρώπων. Ο Σόλων σε απάντηση προσφέρει δύο παραδείγματα. Το πρώτο είναι η περίπτωση του Τέλλου του Αθηναίου, ο οποίος σε πόλη ισχυρή ανέθρεψε παιδιά καλά και άξια από τα οποία είδε και εγγόνια και όλα υγιέστατα. Την ευτυχία του σφράγισε στη συνέχεια ένας ἐνδοξος θάνατος στο πεδίο της μάχης και μια τιμητική κηδεία δημοσία δαπάνη. Το δεύτερο βραβείο απονέμει ο σοφός σε δύο ἀδελφια, τον Κλέοβη και τον Βίωνα από το Άργος, οι οποίοι, αφού είχαν γνωρίσει διακρίσεις σε αθλητικούς αγώνες βρήκαν τον θάνατο την ώρα που οι συμπολίτες τους τους επευφημούσαν για την ευσέβεια που ἔδειξαν προς τη μητέρα τους, ἱέρεια της Ἥρας. Σαστισμένος και προσβεβλημένος ο Κροίσος αποπέμπει τον σοφό ως αδαή. Η ίδια η ζωή θα του διδάξει στη συνέχεια την αλήθεια των λόγων του Σόλωνος.

Η ευδαιμονία δεν ταυτίζεται με την ευτυχία ή τη μακαριότητα και δεν εξασφαλίζεται μέσω του πλούτου που κατέχει ή της εξουσίας που ασκεί κανείς. Η

²⁷⁶ Βλ. σσ. 28-30 υπ.53 τον πίνακα με τα σχετικά στοιχεία

ευδαιμονία ταυτίζεται με το *καλῶς ἔχειν* του δαίμονος που συνοδεύει τον κάθε άνθρωπο. Ο δαίμων αποτελεί κατά κάποιο τρόπο την ξεχωριστή ταυτότητα του καθενός, η οποία γίνεται ορατή μόνο στους άλλους και αφού ο βίος έχει ολοκληρωθεί· γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο ο χαρακτηρισμός *εὐδαίμων* ή *ὄλβιος* μπορεί να αποδοθεί μόνο όταν το νήμα της ζωής έχει ξετυλιχτεί αποκαλύπτοντας την ουσία κάθε ανθρώπου. Ο Σωκράτης παρομοίαζε το *δαιμόνιον* του με τους χρησμούς και υποστήριζε πως έπρεπε να καταφεύγουμε και στα δύο μόνο για τις ανθρώπινες υποθέσεις, όπου όλα είναι αβέβαια.²⁷⁷

Αυτό το καλῶς ἔχειν του δαίμονος αποτυπώνουν τα επιγράμματα που απεικονίζουν περιπτώσεις μακρόβιων γυναικών. Ο τόνος είναι στις περιπτώσεις αυτές ήρεμος, χαμηλόφωνος, υποβλητικός. Αν ο πρόωρος θάνατος προκαλεί και ερεθίζει το αίσθημα δικαίου, οι περιπτώσεις αυτές καθησυχάζουν και ανακουφίζουν το πνεύμα, με τον τρόπο που κατευνάζει την ψυχή η ανάδειξη και η επικράτηση της τάξης. Ένα αίσθημα αγαλλίασης και πληρότητας κυριαρχεί. Τα επιγράμματα αυτά έρχονται να δώσουν απάντηση στο βασανιστικό ερώτημα που μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: αν τα ανθρώπινα πράγματα είναι ευπαθή και απρόβλεπτα, σε τι μπορεί να ελπίζει και να προσβλέπει ο θνητός, για να μην βρεθεί εξαπατημένος και ταπεινωμένος; Μια απάντηση στο ερώτημα μας δίνει ένας άντρας που, όπως λέγεται σε επίγραμμα (GV 261) από τη Λυκία του 1^{ου}/ 2^{ου} αιώνα μ.Χ., μόνος του ετοίμασε κοινό μνήμα γι' αυτόν και τη γυναίκα του, αντιμετωπίζοντας με θάρρος τον θάνατο που θα έρθει να σφραγίσει μια άνετη ζωή.

Η μακροήμερευση, η καλοτυχία, μια άνετη ζωή χωρίς μόχθο, η ευτεκνία, η δημόσια αναγνώριση και διάκριση, ο ανώδυνος και ήσυχος θάνατος στους κόλπους της οικογένειας αποτελούν εκφάνσεις αυτής της ευδαιμονίας. Στον πλατωνικό διάλογο *Ίππίας Μείζων*, ο Ίππίας επιχειρώντας να ορίσει το ωραίο κατά τρόπο αντικειμενικό και καθολικά αποδεκτό, διατείνεται πως πάντοτε και παντού και για κάθε άνθρωπο το ωραιότερο είναι να πλουτεί και να υγιάνει, να τιμάται από τους Έλληνες, να φτάσει στο γήρας, να κηδεύσει καλώς τους γονείς του, όταν πεθάνουν, και να ταφεί καλώς και μεγαλοπρεπώς από τους δικούς του εγγονούς, όταν έρθει η ώρα.²⁷⁸ Τις αντιλήψεις για ένα καλό τέλος απηχούν και οι ευχές που εκφράζονται σε

²⁷⁷ Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, I 1 .2,4

²⁷⁸ Πλάτων *Ίππίας Μείζων* 291.

επιγράμματα που συνθέτουν εν ζωή ακόμα οι κάτοχοι οικογενειακών τάφων. Σε επίγραμμα (GV 266= SGO 4, 22/13/01) από τη Συρία του 2^{ου} / 3^{ου} αιώνα μ.Χ. το ίδιο το μνημείο εκφράζει την ευχή να δεχτεί τα μέλη της οικογένειας κατά σειρά ηλικίας, όταν ο δρόμος της ζωής τους φερει σε βαθύ γήρας: *γήρα δὲ λιπαρῶ βίотου δρόμον ἐγτελέσαντας δεξαίμην ἐν ἐμοὶ τοὺς προτέρους προτέρους*. Στη συμβολική ηλικία των εκατό ετών εύχεται να φθάσουν οι κάτοχοι ενός μνημείου, επίγραμμα (GV 269= SGO 4, 22/15/03) από την Τραχονίτιδα της ίδιας εποχής, *τῶν τινα μὴ δέξαιτο νέον παῖδ', ἀλλὰ γέροντα πλήσαντα λιπαρῶς κύκλον ἐτῶν ἑκατόν*. Παρόμοια και η ευχή που εκφράζεται σε επίγραμμα (GV 271) από την ίδια περιοχή της ίδιας περιόδου, *νῦν δ' οὐδενός εἰμι τάφος πω·δεξαίμην γηράσκοντας, εὐδαίμονας, τεκνώσαντας*.

Το οικογενειακό μνημείο που έχτισε ο Βάσσος για τον εαυτό του, τη σύζυγο και τα τέκνα τους, εύχεται να τους δεχτεί, με τη θέληση του Θεού, όλους *γηραλέους*, όπως διαβάζουμε σε επίγραμμα (GV 1983) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Συρία. Στο ίδιο επίγραμμα επαναλαμβάνεται πως ο Βάσσος κατασκεύασε το μνημείο, ισχυρό στήριγμα της πόλης, ευχόμενος να τον παραλάβει σε γήρας βαθύ και αφού έχει χαρεί τα παιδιά του, *ὄν βαθὺ γήρας ἔλοι τέκνα τε γηθόμενον*. Το μνῆμα του συζύγου θα δεχτεί αργότερα και τη γυναίκα του, όταν εκείνη κατέβει στον Ἄδη *γηραλέη φθιμένη*, διαβάζουμε σε επίγραμμα (SEG XXX 295) του 4^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αθήνα.

Μακροήμερευση εύχεται στους περαστικούς και η δεκατετράχρονη Φιλοστράτη που έφυγε πρόωρα από τη ζωή, *ὄτω δ' ἔρωσ ζωῆς ἔνεστιν, ἀφθόνως γηρασκέτω*, όπως αναφέρει επίγραμμα (GV 989) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τον Κρομμυώνα. Με εκατό χρόνια ενδόξου βίου ευλογήθηκε η Αρήτη που κείται τώρα στον τάφο των γονιών της, μας πληροφορεί επίγραμμα (SGO 2, 08/08/05) από τους Αδριανούς της Μυσίας. Την εύνοια της τύχης γνώρισε η Ευθυμίδα που πέθανε σε ηλικία εξήντα ἔξι χρονών. Το επίρρημα *ἀλύπως* που προσδιορίζει τον τρόπο ζωής της, μπορεί να σημαίνει τόσο ότι η μοίρα την προφύλαξε από συμφορές όσο και ότι η ίδια δεν προκάλεσε θλίψεις στους οικείους της.²⁷⁹ Το επίγραμμα (GV 51) (1^{ου}/ 2^{ου} αι. μ.Χ.) προέρχεται από την Ανάφη. Στην μακροβιότητα της Ρόδης από την Τύρο εστιάζει επίγραμμα (GV 640) από την Κωνσταντινούπολη του 4^{ου} αιώνα μ.Χ.

²⁷⁹ *Αλυπον* βίο, χωρίς ἔγνοιες και θλίψεις χάρηκε και η Σαβίνα σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1644) από την Καρία του 1^{ου} αιώνα π.Χ..

(...) γρῆυς μὲν μόρον εὖρεν, ὄφελλε δὲ μυρία κύκλα

ζώειν · τῶν ἀγαθῶν οὐ δεχόμεσθα κόρον.

Την ηλικία της Ζωσίμης, ἱέρειας της Δήμητρας, προτάσσει δίστιχο ἐπίγραμμα (GV 934) ἀπὸ τῆ Σίκινο τοῦ 1^{ου} αἰῶνα μ. Χ., γιὰ νὰ τονίσει τὴ μακροβιότητα ποὺ χάριξε.

ὀγδοκονταέτης πρό|πολος Δημήτερος | ἀγνῆς

εὐσεβέων | χώρων Ζωσίμη ἀν|τέχομαι.

Τὴν ἴδια τύχη εἶχαν καὶ δύο ἱέρειες, δίδυμες ἀδελφές, σύμφωνα με ἐπίγραμμα (GV 997) τοῦ 3^{ου} αἰῶνα π.Χ. ἀπὸ τὴν *Παλατινὴ Ἀνθολογία*. Ἀπεβίωσαν ἐννέα μέρες πρὶν συμπληρώσουν τὸ ογδοηκοστὸ ἔτος καὶ ἀφοῦ ἀπήλαυσαν τὴν ἀγάπη τῶν παιδιῶν καὶ τῶν συζύγων τοὺς.

Τὴ μακροβιότητα συμπληρώνει συχνὰ ἡ εὐτεκνία, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς Παξίλλης ποὺ ἀναφέρεται σὲ σύντομο ἐπίγραμμα (GV 92) ἀπὸ τὴ Φιλιππούπολη τοῦ 2^{ου} αἰῶνα μ.Χ.

Παξίλλης τόδε σῆμα θεουδέος, | εἶδος ἀρίστης

καὶ γενεὰν παίδων | παισὶ λοχευσαμένης.

Τὴν εὐτεκνία, τὴ μακροήμερευση ἀλλὰ καὶ τὴ συζυγικὴ στοργὴ γνώρισε καὶ ἡ Ἀγαθόκλεια σύμφωνα με ἐπίγραμμα (GV 106) ἀπὸ τὴ Χίο τοῦ 1^{ου} αἰῶνα μ.Χ.

[Ἀγ]αθοκλήας τόδε σῆ[μ', ἦτις, | ξέ]νε, εὐσεβὲς οὐσα

βαίνει Φ[ερσεφό]ν[ας κυάνεον θάλαμον·

τέκν[α τέ]κνων ἔλιπεν καὶ ἄνδρα φιλο[στορ]γοῦντα

4 κληρονόμον πάντ[ων καὶ] | χρύσηον στέφανον.

Ὡς γέρας μακάρων χαρακτηρίζεται σὲ ἐπίγραμμα (GV 306= SGO1, 03/07/12) ἀπὸ τὶς Ερυθρές τοῦ 3^{ου}/ 2^{ου} αἰῶνα π.Χ. τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Εὐτυχία δὲν ἔπαψε μέχρι τὸν θάνατό της νὰ εἶναι τὸ ἀντικείμενο ἀγάπης καὶ φροντίδας τῶν δικῶν της.²⁸⁰

ἐνθάδε τὴν Ἀγάθωνος ὀμευνέτιν Εὐτυχίαν με

δίζυγες εὐσεβέως υἱέες ἐκτέρισαν.

τοῦτο δὲ παρ μακάρων μέγα μοι γέρας, ὅτι ποθεινὴ

4 ἐν ζωῶις θνήσκω παισὶ τε καὶ πόσει.

²⁸⁰ Το μνημεῖο συχνὰ χαρακτηρίζεται ὡς γέρας. Βλ. καὶ τὰ ἐπιγράμματα GV 279, GV 1319, GV 1440, GV 1697, GV 720, GV 1764, GV 1874, GV 1990, SEG XXVII, 956, SEG XXXVIII, 1081, SGO 2, 09/05/28.

Την ίδια τιμή λέγεται πως χάρηκε και η Άπφη σε επίγραμμα (SGO 2, 09/05/23) από τη Νίκαια: *τοῦτο γέρας φθιμένοις· τύμβοι χάρις, ἦν ἀπὸ ζώντων ἀνδρὸς καὶ τέκνων Ἄπφη ἐκαρπισάμην*. Την ευδαιμονία της Χαιρεστράτης, ἱέρειας της Αρτέμιδος σκιαγραφεί επίγραμμα (GV 421) από τον Πειραιά του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Για ακόμη μία φορά τονίζεται πως η θανούσα χάρηκε τη συζυγική αγάπη, τη μακροημέρευση και την ευτεκνία.

(...) ἔστερξεν | μὲν ζῶσαν, ἐπένθησεν δὲ θανοῦσαν · |

4 φῶς δ' ἔλιπ' εὐδαίμων παῖδας παίδων ἐπιδοῦσα.

Τα αγαθά που γεύτηκε η Λύσιλλα παραθέτει ο πρώτος στίχος δίστιχου επιγράμματος (GV 499) του 4^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αθήνα: *γηραιὰν ἄνοσον παῖδας παίδων ἐπιδοῦσαν*. Ανάλογη και η τύχη μιας γυναίκας από τον Πειραιά, *οὐδένα λυπήσασα, τέκνων δ' ἐπιδοῦσα ἔτι παῖδας τῆς κοινᾶς μοιρᾶς πᾶσιν ἔχει τὸ μέρος*, όπως αναφέρει επίγραμμα (GV 2016) του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Ζηλευτή χαρακτηρίζεται η Μοίρα και ο θάνατος της Νικησοῦς - *ζηλωτῆς μοίρας θανάτου τε τυχοῦσα*- και ευδαίμων ο κλήρος της -*εὐδαίμων μ' ἔλαχεν πότμος*- καθώς υπήρξε μητέρα τριῶν παιδιῶν από τα οποία είδε και εγγόνια, όπως διαβάζουμε σε επίγραμμα (SEG XXVIII 248) από την Αττική του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Σε επίγραμμα (GV 1688a) από τη Σάμο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. επαναλαμβάνεται για άλλη μια φορά το γεγονός ότι η θανούσα πρόλαβε να χαρεί εγγόνια, *ἐν δὲ βίῳ πρὸς ἅπαντας ἀληθεύουσα ποθεινὴ παισὶ τε καὶ παίδων παισὶν φίλον ἐξέλιπες φῶς*. Το γεγονός υποδηλώνει ότι οι γυναίκες αυτές συμπλήρωσαν τον κύκλο της ζωῆς τους, και συνεπῶς ανεξάρτητα από την ηλικία τους φεύγουν πλήρεις ημερών.

Την πληρότητα και την αθανασία φαίνεται να χάρισε η ευτεκνία στη γυναίκα που μνημονεύεται σε αχρονολόγητο επίγραμμα (GV 676= SGO 3, 16/09/01) από τον Ωρακα της Φρυγίας.

(...) λείπω δ' ἐν θαλάμοις γαμέτου χορὸν εὐκλέα παίδων,

4 πιστὸν ἐμοῦ βιότου μάρτυρα σωφροσύνης.

μουνόγαμος θνήσκω, δέκα δ' ἐν ζωοῖσιν ἔτι ζῶ

νυμφικόν, εὐτεκνίης καρπὸν ἀειραμένη.

Εξαιρετική μακροβιότητα και ευγονία χάρηκε και η σύζυγος του Ιπάρχου σύμφωνα με επίγραμμα (GV 801) από την Κάρπαθο του 2^{ου} αιώνα π.Χ. Ανέθρεψε ἑξὶ γιους και

μία θυγατέρα, και απέκτησε εγγόνια και δισέγγονα. Ο τάφος ενώνει δύο συζύγους που γεύτηκαν τα αγαθά της μακροζωίας και της ευτεκνίας, όπως αναφέρεται σε επίγραμμα (GV 1253) από την Ελάτεια Φωκίδας του 2^{ου} αιώνα π.Χ.

(...) ἄμφω γηραλέω · [[ἔ]ξις δὲ τέκνων τέκνα ἰδόντα<ς>

ὀλβίστους θάνατος πα[υσίπον]ος κατέχει.

Σε δύο αδελφές αναφέρεται επίγραμμα (GV 2016) από τον Πειραιά του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Στην ευδαιμονία των δύο γυναικών συντέλεσαν η ενάρετη ζωή, η μακροβιότητα, η ευτεκνία, η αγάπη των γονέων που απήλαυσαν εξίσου και η δίκαιη νομή της πατρικής περιουσίας. Την ευτεκνία της Ευτυχίας που άφησε πέντε γερά παιδιά - πέντε λιπούσα τέκνων καλλιγόνους στάχνας- προβάλλει και επίγραμμα (GV 1704) από τη Μήλο του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Σε εποχές που η παιδική θνησιμότητα θερίζει, είναι φυσικό η απόκτηση πολλών και υγιών παιδιών να θεωρείται δείγμα καλοτυχίας.

Καλά παιδιά ανέθρεψαν και ενάρετα έζησαν - εὖ δὲ καὶ αὐτοὶ [έκτελέσαντε βίον]- οι δύο σύζυγοι σε επίγραμμα (GV 1966) από τη Ρόδο του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Τις νεκρικές τιμές προσέφεραν φίλοι, καθώς ο θάνατος τούς βρήκε μακριά από την πατρίδα και τα τέκνα τους. Τα αγαθά που χάριξε στη ζωή ένα ζευγάρι απαριθμεί επίγραμμα (SGO 3, 16/41/05) από τα υψίπεδα της Φρυγίας. Ευλογημένος ήταν ο βίος τους, απόλαυσαν τις γονικές χαρές, υπήρξαν πρώτοι στην πατρίδα τους και ξεχώρισαν ανάμεσα στους ανθρώπους (ὔτινες ὀλβιότητι βεβίωκαν τέκνων ἀπέλαυσαν πρωτόλογον πατρίδος, προφανέστατον ἐν μερόπεσσιν).

Στο καλό τέλος της Διονυσίας, ιέρειας της Ίσιδος, αναφέρονται οι πρώτοι στίχοι επιγράμματος (GV 1163) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Μεγαλόπολη της Αρκαδίας. Ο τύμβος, όπως λέγεται, θα θυμίζει εκείνη που τον κύκλο της σεμνής ζωής της έκλεισε απολαμβάνοντας το θαυμασμό όλων.

τὴν πᾶσιν θαυμαστὰ βίον κυκλοτέρμονα σεμ[ν]ὸν

λείπουσα ζωῆς τύμβος ὄδ' ἀνφιέπει · (...)

Ο καλός θάνατος έρχεται να σφραγίσει μια ενάρετη και δίκαιη ζωή.

Οι θεοί αντάμειψαν πρεπόντως την ευσέβεια της Θεοδότης, προσφέροντάς της όσο ζούσε την δημόσια αναγνώριση και στη συνέχεια έναν ήσυχο και ανώδυνο θάνατο, σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1261) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από τον Κάντανο της Κρήτης: οὕνεκα δ' εὐσεβίης μάκαρες θεοὶ ᾧδ' ἐπέκλωσαν στείχειν εἰς Αἴδην

εὐθανατοῦσα ἄνοσον. Ο θάνατος στους κόλπους της οικογένειας και η απόδοση των νεκρικών τιμών διαφυλάσσει την αξιοπρέπεια του νεκρού. Χαρακτηριστικό είναι το επίγραμμα στο οποίο μια γυναίκα παραπονιέται πως λόγω απουσίας ο σύζυγος δεν μπόρεσε την ύστατη στιγμή να της κρατά το χέρι. Τον καλό θάνατο στους κόλπους της οικογένειάς της γνώρισε σε μεγάλη ηλικία μία ιέρεια σε επίγραμμα (GV 996) από την *Παλατινή Ανθολογία*.

(...) καὶ μοι τέκν' ἐγένοντο δὺ' ἄρσενα, κῆπέμωσ' ἐκείνων
εὐγῆρως ἐνὶ χερσίν. ἔρπε χαίρων.

Θνητή υπήρξε η Προσόδιον, μας λέει επίγραμμα (SEG XXVIII 305) του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αθήνα. Ωστόσο είχε την τύχη να πεθάνει πριν από τα παιδιά της και να ενταφιαστεί από τον σύζυγό της όπως επιθυμούσε. Την ευδαίμονα ζωή της Φαλάκρας σκιαγραφεί το παρακάτω επίγραμμα (GV 1623), αγνώστου προελεύσεως.

ζηλωτὸν Φαλάκρας βίοτον καὶ γῆρας ἄλυπον
σημαίνει τύμβος, ζεῖνε, δι' εὐσεβίην ·
εὖ γὰρ ἔδρα τὰ θεῶν, ὅσῃ μὲν καὶ τὰ πρὸς ἀνδρός

4 στέργουσα ἐξετέλεσσα, εὖ δὲ ἔθανεν πρὸ τέκνων.

Μια καλή τύχη στα μέτρα των θνητών αξιώθηκε και η Λογχίς όπως αναφέρει επίγραμμα (GV 1706) από τη Σαλαμίνα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. πάντων, ὧν θέμις ἐστὶ τυχεῖν εὐδαίμοσι θνητοῖς, ζῶσά τε ἐκοινώνουν καὶ φθιμένη μετέχω .

Η δημόσια αναγνώριση, η καλή μαρτυρία, είναι επίσης ένδειξη ευδαιμονίας. Επίγραμμα (GV 1717) που έχει χαραχτεί στο κοινό μνήμα δύο συζύγων μας μιλά για τις τιμές που είχαν γευτεί κατά τη διάρκεια της ζωής τους.

ἄμφω δ' ἀσπαστοὶ ζεῖνοισί τε καὶ πολιῆται[ς]
κυάνεον Λήθης ἤλθομεν εἰς ἔρεβος
γηραιοί, μακάρεσσι τετιμένοι · ἦν ἄρα θνητο[ῖς]

8 ἐξ ἔργων ἀγαθῶν καρπὸς ὄδ' εὐσεβίης.

Με λίγα λόγια θα λέγαμε πως ο στοχασμός πάνω στον θάνατο συνδέεται ευθέως με τον προβληματισμό σχετικά με το νόημα της ζωής. Το επιτύμβιο μνημείο με την υλική του ύπαρξη διεφύλασσε στη μνήμη των ανθρώπων την ευδαιμονία των θανόντων και αποκάλυπτε ή υποδείκνυε τα πεδία από τα οποία μπορούσε η ζωή να

αντλήσει αξία και ο άνθρωπος έναν σκοπό. Τα επιτύμβια των μακρόβιων ανθρώπων προσφέρονται κατεξοχήν για να υπηρετήσουν αυτόν τον στόχο. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Πλάτωνας ορίζει τη φιλοσοφία ως μελέτη θανάτου. Τα επιτύμβια επιγράμματα, που κατά κανόνα στερούνται ιδιαίτερης φιλοσοφικής εκλέπτυνσης, μαρτυρούν τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τη ζωή και τον θάνατο και τους κοινούς τόπους με τρόπο άμεσο και εύληπτο από τους απλούς και καθημερινούς ανθρώπους, οι οποίοι μπορούσαν να αναγνωρίσουν στα σχήματα αυτά τον εαυτό τους και τη ζωή τους, τις ελπίδες και τους φόβους τους.

Τα επιτύμβια των μακρόβιων γυναικών μπορούμε να υποστηρίξουμε πως αποτελούν επιπλέον απεικονίσεις *καλού θανάτου*. Ο χαρακτηρισμός *καλός θάνατος*, που απαντάται στους επιταφίους λόγους, παραπέμπει ευθέως στο ηρωικό ιδανικό. Ο θάνατος στους Έλληνες, υποστηρίζει ο J.P. Vernant, «έχει δύο πρόσωπα, αντίθετα. Με το πρώτο, εμφανίζεται σε όλη του τη δόξα, φωτίζει το ιδανικό στο οποίο αφιερώνει τη ζωή του ο γνήσιος ήρωας· με το δεύτερο εμφανίζεται ως η ενσάρκωση του ανέκφραστου και του ανυπόφορου, του άμορφου και άχρονου, εκδηλώνεται ως φρίκη και τρόμος».²⁸¹ Την πρώτη όψη συμπυκνώνει το ηρωικό ιδανικό, το οποίο συνιστά έναν από τους τρόπους με τους οποίους αντιμετώπισαν οι Έλληνες το αναπόφευκτο του θανάτου και το οποίο ενσάρκωσε η μορφή του ομηρικού Αχιλλέα. Ο «αιώνιος ήρωας» είχε την τύχη να γνωρίσει τα όρια της ανθρώπινης προαίρεσης· επιλέγοντας το τέλος του δημιούργησε ο ίδιος το πεπρωμένο του. Από τη γέννησή του του προσφέρθηκαν δύο δυνατότητες: μια ήσυχη, αθόρυβη ζωή κοντά στην πατρική εστία που να την επισφραγίζει ένας θάνατος σε βαθύ γήρας ή ένας βίος βραχύς και ένας θάνατος στην ακμή της νιότης, στο πεδίο της μάχης και με αντάλλαγμα την αιώνια δόξα. Ο ήρωας αρνείται τη μακροβιότητα και διαλέγει τον πόλεμο, τα κατορθώματα και τον θάνατο. Είναι ο μόνος τρόπος, για να κερδίσει, θνητός ων, την αθανασία.

Το ιδανικό αυτό αποκτά νέο σφρίγος και δυναμική τον 5^ο αιώνα για να υπηρετήσει την ιδεολογία της αθηναϊκής ηγεμονίας. Το *δημόσιον σῆμα*, το δημόσιο νεκροταφείο δηλαδή που βρισκόταν στον Κεραμεικό και στο οποίο θάβονταν τον 5^ο και 4^ο αιώνα όσοι θυσιάστηκαν για την Αθήνα, επιβλητικό και φοβερό στην όψη, προσέφερε έναν τόπο για να εκφραστεί το νέο ιδεώδες. Η τελετή που πραγματοποιούνταν για τη μνημόνευση των νεκρών, οι επιτάφιοι λόγοι που

²⁸¹ Vernant 1989, 81

εκφωνούνταν κατά τη διάρκειά της, οι επιγραφές με τα ονόματα των πεσόντων στα *πολύανδρια* και οι ανάγλυφες παραστάσεις που τα κοσμούσαν, αποτελούσαν ένα σύνολο που είχε ως στόχο να ενισχύσει τον πατριωτισμό, να εξάρει τον νεκρό, να προωθήσει τη δημοκρατία. Οι δημόσιες ταφές των πεσόντων στη μάχη ακολουθώντας τα επικά πρότυπα της ταφής των μεγάλων ηρώων του Τρωικού πολέμου καθιστούσαν προσιτή σε κάθε πολίτη την αίγλη των ανδρών που με τα κατορθώματά τους είχε γαλουχηθεί. «Οι δημόσιες ταφές των νεκρών του πολέμου έκαναν τις τιμές που τα έπη επιδαμύλευαν στους ήρωες, αντικείμενο προσιτό στον απλό πολίτη», όπως πολύ ωραία παρατηρεί η Sarah Humphreys.²⁸² Η αντίθεση τους με τις λιτές ιδιωτικές ταφές προέβαλλε ακόμη περισσότερο τη σημασία τους.²⁸³

Κοινός τόπος των επιταφίων λόγων που εκφωνούνταν κατά τη διάρκεια των ταφών αποτελεί η διαβεβαίωση πως η αιώνια μνήμη, η αθανασία, συνιστά την ανταμοιβή όσων θυσιάσαν τη ζωή τους για την πατρίδα. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο επιτάφιος λόγος εξυμνεί τον θάνατο ως ιδεώδες και θέτει επιτακτικά στους πολίτες το καθήκον να αγωνιστούν για να κερδίσουν τη δόξα όσων θάφτηκαν στο δημόσιο σήμα. Όπως υποστηρίζει η Nicole Loraux, ο επιτάφιος λόγος είναι διδακτικοί. Περισσότερο εξυμνούν και εγκωμιάζουν παρά παρηγορούν. Ο επιτάφιος λόγος «κατασκευάζει» την Αθήνα προβάλλοντας την αρετή της ανδρείας στη μάχη ως την ύψιστη έκφραση της αφοσίωσης στην πόλη.²⁸⁴ Η ιδιότητα του πολίτη προβάλλεται ως η κυρίαρχη για τη συγκρότηση της ταυτότητας του ανθρώπου. Η λάμψη των ηρώων επισκιάζει θα λέγαμε όλες τις άλλες διακρίσεις και αντανakλάται έμμεσα στα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας και της οικογένειας του πεσόντος. Στο βάθος της παράστασης κρύβεται ό τι εμείς αξιολογούμε ως πολιτικό ρόλο των γυναικών, ρόλος που συνίσταται στη γέννηση και την ανατροφή των πολιτών.²⁸⁵

²⁸² Humphreys 1980, 96-126.

²⁸³ Για τη νομοθεσία που ρύθμιζε τις ταφές στην Αθήνα γίνεται λόγος στο 2ο κεφάλαιο.

²⁸⁴ Loraux 1986, 48.

²⁸⁵ Η S. Houby-Nielsen (1996, 253) υποστηρίζει πως η τοπογραφία των αθηναϊκών νεκροταφείων αναπαριστά με βάση το φύλο και την ηλικία τον πολιτικό ρόλο τριών ομάδων που συγκροτούν το παράδειγμα της ιδανικής κοινωνίας: Στο δημόσιο σήμα, πάνω στο δρόμο που οδηγούσε στην αγορά, η πόλη τιμούσε τους νεκρούς του πολέμου και τους πολίτες. Στους άλλους δρόμους που οδηγούσαν έξω από την Αθήνα βρίσκονταν τα νεκροταφεία όπου οι οικογένειες μέσω των ταφικών τελετουργιών για τους ενήλικες παρουσίαζαν τον παραδειγματικό χαρακτήρα τους, ενώ στις οδούς που είχαν πολιτισμική και πολιτική σημασία για τις γυναίκες –ιερά οδός-, οι γυναίκες έθαβαν τα μικρά παιδιά τους διακηρύσσοντας την επιθυμία και την ικανότητα τους να εξασφαλίσουν στην πόλη απογόνους.

Το ιδανικό του ωραίου θανάτου όπως παρουσιάζεται στα επιγράμματα που μελετήσαμε έχει κυρίως κοινωνικό χαρακτήρα.²⁸⁶ Οι αξίες που προβάλλονται συνιστούν ό τι μπορούμε να ονομάσουμε πως συνιστά την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Σε αυτό το αξιακό πλαίσιο τα δύο φύλα φαίνεται να πλησιάζουν. Σε πολλά επιγράμματα της ρωμαϊκής εποχής οι δύο σύζυγοι απολαμβάνουν ισότιμα και εξίσου άμεσα την αναγνώριση, κατά τρόπο παρόμοιο με αυτόν που αναπαριστώνται στα επιτύμβια μνημεία της εποχής ο ένας δίπλα στον άλλο, με το βλέμμα στραμμένο προς τους θεατές.²⁸⁷ Η αιώνια δόξα, που εξασφαλίζει η αρετή και η οποία διασώζει τον νεκρό από τη λήθη, συνεχίζει να αποτελεί έναν στόχο άξιο να επιδιωχτεί. Μόνο που τώρα η δόξα και η αρετή έχουν απολέσει την πολιτική διάσταση με την οποία τα είχε προικίσει το ηρωικό ιδανικό του *καλού θανάτου* και έχουν αποκτήσει κυρίως ηθική και κοινωνική σημασία.

1.2 Αιτίες θανάτου γυναικών στα επιτύμβια επιγράμματα

Οι επιτύμβιες επιγραφές σπανίως προσδιορίζουν τα ακριβή αίτια θανάτου. Περισσότερες πληροφορίες πάνω στο θέμα δίνονται σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως είναι ο θάνατος που επέρχεται στο πεδίο της μάχης ή στην επιλόχεια κλίνη, ο θάνατος μακριά από την οικογενειακή εστία, σε κάποιο ναυάγιο ή εξαιτίας μιας φυσικής καταστροφής. Επιτύμβια επιγράμματα που αφορούν σε θανάτους γυναικών κάνουν λόγο για ασθένειες, ατυχήματα αλλά και περιπτώσεις μητρικής θνησιμότητας.

1.2.1 Ασθένειες και ατυχήματα στα επιτύμβια επιγράμματα

Στο σώμα των επιτύμβιων επιγραμμάτων εντοπίζονται σαράντα τρία επιγράμματα που αποδίδουν με κάποια σχετική βεβαιότητα σε ασθένεια, ατύχημα ή δόλο τον θάνατο μιας γυναίκας, χωρίς να δίνουν κατά κανόνα περισσότερες πληροφορίες για τη φύση της νόσου ή τις περιστάσεις του ατυχήματος. Μπορούμε βεβαίως εύλογα να

²⁸⁶ Η Sourvinou-Inwood (1996, 326-327) υποστηρίζει πως ήδη κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα το ιδανικό του «καλού θανάτου» αρχίζει να αποκτά έναν γενικότερο χαρακτήρα από τον ηρωικό και μπορεί να αφορά και σε γυναίκες, παιδιά ή εφήβους, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι οι σκηνές που απεικονίζουν σε ληκόθους τον Ύπνο και τον Θάνατο να μεταφέρουν το νεκρό σώμα στους οικείους του, παράσταση που συνδέεται στενά από ομηρικές περιγραφές με τον ηρωικό θάνατο στο πεδίο της μάχης, χρησιμοποιούνται και σε ταφές που δεν αφορούν πεσόντες στον πόλεμο.

²⁸⁷ Για τα μνημεία αυτά γίνεται λόγος στο 2ο κεφ. σσ. 159-160

υποθέσουμε πως οι περισσότερες περιπτώσεις πρόωρου θανάτου οφείλονταν σε ασθένεια, ενώ οι περιπτώσεις αλληπάλληλων θανάτων μελών μιας οικογένειας μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα παραπέμπουν ευθέως σε μεταδοτικές ασθένειες και επιδημίες. Ο επιγραμματοποιός ωστόσο δεν θεωρεί συνήθως τις πληροφορίες αυτές ως άξιες αναφορές. Ίσως γιατί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τα φυσικά αίτια εκλαμβάνονταν ως το όργανο απλώς, μέσω του οποίου εκφραζόταν η βούληση μιας θεότητας, και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο είχαν και δευτερεύουσα σημασία. Λιγότερες ακόμη από τις αναφορές σε ασθένειες είναι εκείνες που αφορούν σε ατυχήματα ή δολοφονίες

Αν εξαιρέσουμε τις περιπτώσεις μητρικής θνησιμότητας που εξετάζονται παρακάτω, έξι μόνον περιπτώσεις ασθενειών προσδιορίζονται με περισσότερη σαφήνεια. Η πρωιμότερη χρονολογικά περίπτωση είναι εκείνη της Μυρίνης που όπως αναφέρεται σε επίγραμμα (GV 65) του 6^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αττική πεθαίνει από λοιμό: [λοιμ]ῶ θανόσης εἰμὶ σῆμα Μυρίνης. Από λοιμό πεθαίνει και η Παυλίνα σε ηλικία είκοσι οχτώ χρονών, όπως μαρτυρείται σε επίγραμμα (GV 1863= SGO 2, 10/03/04) από την Παφλαγονία του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. Το επίγραμμα έχει διαλογική μορφή. Η θανούσα πληροφορεί σε πρώτο πρόσωπο τον περαστικό για την αιτία του θανάτου της: με λοιμῶ τῆδε πέτρη θάψεν ἀποφθιμένην. Την περίπτωση μιας γυναίκας που πεθαίνει από κάποια ασθένεια του μαστού μνημονεύει επίγραμμα (GV 1627= SGO 3, 15/02/11) του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από την Άγκυρα της Γαλατίας : μαστῶι πικροτάταν νοῦσον ἀνασχομένα. Από φθίση - τηκεδόνι στυγερῆ²⁸⁸ - πεθαίνει μια γυναίκα από τη Μεγαλόπολη σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1735) από τις Κλεονές του 2^{ου}/1^{ου} αιώνα π.Χ. Από πυρετό - ἔθανον προ|πετῶς θερμοῖσι λυθειῖσα- πεθαίνει η Χρυσόπολις, ηθοποιός στο επάγγελμα, όπως μαρτυρείται σε επίγραμμα (SGO 2, 09/09/07) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Κλαυδιόπολι της Βιθυνίας. Από κάποια ψυχική ασθένεια, από τη θλίψη της για το χαμό του γιου της, ενός οκτάχρονου αγοριού που βρήκε τον θάνατο στη θάλασσα, πεθαίνει τέλος η Ξενόκλεια, - παιδὸς θνεῖσκεις πόθωι - αφήνοντας ορφανές τις δύο κόρες της σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1985) από τον Πειραιά του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Μια άλλη ομάδα επιγραμμάτων κάνει λόγο κατά τρόπο γενικό – χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις- για την ύπαρξη κάποιας ασθένειας ή απλώς την

²⁸⁸ Τηκεδών πρβλ IGUR 1149, 1475, 1702.

υπαινίσσεται. *Ὀλίγη δὲ νοῦσος ὠκέως με ἐκοίμισεν* λέει μια μητέρα τεσσάρων τέκνων σε επίγραμμα (GV 1073= SGO 2, 10/02/32) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Καισάρεια Αδριανούπολη της Παφλαγονίας. Αναφορά σε ασθένεια γίνεται και σε επίγραμμα (GV 973) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. από το Άργος, που σώζεται σε αποσπασματική μορφή. Τον θάνατο δύο γυναικών, μιας μητέρας και της θυγατέρας της, μνημονεύει επίγραμμα (GV 1349) του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από την Κέρκυρα. Η μία πεθαίνει στον τοκετό, ενώ η δεύτερη είναι θύμα κάποιας αρρώστιας. Αόριστη αναφορά στη ασθένεια που οδήγησε στον θάνατο την Κλεοβούλη γίνεται σε επίγραμμα (GV 1440) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τις Πλαταιές. Ένα κορίτσι σε ηλικία γάμου άρπαξε η αρρώστια και την έφερε στο πέλαγος της Λήθης, αναφέρει επίγραμμα (GV 1797) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από την *Παλατινή Ανθολογία*, ενώ η Ελάτη, σε επίγραμμα (GV 1870= SGO 3, 16/55/03) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από το Φιλομήλιον της Φρυγίας, διευκρινίζει ότι δεν πεθαίνει στον τοκετό αλλά από κάποια νόσο: *ἄλεσε δ' οὐ τοκετός με λυγρός, Μοῖραι δὲ ῥοπή μοι/εἰς νόσον, εἰς πένθη καὶ μόρον ἤντίασαν.* Η Στρατονίκη, σε επίγραμμα (SGO 1, 04/13/01) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Λυδία, στον πρώτο στίχο αναφέρει ότι δεν φεύγει ηλικιωμένη από τη ζωή αλλά πάνω στο άνθος της ηλικίας της χτυπημένη από την αρρώστια, *ὑπὸ νούσου ἀρτιθαλῆς στυγερόν πορθμὸν ἔβαν νεκύων.* Σε μακροχρόνια ασθένεια πιθανόν να οφείλεται ο θάνατος μιας γυναίκας, για την οποία λέγεται στο δεύτερο στίχο πως *ἢ Λυκάρις ἔθανεν τέλος καμάτοιο λιποῦσα*, σε επίγραμμα (SGO 2, 09/09/13) από την Κλαυδιόπολη της Βιθυνίας. Στα πλαίσια αυτά η λέξη *κάματος*, όπως και η λέξη *πόνος* σημαίνουν την οδύνη και όχι τον κόπο και την εξάντληση που συνεπάγεται η σκληρή χειρωνακτική εργασία.²⁸⁹ *Κάτθανον ἐν νούσω* μας πληροφορεί ένα δεκατριάχρονο κορίτσι σε επίγραμμα (SEG XXX 236) της ρωμαϊκής περιόδου από την Αθήνα. Εννέα μέρες κράτησε στο στρώμα την μικρή Νεικαία, εννέα ετών, κάποια ασθένεια, πριν το δύστυχο κορίτσι καταλήξει, όπως μας πληροφορεί επίγραμμα (SGO 4, 20/03/06) του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αντιόχεια. Μέσα σε εννιά μέρες πεθαίνει και η νεαρή Αμμία όπως αναφέρει επίγραμμα (SGO 3, 16/31/93) του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αππία της Φρυγίας. Μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε πως η φράση *τὴν οἴστρος*

²⁸⁹ Για τη σημασία της λέξης *πόνος* στα ιατρικά κείμενα και τη διαφορά της από τη λέξη *οδύνη* βλ. King 1998, 123-126.

θανάτοιο λάβεν αναφέρεται σε κάποια αιφνίδια και οξεία ασθένεια. Ο θάνατος έρχεται να λυτρώσει από τα βάσανα και τον πόνο – που συνεπάγεται πιθανόν κάποια ασθένεια- την Τιμοκλή - ή *κακὰ μυρία μὲν καὶ ἄλγος μυρίον ἔτλην*- από την Άσσο της Τρωάδος, όπως μαρτυρείται σε επίγραμμα (SEG XXX 1398) που δεν έχει χρονολογηθεί. Επίγραμμα που ανατίθεται σε κορίτσι πιθανόν να υπονοεί την ύπαρξη κάποιας ασθένειας, όταν με γενικό τρόπο αναφέρεται στο πόσο υπέφερε η θανούσα. Στο επίγραμμα (GV 705) του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Θάσο, το δωδεκάχρονο κορίτσι απευθύνεται σε πρώτο πρόσωπο στους περαστικούς λέγοντας: *κεύθομαι ἐν τύμβοις αἰνὰ παθοῦσα κόρη*.

Συχνά ωστόσο η αναφορά στη νόσον, λέξη που αποδίδει στην ασθένεια την έννοια της αταξίας,²⁹⁰ συνοδεύεται από επιθετικούς προσδιορισμούς που τονίζουν τον επώδυνο χαρακτήρα της ή δίνουν έμφαση στη σύντομη διάρκειά της και το αιφνίδιο του θανάτου. Πρόκειται για τα χαρακτηριστικά εκείνα που καθιστούν τον πρόωρο θάνατο πιο βίαιο και συνεπώς πιο τραγικό, όποια κι αν είναι η αιτία που τον προκαλεί. Μια επώδυνη αρρώστια - *λευγαλέη νόσῳ (...) φθιμένη*- υπήρξε η αιτία θανάτου ενός δωδεκάχρονου κοριτσιού, όπως αναφέρει επίγραμμα (GV 1980) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Απολλωνία της Θράκης. Η ασθένεια φέρνει στον θάνατο μια ακόμη νεαρή κοπέλα - *νόσου ὑπὸ στυγερῆς δεδαμασμένη*-, σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1981) από τη Ρώμη του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. Κακή χαρακτηρίζεται η ασθένεια που οδηγεί στον θάνατο τη Φιλίστα σε επίγραμμα (GV 2020) του 2^{ου}/1^{ου} αιώνα π.Χ. από την Κόρινθο και *ἀτερπῆς* στην περίπτωση της Τειμωνίδος (SEG XXXII 896). Την νόσοις *χαλεπαῖσι θανοῦσαν* Σωσίπολιν μνημονεύει επίγραμμα (SEG XXVIII 516) από τη Δρίσκολη της Θεσσαλίας. Μια νιόπαντρη γυναίκα μνημονεύει επίγραμμα (SEG XXX 246) από την Αθήνα του 2^{ου} αιώνα π.Χ. που πεθαίνει από αφόρητη αρρώστια, - *νόσῳι δ' ἀργαλέη σῶμα μαραναμένην*. Κάποιες ποιότητες του θανάτου τέλος φαίνεται να αποδίδει στην ασθένεια επίγραμμα (GV 235= SGO 2, 11/ 05/02) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Νέα Κλαυδιόπολι του

²⁹⁰ Η υγεία για την αρχαία ιατρική έχει την έννοια της ισορροπίας, όπως είδαμε στην αρχή του κεφαλαίου, σ. 19. Ο φιλόσοφος Αλκμέων, για παράδειγμα, την ορίζει με τη λέξη *ἰσονομία*, που χρησιμοποιείται για να δηλώσει την ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων. Έτσι η υγεία μοιάζει να παραβάλλεται με τη δημοκρατία ενώ η ασθένεια να αποτελεί ένα είδος μοναρχίας, όπου το ένα στοιχείο κυριαρχεί στα άλλα. King 2005, 151.

Πόντου, όταν αναφέρει πως η μικρή Αρσινόη πέθανε στον ύπνο της, χωρίς να δοκιμάσει τον πόνο μιας κρυερής αρρώστιας, *οὐ κρυερῆς | νούσου φθισιμβρό|του ἄλγι δαμασθέν.*

Τέλος διακρίνουμε μια σειρά από επιγράμματα που αφορούν σε διαδοχικούς θανάτους μελών της ίδιας οικογένειας. Επίγραμμα (GV 105) από την Ολβία του 1ου αιώνα π.Χ. παρουσιάζει μια μητέρα να θρηνεί τα δυο παιδιά της που πέθαναν από κάποια μεταδοτική προφανώς ασθένεια (*νουσιβαρῑ θανάτωι*). Πέντε μέρες μετά τον θάνατο του συζύγου της από κάποια βαριά αρρώστια πεθαίνει η Βερονίκη- υποθέτουμε από την ίδια ασθένεια χτυπημένη- σύμφωνα με επίγραμμα (GV 482= SGO 3, 16/34/23) από το Δορύλαιον της Φρυγίας του 2^{ου}/ 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Μια μεταδοτική ασθένεια ξεκληρίζει μια ολόκληρη οικογένεια σε επίγραμμα (GV 644) από τη Λεοντόπολη της Αιγύπτου του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Κοινό τέλος είχαν μια μητέρα και τα δυο παιδιά της, όπως αναφέρει επίγραμμα (GV 646) από τη Σπάρτη του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. Ο θάνατός τους πιθανόν οφείλεται σε οξεία ασθένεια, όπως υποδηλώνει ο στίχος *οἱ λάχον ὠκίστην ἀτραπὸν εἰς Αἶδην.*

Μια κοπέλα είκοσι δύο ετών πεθαίνει από κάποια βαριά αρρώστια που έχει ήδη οδηγήσει στον θάνατο τη μητέρα και τον αδελφό της, όπως μας πληροφορεί επίγραμμα (GV 662) του 2^{ου}/1^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Ρήνεια. Σε μια μέρα η Μοίρα έστειλε στον θάνατο δύο μικρά κορίτσια, ενός έτους το μεγαλύτερο και νεογέννητο το πιο μικρό. Έπειτα και η μητέρα είχε την ίδια τύχη, όπως διαβάζουμε σε επίγραμμα (GV 793) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Μεγαλόπολη. Είναι προφανές ότι η αιτία του θανάτου ήταν και σε αυτή την περίπτωση μια μεταδοτική ασθένεια. Κάποια επιδημία φαίνεται να οδηγεί γοργά στον θάνατο μια μητέρα με τα τρία παιδιά της σε επίγραμμα (GV 845) από το Παντικάπαιον του 2^{ου}/1^{ου} αιώνα π.Χ. *Ἐκ νούσων ἔφθιτο καρπαλίμως* η δωδεκάχρονη Σωστράτη, όπως μας πληροφορεί επίγραμμα (GV 860) από την Αθήνα του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Από την ίδια αρρώστια πεθαίνει και ο αδελφός της. Από την ασθένεια που οδήγησε στον θάνατο τον σύζυγό της προσεβλήθη και η Δωσιθέα όπως μαθαίνουμε από επίγραμμα (GV 1233) του 2^{ου}/1^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Σχεδία της Αιγύπτου. Σε κάποια επιδημική ασθένεια πιθανόν να οφείλεται ο θάνατος τριών παιδιών, ενός κοριτσιού και δυο αγοριών, που πεθαίνουν την ίδια χρονιά, όπως αναφέρεται σε επίγραμμα (GV1997= SGO 3, 15/01/01) από τη Γαλατία του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Κάποιες πιο συγκεκριμένες πληροφορίες για τη φύση της ασθένειας μας δίνει ένα επίγραμμα (GV 2039) του 1^{ου} /2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Μυτιλήνη. Ο μικρός

Θεογένης πεθαίνει, ενώ επρόκειτο να γιορτάσει τα πρώτα του γενέθλια, μέσα σε φρικτούς πόνους εξαιτίας των δοντιών που ανατέλλουν. Πρόκειται μάλλον για κάποια μεταδοτική ασθένεια, καθώς πέντε μέρες αργότερα πεθαίνει και η αδελφή του.

Τα επιγράμματα αυτά αντανακλούν αμυδρά μόνο τη συγκομιδή των επιδημιών, που ασφαλώς θα ήταν πολύ πλούσια την εποχή αυτή. Οι επιδημιολογικές μελέτες για την αρχαιότητα μας βοηθούν να αποκτήσουμε μια ευκρινέστερη εικόνα πάνω στο θέμα. Η εμφάνιση και η εξάπλωση των επιδημικών ασθενειών επηρεάζεται, όπως είναι γνωστό, τόσο από το φυσικό περιβαλλοντικό υπόβαθρο μιας περιοχής, όσο και από το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων της. Σε ένα φυσικό περιβάλλον όπως το μεσογειακό, με βασικά χαρακτηριστικά την αστάθεια και την περιοδικότητα, οι περισσότεροι θάνατοι σημειώνονταν στα τέλη του καλοκαιριού και στις αρχές του φθινοπώρου. Την εποχή αυτή η ζέστη ευνοούσε τον πολλαπλασιασμό των μικροβίων και των ιών και η υγρασία την αύξηση των εντόμων που ήταν φορείς συγκεκριμένων ασθενειών: η μύγα της δυσεντερίας, το κουνούπι της ελονοσίας, η ψείρα του τύφου και ο ψύλλος της βουβωνικής πανώλης. Αντίθετα ο αριθμός των θανάτων μειωνόταν κατά τους κρύους μήνες του χειμώνα.²⁹¹ Γενικά παρατηρείται πως οι ορεινές περιοχές ήταν καταλληλότερες για την υγεία των κατοίκων από τις πεδιάδες και προπαντός από τις παραθαλάσσιες περιοχές.

Ο ρόλος των ασθενειών στις πληθυσμιακές διακυμάνσεις που παρατηρούνται στις εύκρατες περιοχές του αρχαίου κόσμου είναι σημαντικός. Πράγματι η επίθεση ενός άγνωστου ιού σε έναν πυκνό πληθυσμό είχε ολέθριες συνέπειες, καθώς ο ανθρώπινος οργανισμός καταστρεφόταν, πριν προλάβει να αναπτύξει αντισώματα. Όσοι επιβίωναν ήταν γενικά, αν και όχι πάντοτε, προστατευμένοι, σε περίπτωση που η επιδημία επανέκαμπε, για όλη τη διάρκεια της ζωής τους και κάποιες φορές κληροδοτούσαν στους απογόνους τους αυτή τη φυσική προστασία. Στην πρώτη περίπτωση, της ισόβιας προστασίας, η ασθένεια έτεινε να προσλάβει κίνηση κυκλική: ενώ έδειχνε να έχει εξαφανιστεί για πάρα πολλά χρόνια, επανέκαμπε δυναμικά από τη στιγμή που η μεγάλη μάζα του πληθυσμού που δεν διέθετε πια ανοσία εκτιθόταν υπερβολικά στη δράση διαφόρων παθογόνων παραγόντων. Γι' αυτό πολλές ενδημίες όπως η ευλογιά, η ερυθρά, ο κοκίτης ή η παρωτίτιδα έπλητταν κυρίως τα παιδιά, τα οποία συνιστούν πάντοτε την ομάδα του

²⁹¹ Corvisier & Suder (ελλ. μτφρ) 2002, 127

πληθυσμού που στερείται περισσότερο αντισωμάτων. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε που οι ασθένειες αυτές χαρακτηρίζονται εδώ και χρόνια ως παιδικές. Στις ομάδες υψηλού κινδύνου συγκαταλέγονταν και οι γυναίκες ιδιαίτερα εκείνες που βρίσκονταν σε κατάσταση εγκυμοσύνης.²⁹²

Παρόμοιες ενδημίες λειτουργούσαν ασφαλώς ως τροχοπέδη στην αύξηση του πληθυσμού και οι βίαιες και αιφνίδιες επιθέσεις τους μπορούν να ερμηνεύσουν εν μέρει τις μεγάλες δημογραφικές διακυμάνσεις. Στην εξάπλωσή τους συνέβαλλαν σε μεγάλο βαθμό οι περιστασιακές επαφές πληθυσμών καθώς και οι σχέσεις ανάμεσα σε μόνιμα εγκατεστημένους πληθυσμούς και νομάδες.²⁹³ Από τις επιδημικές ασθένειες ήταν γνωστές στην αρχαιότητα η δυσεντερία και η ελονοσία, - έχουν διαπιστωθεί σε όλο τον αρχαίο κόσμο- ενώ η ευλογιά και η ερυθρά, έφθασαν ίσως στη λεκάνη της Μεσογείου στις αρχές του μεσαίωνα. Η πανώλη επίσης για πρώτη φορά εντοπίζεται με βεβαιότητα την εποχή του Ιουστινιανού, εποχή που σηματοδοτεί το πέρασμα από την Αρχαιότητα στο Μεσαίωνα. Η πανώλη πάντως, όσο επικίνδυνη κι αν ήταν, «στη Μεσόγειο ήταν ένας περαστικός ξένος», ενώ η ελονοσία βρισκόταν στην έδρα της. Ήταν μια αληθινή αρρώστια του γεωγραφικού περιβάλλοντος και αποτελούσε «το φόντο του πίνακα της μεσογειακής παθολογίας», όπως παρατηρεί ο F. Braudel.²⁹⁴ Δεν είναι γι' αυτό τυχαίο το γεγονός ότι η αύξηση του μέσου όρου ζωής που παρατηρείται από τον 8^ο ως τον 4^ο αιώνα π.Χ. – στην οποία αναφερθήκαμε ήδη- συνδέεται και με τον περιορισμό των ελωδών περιοχών που επέφερε τη μείωση της ελονοσίας, όπως δείχνει η πτώση της συμμετρικής οστεοπόρωσης στο 1%, που αποκαλύπτει η μελέτη των οστών.²⁹⁵

Ωστόσο, σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας καμιά από τις μεγάλες πόλεις, ούτε καν η αυτοκρατορική Ρώμη και η Κωνσταντινούπολη, δεν είχαν μέγεθος και πληθυσμιακή πυκνότητα τέτοια που να επιτρέπει σε ασθένειες όπως η ευλογιά, η παρωτίτιδα ή η ιλαρά, να καταστούν ενδημικές.²⁹⁶ Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Pierre Salmon, κατά την κλασική περίοδο στον ελλαδικό χώρο μπορούμε να διακρίνουμε περιοχές με χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα, (10 ως 30

²⁹² Το θέμα εξετάζεται διεξοδικότερα στην ενότητα για την μητρική θνησιμότητα.

²⁹³ Dupaquier στο: Corvisier (επ.) 1989, 180-181

²⁹⁴ Βλ. Braudel (ελλ.μτφρ) 1991, 74-75

²⁹⁵ Angel 1972, 100

²⁹⁶ Sallares 1991, 252.

κάτοικοι ανά τ.χλμ.) όπως η Αιτωλία, η Αχαΐα και η Θεσσαλία, περιοχές με μέση πυκνότητα (30 ως 100), όπως η Λακωνία, η Αργολίδα και η Βοιωτία, και περιοχές με υψηλή πυκνότητα, όπως η Αττική και η Κόρινθος. Η πληθυσμιακή πυκνότητα είναι ενδεικτική του βαθμού αστικοποίησης κάθε περιοχής και συνέπεια της ανάπτυξης της επαγγελματικής εξειδίκευσης, του θαλάσσιου εμπορίου και του δουλεμπορίου.²⁹⁷

Τον ρόλο που μπορεί να έχει η μεγάλη πληθυσμιακή πυκνότητα στην εξάπλωση των επιδημιών τονίζει ο Θουκυδίδης. Η συγκέντρωση τόσο μεγάλου πληθυσμού στην Αττική κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου αποτελούσε φαινόμενο πρωτόγνωρο στον ελληνικό χώρο. Η πλειονότητα των Ελλήνων ζούσε σε μικρούς οικισμούς στην εξοχή και, όπως παρατηρεί ο Θουκυδίδης, «οι ίδιοι οι Αθηναίοι είχαν γνωρίσει μονάχα τη ζωή στην ύπαιθρο και η ανάγκη εγκλεισμού τους στα τείχη της πόλης, για να προστατευτούν κατά τη διάρκεια του πολέμου, αποτελούσε γι' αυτούς πραγματικό βάσανο».²⁹⁸ Σε αυτές τις ακραίες για την εποχή συνθήκες συνωστισμού και υπερσυγκέντρωσης πληθυσμού, ξέσπασε η φονική επιδημία του 430 π.Χ., η πρώτη τέτοιας έκτασης που καταγράφεται στην αρχαία ελληνική ιστορία.²⁹⁹ Η επιδημία του 430 μεταδόθηκε από τον Πειραιά στην Αθήνα και σύμφωνα με τον Αθηναίο ιστορικό έπληξε κυρίως του δήμου με τον μεγαλύτερο πληθυσμό. Η ραγδαία εξάπλωση της επιδημίας οφειλόταν κυρίως στον μεγάλο αριθμό προσφύγων που είχαν καταφύγει από την ύπαιθρο στο άστυ μετά την εισβολή των Λακεδαιμονίων στην Αττική. Διαθέσιμες κατοικίες δεν υπήρχαν και τα πλήθη συνωστίζονταν κάτω από τα Μακρά Τείχη. Αυτές οι ομάδες ήταν και περισσότερο ευάλωτες από τους μόνιμους κατοίκους. Την κατάσταση έκανε δυσχερέστερη η χαμηλή αγροτική παραγωγή της προηγούμενης χρονιάς λόγω των ισχυρών βροχοπτώσεων και η μεγάλη ζέστη που επικρατούσε λόγω της άπνοιας.³⁰⁰ Μια εικόνα της δραματικής κατάστασης μας παραδίδει ο Θουκυδίδης: «Υπέφεραν περισσότερο οι πρόσφυγες. Μη έχοντας σπίτια, ζούσαν σε πνιγνές καλύβες μέσα στο καλοκαίρι και πέθαιναν ανάκατα ο ένας πάνω στον άλλο ή σέρνονταν μες στους δρόμους μισοπεθαμένοι, ενώ άλλοι, από την άσβηστη δίψα τους μαζεύονταν γύρω

²⁹⁷ Salmon 1959, 449-76.

²⁹⁸ Θουκυδίδης, II, 14-16, Grmek 1989, 98.

²⁹⁹ Οι ιπποκρατικοί συγγραφείς κάνουν λόγο για επιδημίες που ενέσκυψαν σε πόλεις της Βόρειας Ελλάδας κατά την κλασική εποχή, όλες τους όμως ήταν μάλλον δημογραφικά ασήμαντες. Βλ. Sallares 1991, 242.

³⁰⁰ Sallares 1991, 261.

από τις βρύσες. Οι περίβολοι των ναών, όπου είχαν κατασκηνώσει, ήσαν γεμάτοι νεκρούς που πέθαιναν εκεί». ³⁰¹

Επιδημίες γνωρίζουμε όμως πως εκδηλώνονταν πολύ συχνά και στη Ρώμη. Από την ρεπουμπλικανική περίοδο, είναι γνωστές οι επιδημίες του δεύτερου μισού του 5^{ου} αιώνα και των αρχών του 4^{ου}. Πρόκειται ίσως για επιδημίες ευλογιάς, τύφου, λέπρας, ή βουβωνικής πανώλης, αλλά δεν έχει εξακριβωθεί με βεβαιότητα η φύση της ασθενειών. Γνωστή επίσης είναι και κάποια επιδημία –ίσως ευλογιάς- της εποχής του Μάρκου Αυρήλιου, «η πανώλη των Αντωνίωνων». Η επιδημία αυτή υπολογίζεται πως επέφερε δραματική μείωση του πληθυσμού σε ορισμένες επαρχίες και μια μείωση της τάξεως του 20% περίπου στο συνολικό πληθυσμό της αυτοκρατορίας. ³⁰²

Με τις επιδημίες συχνά συνδέονταν οι πόλεμοι και οι διάφορες διατροφικές κρίσεις. ³⁰³ Πρόκειται περισσότερο για σιτοδείες που έπλητταν συγκεκριμένες περιοχές. Γνωστή για την Αθήνα είναι, για παράδειγμα, η κρίση του 330 π.Χ. όταν οι προμήθειες τροφίμων γνώρισαν μεγάλη ανατίμηση και παρά τη γενναιοδωρία κάποιων ηγεμόνων του Βοσπόρου το σιτάρι και το κριθάρι έλειψαν επικίνδυνα. ³⁰⁴ Όπως θυμάται ο Δημοσθένης, «τότε μοίραζαν στους κατοίκους της Αθήνας κριθάλυρο στο Ωδείο· οι κάτοικοι του Πειραιά αγόραζαν το ψωμί με έναν οβολό στα ναυπηγεία και στριμώνονταν στη Μακρά Στοά για να πάρουν ένα έκτο του μεδύμνου κριθάρι». ³⁰⁵

Πάντως, όπως παρατηρεί ο R. Sallares, σπανίως οι πηγές κάνουν λόγο για λιμούς στην αρχαία Ελλάδα, παρόλο που οι αρχαιολογικές έρευνες δείχνουν ότι τον 4^ο αιώνα π.Χ. η πληθυσμιακή πίεση πάνω στη διαθέσιμη γη ήταν μεγάλη. Το

³⁰¹ Θουκυδίδης, Β'51 (μτφρ Α. Βλάχου)

³⁰² Corvisier-Suder (ελλ.εκδ.) 2002, 136.

³⁰³ Μια εντύπωση για το πόσο ευάλωτοι ήταν οι άνθρωποι της εποχής σε συμφορές που πολλές φορές χτυπούσαν συνδυασμένα, μας δίνει στο παρακάτω χωρίο ο Σουητώνιος :

«Στις τόσες συμφορές και ατιμίες που προξένησε ο ίδιος ο αυτοκράτορας [ο Νέρων] ήρθαν να προστεθούν και κάποια χτυπήματα της μοίρας: ο λοιμός ενός φθινοπώρου, ύστερα από τον οποίο τριάντα χιλιάδες νεκροί καταγράφηκαν στους καταλόγους της Λιβιτινής· ένας όλεθρος στη Βρετανία, όπου δύο σημαντικές πόλεις λεηλατήθηκαν, ενώ συγχρόνως σφαγιάστηκαν οι πολίτες και οι σύμμαχοί τους· μια επονείδιστη ήττα στην Ανατολή, που είχε ως επακόλουθο να αιχμαλωτιστούν οι ρωμαϊκές λεγεώνες στην Αρμενία, ενώ λίγο έλειψε να χαθεί η Συρία». Suetonius. *Nero*. 39.1.(μτφρ. Ν. Πετρόχειλος)

³⁰⁴ Mossé (ελλ. μτφρ) 1988, 197

³⁰⁵ Δημοσθένης,, *Κατά Φορμίωνα*, 37-39. Παρατίθεται από την Cl. Mossé, (ελλ. μτφρ), 1988, 182

φαινόμενο οφείλεται στο γεγονός ότι οι αρχαίοι Έλληνες είχαν πάντοτε τη δυνατότητα της μετανάστευσης, η οποία λειτουργούσε και ως δικλείδα ασφαλείας σε περιόδους κρίσεων. Οι επιδημίες αποτελούσαν για την περιοχή τη συχνότερη αιτία θανάτου, μολονότι βέβαια η κακή διατροφή επέτεινε τη φονική τους δράση.³⁰⁶

Τα επίπεδα όμως της εξωγενούς θνησιμότητας που κυριαρχεί στην αρχαιότητα, επηρεάζονται σημαντικά και από το περιβάλλον μέσα στο οποίο ο άνθρωπος διάγει τον καθημερινό του βίο καθώς και από το επίπεδο των προσφερόμενων ιατρικών υπηρεσιών. Έτσι, εκτός από τις ασθένειες και τη διατροφή, το μέγεθος των κατοικιών, η υγιεινή, η δυνατότητα πρόσβασης σε πόσιμο νερό και η πυκνότητα του πληθυσμού παίζουν σημαντικό ρόλο. Για τον ελλαδικό χώρο, οι περισσότερες πληροφορίες που διαθέτουμε σχετικά με αυτά τα θέματα αφορούν την Αθήνα.

Οι φιλολογικές πηγές παρουσιάζουν τις συνθήκες ζωής στην πόλη σχεδόν άθλιες. Οι ιδιωτικές κατοικίες, σε αντίθεση με τα μεγαλοπρεπή δημόσια κτήρια, ήταν φτωχικές και με δυσκολία κάλυπταν τις στοιχειώδεις ανάγκες των ενοίκων. Τα περισσότερα σπίτια ήταν ισόγεια και ανήλιαγα, καθώς έβλεπαν προς μια εσωτερική αυλή και τα μικρά ανοίγματα προς το δρόμο ήταν συνήθως καλυμμένα με υφάσματα, για να προστατεύεται κατά τη διάρκεια του χειμώνα το εσωτερικό από το κρύο. Οι τοίχοι ήταν πλίθινοι ενώ τα εσωτερικά χωρίσματα των δωματίων συνήθως ξύλινα. Οι υπηρεσίες αποχέτευσης ήταν υποτυπώδεις και τα απόνερα έβγαιναν κατευθείαν στο δρόμο, όπου βασίλευαν κάθε είδους δυσάρεστες μυρωδιές. Η ρυμοτομία επίσης μπορεί να χαρακτηριστεί ως ανύπαρκτη και οι δρόμοι ήταν συνήθως ελικοειδείς και ανώμαλοι με άνισο πλάτος. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ηρακλείδη, συγγραφέα μιας πραγματείας με τίτλο *Περί τῶν ἐν Ἑλλάδι πόλεων* στις αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ. η Αθήνα ήταν μια μέτρια πόλη : «Η πόλη έχει κακή ύδρευση και είναι άγονη. Λόγω της παλαιότητάς της είναι κακοσχεδιασμένη. Τα περισσότερα σπίτια είναι απλά και λίγα διαθέτουν ανέσεις».³⁰⁷ Η Αθήνα ωστόσο αποτελούσε μια πόλη παλαιού τύπου. Από τον 5^ο αιώνα ήδη η πολεοδομία είχε φτάσει σε υψηλό επίπεδο.³⁰⁸ Σε περιπτώσεις ίδρυσης ή επανίδρυσης πόλεων πολλές παράμετροι λαμβάνονταν υπόψη για την επιλογή του χώρου με κύριο μέλημα την προστασία των κατοίκων από τις

³⁰⁶ Sallares 1991, 78.

³⁰⁷ Ηρακλείδης Κρητικός απ. 1.1 Arenz. Παρατίθεται από τον A. Bresson 2008, 73

ασθένειες. Οι ήπιες κλιματικές συνθήκες και η απόσταση από έλη και λιμνάζοντα νερά ήταν τα σημαντικότερα κριτήρια για μια τέτοια επιλογή.³⁰⁹ Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε και στη ρυμοτομία. Παράδειγμα μιας πόλης νέου τύπου αποτελεί η πόλη του Πειραιά, που είχε οικοδομηθεί σύμφωνα με ένα πολεοδομικό σχέδιο, έργο του Ιππόδαμου από τη Μίλητο, το οποίο περιελάμβανε ευθύγραμμους παράλληλους και κάθετους δρόμους. Η αυστηρά ορθογώνια χάραξη επέτρεπε τη μέγιστη ηλιοφάνεια και διευκόλυνε το έργο της καθαριότητας. Ακόμη όμως και στην περίπτωση της Αθήνας το εύκρατο κλίμα της περιοχής επέτρεπε στους κατοίκους να περνούν το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου έξω από τις ανθυγιεινές τους κατοικίες με τον ελλιπή εξαερισμό. Δυσχερέστερη ήταν ασφαλώς η θέση των γυναικών, καθώς τα ήθη επέβαλλαν τον περιορισμό τους στο σπίτι.³¹⁰ Οι γυναίκες ζούσαν και εργάζονταν

³⁰⁸ Σχετικά με την πολεοδομία βλ. Martin 1974 και Hopfner & Schwandner 1994.

³⁰⁹ Bresson 2008, 73.

³¹⁰ Οι απόψεις των ιστορικών σχετικά με την ελευθερία κίνησης που απολάμβαναν οι γυναίκες στην αρχαιότητα, ιδιαίτερα οι Αθηναίες, ποικίλουν. Η θέση ότι η γυναίκα βίωνε έναν εγκλεισμό παρόμοιο με εκείνον που απαιτούν καθεστώτα ανατολίτικου δεσποτισμού είναι μάλλον απορριπτέα. Η συμμετοχή στην κοινωνική και θρησκευτική ζωή της πόλης προσέφερε στις γυναίκες από πολύ νεαρή ηλικία ευκαιρίες εξόδου από το σπίτι. Οι γυναίκες παρευρίσκονταν σε γάμους και κηδείες συγγενών, βοηθούσαν άλλες γυναίκες, συγγενείς ή γειτόνισσες, στον τοκετό, έπαιρναν μέρος σε γιορτές όπως η Αρκτεία και τα Θεσμοφόρια, επισκέπτονταν ιερά και τόπους προσκυνήματος, αναλάμβαναν ιερατικά αξιώματα, έπαιρναν μέρος κάποιες φορές και σε δικαστικούς αγώνες. Ωστόσο τα κυρίαρχα ήθη επέβαλλαν οι δημόσιες εμφανίσεις τους να είναι περιορισμένες και να γίνεται όσο το δυνατόν λιγότερος λόγος γι' αυτές. Είναι χαρακτηριστική η φράση με την οποία ο Ισχύμαχος στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντος εκφράζει την επιδοκμασία του για τον τρόπο με τον οποίο ανατράφηκε η σύζυγός του: «Ανατράφηκε από τους γονείς της βλέποντας, ακούγοντας και λέγοντας όσο το δυνατόν λιγότερα». (Ξενοφών, *Οικονομικός* 7.5). Είναι ωστόσο βέβαιο ότι συχνά η ανάγκη να εργαστούν έκανε τις γυναίκες των κατώτερων κυρίως κοινωνικών στρωμάτων να παραβιάζουν τον κανόνα. Γυναίκες δούλευαν στα χωράφια (Αριστοφάνης, *Ειρήνη* 535, Δημοσθένης 57.45), πουλούσαν προϊόντα στην αγορά (Αριστοφάνης *Αχαρνείς* 478, *Λυσιστράτη* 445, *Θεσμοφοριάζουσαι* 405-440, Δημοσθένης 57.30-31, 34) εργάζονταν ως τροφοί ή μαιές (Δημοσθένης 57.35, 45, Πλάτων *Θεαίτητος* 149). Το θέμα είναι κομβικό για την ιστορία των γυναικών στην αρχαιότητα και η σημασία του αντικατοπτρίζεται τόσο στο μέγεθος της σχετικής βιβλιογραφίας όσο και στην ένταση της πολεμικής που προκάλεσε. Σημαντική θέση στη σχετική βιβλιογραφία κατέχει το άρθρο του A.W. Gomme, "The position of Women in Athens in the Fifth and Fourth Centuries" *Classical Philology* 20, 1925, 1-25, ο οποίος στηριζόμενος σε δεδομένα του αττικού δράματος αμφισβητεί την κυρίαρχη άποψη των ιστορικών του δεκάτου ενάτου αιώνα (βλ. Beloch, *Die Frauen*, 1893) που ήθελε τις Αθηναίες της κλασικής εποχής να αποτελούν «αμελητέο» μέγεθος, εγκλειστές στον γυναικωνίτη. Την ίδια θέση, ότι

στον γυναικωνίτη που αποτελούσε το πιο απομακρυσμένο και προστατευμένο μέρος του σπιτιού. Ο Πλάτων περιγράφει τις γυναίκες ως ένα φύλο «συνηθισμένο σε περιορισμένη και σκιερή ζωή».³¹¹

Και οι συνθήκες ζωής στην ύπαιθρο δεν ήταν ωστόσο καλύτερες. Η αγροτική ζωή ήταν σκληρή και επίμοχθη. Οι χωρικοί με δυσκολία κατάφερναν να εξασφαλίσουν τον επιούσιο, ενώ θα πρέπει να ένιωθαν και διαρκώς εκτεθειμένοι στις «αναποδιές» του καιρού. Οι κωμωδίες του Αριστοφάνη αποτελούν εξαιρετική πηγή για το θέμα. Τον καθημερινό αγώνα του χωρικού με την πείνα και τις κακουχίες διεκτραγωδεί ο Χρεμύλος στον *Πλούτο* απευθυνόμενος στην πείνια.³¹²

Αλλά και στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία οι συνθήκες ζωής, παρά τα τεχνικά επιτεύγματα, που αναμφισβήτητα προκαλούν τον θαυμασμό, θα πρέπει να ήταν

οι γυναίκες απολάμβαναν ζηλευτή ελευθερία, υποστήριζαν αργότερα και οι: M. Hadas, “ Observations on Athenian Women” *The Classical Weekly* 29, 1936 97-101 (ερμηνεύει εκ νέου τρεις από τις σημαντικότερες πηγές στις οποίες στηρίχτηκε η θέση ότι η ζωή της Αθηναίας της κλασικής εποχής δεν διέφερε αισθητά από εκείνη των δούλων: τον *Οικονομικό* του Ξενοφώντος, τον *Κατά Ερατοσθένους* λόγο του Λυσία, τον Επιτάφιο του Περικλή), H. D.F. Kitto, *The Greeks*, Harmondsworth, 1951 (με ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σε αποσπάσματα του Αριστοφάνη και του Ξενοφώντος), Ch. Seltman, “The Status of Women in Athens” *Greece and Rome* 2, 1955, 119-24 (στηριζόμενος σε μια ποικιλία πηγών όπως παραστάσεις αγγείων, γλυπτά του Παρθενώνα, Αριστοφάνη, πλατωνικό *Συμπόσιον*). Ο D. Cohen (1989, 11) υποστηρίζει πως «δηλώσεις πως οι γυναίκες δεν εγκατέλειπαν το σπίτι, σημαίνουν πρακτικά πως δεν άφηναν το σπίτι χωρίς κάποιον λόγο που να νομιμοποιεί την έξοδό τους στα μάτια της κοινότητας». Τις τελευταίες δεκαετίες οι γυναικείες σπουδές, κάτω από την επίδραση του φεμινιστικού κινήματος, της ανθρωπολογίας και της ιστορίας των νοοτροπιών, γνώρισαν όπως είπαμε, εξαιρετική άνθηση. Σημαντική είναι η συμβολή της S. Romeroy που το έργο της *Goddesses, Whores, Wives and Slaves, Women in Classical Antiquity*, Νέα Υόρκη 1975 σηματοδοτεί το πέρασμα σε μια νέα προβληματική πάνω στο θέμα.

³¹¹ Πλάτων, *Νόμοι*, 781c

³¹² Αριστοφάνης, *Πλούτος*, στ. 525- 544 «Τ’ αγαθά που χαρίζεις τα ξέρω καλά:/κάτι τόσες φουσκάλες στα χέρια/ του λουτράρη, παιδάκια μικρά να πεινούν, / κάτι γριές ζαρωμένες να σκουίζουν. / Πού να λέμε για ψείρες και ψύλλους; Στρατιές! / Για κουνούπια; Σα σύννεφο γύρω / στο κεφάλι βουίζουν, τσιμπούνε και λεν: / «Νηστικός θ’ απομείνεις . μπρος σήκω». / Να’ χεις ένα κουρέλι για φόρεμα: αντίς/ για κρεβάτι ένα στρώμα από βούρλα· / και τι στρώμα δα κιόλας γεμάτο κοριούς· / κλεις τα μάτια κι ευθύς σε ξυπνούνε· / για κιλίμι ένα σάπιο μονάχα ψαθί, / σε μια πέτρα μεγάλη να γέρνει / το κεφάλι σου αντίς σε προσκέφαλο. Αντίς / για φραντζόλες, βλαστάρια μολόχας / να σε θρέφουν κι αντίς για μπομποτά, να τρως / θλιβερών ρεπανιών φυλλαράκια. / Και σκαμνί για να κάθεται; Ενός κανατιού / τσακισμένο κεφάλι. Για σκάφη/ του ζυμώματος, ένα σπασμένο πλευρό / κρασοβάρελου να ’χεις στο σπίτι./ Κι άλλη απόδειξη θέλεις πως χίλια αγαθά/ και μεγάλα χαρίζεις; (μτφρ Θρ. Σταύρου)

επίσης πολύ άσχημες, ιδιαίτερα στις πόλεις όπου συνωστίζονταν πλήθη απόρων αναζητώντας καλύτερη τύχη. Την εποχή του Αυγούστου, λόγω χάρη, περισσότερο από το ένα δέκατο του πληθυσμού της Ιταλικής χερσονήσου ζούσε στη Ρώμη, ενώ στην πόλη κατέφευγαν ακόμη και εκείνοι που ασχολούνταν με την καλλιέργεια της γης.³¹³ Η λογοτεχνία μάς προσφέρει άφθονες περιγραφές της ζωής στη μητρόπολη. Στους στενούς και ανήλιαγους δρόμους της, στις πολυάριθμες πολυκατοικίες που εργολάβοι της εποχής έστηναν όσο πιο πρόχειρα μπορούσαν, για να κερδοσκοπήσουν, οι κίνδυνοι караδοκούσαν καθημερινά. Τις άθλιες συνθήκες ζωής περιγράφει ζωηρά ο J. Carcopino. «Οι ενοικιαστές μιας *insula* είχαν πάντα το φόβο μήπως η στέγη πέσει πάνω στο κεφάλι τους. Ας θυμηθούμε το πικρόχολο και δηκτικό απόσπασμα του Ιουβενάλη: “Ποιος φοβάται, ποιος έχει ποτέ φοβηθεί, μήπως γκρεμιστεί το σπίτι του στο δροσερό Πρενέστε, στο Βολσίνιο που βρίσκεται στις δασωμένες πλαγιές του; Μα τι μπορούμε να πούμε εμείς, που κατοικούμε σε μια πόλη, η οποία είναι βασικά χτισμένη με μικρά καντρόνια και που, όταν ο διαχειριστής του ακινήτου διορθώσει ένα ρήγμα, καλεί τους ανθρώπους να κοιμηθούν χωρίς ανησυχία κάτω από τα αιωρούμενα πάνω από το κεφάλι τους ερείπια;»³¹⁴ Πάνω από τα ευρύχωρα και άνετα *domus* του ισογείου «βρίσκονταν τα διαμερίσματα που τα κατέκλυζαν ο λαουτζίκος και οι κλέφτες, στα οποία συνθλίβονταν ολόκληρες οικογένειες και όπου συγκεντρώνονταν σιγά-σιγά σκόνες, βρώμες, σκουπίδια, κοριοί, σαν και αυτούς που ένα από τα παλιόπαιδα του Σατυρικού του Πετρώνιου, κρυμμένο κάτω από το κρεβάτι του, σπάει πάνω στον μαυρισμένο από τα έντομα τοίχο».³¹⁵ Στις πυκνοκατοικημένες συνοικίες οι πυρκαγιές ήταν επίσης καθημερινό φαινόμενο. «[Τα σπίτια της Ρώμης] καίγονταν το ίδιο συχνά με τα σπίτια της Κωνσταντινούπολεως των Σουλτάνων. Γιατί ήταν σπίτια ασταθή. Γιατί η βαριά σύνθεση των πατωμάτων τους απαιτούσε χοντρά ξύλινα δοκάρια. Γιατί οι κίνδυνοι της πυρκαϊάς ενέδρευαν παντού, εξαιτίας των μαγκαλιών, που για λόγους θερμάνσεως μεταφέρονταν από δωμάτιο σε δωμάτιο, εξ αιτίας των κεριών, των λυχνιών και των δαυλών του νυχτερινού φωτισμού. Γιατί τέλος, (...)το νερό ήταν πολύ αυστηρά μετρημένο στους διάφορους ορόφους. Από αυτές τις αιτίες

³¹³ Brunt 1987, 134

³¹⁴ Carcopino (ελλ.εκδ.) 1990, 48

³¹⁵ Carcopino (ελλ.εκδ.) 1990, 64

προέρχονταν οι πυρκαγιές καθώς και η γρήγορη επέκτασή τους».³¹⁶

Πολλοί ωστόσο ιστορικοί υποστηρίζουν πως οι συνθήκες ζωής στη Ρώμη θα πρέπει να ήταν καλύτερες από εκείνες άλλων προβιομηχανικών κοινωνιών, ακόμα και του 19^{ου} αιώνα, καθώς τουλάχιστον εκεί αντιμετωπιζόταν ο υποσιτισμός με τις δωρεάν διανομές σιταριού, λαδιού και κρέατος, ενώ ο ανεφοδιασμός σε νερό θα πρέπει να υπερκάλυπτε τις ανάγκες του πληθυσμού της πόλης. Σύμφωνα με κάποιους υπολογισμούς αντιστοιχούσαν σε κάθε άτομο 1000 λίτρα τη ημέρα (ποσότητα μάλλον εξωπραγματική), ενώ σύμφωνα με πιο συντηρητικούς υπολογισμούς, η ποσότητα νερού που αναλογούσε σε κάθε άτομο θα ήταν γύρω στα 67 λίτρα.³¹⁷ Σε αντιδιαστολή βέβαια κάποιοι ιστορικοί επισημαίνουν πως οι δωρεάν διανομές αφορούσαν μόνο τους άνδρες, ενώ είναι αμφίβολο αν οι φτωχοί της πόλης μπορούσαν να πληρώσουν τον φόρο που απαιτούνταν για να φθάσει το πόσιμο νερό στις υγρές και ανήλιαγες κατοικίες τους. Σύμφωνα με τον P.Brunt, οι συνθήκες ζωής στην αρχαία Ρώμη δεν ήταν καλύτερες από εκείνες που επικρατούσαν σε μεγάλες πόλεις της Ευρώπης στους νεότερους χρόνους, ενώ η ανεργία και η φτώχεια ήταν, σύμφωνα με την εκτίμησή του, μεγαλύτερες από ό τι στο Παρίσι και το Λονδίνο το 18^ο και 19^ο αιώνα.³¹⁸

Πάντως ο R. Sallares διακρίνει σαφώς τα χαρακτηριστικά της Αθήνας από εκείνα άλλων μεγάλων πόλεων τόσο της αρχαιότητας, όπως η Ρώμη και η Αλεξάνδρεια, όσο και της Ευρώπης των νεότερων χρόνων, διάκριση που έχει μεγάλη

³¹⁶ Carcopino (ελλ.εκδ.) 1990, 49. Εκτεταμένες καταστροφές στην πόλη φαίνεται ότι προκάλεσε και η πυρκαγιά του Νέρωνα. Όπως αναφέρει ο Σουητώνιος, *Νέρων*, 38. 1.2.:

«Επειδή [ο Νέρων] υποτίθεται ότι αισθανόταν απέχθεια για την ασχήμια των παλαιών οικοδομών και για τους στενούς και ελικοειδείς δρόμους, πυρπόλησε την πόλη, τόσο φανερά, ώστε πολλοί από τους πρώην υπάτους, αν και έπιασαν μέσα στα υποστατικά τους τους θαλαμηπόλους του με στουπί και δαδιά, δεν τόλμησαν να τους αγγίξουν, ενώ κάποιες σιταποθήκες που ήταν τόσο κοντά στον Χρυσό Οίκο, για την περιοχή των οποίων ο ίδιος είχε δείξει μεγάλο ενδιαφέρον, πρώτα ισοπεδώθηκαν με πολεμικές μηχανές και ύστερα πυρπολήθηκαν, και τούτο γιατί οι τοίχοι τους ήταν πέτρινοι. Επί έξι μέρες και επτά νύχτες οργίαζε αυτή η καταστροφή, ενώ ο λαός αναγκάστηκε να καταφύγει στα υπόγεια των μνημείων και των τάφων. Τότε κήκαν εκτός από πολυάριθμα συγκροτήματα κατοικιών, και τα σπίτια παλαιών ηγετικών μορφών, που ήταν ακόμα στολισμένα με εχθρικά λάφυρα, καθώς και ναοί των θεών, τους οποίους είχαν τάξει και αφιερώσει οι βασιλείς και αργότερα οι στρατηγοί κατά τους Καρχηδονιακούς και τους Γαλατικούς πολέμους, όπως επίσης και οτιδήποτε αξιοθέατο και αξιομνημόνευτο είχε διασωθεί από την αρχαιότητα.» (μετάφραση Ν. Πετρόχειλος)

³¹⁷ Corvisier & Suder 2002, 129

³¹⁸ Για το θέμα και τις αντεγκλήσεις βλ. Brunt 1987, 86

σημασία από δημογραφική άποψη, καθώς επηρεάζει την εξάπλωση των επιδημικών ασθενειών που, όπως είπαμε, αποτελούσαν τη συχνότερη αιτία θανάτου στην αρχαιότητα. Στην περίπτωση της Αθήνας η μεγάλη αύξηση του πληθυσμού που παρατηρείται κατά το πρώτο μισό της πρώτης χιλιετίας, πήρε τη μορφή της επέκτασης του πληθυσμού από έναν μικρό αστικό πυρήνα σε μια περιβάλλουσα αγροτική περιοχή που ήταν ακόμη σε μικρό ποσοστό κατοικημένη και γι' αυτό ελεύθερη και διαθέσιμη. Αντίθετα, η Ρώμη και η Αλεξάνδρεια έγιναν μεγάλες πόλεις λόγω κυρίως της μεταναστευτικής κίνησης που σημειώθηκε από τις αγροτικές περιοχές προς το άστυ. Με άλλα λόγια, στην πρώτη περίπτωση, της Αθήνας, η αύξηση του αστικού πληθυσμού κατέστη δυνατή λόγω της ύπαρξης διαθέσιμης γης στις περιβάλλουσες αγροτικές περιοχές, ενώ στη δεύτερη λόγω της συνεχούς αύξησης του αγροτικού πληθυσμού. Οι διαφορετικές μορφές αστικοποίησης έχουν και εντελώς διαφορετικές συνέπειες, οικονομικές και δημογραφικές. Στην περίπτωση της Ρώμης και της Αλεξάνδρειας η αύξηση του πληθυσμού των πόλεων δεν προκάλεσε και αντίστοιχη επέκταση της αστικής οικονομίας. Αντίθετα τα συγκεκριμένα αστικά κέντρα υπήρξαν κυρίως κέντρα κατανάλωσης. Από δημογραφική επίσης άποψη η Ρώμη συνέβαλλε στη διατήρηση της σταθερότητας του πληθυσμού της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, απορροφώντας και αποβάλλοντας (μέσω των ασθενειών που ενδημούσαν) τα πληθυσμιακά πλεονάσματα της υπαίθρου. Για την Αθήνα όμως η ύπαρξη διαθέσιμης γης σε συνδυασμό με την κατάργηση των κοινωνικών φραγμών στη γεννητικότητα που επέβαλλε το προηγούμενο σύστημα κοινωνικής οργάνωσης της Γεωμετρικής εποχής, τη χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα που δεν επέτρεπε σε μεταδιδόμενες ασθένειες να γίνουν ενδημικές και τις νέες και αποδοτικότερες καλλιέργειες, πυροδότησε την αύξηση του πληθυσμού, συνέβαλε στην πολιτική ενοποίηση των κωμών και την εμφάνιση εναλλακτικών αρχών κοινωνικής διαστρωμάτωσης και πολιτικής οργάνωσης. Η πληθυσμιακή πίεση έγινε αισθητή στην Αθήνα μόνο μετά το τέλος της ηγεμονίας τον 4^ο αιώνα. Το αυξημένο ενδιαφέρον για την ίδρυση αποικιών που εκδηλώθηκε τότε και η μετάβαση από ένα καθεστώς φυσικής γεννητικότητας σε ένα σύστημα ελέγχου των γεννήσεων αντανακλούν τις προσπάθειες που έγιναν για να αποφορτιστεί η πίεση.³¹⁹

Ο θάνατος ωστόσο, δεν απειλεί εξίσου όλους τους ανθρώπους μιας περιοχής. Οι δύσκολες και σκληρές συνθήκες διαβίωσης που περιγράψαμε

³¹⁹ Sallares 1990, 88-90

παραπάνω, όπως είναι φυσικό, έπλητταν περισσότερο τις ομάδες που ήταν ευπαθείς και ευάλωτες, όπως τα παιδιά, οι γυναίκες και οι φτωχοί, άποροι πολίτες ή δούλοι, οι οποίοι έχουν ωστόσο περιορισμένη παρουσία στην επιτάφια ποίηση. Πράγματι, όπως έχουμε αναφέρει, η υψηλή θνησιμότητα που εμφανίζουν οι αρχαίες κοινωνίες οφείλεται κατά πρώτο λόγο στην υψηλή βρεφική θνησιμότητα, η οποία θα πρέπει να κυμαινόταν σε ποσοστό 300‰ τον χρόνο, και κατά δεύτερο λόγο στην υψηλή γυναικεία θνησιμότητα.

Εκτός από περιπτώσεις ασθενειών, σε επιγράμματα απαντώνται και περιπτώσεις που αποδίδουν τον θάνατο των γυναικών που μνημονεύονται σε διάφορες ατυχείς περιστάσεις ή δόλο.³²⁰ Σε δόλο αποδίδει τον θάνατο της εικοσάχρονης Παύλας επίγραμμα (GV 2085= SGO 2, 11/02/04) από την Αμισό του Πόντου του 2^{ου}/ 3^{ου} αιώνα μ.Χ. (*εἰ δὲ δόλος με ὄλεσεν, θεῖον φάος ἔκδικον ἔστω*). Βίαιο θάνατο μαζί με τις δούλες της βρίσκει ένα δεκαεξάχρονο κορίτσι σε επίγραμμα (SGO 2, 11/ 08/ 04) της αυτοκρατορικής περιόδου από την Αμάσεια του Πόντου. Υποψίες ότι ο θάνατος μιας γυναίκας μπορεί να οφείλεται σε δηλητηρίαση διατυπώνονται σε επίγραμμα (GV 1875) του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αλεξάνδρεια.

³²⁰ Πλουσιότερα σε λεπτομέρειες επιγράμματα που αφορούν σε θανάτους αγοριών λόγω ατυχήματος εντοπίζουμε στη συλλογή της VÉrilhac (1978). Επίγραμμα, για παράδειγμα, από την *Παλατινή Ανθολογία* (VII 354) αποδίδει πολύ παραστατικά τον θάνατο ενός δίχρονου σκλάβου, ο οποίος πέφτει από μια μικρή σκάλα και σπάζει τη σπονδυλική του στήλη, κατά τη στιγμή που τείνει τα χεράκια του στον κύριό του. Ένα άλλο εντεκάχρονο αγόρι στη Σμύρνη πέφτει από το δέντρο και σπάζει τη σπονδυλική στήλη και το κεφάλι. Το άψυχο κορμί του φέρνει στα χέρια ο δύστυχος πατέρας και η αγκαλιά του βάφεται στο αίμα. (GV 874). Ένα τρίχρονο αγόρι στην Κάμφο λύνει το ζυγό μιας φορτωμένης άμαξας και το βαρύ φορτίο τον καταπλακώνει (GV 1625). Ένα εξάχρονο αγόρι βρίσκει φρικτό θάνατο όταν πέφτει πάνω του ένα αφηνιασμένο άλογο (*ἵππος μ' ἔκτανε. καὶ εἰς ἀδίαυλον ἔπεμψεν*) Αἶδαν) Η σκηνή παριστάνεται και στο γλυπτό που κοσμεῖ τη σαρκοφάγο. Στο επίγραμμα οι γονεὶς μέμφονται τους ιδιοκτήτες του αλόγου που δεν κατάφεραν να το συγκρατήσουν (GV 1994 a). Πολύ ενδιαφέρον είναι επίγραμμα από την Ιωνία στο οποίο με λεπτομέρεια αφηγείται σε πρώτο πρόσωπο ένα μικρό αγόρι τριών χρονών τις συνθήκες του πνιγμού του (GV 1159). Μετά τη δύση του ηλίου, αφού είχε δειπνήσει, πήγε να πλύνει τα χέρια στο πηγάδι μαζί με τον θείο του. Ξαφνικά έχασε την ισορροπία του και έπεσε στο νερό. Ο θεῖός του που άκουσε τον πλαταγισμό ανησύχησε. Κοντά του τρέχουν η θεία και η μητέρα που ήδη τον αναζητούσε. Ακολουθούν σκιηές απελπισίας και πανικού. Κανείς δεν είναι αρκετά ψύχραιμος ώστε να αντιδράσει εγκαίρως. Ο θεῖος τελικά πέφτει στο πηγάδι και ανασύρει το άψυχο σώμα του μικρού σε ένα κοφίνι. Οι προσπάθειες της θείας του να το επαναφέρει στη ζωή αποβαίνουν άκαρπες.

Σε σεισμό πιθανόν οφείλεται η κατάρρευση του σπιτιού του μικρού Καλλίπου στην Ίμβρο, ο οποίος θάβεται κάτω από τα ερείπια μαζί με τη μητέρα και έναν δούλο.³²¹ Το επιτύμβιο (2^{ος} /1^{ος} αιώνας π.Χ.) (GV 1988) αφιερώνει στους εκλιπόντες ο πατέρας, ο οποίος τη στιγμή της τραγωδίας απουσίαζε. Σε βίαιο θάνατο με πνιγμό είναι πιθανόν να οφείλεται ο θάνατος ενός μικρού κοριτσιού, οκτώ ετών, που αναφέρεται σε επίγραμμα (GV 618) του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αργολίδα (ήν δειρήν πνιχθεῖσα ἀφ' ἔλκεος ἔκτανε Μοῖρα). Στη θάλασσα, σε ναυάγιο ίσως, πεθαίνει η δεκαοχτάχρονη Νερβείλα όπως αναφέρει επίγραμμα (SEG XLVIII 937) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Θράκη.

Σε επίγραμμα (GV 738) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Μεγάλη Ερμούπολη της Αιγύπτου ένας εικοσάχρονος νέος απαριθμεί τις συμφορές του πατέρα του που είδε και τα τρία παιδιά του να πεθαίνουν. Πριν από τον ίδιο, είχε χάσει τον τρίχρονο αδελφό του και την επτάχρονη αδελφή του που πέθανε από δάγκωμα σκορπιού. Από ασφυξία που προκάλεσε ένα ψάρι που της στάθηκε στο λαιμό πεθαίνει η Λαυδίκη, όπως αναφέρεται σε επίγραμμα από τη Ρώμη (GV 1322) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ.³²²

Δεν την αφάνισαν τη Στρατονίκη οι πόνοι μιας αρρώστιας, αλλά το γρήγορο του θανάτου βέλος, διαβάζουμε σε επίγραμμα (GV 1551= SGO 1, 03/06/07) του 2^{ου}/1^{ου} αιώνα π.Χ. από την Τέω. Η γυναίκα βρήκε αιφνίδιο θάνατο κατά τη διάρκεια μιας γιορτής προς τιμήν της Δήμητρος και γι' αυτό το επίγραμμα παραβάλλει τον θάνατό της με την αρπαγή της Περσεφόνης.³²³

³²¹ Σε σεισμούς αναφέρονται και τα επιγράμματα: Cumont, *Studia Pontica*, III no 139, ΠΑΥΠ 299. Γενικά οι σεισμοί στην Αιγιακή ζώνη ήταν και συχνοί και καταστροφικοί τόσο για τις υποδομές όσο και για το ανθρώπινο δυναμικό των αρχαίων κοινωνιών. Κάποιοι από αυτούς είχαν συνέπειες ιστορικής σημασίας. Ο σεισμός, λόγου χάρι, του 464 στη Σπάρτη προκάλεσε σημαντικές δημογραφικές απώλειες στις τάξεις των νέων *ειρένων* (εφήβων) καθώς πολλοί σκοτώθηκαν μετά την κατάρρευση ενός γυμνασίου, και έδωσε την ευκαιρία στους εἰλωτες να εξεγερθούν. Το 373 π.Χ. η αχαϊκή πόλη Ελίκη και η γειτονική της πόλη Βούρα, στα νότια παράλια του Κορινθιακού κόλπου, καταπλακώθηκαν και αφανίστηκαν σε μια νύχτα μετά την κατολίσθηση ενός τμήματος του ρήγματος. Ιδιαίτερα καταστροφικός ήταν και ο σεισμός που σημειώθηκε μεταξύ του 229 και 226 π.Χ. στη Ρόδο. Τις περιπτώσεις αναφέρει ο Bresson 2007 (ελλ. εκδ. 2007), 56. Για τους σεισμούς και τις συνέπειές τους στον κλασικό κόσμο βλ. Helly 1989.

³²² Σε αιμορραγία που προκάλεσε κάποιο τραύμα φαίνεται πως οφείλεται ο αιφνίδιος θάνατος της Αντιγόνης, που μαρτυρείται σε έμμετρη επιγραφή από τη Λητή. Βλ. Σβέρκος-Τζαναβάρη 2009, 190-191.

³²³ Βλ. SGO 1, σ. 373.

1.2.2. Η μητρική θνησιμότητα στα επιτύμβια επιγράμματα

Στον Όμηρικό Ύμνο προς Απόλλωνα διαβάζουμε σχετικά με τη γέννηση του θεού ότι η εγκυμονούσα Λητώ μετά από περιπλάνηση στα νησιά του Αιγαίου κατέφυγε στη Δήλο, όπου και παραδόθηκε στις ωδίνες του τοκετού. Εννιά μέρες και εννιά νύχτες βασανιζόταν από αφόρητους και πρωτόγνωρους γι' αυτήν πόνους. Όλες οι θεές την επισκέφτηκαν για να της συμπαρασταθούν, πλην της Ήρας, που είχε φροντίσει να κρατήσει μακριά και την Ειλείθια, τη θεά – προστάτιδα του τοκετού. Τελικά η Ίρις, μετά από παραίνεση των θεών, ειδοποιεί τη θεά και έρχονται και οι δυο κοντά στη Λητώ πετώντας σαν τρυγόνια. Η Ειλείθια φτάνει στη Δήλο τη στιγμή που η Λητώ γεννάει. Η αφήγηση είναι παραστατική. Με τα δυο της χέρια η Λητώ έπιασε το φοίνικα που φύτρωνε στα πόδια της και γονάτισε στο τρυφερό γρασίδι. Η γη στα πόδια της γελούσε, ο θεός πήδηξε πάνω και οι θεές άρχισαν να ξεφωνίζουν. Λούσανε έπειτα το παιδί και το ξαπλώσανε σε σπάργανα από λευκό πανί που είχαν γύρω τους πλεγμένη μια χρυσή ταινία. Η μάνα δεν έθρεψε το παιδί όπως οι θνητές. Η Θέμις του έδωσε νέκταρ και αμβροσία. Η τροφή των αθανάτων έδωσε δύναμη στο μωρό που πέταξε τις φασκιές και είπε στις παρευρισκόμενες θεές πως καλύτερα θα του ταίριαζαν η λύρα και το τόξο.³²⁴ Σύμφωνα με άλλη παραλλαγή (Καλλίμαχου, Ύμνος εις Δήλον) τη στιγμή που ο Απόλλωνας γεννιέται οι Νύμφες της Δήλου τραγουδούν τον ιερό ύμνο της Ειλείθιας.³²⁵

Αναμφισβήτητα η μυθολογική περιγραφή διατηρεί πολλές ομοιότητες και αναλογίες με έναν πραγματικό τοκετό. Η γέννα, ωστόσο, συνιστούσε για τις θνητές μια περιπέτεια πολύ πιο δύσκολη και πολύ πιο επικίνδυνη, μια υπόθεση ζωής και θανάτου στην οποία διακυβεύονταν τόσο η μοίρα της μητέρας όσο και η μοίρα του παιδιού. Γι' αυτό και η συνδρομή των θεών ήταν επιβεβλημένη. Με οργή ακούμε τη Μήδεια να μιλά για τη θέση των γυναικών: «Κι αν λεν για μας πως βίο ακίνδυνο μέσα στο σπίτι ζούμε, κι εκείνοι έξω με όπλα πολεμάν- είναι άδικο: καλλίτερα το έχω τρεις φορές σε πόλεμο να πάω, παρά να ξεσκιστεί γεννώντας η κοιλιά μου έστω και μια φορά» (μτφρ. Γ. Χειμωνάς).³²⁶ Στην Αττική τα ρούχα των γυναικών που πέθαιναν στη γέννα αφιερώνονταν στο ιερό της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα ή, σύμφωνα με άλλη εκδοχή, στην Ιφιγένεια, ενώ οι γυναίκες που πέθαιναν στον τοκετό

³²⁴ Ύμνος προς Απόλλωνα, 25

³²⁵ Καλλίμαχος. Ύμνος εις Δήλον, 249

³²⁶ Ευριπίδης, Μήδεια στ. 250-51

στη Σπάρτη είχαν την ιδιαίτερη τιμή της αναγραφής του ονόματός τους στα επιτύμβια μνημεία.³²⁷

Είναι αλήθεια επίσης πως και τα δεδομένα σύγχρονων πληθυσμών του Τρίτου Κόσμου οδηγούν στη διαπίστωση πως η ηλικιακή ομάδα 15- 45 χαρακτηρίζεται από εξαιρετικά υψηλή γυναικεία θνησιμότητα, η οποία σε πρώτη ματιά φαίνεται να οφείλεται κυρίως στη μητρική θνησιμότητα που στο παρελθόν ήταν ασφαλώς μεγαλύτερη απ' ό τι στον σύγχρονο ανεπτυγμένο κόσμο. Ο γιατρός της αρχαιότητας, ακόμη και ο πιο ενημερωμένος στην επιστήμη του, χωρίς τα εργαλεία και τα μέσα που παρέχει στις μέρες μας στον ομότιμό του η ιατρική – αντιβιοτικά, μεταγγίσεις αίματος, δυνατότητα καισαρικής τομής- μοιάζει να προσέρχεται στο έργο του σχεδόν «άοπλος».

Στα ιατρικά κείμενα συναντούμε πολλές αναφορές στο θέμα. Στο *Ιπποκρατικό Corpus*, για παράδειγμα, αναφέρεται πως «η πλειονότητα των γυναικών είχε δύσκολη γέννα και αρρώσταιναν κατά τη διάρκεια της λοχείας, και μερικές μάλιστα πέθαιναν, όπως συνέβη στην κόρη του Τελέβουλου κατά την έκτη μέρα μετά τη γέννα».³²⁸ Συνολικά στα επτά βιβλία των *Επιδημιών*, που καλύπτουν το διάστημα μεταξύ του 410 και 350 π.Χ., συναντούμε εκατόν τριάντα μία γυναίκες ασθενείς, ποσοστό 32% του συνόλου. Από αυτές οι σαράντα είναι περιπτώσεις γυναικών που αντιμετωπίζουν προβλήματα στην εγκυμοσύνη και στον τοκετό. Οι δώδεκα από αυτές έχουν ατυχή κατάληξη. Οι δύο πεθαίνουν σε αποβολές, μία εξαιτίας κάποιας ασθένειας που παρουσιάστηκε στον τρίτο μήνα της εγκυμοσύνης και επτά από επιπλοκές μετά τον τοκετό. Μία έγκυος γυναίκα πεθαίνει από πτώση, ενώ σε τρεις άλλες περιπτώσεις φαίνεται πως ο θάνατος της γυναίκας οφείλεται σε ιατρικό λάθος. Στη πρώτη περίπτωση ο γιατρός χορηγεί υπερβολική δόση καθαρτικού (5.18), στη δεύτερη η ένταση που προκάλεσαν τα βίαια τινάγματα, στα οποία υποβλήθηκε η γυναίκα κατά τον τοκετό, προκαλεί επανεμφάνιση της φυματίωσης (5.103), ενώ στην τρίτη εκφράζεται η υποψία ότι η άτυχη γυναίκα είχε αποπειραθεί να κάνει έκτρωση λαμβάνοντας το φάρμακο που κάποιος ειδικός θα της είχε προφανώς συστήσει (5.53).³²⁹ Και ο Σωρανός όμως χαρακτηρίζει εν γένει τη

³²⁷ Ευριπίδης, *Ιφιγένεια ἐν Ταύροις*, 1464-69. Πλούταρχος, *Λυκούργος* 27.2-3

³²⁸ Ιπποκράτης, *Επιδημίες*, I, 8.

³²⁹ Οι συγκεκριμένες πραγματείες έχουν ασφαλώς έντονα περιπτωσιολογικό χαρακτήρα και δεν επιτρέπουν γι' αυτό την εξαγωγή συμπερασμάτων που να αφορούν στον ευρύτερο πληθυσμό μιας

σύλληψη, τον τοκετό και τον θηλασμό ως «γυναικείες παθήσεις».³³⁰

Πολλοί παράγοντες ευθύνονται για τις δυσκολίες που ανακύπτουν στον τοκετό, και οι γιατροί της αρχαιότητας φαίνεται πως τους γνώριζαν καλά. Οι εξωτερικές συνθήκες (το υπερβολικό κρύο ή η ζέστη), η θέση και η κατάσταση του εμβρύου, η φυσική, ψυχική και διανοητική κατάσταση της επίτοκης, που είναι συχνά συνάρτηση της ηλικίας και του τρόπου ζωής της, και ανατομικά χαρακτηριστικά όπως το μέγεθος της μήτρας, είναι κάποιοι από αυτούς. Ο Αριστοτέλης παρατηρεί, λόγω χάρη, ότι οι γυναίκες που έχουν σκληραγωγηθεί με την εργασία γεννούν ευκολότερα από εκείνες που είναι λιγότερο δραστήριες, παρατήρηση που συμμερίζεται και ο Σωρανός, ο οποίος υποστηρίζει πως «οι γυναίκες που διάγουν βίονωθρο και τρυφηλό κατά κανόνα είναι περισσότερο εκτεθειμένες σε έναν δύσκολο τοκετό», και προσθέτει πως «η νωθρότητα ευθύνεται για τους επώδυνους τοκετούς, ενώ η άσκηση ευνοεί τους ομαλούς τοκετούς και την καλή φυσική κατάσταση του εμβρύου».³³¹ Είναι ακόμη βέβαιο πως περιπτώσεις τοκετών στους οποίους το έμβρυο δεν εξερχόταν με το κεφάλι κατέληγαν συνήθως σε τραγωδία.

Γνωστές περιπτώσεις μητρικής θνησιμότητας έχουμε αρκετές από τον ρωμαϊκό κόσμο. Δραματικότερες είναι οι περιπτώσεις αποβολών, οι οποίες αποδίδονται συνήθως σε αδιαθεσία, εξωτερικά πλήγματα ή δυνατές συγκινήσεις. Η Σαβίνα Ποππαία, σύζυγος του Νέρωνα, όπως αφηγείται ο Σουητώνιος, πέφτει θύμα της σκληρότητας του συζύγου της που με ένα χτύπημα του ποδιού του σκοτώνει την ίδια και το παιδί που κυοφορούσε, όταν ένα βράδυ τόλμησε να παραπονεθεί, επειδή ο άντρας της επέστρεψε αργά από τις αρματοδρομίες.³³² Η γυναίκα του Πομπήιου και κόρη του Ιουλίου Καίσαρα, όπως αφηγείται ο Πλούταρχος, ενώ ήταν έγκυος απέβαλε εξαιτίας της συγκίνησης που δοκίμασε, όταν κάποια μέρα βλέποντας τους δούλους

περιοχής. Σύγχρονοι επιστήμονες αποπειράθηκαν να ταυτοποιήσουν τις ασθένειες που περιγράφονται. Το εγχείρημα παρουσιάζει πολλές δυσκολίες, καθώς οι κατηγορίες που χρησιμοποιούνται στις περιγραφές προέρχονται από ένα ιατρικό σύστημα πολύ διαφορετικό από το δικό μας και η αναγωγή σε σύγχρονες δεν είναι πάντα εφικτή. Ο Grmek (1989, 132) για παράδειγμα, χαρακτηρίζει ως επιλόχειο πυρετό τις περιπτώσεις 4, 5 και 11 του πρώτου βιβλίου των *Επιδημιών* και τις περιπτώσεις 2 και 14 του τρίτου. Οι Y. Malinas και D. Gourevitch (1982, 753-55) υποστηρίζουν πως η περίπτωση που περιγράφεται στο *Περί γυναικείων παθήσεων* I, 32 είναι περίπτωση εκλαμψίας.

³³⁰ Σωρανός, *Γυναικεία* 1, 61

³³¹ Σωρανός, *Γυναικεία*, 4,2.

³³² Σουητώνιος, *Νέρων*, 35, 3.

να μεταφέρουν στο σπίτι τα ματωμένα ρούχα του άνδρα της, νόμισε πως εκείνος είχε σκοτωθεί. Αργότερα η ίδια γυναίκα πέθανε εξαιτίας επιπλοκών που παρουσιάστηκαν σε άλλη γέννα.³³³ Από τον ρωμαϊκό κόσμο επίσης μαθαίνουμε πως η κόρη του Κικέρωνα πέθανε στη γέννα του δεύτερου παιδιού της, ενώ η νεαρή γυναίκα του Πλινίου πέθανε από επιπλοκές που παρουσιάστηκαν πιθανόν μετά από κάποια αποβολή.³³⁴

Στις περιπτώσεις μητρικής θνησιμότητας θα πρέπει να ενταχθούν και οι θάνατοι που προκαλούν αποτυχημένες προσπάθειες άμβλωσης. Το θέμα γενικά της αντισύλληψης είναι από εκείνα που προσέλκυσαν ιδιαίτερα το ενδιαφέρον των ιστορικών και από τα πιο πολυσυζητημένα.³³⁵ Όσον αφορά στη συχνότητα του φαινομένου, στο υποκρατικό corpus εκφράζεται η υποψία ότι «η άμβλωση είναι κάτι που οι γυναίκες συνηθίζουν».³³⁶ Παρότι συχνά στα κείμενα οι γυναίκες παρουσιάζονται έτοιμες να εξαπατήσουν τους συζύγους, διαπράττοντας μοιχεία, διακόπτοντας κρυφά μια ανεπιθύμητη κύηση, αντικαθιστώντας ένα βρέφος με κάποιο άλλο - παραδείγματος χάριν το δικό τους κορίτσι με το αγόρι κάποιας δούλης- για να είναι περισσότερο αρεστές, είναι πιο πιθανό ότι στο δραστικό μέσο της άμβλωσης κατέφευγαν κυρίως παλλακίδες και εταίρες και γενικότερα γυναίκες για τις οποίες η εγκυμοσύνη συνιστούσε εμπόδιο στην άσκηση του επαγγέλματός τους.³³⁷

Στο υποκρατικό corpus συναντούμε συνολικά πενήντα τέσσερις περιπτώσεις άμβλωσης. Οι μισές αφορούν σε περιπτώσεις νεκρών εμβρύων και προβληματικής εγκυμοσύνης, όπου η διακοπή της κύησης κρίνεται ως επιβεβλημένη για την επιβίωση της εγκύου. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις δεν δίνονται περαιτέρω διευκρινίσεις που να αφορούν στα κίνητρα και τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες αποφασίζεται η άμβλωση. Υπάρχει μόνο μία σαφής περίπτωση εκούσιας έκτρωσης και αφορά μια δούλη, αιιδό στο επάγγελμα. Ο κύριός της, μόλις πληροφορείται από την ίδια την εγκυμοσύνη της, επιθυμώντας να μη στερηθεί το πρόσθετο εισόδημα

³³³ Πλούταρχος, *Πομπήιος*, 53 (*Αὔθις μέντοι κήσασα καὶ τεκοῦσα θήλυ παιδίον ἐκ τῶν ὠδίνων ἐτελεύτησε, καὶ τὸ παιδίον οὐ πολλὰς ἡμέρας*). Σουητώνιος, *Divus Iulius*, 26.1

³³⁴ Αναφέρονται από την Gourevitch, 1984, 192, 164.

³³⁵ Για το θέμα της άμβλωσης βλ. ενδεικτικά: Eyben 1980, 62-74. Brunt 1987, 147-148. Parkin 1992, 127-128. Βακαλούδη 2003.

³³⁶ Ιπποκράτης, *Περὶ γυναικείων παθήσεων* I 67.

³³⁷ Βλ., π.χ. Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* 502-16.

που του εξασφάλιζε με τις υπηρεσίες της, καλεί τον γιατρό, ο οποίος επιτυγχάνει την αποβολή του εμβρύου μέσω επανειλημμένων αναπηδήσεων που η κοπέλα διεξάγει στον αέρα προσπαθώντας να αγγίξει με τις φτέρνες τους γλουτούς.³³⁸ Οι κίνδυνοι βέβαιοι για τη ζωή της ενδιαφερομένης σε τέτοιες απόπειρες ήταν πολλοί, καθώς σε κάθε περίπτωση επρόκειτο για μια βίαιη επέμβαση στο γυναικείο σώμα.³³⁹

Σύμφωνα με τις πηγές πάντως, πολλοί ήταν οι λόγοι που οδηγούσαν μια γυναίκα στην άμβλωση: η ανησυχία μήπως η εγκυμοσύνη φθείρει ανεπανόρθωτα την ομορφιά του σώματος, η απροθυμία να διακόψει τις σεξουαλικές της σχέσεις, η αποφυγή του κινδύνου να αποκαλυφθεί ένας παράνομος δεσμός, η επιθυμία να μην αποκτήσει παιδί υπό καθεστώς πίεσης και η θέληση να βάλει τέλος σε μια σειρά συνεχόμενων κυήσεων ήταν κάποιοι από αυτούς.³⁴⁰ Ασφαλώς η ματαιοδοξία και η επιθυμία μιας γυναίκας να διατηρήσει το κάλλος της, λόγοι που τόσο συχνά αναφέρονται στα κείμενα,³⁴¹ ήταν οι λιγότερο τυπικοί για τις αριστοκράτισσες· πολύ περισσότερο όμως για τις φτωχές γυναίκες που βρίσκονταν συχνά στην ανάγκη να περιορίσουν το μέγεθος της οικογένειάς τους και να αποφύγουν το βάρος της ανατροφής πολλών παιδιών. Σε κάθε περίπτωση πάντως η απόφαση μιας γυναίκας να διακόψει μια εγκυμοσύνη συνιστούσε άρνηση εκπλήρωσης των κοινωνικών και πολιτικών της υποχρεώσεων, πράξη ανατρεπτική, που στρεφόταν τόσο ενάντια στη οικογένεια όσο και ενάντια στην πόλη.³⁴² Γι' αυτό και στις πηγές μας αντιμετωπίζεται πάντα με εχθρική διάθεση, έκδηλη ή συγκρατημένη.

Η υψηλή μητρική θνησιμότητα αντιπροσωπεύεται και στα επιγραφικά ευρήματα.

³³⁸ Ιπποκράτης, *Περί φύσιος παιδίου*, 1.3.

³³⁹ Τα μέσα που χρησιμοποιούνταν για το σκοπό αυτό μπορούν να ταξινομηθούν σε τέσσερις κατηγορίες: βίαιες κινήσεις που οδηγούν σε αποβολή του εμβρύου, ιατρικά μέσα που εξασθενούν το σώμα και οδηγούν στην αποβολή (λουτρά, μαλάξεις και άλλα παρόμοια), τοπικά ιατρικά μέσα (καταπλάσματα, ενέσεις, τοπική χρήση τοξικών), χειρουργικά μέσα που απομακρύνουν το έμβρυο. Βλ. Salmon 1999, 101

³⁴⁰ Salmon 1999, 100

³⁴¹ Βλ. Οβίδιος, *Nux* 23-24. *Amores* 2.14. 5-8, 27-28, 35-38. Σενέκας, *Cons.Helv.* 16.3

³⁴² Είναι βέβαιο πως σύμφωνα με τον αθηναϊκό και το ρωμαϊκό νόμο η άμβλωση ήταν αποδεκτή και νόμιμη εφόσον είχε εξασφαλιστεί προηγουμένως η πατρική συγκατάθεση. Για τον λόγο αυτόν όλες οι προβλεπόμενες κυρώσεις δεν ποινικοποιούσαν την πράξη καθεαυτή, αλλά μόνον την περίπτωση που αυτή εμφανιζόταν ως αμφισβήτηση του δικαιώματος του πατέρα να αποφασίζει για τη μοίρα και το μέλλον του παιδιού του.

Ανάμεσα στα οχτακόσια εξήντα επιτύμβια επιγράμματα που μνημονεύουν γυναίκες ξεχωρίζουν εκείνα που αφορούν σε θανάτους κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης, του τοκετού και της λοχείας.³⁴³ Αξιοσημείωτο είναι το πλήθος και η παραστατικότητα τους. Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι ανήκουν στα παλαιότερα δείγματα επιγραμμάτων που μνημονεύουν γυναίκες.

Η περίπτωση άλλοτε αποδίδεται με ένα επιρρηματικό κατηγορούμενο που αποδίδεται στη θανούσα και αναφέρεται στη χρονική στιγμή κατά την οποία επέρχεται ο θάνατος, όπως τα επίθετα *ἀρτιτόκος* και *ἀγχιτόκος*. *Ἀρτιτόκος* πεθαίνει μια μητέρα μαζί με τα δυο παιδιά της, το πρώτο ενός έτους και το δεύτερο νεογέννητο, σύμφωνα με επίγραμμα (GV 793) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Μεγαλόπολη, ενώ η πρόταξη της λέξης *ἀγχιτόκον* σε σύντομο επίγραμμα (GV 824=SGO 4, 20/15/03) του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Σιδώνα αρκεί για να δικαιολογήσει τη γενική συγκίνηση που προκαλεί ο χαμός της Σατύρας.

*ἀγχιτόκον Σατύραν Αΐδας λάχε · Σιδονία δέ
κρύψε κόνις, πάτρα δ' ἐστονάχησε Τύρος.*

Άλλα επιγράμματα κάνουν νύξη στις συνέπειες που έχει ο πρόωρος θάνατος της γυναίκας για τον σύζυγο και τα ορφανά παιδιά που αφήνει πίσω της. Μοιραίος στάθηκε ο τοκετός για τη γλυκιά Κρατίστα σε επίγραμμα (GV 548) από τον Κεραμεικό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Ο τελευταίος στίχος σκιαγραφεί με συντομία τη δεινή κατάσταση των εναπομεινάντων.

*παῖδά μοι ἰφθίμαν Δαμαινέτου ἄδε Κρατίσταν,
Ἀρχεμάχου δὲ φίλαν εὐνιν, ἔδεκτο κόνις ·
ἅ ποθ' ὑπ' ὠδίνων στονόεντι κατέφθιτο πότμωι,*

4 *ὄρφανὸν ἐμ μεγάροις παῖδα λιποῦσα πόσει.*

Ένας τοκετός με θλιβερή έκβαση χωρίζει στα δύο την οικογένεια της Λουκίλλης σύμφωνα με επίγραμμα (GV 377) από το Μπορντώ του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.

³⁴³ Τα επιγράμματα που κάνουν λόγο για θανάτους στη διάρκεια της εγκυμοσύνης, του τοκετού και της λοχείας είναι τα εξής : GV 377, GV 548, GV 567, GV 638, GV 643, GV 758, GV 793, GV 823, GV 824, GV 837, GV 846, GV 873, GV 878, GV 959, GV 1085, GV 1148, GV 1158, GV 1161, GV 1164, GV 1203, GV 1232, GV 1233, GV 1269, GV 1292, GV 1338, GV 1353, GV 1462, GV 1507, GV 1605, GV 1606, GV 1607, GV 1648, GV 1681, GV 1842, GV 1858, GV 1871, GV 1873, GV 1904, GV 2031, GG 194, SEG XXXVII 908, SEG XXVIII 956, SEG XL 563, SEG XLV 641, SEG XLVI 1571, SEG L 1361, SEG LII 1453, SGO 3, 14/05/01, SGO 3, 16/34/28, SGO 3, 16/43/04.

λείψανα Λουκίλλης διδυμοτόκου | ἐνθάδε κείτε · |

ἧς μεμέριστο βρέφη, ζῶν πατρί, θά|τερον αὐτῆ.

Επίγραμμα (GV 1607) του 3^{ου}/2^{ου} αιώνα π.Χ. από την *Παλατινή Ανθολογία* αναφέρει πως το παιδί της θανούσης μένει πίσω μαζί με τον πατέρα. Τρία παιδιά αφήνει ορφανά η Αμμωνία σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1873) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Ηρακλεόπολη της Αιγύπτου. Η Κύριλλα αφήνει τον σύζυγο και τα παιδιά της σε πολύ μικρή ηλικία ορφανά, όπως αναφέρεται σε επίγραμμα (GV 638= SGO 2, 10/02/22) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Καισάρεια Αδριανουπόλη της Παφλαγονίας. Μια νιόπαντρη κοπέλα είκοσι πέντε χρονών αναφερόμενη επίσης σε αυτούς που μένουν πίσω μετά τον θάνατό της, μνημονεύει τον σύζυγο, το νήπιο παιδί της, τη μητέρα και τα αδέρφια της σε επίγραμμα (GV 1904) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ από τη Μινώα Αμοργού.

Άλλα επιγράμματα εστιάζουν στο θέμα των ωδινών που συνοδεύουν τον τοκετό. Στα ιατρικά κείμενα οι πόνοι της γέννας δηλώνονται με τις λέξεις *πόννοι* και *ώδινες*. Στην πρώτη περίπτωση ο όρος αναφέρεται στους πόνους ως απαραίτητο τμήμα μιας διαδικασίας που πρέπει και μπορεί να είναι ανεκτό, ενώ ο δεύτερος όρος αναφέρεται σε πόνους υπερβολικούς που απαιτούν ιδιαίτερη προσοχή.³⁴⁴ Στα επιγράμματα απαντά μόνο ο δεύτερος όρος. Δεν ήταν ανάλαφρες οι ωδίνες που πήγαν να συναντήσουν το παιδί της Αγαθοκλείας, καθώς ερχόταν προς το φως, αναφέρει επίγραμμα (GV 1353) του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αλεξάνδρεια.

πάτρην Ηράκλειαν, ὀδοιπόροι, | ἦν τις ἴκηται,

εἶπεῖν · ὠδίνες παῖ|δα Πολυκράτεος

ἦγαγον εἰς Αἶδην Αγαθόκλεαν · οὐ γὰρ ἐλα|φραῖ

4 ἦντησαν τέκνου | πρὸς φάος ἐρχομένου..

Αισθητή είναι η αντίθεση ανάμεσα στο ελαφρύ χῶμα που σκεπάζει την Πώλλα και τον φόρτο των ωδινών, στον πρώτο και δεύτερο στίχο επιγράμματος (GV 567) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από το Άργος, που μνημονεύει την τριαντάχρονη γυναίκα.

[κ]ούφη [γ]αῖα κέκ[ε]υ|θε τρι[α|κο]στῶ λυκάβαντι

ὠμὸ[ν | ἔτ'] ὠδινῶν φόρτον ἀει|[ρο]μένην

Πώλλαν καλ|[λε]ίπουσαν ἀπεχθέα | [δάκ]ρυα μητρί,

³⁴⁴ King 1998, 126.

4 μητέρα | [τῆ]ν μήπω πικρὸς | [ἔ]μαρψ' Αἰδης.

Τον ίδιο ενεργό και ολέθριο ρόλο παίζουν η Μοίρα και οι ωδίνες και σε επίγραμμα (GV 959) από τις Θεσπιές του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. που μνημονεύει τη δεκαοχτάχρονη Λύκα.

χαῖρε, Λύκα, | ὀκτῶ καὶ δέκ' ἐτῶν.

νηδὺς καὶ δαίμων με | διώλεσαν ἀγχιτόκοισιν |

ὠδεισιν βρέφους πρῶτον ἐφειμένην · |

4 κείμαι δ' ὠκυμόρος | δυστερπέει τῆδ' ἐνὶ πέτρῃ, |

ἀνέρα καὶ ζωὴν οὐκετ' ἔχουσα Λύκα.

Διάφορα επίθετα προσδιορίζουν τους πόνους που συνοδεύουν τη γέννα. Οι ωδίνες σε περιπτώσεις τοκετών με θλιβερή έκβαση χαρακτηρίζονται *κακές* (GV 1349) (*κακάς ὠδίνας ἔχουσα*), *πικρές* (GV 873, SEG XLVI 1571) και *ὠμοτόκοι* (GV 1873). *Φοίνιος* (=αιμοσταγής) ὠδὶς λέγεται πως ἄρπαξε από τη ζωή τη μητέρα τριῶν παιδιῶν σε επίγραμμα (GV 1158) του 1ου αιώνα π.Χ. από την Κω. Τέλος, με τη λέξη ωδίνες «παίζει» ο ποιητής ενός επιγράμματος (GV 1681) από τη Μύκονο του 2^{ου}/1^{ου} αιώνα π. Χ.: *μήτηρ δ' ἐξ ὠδίνος ἀποφθιμένην σε καλύπτει, ἢ πρὶν ἀπ' ὠδίνων τὸ γλυκὺ δοῦσα φάος* (Νεκρή απ' τις ωδίνες σε σκεπάζει, η μητέρα που με τις ωδίνες της σου ἔδωσε το φως).

Επιγράμματα που μνημονεύουν γυναίκες που βρήκαν τον θάνατο στην προσπάθειά τους να γίνουν μητέρες κάνουν λόγο και για τη θεά που η παράδοση συνέδεσε με τον τοκετό. Σε συνέργεια της Μοίρας και της Ειλείθειας αποδίδεται ο θάνατος της νεαρῆς Ηραΐδος λίγο πριν τον τοκετό σε επίγραμμα (GV 846= SGO 1, 05/01/39) από τη Σμύρνη του 1^{ου} αιώνα π.Χ.

[Μοῖρ]α καὶ Εἰλείθια καὶ ὠδι|[ν]ες τὸ περισσόν |

Μοισάων μελέδημ' ἄ|γαγον εἰς Αἶδαν, |

γαστρὸς ἀποσαμέναν | μόρον ἔγκυον · ἄ δὲ νεα|νίς |

4 Ηραῖς ἐντεύκτωι τῶι|δ' ὑπένεστι τάφω.

Αναφορά στην Ειλείθια, την οποία επικαλούνται οι ἔγκυες γυναίκες για βοήθεια, γίνεται και στα επιγράμματα GV 1085, GV 1148 και GV 1507. Η δράση της ὁμως και στις τρεις περιπτώσεις είναι εχθρική προς την επίτοκο. Στην πρώτη (GV 1085) ρίχνει το πικρό της βέλος στη Βρισηίδα από την Αλεξάνδρεια, στη δεύτερη (GV 1148)

χαρακτηρίζεται *πολύστονος* και είναι εκείνη που αίρει την εύνοια της από μια γυναίκα που, όπως η ίδια λέει στο επίγραμμα από τη Σμύρνη του 2^{ου} αιώνα π.Χ., παντρεύτηκε δύο φορές και απέκτησε και από τους δύο συζύγους πέντε παιδιά. *Δυσήκοος* στις προσευχές της Στρατονίκης αποδεικνύεται η Ειλείθια και στο τρίτο επίγραμμα (GV 1507) από την Αλεξάνδρεια του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

Η συνδρομή των θεών και της τύχης ήταν απαραίτητη για την αίσια έκβαση του τοκετού. Τη δυσμένεια των θεών συνάντησε η Ευήθη που πεθαίνει *άρτιτόκος*, όπως μας πληροφορεί επίγραμμα (GV 1605) του 3^{ου} αιώνα π. Χ. από την *Παλατινή Ανθολογία*.

*Ευήθη Γρύτωνος ἐπ' οὐκ ἀγαθαῖς ἐλοχεύθη
κλήδοσιν · οὐ γὰρ ἂν ᾧδ' ᾠλετο δαιμονίη
άρτιτόκος · τὰ δὲ πολλά, κατήλυθε καὶ βρέφος Αἰδην*

4 *σὺν κείνῃ, δεκάτην δ' οὐκ ὑπερῆρεν ἔω.*

Την οριακή κατάσταση της επίτοκης που βρίσκεται στο μεταίχμιο ζωής και θανάτου αποδίδει επίγραμμα (GV 1269= SGO 1, 03/07/18) από τη Ερυθρές του 1^{ου} αιώνα μ.Χ.: το πεπρωμένο μου η μαία και η Μοίρα ύφαιναν, ή ζωή θα μου ᾽διναν με τοκετό καλό ή θάνατο, διαβάζουμε στους τελευταίους στίχους.

*(...) ἔν δ' ἤμαρ καὶ μαῖα κόρη κ[α]ῖ Μοῖ[ρα τέτοκτο],
ἣ παρέχον βιοτὰν εὔτοκον ἣ θ[άνατον].*

Χαρακτηριστική είναι η αναφορά που γίνεται στον ρόλο της μαίας.³⁴⁵ Είναι βέβαιο πως στις περισσότερες περιπτώσεις αυτή είχε τον πρώτο λόγο στον τοκετό. Η εκπαίδευσή της ήταν πρακτική και μπορούσε ως θεματοφύλακας μιας παράδοσης, συχνά οικογενειακής, να παρέχει στις πελάτισσές της κάθε είδους συμβουλές που να αφορούν όλα τα στάδια της αναπαραγωγικής διαδικασίας, από τη σύλληψη ως τον θηλασμό.³⁴⁶ Χορηγούσε φάρμακα για την αντιμετώπιση της στειρότητας, αντισυλληπτικά ή αμβλωτικά, προετοιμάζε τις εγκύους ψυχολογικά και σωματικά για τις δυσκολίες του τοκετού, φρόντιζε για τη συγκέντρωση των απαραίτητων υλικών και εργαλείων για τη γέννα, παρείχε τις πρώτες φροντίδες στο νεογέννητο και

³⁴⁵ Η λέξη μαία χρησιμοποιείται εδώ ως σύμβολο της γέννησης πλάι στη λέξη Μοίρα που συμβολίζει τον θάνατο. Laes 2011, 155

³⁴⁶ Την ανάγκη της θεωρητικής κατάρτισης των μαιών επισημαίνει ο Σωρανός, ο οποίος συνιστά να είναι εγγράμματες ώστε να μπορούν να μελετούν τις σχετικές ιατρικές πραγματείες, (Σωρανός,

χρήσιμες συμβουλές για τον θηλασμό. Υποθέτουμε πως μόνο στις περιπτώσεις που παρουσιάζονταν επιπλοκές κρινόταν ως απαραίτητη η παρουσία του γιατρού. Και σε αυτές τις περιπτώσεις όμως η μαία καλείται συχνά να περιγράψει την κατάσταση της ασθενούς και να συνεργαστεί με τον γιατρό για τη θεραπεία.³⁴⁷ Εντοπίζουμε βέβαια και γυναίκες γιατρούς, τίτλος που προσδίδει αναμφισβήτητα κύρος στην τέχνη τους.³⁴⁸

Πάντως, πίσω από το αυξανόμενο ενδιαφέρον των γιατρών για γυναικολογικά θέματα, που καθίσταται φανερό και από τον χώρο που αυτά καταλαμβάνουν στις πραγματείες της ιπποκρατικής συλλογής και από τη συχνότερη παρουσία του γιατρού στην εγκυμοσύνη, τον τοκετό και τη λοχεία, οι ιστορικοί διείδαν την πρόθεση της πολιτείας και της οικογένειας να ασκήσει αποτελεσματικότερο έλεγχο στην αναπαραγωγική συμπεριφορά των γυναικών και ευρύτερα στο γυναικείο σώμα.³⁴⁹ Παραδοσιακά η μαία αντιμετωπιζόταν με περισσότερη καχυποψία, καθώς θεωρούνταν δεδομένη η αλληλεγγύη και η συνεργασία μεταξύ των γυναικών, η οποία τους εξασφάλιζε και κάποια αυτονομία σε θέματα σχετικά με την αναπαραγωγή.

Όσον αφορά στην ηλικία της θανάτωσης, συχνές είναι οι περιπτώσεις γυναικών που πεθαίνουν σε νεαρή ηλικία, στον πρώτο τοκετό.³⁵⁰ Εντάσσονται και

Γυναικεία 1,3).

³⁴⁷ Στο *Περί γυναικείων παθήσεων* I,68 ο γιατρός δίνει οδηγίες για την απομάκρυνση ενός νεκρού εμβρύου και απευθυνόμενος στην *ιατρεύουσαν* την καλεί να ανοίξει απαλά το στόμιο της μήτρας και να τραβήξει έξω τον ομφάλιο λώρο μαζί με το βρέφος. Στο κεφάλαιο 46 του ίδιου έργου υπάρχει αναφορά σε κάποια γυναίκα που κόβει τον ομφάλιο λώρο, ενώ στο κεφάλαιο 34 ο γιατρός αποτρέπει την αναγνώστρια από το να μιμείται τους γιατρούς σε περιπτώσεις τραυματισμού της μήτρας. Οι παραπάνω περιπτώσεις αναφέρονται από τη Demand 1994, 66

³⁴⁸ Η πρωιμότερη αναφορά εντοπίζεται στο επίγραμμα της Φανοστράτης (*GV* 342) του 4^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αττική. Λόγος γι' αυτό γίνεται στο 3^ο κεφάλαιο όπου εξετάζονται οι επαγγελματικές ιδιότητες των γυναικών που μνημονεύονται. Χαρακτηριστική είναι επίσης η επαγγελματική ιδιότητα *ιατρομαία* που συναντάται σε δύο περιπτώσεις σε επιτύμβια λατινικά. Βλ. σχετικά Gourevitch 1984, 224. Laes 2011, 154-162 με παρουσίαση της σχετικής βιβλιογραφίας.

³⁴⁹ Η N. Demand υποστηρίζει πως «η είσοδος της επίσημης ιατρικής στο πεδίο του τοκετού συνιστά ορόσημο στην ιστορία των γυναικών» και διακρίνει την πρόθεση ελέγχου της αναπαραγωγικής συμπεριφοράς των γυναικών από τα πρώτα στάδια διαμόρφωσης της Ιατρικής επιστήμης από τον Ιπποκράτη και τους μαθητές του. Demand 1994, 69-70

³⁵⁰ *GV* 643, *GV* 873, *GV* 878, *GV* 1292, *GV* 1462, *GV* 1606, *GV* 1607, *GV* 1842, *GV* 2031, *SEG* XLV 641, *SEG* XXVIII 956

αυτές στις περιπτώσεις ματαίωσης και διάψευσης μιας προσδοκίας, όπως είδαμε προηγουμένως, εκείνης της μητρότητας αυτή τη φορά. Κυρίαρχη είναι και εδώ η αίσθηση ότι η ζωή δεν ολοκληρώνει τον κύκλο της και ότι η θανούσα καθλώνεται σε μια κατάσταση ασαφή και μετέωρη. *Ούτε γυνή πάμπαν κεκλημένη ούτε τι κούρη*, μας λέει επίγραμμα (GV 1462) από τη Λάρισα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. για τη νεαρή Πωτάλα, που πεθαίνει *ἐγ γαστρὸς κυμοτόκοις ὀδύναις*.

Την τραγική μοίρα μιας νιόπαντρης κοπέλας που βρήκε τον θάνατο την ώρα που έφερνε στο φως το πρώτο της παιδί σκιαγραφεί επίγραμμα (GV 873) από την Αττική του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Η επανάληψη της λέξης μητέρα- *μητέρα, μητέρι-* στον τελευταίο στίχο τονίζει ακριβώς τη ματαίωση της προσδοκίας της μητρότητας.

*[αίε]ι τῆιδ' ἐπ' ἴσον σπείσω δάκρυ | μήτε θανούση |
μητέρι μήτ' αὐτῆι μητέρα | ὀδυραμένηι.*

Για λίγες στιγμές χάρηκε τη μητρότητα η νεαρή Πολυξένη σε επίγραμμα (GV 1292) του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από την *Παλατινή Ανθολογία*. Κοινή είναι η μοίρα του νεογέννητου και της μητέρας.

*Ἀρχέλεώ με δάμαρτα Πολυξείνην, Θεοδέκτου
παῖδα καὶ αἰνοπαθοῦς ἔννεπε Δημαρέτης,
ὄσσον ἐπ' ὠδίσιν καὶ μητέρα· παῖδα δὲ δαίμων
4 ἔφθασεν οὐδ' αὐτῶν εἴκοσιν ἡελίων.
ὀκτωκαιδεκέτις δ' αὐτῆ θάνον, ἄρτι τεκοῦσα,
ἄρτι δὲ καὶ νύμφη, πάντ' ὀλιγοχρόνιος.*

Παρόμοιο είναι και το παράπονο - *μήτηρ δ' ἦν πρὸς μικρόν* - που εκφράζεται σε επίγραμμα (GV 1842) από την Αίγυπτο του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. Το επίγραμμα αναπτύσσεται με τη μορφή συνομιλίας ανάμεσα στον περαστικό και το μνημείο. Μαθαίνουμε πως η Ηρωίς σε ηλικία δεκαοχτώ ετών πεθαίνει στον πρώτο τοκετό και το άτυχο βρέφος της την ακολουθεί στον θάνατο.

Ο τοκετός και κάποια επιλόχεια ασθένεια έφεραν στο μνήμα μια γυναίκα που γεννούσε για δεύτερη φορά. Την απουσία της αισθητοποιεί η ωραία εικόνα με το αδράχτι και τη σαΐτα που αποτελούν τα κατεξοχήν σύμβολα της γυναικείας δραστηριότητας. Το επίγραμμα (GV 758) της εικοσάχρονης Πλαύτας προέρχεται από την Κυρήνη και χρονολογείται τον 2^ο/1^ο αιώνα π.Χ.

τὴν διτόκον μονόπαιδα θε|ῆις ἰκέλην ὄδε Πλαύταν
νοῦ|σσοι καὶ τοκετῶι τύμβος | ἔχει φθιμένην ·
ἀκλέα δ' ἐν | σκοτίῃ πηνίσματα καὶ λά|λος αὐτως

4 κερκίς ὀ|μοῦ πινυτῆι κείται ἐπ' ἠ|λεκάτη (...)

Μια ἄλλη ομάδα επιγραμμάτων μνημονεύει γυναίκες που χάθηκαν κατά τον τρίτο ἢ τέταρτο τοκετό. Εἶναι ιδιαίτερα εκτενὴ και λεπτομερῶς αναφέρονται στις περιπέτειες της μητρότητας. Πολλές βιογραφικές πληροφορίες που αφοροῦν στην ευγενὴ καταγωγή της θανούσης μας δίνει στους πρώτους στίχους ἐπίγραμμα (GV 1158) ἀπὸ την Κω του 1^{ου} αἰῶνα π.Χ. Στη συνέχεια αναφέρει πως η Λυκουργίς γέννησε σε νεαρή ηλικία μια κορούλα και αργότερα απέκτησε ἕνα γιο και μια ἀκόμη θυγατέρα. Ο τέταρτος τοκετός ἀπέβη μοιραῖος. Το ἐπίγραμμα κλείνει με αναφορά στις χαρές της μητρότητας που ματαιώνονται. Παραθέτουμε το τμήμα του επιγράμματος που ἀφορὰ στους τοκετούς.

(...)[πρώτ]α μὲν γὰρ ἐμᾶς Καλλιστράτῃ εἰς ἐρατὸν φῶς

[ἤλ]υθ' ἀπ' ὠδῖνος κουριδίσιόιο λέχευς ·

[τὰν δ]ὲ μὲτ' ἄρσην μοι κλυτόπαις γένεθ' υἱὸς ἀμύμων

12 [Δει]ογένης, ἀμοῦ πατρὸς ἔχων ὄνομα ·

[τῶι δ]ὲ ἔπι μοι χαρίεσσα ποθεινὰ γείνατο κούρα

[Κλ]ηναγορίς, μελάθροις κάλ' ἀτιταλλομένα ·

[εἴτ]ά με νηδύος εἶλε τετάρτα φοίνιος ὠδῖς,

16 [ἤμ]ατι δὲ τριτάτωι τὸ γλυκὺ φῶς ἔλιπον· (...)

Στο ἴδιο πνεῦμα κινεῖται και ἐπίγραμμα (GV 1161) ἀπὸ την Τόμι της Θράκης του 1^{ου}/2^{ου} αἰῶνα μ.Χ. Η αριστοκρατικὴς καταγωγὴς Καικιλία μαθαίνουμε πως παντρεύτηκε σε ηλικία δεκατριῶν χρονῶν και μέχρι τα τριάντα της εἶχε γεννήσει τρία παιδιά, ἐνῶ ο τέταρτος τοκετός εἶχε ατυχή κατάληξη για την ἴδια και το βρέφος.

(...)⁴ εἴτ' ἐγάμησα αὐτὸν καὶ οἱ τέκνα | τρεῖα ἐκύησα,

υἱὸν ἀπὸ πρώτης, | θύγατρας δύο δῖγμα τύπων μου · |

εἴτ' ἔτεκον τὸ τέταρτον ἐγώ · | ὡς μὴ ὠφέλλα τεκέσθαι · |

8 θνήσκει γὰρ τὸ βρ<έ>φος πρώτων | καὶ γὰρ μετὰ μικρόν· (...)

Στις περιπέτειες που ἐπεφύλαξε η μητρότητα σε μια γυναίκα, που ἦταν δούλη, ἀναφέρεται και ἐπίγραμμα ἀπὸ την Ρώμη (GV 1164) του 2^{ου}/3^{ου} αἰῶνα μ.Χ. Ὅπως

αφηγείται ο σύζυγός της, η νεαρή γυναίκα, αφού απέκτησε δύο γιους πεθαίνει έντεκα μέρες μετά τον τρίτο τοκετό, από τον οποίο γεννήθηκε κορίτσι.

(...) ζωοὺς τρεῖς ἐκύησε γόνους · μήτηρ ἐγεννήθη
δισσῶν ἀρρενικῶν, τὸ δὲ θῆλυ τρίτον κατιδοῦσα
ἡοῦς ἐνδεκάτης ἔλιπε ψυχὴν ἀμερίμνωσ. (...)

Όσο ενδιαφέρουσες όμως κι αν είναι οι μαρτυρίες αυτές, δεν μπορούν να μας οδηγήσουν σε ασφαλή υπολογισμό της μητρικής θνησιμότητας. Πρόσφατες έρευνες για περιόδους καλύτερα τεκμηριωμένες αποδεικνύουν ότι ο δείκτης της μητρικής θνησιμότητας δεν πρέπει να ήταν σε ιστορικούς πληθυσμούς ποτέ τόσο υψηλός όσο παλαιότερα πιστεύαμε. Για παράδειγμα στη Βρετανία, στις αρχές των νεότερων χρόνων, οι πιθανότητες να πεθάνει μια γυναίκα κατά τον τοκετό κυμαίνονταν στο 6-7%. Ο δείκτης μητρικής θνησιμότητας στην αρχαία Ελλάδα δεν πρέπει να ξεπερνούσε αυτό το επίπεδο.³⁵¹

Συνεπώς η αυξημένη γυναικεία θνησιμότητα κατά την αναπαραγωγική περίοδο δεν θα πρέπει να αποδοθεί πρωτίστως στη μητρική θνησιμότητα. Όπως έδειξαν πρόσφατες έρευνες, η υψηλή γυναικεία θνησιμότητα σχετίζεται περισσότερο με τον αυξημένο αριθμό των κήσεων που έχει μια γυναίκα, ιδιαίτερα σε γοργά αυξανόμενους πληθυσμούς. Το φαινόμενο οφείλεται στο γεγονός ότι η άμυνα του γυναικείου οργανισμού απέναντι στις ασθένειες εξασθενεί κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης, ιδιαίτερα κατά το τελευταίο τρίμηνο, για να ενισχυθεί η άμυνα του εμβρύου. Με άλλα λόγια, κάθε ασθένεια που προσβάλλει μια έγκυο γυναίκα βρίσκει προσφορότερο έδαφος για να εξελιχθεί απ' ότι σε μια άλλη γυναίκα, ακόμη κι αν η ασθένεια δεν έχει σχέση με την εγκυμοσύνη. Έτσι σε έναν πληθυσμό με μεγάλη γεννητικότητα, το ανοσολογικό σύστημα της μέσης γυναίκας είναι εξασθενημένο για πολλά χρόνια δίνοντας την ευκαιρία σε όλες τις ασθένειες (συμπεριλαμβανομένων της ελονοσίας, της φυματίωσης, της ευλογιάς, της γρίπης, της πανώλης και του καρκίνου του μαστού) την ευκαιρία να χτυπήσουν.³⁵² Για παράδειγμα, αν δεχτούμε πως η επιδημία που έπληξε την Αθήνα το 430 π.Χ ήταν επιδημία ευλογιάς –όπως υποστηρίζει ο Sallares- αντιλαμβανόμαστε ότι στις ομάδες υψηλού κινδύνου περιλαμβάνονταν πρώτες από όλους οι έγκυες γυναίκες. Ακόμα κι αν η εγκυμονούσα

³⁵¹ Sallares 1991, 131

³⁵² Sallares 1991, 131.

που προσβλήθηκε από τη συγκεκριμένη ασθένεια καταφέρει να επιζήσει, η αποβολή του εμβρύου είναι πολύ πιθανή συνέπεια. Το 75% των περιπτώσεων εγκυμοσύνης που έρχονται σε επαφή με την ευλογία κατά τις πρώτες εβδομάδες της κύησης και το 60% των υπολοίπων καταλήγουν σε αποβολή.³⁵³ Ο Προκόπιος επίσης αναφέρει ότι η πανώλη κατά τη μεγάλη επιδημία του 6^{ου} αιώνα στην Κωνσταντινούπολη απέβαινε σχεδόν πάντα μοιραία για τις εγκύους.³⁵⁴ Και οι ιπποκρατικοί συγγραφείς έχουν επίγνωση των σοβαρών συνεπειών που έχουν ασθένειες όπως η *φθίσις*, ο *καῦσος*, η *φρενίτις*, όταν προσβάλλουν γυναίκες που κυοφορούν.³⁵⁵

Συνεπώς, η εξαιρετική γυναικεία θνησιμότητα που εμφανίζουν οι πληθυσμοί με υψηλή γεννητικότητα κατά την αναπαραγωγική ηλικία οφείλεται πρωτίστως στην εξασθένιση των μηχανισμών άμυνας του οργανισμού. Γι' αυτό η μείωση της γεννητικότητας στις ανεπτυγμένες χώρες επέφερε και μείωση της γυναικείας θνησιμότητας.³⁵⁶ Ο Αριστοτέλης αποτελεί τη μοναδική πηγή που σχολιάζει τη διαφοροποιημένη κατά φύλο θνησιμότητα και παρατηρεί ότι οι γυναίκες που είχαν πολλές εγκυμοσύνες είναι αυτές που ζουν και λιγότερο.³⁵⁷ Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, πως εκτός από την επανειλημμένη έκθεση στους κινδύνους που η εγκυμοσύνη και ο τοκετός έκρυβαν- υπολογίζεται πως μια γυναίκα κατά μέσο όρο γεννούσε έξι παιδιά³⁵⁸- οι γυναίκες της εποχής με το ήδη, λόγω ελλιπούς

³⁵³ Sallares 1991, 259.

³⁵⁴ Sallares 1991, 131.

³⁵⁵ Ιπποκράτης, *Περί γυναικείων παθήσεων* 1,3.

³⁵⁶ Sallares 1991, 131-32. Demand 1994, 81.

³⁵⁷ Αριστοτέλης, *Περί τὰ ζῶα ἱστορία*, 582a 21-24, 583b 26-28.

³⁵⁸ Ο L. Angel στηριζόμενος στη μελέτη σκελετικών καταλοίπων υποστήριξε πως οι γυναίκες της κλασικής εποχής είχαν 4, 5 εγκυμοσύνες. Όπως έχουμε ήδη δει όμως οι εκτιμήσεις του προκύπτουν από ένα πολύ μικρό δείγμα και επιπλέον είναι επισφαλείς. Ο Corvisier αργότερα υποστήριξε πως λαμβάνοντας υπόψη τους δείκτες βρεφικής θνησιμότητας και στειρότητας, μια γυναίκα θα έπρεπε να γεννά περίπου πέντε ή έξι παιδιά, για να μπορεί να αναπληρωθεί ο πληθυσμός. Αν τώρα λάβουμε υπόψη ότι το μέγεθος του πληθυσμού κατά την κλασική περίοδο στην Αθήνα γνώρισε σημαντική αύξηση, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως οι Αθηναίες της εποχής θα έπρεπε να γεννούν κατά μέσο όρο περισσότερα από έξι παιδιά. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και ο Sallares μελετώντας τις αναφορές που Αττικοί ρήτορες κάνουν σε οικογένειες της εποχής τους. Εντοπίζει δεκατρείς μητέρες που έχουν συνολικά είκοσι εννέα γιους και είκοσι έξι κόρες. Κατά μέσο όρο αντιστοιχούν 4,23 ζώντα τέκνα στην καθεμία. Sallares 1991, 135-36. Ο A. Bresson, (ελλ. εκδ. 2008, 81) υποστηρίζει πως αν αποκλείσουμε την λήψη μέτρων αντισύλληψης και την περίπτωση απουσίας του συζύγου, σε μια γυναίκα μπορεί να αντιστοιχούσαν και 10 ή 11 τοκετοί.

διατροφής,³⁵⁹ εξασθενημένο ανοσοποιητικό σύστημα γίνονταν εύκολα θύματα κάθε επιδημίας που ενέσχυε στην περιοχή τους και έδιναν άνιση εκ των προτέρων μάχη με κάθε ασθένεια με την οποία έρχονταν αντιμέτωπες κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Γι' αυτό και η θνησιμότητα αυξανόταν δραματικά ανάμεσα στις γυναίκες μετά τον τρίτο τοκετό.³⁶⁰ Και ο A. Burn σημειώνει πως η υψηλή θνησιμότητα κατά την

³⁵⁹ Η διατροφή είναι από τους σημαντικότερους παράγοντες που επηρεάζουν τα επίπεδα θνησιμότητας. Η αύξηση του μέσου όρου ζωής που παρατηρήθηκε την κλασική εποχή στην Αθήνα, όπως είδαμε προηγουμένως, οφείλεται κατά πολύ στη βελτίωση που σημειώθηκε στη διατροφή. Σε αυτό συνέβαλαν η καλύτερη ποιότητα των σιτηρών, η εισαγωγή του αυγού στο καθημερινό διαιτολόγιο ως πρόσθετης πηγής πρωτεϊνών, η μεγαλύτερη ποσότητα διαθέσιμου κρέατος (λόγω της αύξησης των κοπαδιών), το αυξανόμενο εμπόριο τροφίμων, ιδιαίτερα του ελαιόλαδου, του κρασιού και των σιτηρών που εισάγονται από τον Εύξεινο Πόντο και τη Βόρεια Αφρική. Οι αλλαγές στο διαιτολόγιο επηρεάζουν δραστηρότερα τη μακροβιότητα των γυναικών, καθώς η αναιμία και η έλλειψη σιδήρου είναι παράγοντες που σχετίζονται ιδιαίτερα με τα υψηλότερα επίπεδα της γυναικείας θνησιμότητας. Είναι γενικώς αποδεκτό πως η μητρική και ευρύτερα η γυναικεία θνησιμότητα μειώνεται καθώς αυξάνεται το σίδηρο στη διατροφή. Σύμφωνα με τους V. Boullough και C. Campell η αύξηση της διάρκειας ζωής των γυναικών κατά τον ύστερο Μεσαίωνα οφείλεται στην εισαγωγή περισσότερων πηγών πρωτεϊνών στο καθημερινό διαιτολόγιο, όπως κρασί, τυρί, γιαούρτι, και λαχανικά (μπιζέλια, φασολάκια, όσπρια), αλλά κυρίως στη μεγαλύτερη πρόσληψη σιδήρου από τροφές όπως κρέας, όσπρια και λαχανικά. Ενώ και τα δύο φύλα ευεργετούνται εξίσου από μια διατροφή πλούσια σε πρωτεΐνες, η μεγαλύτερη απορρόφηση σιδήρου έχει διαφορετική βαρύτητα για τα δύο φύλα και μπορεί να ερμηνεύσει την αύξηση του μέσου όρου ζωής των γυναικών κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Οι γυναίκες σε όλη την αναπαραγωγική τους ηλικία χρειάζονται καθημερινά διπλάσια ή και τριπλάσια ποσότητα σιδήρου από τους άνδρες. Η αναγκαία ποσότητα αυξάνεται ακόμη περισσότερο κατά την περίοδο της εγκυμοσύνης και του θηλασμού. Παρόλο που η αναιμία αποτελεί σπάνια τη βασική αιτία θανάτου, αυξάνει ωστόσο τον κίνδυνο από άλλες κρίσεις, καθώς μειώνει σημαντικά την ικανότητα του αίματος να μεταφέρει οξυγόνο. Έτσι κάθε περαιτέρω μείωση, λόγω αιμορραγίας κατά τη διάρκεια, λόγω χάρη, του τοκετού ή μιας αποβολής, μπορεί να αποβεί μοιραία. Δυσχερέστερη καθίσταται επίσης, λόγω της αναιμίας, η αντιμετώπιση ασθενειών όπως η πνευμονία, η βρογχίτιδα, και το εμφύσημα, καθώς και των κάθε είδους καρδιακών επεισοδίων. Βλ. Boullough & Campell 1980, 325

³⁶⁰ Αν η μητρότητα έκρυβε τόσους κινδύνους για τις γυναίκες, θα ήταν λάθος να υποθέσουμε πως για τους αρχαίους, οι άτεκνες ήταν απαλλαγμένες από προβλήματα υγείας. Η γυναικεία μήτρα, ενεργή ή ανενεργή, αποτελούσε σε κάθε περίπτωση πηγή αναστάτωσης για τον οργανισμό. Η μήτρα από την εποχή του Ιπποκράτη τουλάχιστον θεωρούνταν ως ον αυτόνομο που είχε την ικανότητα να μετακινείται σε όλο το σώμα (Ιπποκράτης, *Περί γυναικείων παθήσεων*, 1, 7). Τις περιπλανήσεις αυτές οι ιπποκρατικοί απέδιδαν στην ξηρότητα που ωθούσε τη μήτρα στην αναζήτηση υγρασίας και σε αυτές οφείλονταν τα φαινόμενα υστερίας που εκδήλωναν οι γυναίκες. Τέτοιες κρίσεις απειλούσαν

αναπαραγωγική ηλικία οφείλεται λιγότερο στους θανάτους κατά τη διάρκεια του τοκετού και περισσότερο στη γενική φυσική εξάντληση, τη νευρική κατάρρευση και σε άλλες ασθένειες που προκαλεί σε μια γυναίκα η ανατροφή των παιδιών, ιδιαίτερα όταν την επωμίζεται σε πολύ νεαρή ηλικία.³⁶¹

Για να επιστρέψουμε ωστόσο στα επιγράμματα, πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε το γεγονός ότι η αιτία θανάτου, που ο επιγραμματοποιός δεν αισθάνεται την ανάγκη να διευκρινίσει σε άλλες περιπτώσεις, αναφέρεται συνήθως ρητά σε περιπτώσεις θανάτου κατά την εγκυμοσύνη και τον τοκετό ή την ύπαρξη μιας σειράς επιτύμβιων μνημείων από την Αττική που απεικονίζουν επίτοκες γυναίκες;³⁶²

Ο αριθμός των σχετικών επιγραμμάτων και η έμφαση που δίδεται στη συγκεκριμένη αιτία θανάτου μας οδηγούν στη γενική διαπίστωση ότι ο θάνατος μιας γυναίκας στον τοκετό αποτελούσε θέμα που παρουσίαζε γενικότερο ενδιαφέρον από το στενό ιδιωτικό. Η διατήρηση της πόλης εξαρτιόταν άλλωστε σε μεγάλο βαθμό από την απόκτηση νομίμων απογόνων και τη διαίωνιση του σώματος των πολιτών. Αυτή είναι και η πολιτική άποψη μιας κατά τα άλλα ιδιωτικής υπόθεσης αλλά και ο λόγος που η αναπαραγωγική συμπεριφορά των γυναικών απαιτούσε τον διαρκή έλεγχο και την καθοδήγηση της πολιτείας. Με άλλα λόγια, ο θάνατος μιας γυναίκας στην επιλόχεια κλίνη δεν διασάλευε μόνο την τάξη στα πλαίσια του οίκου, είχε βαρύνουσες συνέπειες και στη ζωή της πόλης, η οποία λάμβανε μέτρα για να τις

κατά πρώτο λόγο τις χήρες, τις άγαμες και τις στείρες γυναίκες και κατά δεύτερο λόγο τα ανύπαντρα κορίτσια και θεωρούνταν ως επακόλουθο της σεξουαλικής αποχής. Γι' αυτό και η θεραπεία απαιτούσε τη συνουσία και την εγκυμοσύνη. Για την περιγραφή των συμπτωμάτων υστερίας και σχετική βιβλιογραφία βλ. και στο παρόν κεφάλαιο σ. 58-59.

³⁶¹ Burn 1953, 12.

³⁶² Ανάμεσα στα ταφικά μνημεία της αρχαιότητας ξεχωρίζει μια ομάδα επιτύμβιων στηλών του 4ου και 3ου αι. π.Χ. από την Αττική που απεικονίζουν επίτοκες γυναίκες. Η περίπτωση δεν αποδίδεται απολύτως ρεαλιστικά· υποδηλώνεται μάλλον από τον τρόπο με τον οποίο οι πτυχώσεις του ρούχου τονίζουν την περιοχή της κοιλιάς, από την άβολη και αδέξια στάση του γυναικείου σώματος, από την ανακατεμένη κόμη. Η γυναίκα περιστοιχίζεται από μέλη της οικογένειάς της, τα οποία συχνά δεν μπορούν να συγκρατήσουν τον θρήνο τους. Είναι από τις σπάνιες περιπτώσεις που η επιτύμβια γλυπτική αποδίδει με τόση ακρίβεια και αμεσότητα τη στιγμή και την αιτία του θανάτου. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι στις σκηνές αυτές οι γυναίκες έχουν ηρωοποιηθεί με τρόπο ανάλογο εκείνου των ανδρών που πέθαναν στη μάχη. Βλ. Loraux 1981, 37-39 και Vedder 1988, 161-191. Αντίθετη η άποψη που εκθέτει η N. Demand. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρησή της ότι τα μνημεία αυτά

περιορίσει. Ωστόσο δεν νομιμοποιούμε για αυτό να συμπεράνουμε πως ο θάνατος μιας γυναίκας κατά τον τοκετό εκλαμβάνεται ως πράξη εφάμιλλη του θανάτου ενός άνδρα στο πεδίο της μάχης. Χωρίς αμφιβολία προκαλεί συμπάθεια και οίκτο, αλλά στερείται ηρωικού χαρακτήρα.³⁶³ Στις περιπτώσεις του θανάτου κατά τον τοκετό, μια γυναίκα πέφτει την ώρα του καθήκοντος, αλλά από την πράξη της απουσιάζουν η προαίρεση και η απόφαση που προσδίδουν μεγαλείο στη θυσία του πολεμιστή. Με άλλα λόγια, η γυναίκα στην επιλόχεια κλίνη δίνει τον δικό της αγώνα στον οποίο την καλούν η φύση και οι κοινωνικές απαιτήσεις. Η περίπτωση θεωρείται κορυφαία και υψίστης σημασίας για τη ζωή της ίδιας, την οικογένειά της και την πόλη. Γι' αυτό ακριβώς είναι και αξιομνημόνευτη. Δεν παύει ωστόσο η επίτοκη να αποτελεί το πάσχον υποκείμενο, θύμα της μοίρας ή της κακής στιγμής, σε αντίθεση με τον ήρωα που δοξάζεται ως δρών υποκείμενο και προβάλλεται ως το πρότυπο που οι πολίτες θα όφειλαν να ακολουθήσουν. Ο ιδιωτικός χαρακτήρας στην περίπτωση της γυναίκας παραμένει κυρίαρχος· οι πολιτικές προεκτάσεις είναι βαρύνουσας σημασίας αλλά δεν δηλώνονται ποτέ ρητά.

1.2. 3. Ο πρόωρος θάνατος ως έκφραση του θείου φθόνου

Όπως διαπιστώνουμε από τα παραπάνω, τα φυσικά αίτια καταλαμβάνουν μικρή έκταση στον επιτάφιο λόγο και σπανίως αναφέρονται, ακόμη και στις περιπτώσεις πρόωρου θανάτου. Τα φυσικά αίτια λίγα θα είχαν άλλωστε να πουν για να αιτιολογήσουν μια αδικία που πλήττει ευθέως την ουσία της ύπαρξης. Ο πρόωρος θάνατος, ιδιαίτερα, γεννά την ανάγκη μιας θεοδικίας για να ερμηνευτεί.

τιμών κυρίως και αναγνωρίζουν το έργο των μαιών. Demand 1994, 121-140.

³⁶³ Ενδεικτικό των συναισθημάτων που προκαλεί και των σκέψεων που υποβάλλει η πληροφορία ότι μια γυναίκα έχασε τη ζωή της την ώρα του τοκετού είναι το παρακάτω απόσπασμα από επιστολή του Πλινίου του Νεώτερου σε φίλο, στο οποίο αναφέρεται στον θάνατο δύο αδελφών κατά τη γέννα : « Ω! Τι συμφορά επώδυνη και πρόωρη, ο χαμός των δύο αδελφών Ελβιδία, που πέθαναν αμφότερες μετά τη γέννα, αφού έφεραν στον κόσμο και οι δυο τους θυγατέρες! Μου προκαλεί πόνο το γεγονός, συγκρατημένο, ωστόσο, καθώς μου φαίνεται άξιο δακρύων να βλέπω νεαρές γυναίκες, τόσο καλοαναθρεμμένες, στο άνθος της ηλικίας τους να πέφτουν θύματα της γονιμότητάς τους. Θρηνώ για τις κορούλες τους που μόλις ήρθαν στον κόσμο έχασαν τη μητέρα τους. Θρηνώ για τους ευγενικούς συζύγους τους. Τέλος θλίβομαι για τον εαυτό μου τον ίδιο, διότι τρέφω για τον πατέρα τους ακόμη και μετά τον θάνατό του, το αίσθημα μιας αφοσιωμένης φιλίας. (...) Στο εξής, από τα τρία παιδιά που άφησε απόμεινε μονάχα ένα, και ο οίκος του που κάποτε στηριζόταν σε περισσότερους πεσσούς, υποστηρίζεται πια από ένα μόνο στήριγμα.» (Πλίνιος, *Αλληλογραφία*, IV, 21, 1-3)

Παρατηρούμε λοιπόν πως πολύ συχνά ο θάνατος –ιδιαίτερα ο πρόωρος– εκλαμβάνεται ως έκφραση του θείου φθόνου και αποδίδεται σε δυνάμεις μεταφυσικές. Καλύτερα θα λέγαμε, όπως παρατηρεί ο Philippe Arriès, ότι στα επιγράμματα τα όρια μεταξύ φυσικού και μεταφυσικού είναι ασαφή και ρευστά.³⁶⁴ Γι' αυτό και ο φθόνος, της Μοίρας, του θεού ή του δαίμονα, στον οποίο γίνεται συνήθως αναφορά, δεν αποτελεί μια απλή σύμβαση ή έναν συμβολισμό. Είναι η βαθύτερη κινητήρια δύναμη που σταθερά κρατά τη θέση της στην ελληνική βιοθεωρία και κοσμοαντίληψη: δύναμη σκοτεινή, άλογη, καταστροφική, αμείλικτη και θεϊκή μαζί.

Ο πρόωρος θάνατος, ένα φυσικό βιολογικό γεγονός έχει μεταφυσικές προεκτάσεις, καθώς κλονίζει τη φυσική τάξη που απαιτεί κάθε ον να ολοκληρώνει τον κύκλο της ζωής του. Ο ποιητής σε επίγραμμα (SGO 1, 04/22/02) από τη Μαιονία του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. κάνει την πικρή διαπίστωση ότι μια νεαρή μητέρα δεν πρόφτασε να ολοκληρωθεί ως γυναίκα, *οὔτε γυναικὸς τελήας μέτρον ἔλαβες*. Η ιδέα της ανατροπής της φυσικής τάξης αποτελεί το κύριο θέμα σύντομου επιγράμματος (GV 180) από την *Παλατινή Ανθολογία* του 1^{ου} αιώνα μ. Χ.

*ἡ γρῆς Νικῶ Μελίτης τάφον ἐστεφάνωσε
παρθενικῆς · Αἴδη, τοῦθ' ὀσίως κέκρικας;*

Η αντίθεση των λέξεων *γρῆς* και *παρθενικῆς*, που προτάσσονται στον πρώτο και τον δεύτερο στίχο αντίστοιχα, είναι και οπτικώς άμεσα αντιληπτή από τον αναγνώστη.

Πολύ συχνά η διασάλευση της φυσικής τάξης αποδίδεται στα επιγράμματα με φράσεις όπως : *οὐ θανεῖν λυπηρόν, ᾧ ξεῖνε, ἐπὶ τόδε μοῖρα ἐπέκλωσεν ἀλλὰ παρ' ἡλικίαν καὶ γονέων πρότερον*³⁶⁵ ἢ *δύστηνοι γονεῖς, οἱ παιδὸς εἰς ὄλεθρον ὀψιαίτεροι*.³⁶⁶

Η οδύνη και η αγανάκτηση που προκαλεί ο πρόωρος θάνατος απαιτούν μια δικαιολόγηση για να κατευναστούν. Συχνά εμφανίζονται ως απότοκο της δράσης και της επέμβασης του θεϊκού στοιχείου στον κόσμο. Καθώς ο θεός επεμβαίνει στα ανθρώπινα πράγματα, αποκαλύπτει με τη δράση του τόσο την ουσία του όσο και το

³⁶⁴ Arriès (ελλ.εκδ.) 1997, 26.

³⁶⁵ SEG XXVIII 1044, SEG XLIV 953, SGO 1, 03/07/20, SGO 2, 09/ 04 / 07

³⁶⁶ SEG LI 827 Βλ. παρόμοιες εκφράσεις και στα επιγράμματα GV 227, GV 400, GV 1350, GV 1609, GV 1796, SEG XXIX 1401 Drew-Bear 1979, 308-16, και Σβέρκος- Σισμανίδης, 2001, 54-69.

χαρακτήρα της ανθρώπινης ύπαρξης. Η μεταφυσική διάσταση στους Έλληνες είναι καθαρά εμπειρική, με την έννοια ότι απορρέει κατά φυσικό τρόπο από την παρατήρηση και τον στοχασμό πάνω στα ανθρώπινα πράγματα και γι' αυτό προβάλλει καθαρότερα στις κρίσιμες εκείνες στιγμές, όταν ο άνθρωπος βρίσκεται αντιμέτωπος με οριακές εμπειρίες, όπως ο θάνατος. Η οδύνη καθιστώντας τον άνθρωπο ικανό να συλλάβει την ουσία των πραγμάτων, τον καθιστά ταυτοχρόνως και σοφότερο. Με άλλα λόγια, την ώρα που η ανθρώπινη ψυχή συντρίβεται, είναι και έτοιμη να αντικρίσει καθαρά την αλήθεια και να επωμιστεί το βάρος της.

Πολύ συχνά, όπως είπαμε, στα επιτύμβια επιγράμματα γίνεται λόγος για τον φθόνο της θεότητας. Ο θείος φθόνος παρουσιάζεται ως δύναμη σκοτεινή και άλογη που απειλεί κάθε φυσική αναγκαιότητα και νομοτέλεια.³⁶⁷ Ο πρόωρος θάνατος ως αποτέλεσμα της επενέργειας μιας φθονερής θεότητας, έρχεται να θυμίσει πως ο ανθρώπινος βίος είναι βραχύς και επιπλέον ότι συνταράσσεται από συμφορές: είναι μια ιστορία γεμάτη ανατροπές και περιπέτειες που προκαλούν απρόβλεπτοι και αστάθμητοι παράγοντες, ένας διαρκής αγώνας όπου η ευτυχία εναλλάσσεται με τη δυστυχία, η χαρά με την οδύνη, η ζωή με τον θάνατο. Τα ανθρώπινα πράγματα είναι ασταθή, και στη ζωή υπάρχουν όπως και *ἐν θαλάττῃ εὐδαίῃ τε καὶ χειμῶνες*, μας θυμίζει ο Πλούταρχος, για να συνεχίσει λέγοντας πως δεν πρέπει να λησμονούμε ότι *τὸ τῆς τύχης ἄστατον καὶ ἀβέβαιον, οὐδ' ὅτι ῥαδίως τὰ ὑψηλὰ γίγνεται ταπεινὰ καὶ τὰ χθαμαλὰ πάλιν ὑψοῦται*.³⁶⁸ Ο άνθρωπος, που υπόκειται στη φορά αυτής της αέναης αλλαγής, είναι γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο *συμφορῆ* κατά τον Ηρόδοτο.³⁶⁹

Ο πρόωρος θάνατος αποτελεί συνεπώς υπενθύμιση της ευπάθειας του ανθρώπου, των ορίων και των προϋποθέσεων κάτω από τις οποίες του δόθηκε η ζωή. Τονίζει τον ευμετάβλητο χαρακτήρα της τύχης και τον τραγικό πυρήνα της ύπαρξης. Κάθε ανθρώπινη ιστορία αποκτά έτσι παιδευτικό χαρακτήρα. Το επιτύμβιο επίγραμμα, καθώς διηγείται μια ιστορία και θρηνεί για μια απώλεια, επαινεί την αρετή, παραμυθεί, διδάσκει και προτρέπει τους περιόντας υπενθυμίζοντας διαρκώς

³⁶⁷ Το θείον μέσω της δράσης του στον κόσμο αποκαλύπτεται *φθονερὸν καὶ ταραχῶδες*. «Προκαλείται και ερεθίζεται μπροστά σε κάθε υπέρμετρη ανθρώπινη ευτυχία και δύναμη. Έγκαιρα και αμείλικτα τη συντρίβει, υπερασπίζοντας τον ζωτικό του χώρο», όπως γράφει ο Δ. Μαρωνίτης σχολιάζοντας το ηροδότειο χωρίο. Μαρωνίτης, *Ηροδότου Ιστορία*, εισαγωγή, 105.

³⁶⁸ Πλούταρχος, *Παραμυθητικός προς Απολλώνιον*, 103f

³⁶⁹ Ηρόδοτος, 1, 32

την κοινή ανθρώπινη μοίρα. Ο καθένας μας έρχεται στον κόσμο με μια σύμφυτη μοίρα που τον ακολουθεί. Η ίδια η λέξη μοίρα υποδηλώνει πως η απόλυτη ευτυχία δεν μπορεί να είναι ανθρώπινο κτήμα. Καθένας μας δικαιούται ένα μερίδιο μόνο. Αυτήν την αλήθεια θυμίζει ο νικητής Αχιλλέας στον ηττημένο Πρίαμο, για να τον παρηγορήσει, και είναι τελικά εκείνη που υποδεικνύει και στον ίδιο την ευσπλαχνία και τη μεγαλοψυχία ως τη στάση που ο άνθρωπος είναι συνετό να υιοθετεί κατά την ώρα του θριάμβου.³⁷⁰

Κάθε ήρωας φέρει τον δαίμονά του μέσα του. Με αυτή τη σημασία χρησιμοποιείται η λέξη *δαίμων* από τον Ηράκλειτο στην περίφημη ρήση *ἦθος ἀνθρώπων δαίμων* και παρόμοια σημασία έχουν οι εκφράσεις *δαίμων ἐσθλὸς ἔποιτο βίῳ* (GV 893), *μή μου λυπήσῃς τὸν δαίμονα* (GV 1058). Αν η μοίρα, ο δαίμων, ο θεός ή η Τύχη είναι πανδαμάτορες, αμείλικτοι και αδίστακτοι, ο άνθρωπος υπονοείται πως στην ατομική του ύπαρξη είναι αδύναμος και ανυπεράσπιστος. *Ἐχθίστη δὲ ὀδύνη τῶν ἐν ἀνθρώποισι αὕτη, πολλὰ φρονέοντα, μηδενὸς κρατέειν.*³⁷¹ Είναι άλλωστε ο μόνος θνητός και εφήμερος μέσα σε έναν σταθερό κόσμο και μια διαρκώς αναγεννώμενη φύση. Ωστόσο, η διαρκής υπενθύμιση ότι ο θάνατος είναι η κοινή ανθρώπινη μοίρα, μπορεί να προκαλεί κάποια μελαγχολία, δεν επιδρά όμως ισοπεδωτικά. Δεν οδηγεί στην απελπισία και τον μηδενισμό. Απεναντίας, τονίζει την αξία της ζωής και του κόσμου ως μοναδικού πεδίου διάκρισης και αποκάλυψης της ανθρώπινης ουσίας καθώς και την ύπαρξη μιας ιδιαίζουσας ανθρώπινης αθανασίας της οποίας το επιτύμβιο μνημείο αποτελεί μέσο για την κατάκτησή της και απόδειξη.

Στα επιτύμβια επιγράμματα η παρουσία του θείου αισθητοποιείται με μια σειρά από υποστασιοποιήσεις του πεπρωμένου:³⁷² η *Μοίρα*, και πιο συχνά στον πληθυντικό *αἱ Μοῖραι*, ο *Ἄδης*, ο *Θάνατος*, ή ο *Δαίμων* και η *Θέμις*, η *Τύχη*, η *Κήρ*, η *Γένεσις*. Τα ρήματα που αποδίδουν τη δράση τους τονίζουν άλλοτε το στοιχείο της βούλησης και της προαίρεσης που καθιστά τον θάνατο συνειδητή επιλογή ενός θεϊκού υποκειμένου και άλλοτε τη σφοδρή και βίαιη κίνηση με την οποία το θεϊκό ον εκτελεί το καταστροφικό του έργο.

Συγκεκριμένα όσον αφορά στη μοίρα, συναντούμε ρήματα που εστιάζουν

³⁷⁰ Ω 527-530.

³⁷¹ Ηρόδοτος, 9,16

³⁷² Σε σπάνιες περιπτώσεις η αναπόδραστη δύναμη του πεπρωμένου αποδίδεται με απρόσωπα ρήματα όπως *πέπρωτο* (GV 1084), *ἐτέτακτο* (GV 784)

στην πράξη της απόφασης και του ψυχρού σχεδιασμού, όπως *τεχνᾶται* (GV 312), *βούλεται* (GV 1082, GV 2046) και *θέλει* (GV 1896), *διατάσσει* (οργανώνει)(GV 1801), *κραίνει* (GV 1264, GV 1418). Τα δόγματα της Μοίρας στις περιπτώσεις αυτές αποδεικνύονται *πικρά* (GV 2034), *σκολιά* (GV 1585) *δυσθέμιτα* (SEG LI 1791). Την αντίληψη ότι ο βίος του ανθρώπου μοιάζει με το έργο ενός τεχνίτη εκφράζουν οι εικόνες που παρουσιάζουν τη μοίρα στον ρόλο της υφάντριας που κλώθει την τύχη κάθε ανθρώπου ακολουθώντας ένα αρχικό σχέδιο, το οποίο αποκαλύπτεται μόνο όταν η εργασία έχει πια ολοκληρωθεί. Στην περίπτωση αυτή η δράση της μοίρας αποδίδεται με τα ρήματα *κλώθω*³⁷³ και *τεύχω* (GV 1269). Άλλα ρήματα αντιθέτως σημαίνουν κατά κυριολεξία τη φονική δράση της μοίρας, όπως *κτείνει* (GV 618, GV 793, SEG XLVIII 937), *καθαιρεί* (GV 1441), *δλλύει* (SEG XXVIII 1661). Άλλοτε επιλέγονται ρήματα που τονίζουν την παντοδυναμία που απολαμβάνει και την εξουσία που ασκεί η μοίρα πάνω στους θνητούς, όπως *κρατεί* (GV 1366) και *δαμάζει* (GV 1943, SEG VI 125).

Συχνότερα ωστόσο απαντούν ρηματικοί τύποι που αισθητοποιούν το στοιχείο της αρπαγής ή της βίαιης και σφοδρής κίνησης. Άλλοτε, η μοίρα πηγαίνει η ίδια να συναντήσει το θύμα της, του φράζει αποφασιστικά το δρόμο και ανακόπτει την πορεία του· άλλοτε παρασύρει στο διάβα της τον δύστυχο θνητό, πέφτει βαριά πάνω του και τον συντρίβει. Την προτίμηση των επιγραμματοποιών συγκεντρώνει το ρήμα *ἀρπάζει*³⁷⁴ και ακολουθούν τα ρήματα *ἄγει εἰς Ἄδην*,³⁷⁵ *ἐλαύνει*,³⁷⁶ *ἀντιάζει*,³⁷⁷ *κιχάνει*,³⁷⁸ *ἀποχωρίζει*,³⁷⁹ *ὀπάζει*,³⁸⁰ *νοσφίζει*,³⁸¹ *ἀπονάει* (= ξαποστέλνει) *εἰς Ἄδην* (GV 1044), *ἔλκει ἐς μόρον* (GV 1050). Την εικόνα της Μοίρας συμπληρώνουν και τα

³⁷³ GV 232, GV 947, GV 963, GV 1274, GV 1374, GV 1549, GV 1606, GV 2034, SEG XXVIII 1044, SEG XVIII, 459

³⁷⁴ GV 705, GV 845, GV 860, GV 973, GV 1282, GV 1776, GV 1997, SEG VI 125, SEG XXVIII 581, SEG XXX 1366, SEG XXX 1398

³⁷⁵ GV 643, GV 756, GV 846, SGO 2, 09/04/06

³⁷⁶ GV 1083

³⁷⁷ GV 1870

³⁷⁸ GV 2026, SEG VI 140

³⁷⁹ GV 1150

³⁸⁰ GV 702

³⁸¹ GV 1083

επίθετα που οι ποιητές της αποδίδουν. Συχνότερα απαντά το επίθετο *όλοή*.³⁸² Στην καταστροφή που προκαλεί η μοίρα εστιάζουν και επίθετα όπως *αίνοτάτη* (GV105) και *ούλομένη* (=καταραμένη) (GV1189). Άλλοι επιθετικοί προσδιορισμοί αντιθέτως περιγράφουν τον αμείλικτο χαρακτήρα της και αισθητοποιούν τη σκληρότητα που επιδεικνύει, όπως *άπαθής* (GV 312), *στυγνή* (GV 793, GV 909), *δεινή* (SGO 3, 16/32/06), *στιβαρή* (GV 798), *βιοστερέτις* (GV 845), *νηλεόθυμος* (GV 860), *πικρά-ή*³⁸³, *αμείλικτος* ή *αμίλικος* (GV 1237, GV 1776), *κακή* (SGO 3, 16/43/01) και *στυγερή* (GV 1044), ενώ συναντάμε και επίθετα που τονίζουν την παντοδυναμία της όπως *κρατέουσα* (GV 1274), *δυσάλυκτος* (SEG XLVIII 937), *κραταίη*.³⁸⁴

Σε επίγραμμα (GV 312) από την Τόμι της Θράκης του 2^{ου}/ 3^{ου} αιώνα μ.Χ. οι γονείς θρηνούν για τον χαμό των παιδιών τους, ενός αγοριού τριών χρονών και ενός κοριτσιού έξι ετών, και μέμφονται τη Μοίρα που με απάθεια σχεδίασε τον θάνατό τους.

*Φίλτατα τέκνα | δύο κατεθήκαμεν | ἐν χθονὶ τῆδε, |
τῆς ἀπαθοῦς | Μοίρης ταῦτα | τεχνησαμένης · |
σπλάγχνοις ἡμετέροις γὰρ αἰεὶ κατ[έ]θηκεν ἀνείας |*

4 *ὠκυμόρων π[αί]δων πένθε[σι] | τειρομένοι[ς].*

Τον αμείλικτο χαρακτήρα της Μοίρας έμελλε να γνωρίσει και ο Φιλέταιρος σύμφωνα με επίγραμμα (GV 845) από το Παντικάπαιον του 1^{ου} / 2^{ου} αιώνα π.Χ., του οποίου τη σύζυγο και τα τρία του παιδιά άρπαξε η Μοίρα χωρίς να βραδύνει το βήμα της διόλου.

*σὺν τρισσοῖς τεκέεσι Τρυφωνίδα τὰν πανέρημον
ἄρπασεν ἐκ ζωᾶς Μοῖρα βιοστερέτις
αὐτόθεν, οὐ χρονίαν, καιρῶι δ' ἐνὶ · ἂν Φιλέτ<αι>ρος*

4 *αἰὲν ἂν<α>στενάχει πένθεα δεζάμενος ·*

Πολύ συχνά στα επιτύμβια επιγράμματα γίνεται λόγος για τον *μίτο* ή στον πληθυντικό τους *μίτους* και το *νήμα τῶν Μοιρῶν*. Σε κάποιες περιπτώσεις η

³⁸² GV 307, GV 1441, GV 1944, GV 1951, SEG XXVIII 1661, SEG XXXIV 1290, SGO 3, 16/43/01, SGO 3, 16/52/03

³⁸³ GV 851, GV 1275, GV 1594, SEG XXXVII 990, SGO 3, 16/31/04

³⁸⁴ GV 410, SEG XXVIII 581, SEG VI 796

μεταφορά δηλώνει το νήμα της ζωής που καθώς ξετυλίγεται φέρνει τον άνθρωπο πιο κοντά στον θάνατο και αυτό το νόημα έχουν οι φράσεις *Μοιρῶν μίτον ἐξετέλεσσα* (GV 407), *Μοίρης μίτον ἐκτελέσσα* (SGO 3, 16/31/ 04) ή *ἔφθασε Μοιράων μίτον ἄφθιτον* (GV 482). Άλλες φορές ο μίτος αποτελεί το μέσο με το οποίο η Μοίρα παγιδεύει τους θνητούς και τους κρατά, *Μοιράων μίτος ἤρπασε* (GV 672), *οὐδὲ πικρὸν Μοιρῶμ μίτον ἔκφυγεν* (GV 1776) και ἄλλοτε τέλος ταυτίζεται γενικά με το πεπρωμένο, *Μοίρης ἀνβροσίης ἐκτελέσσα μίτον* (GV 366) ή *Μοιρῶν γὰρ μίτος πάντας καλεῖ* (GV 372). Επίγραμμα (GV 1162) από τη Λήμνο του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. αισθητοποιεί την εξάρτηση του ανθρώπου από τις ιδιοτροπίες της Μοίρας με τη μεταφορά πως οι ελπίδες των θνητών επικρέμονται από τα νήματα της Μοίρας. Ανάλογοι με τη σημασία που έχει κάθε φορά είναι και οι προσδιορισμοί που συνοδεύουν τον μίτο. Ο μίτος της Μοίρας, όταν ταυτίζεται με το πεπρωμένο, προσδιορίζεται με τα ίδια επίθετα που είδαμε να χαρακτηρίζουν και τη Μοίρα. Χαρακτηριστικό είναι το επίθετο *φθονερός* που απαντά σε επίγραμμα από τον Ωρωπό (GV 232) του 2^{ου}/ 3^{ου} αιώνα μ.Χ., το οποίο μας μιλά για τον χαμό μιας νεαρής μητέρας, για να κλείσει με το συμπέρασμα *Μοίρης μοι φθονερός τοῦτ' ἐπέκλωσε μίτος* καθώς και το επίθετο *ἀμείλικτος* που απαντά σε δύο περιπτώσεις, σε επίγραμμα από την Αμοργό (GV 1904) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. και σε επίγραμμα από τη Νάξο (GV 2031) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. Συναντούμε επίσης τα επίθετα *δύσκλωστος* (GV 245), *ἄνισος* με τη σημασία *ἀδικος* (GV 963), *πικρός* (GV 1776). Παρόμοιοι είναι και οι επιθετικοί προσδιορισμοί που αποδίδονται στα νήματα της Μοίρας: *οἰκτρότατα* (GV 1873), *λυγρά, ἄτενκτα* (GV 1873), *ἄλντα* (GV 876).

Το νήμα των Μοιρῶν χαρακτηρίζεται πένθιμο και θλιβερό, *λυπρὸν*, στην περίπτωση της Ηδίστης που συνάντησε τον θάνατο την ώρα της γέννας όπως αναφέρουν οι πρώτοι στίχοι επιγράμματος (GV 1606) από τη Δημητριάδα του 3^{ου} / 2^{ου} αιώνα π.Χ.

*λυπρὸν ἐφ' Ἡδίστη Μοῖραι τότε νήμα ἀπ' ἀτράκτων
κῶσαν, ὅτε ὠδῖνος νόμφη ἀπηντίασεν · (...)*

Στον θάνατο μιας νεαρής κοπέλας κατά την ώρα του τοκετού αναφέρεται και επίγραμμα (GV 1681) από τη Ρήνεια, του 2^{ου} / 1^{ου} αιώνα π.Χ. Την παράσταση της Μοίρας που υφαίνει επεξεργάζεται με πρωτότυπο τρόπο σε μια μεταφορά ο ποιητής,

για να αποδώσει την οδύνη που προκαλεί στους γονείς ο θάνατος των παιδιών τους. Όταν οι γονείς κηδεύουν τα παιδιά τους η μοχθηρή Μοίρα το γαμψό αδράχτι στο λαιμό τους μπήγει.

(...)ἀντία γ', ᾧ Μοῖραι, γαμψοὺς ἐπεθήκατε ἀτράκτοις

αὐχένας, εἰ γενέται παισὶ τελοῦσι τάφους.

Με διψασμένη δηλητηριώδη έχιδνα παρομοιάζεται η Μοίρα που όρμησε και άρπαξε την Σμύρνη από την αγκαλιά του ανδρός της σε επίγραμμα από το Άργος (GV 973) του 1^{ου} / 2^{ου} αιώνα μ.Χ.

Μοῖρα θοῆ μάρψασα παρ' ἀνέρος ἤρπασε κόλπων,

4 οἷά τις εἰοβόρος διψᾶς ἔχι[δνα ~ ---],

Παγίδα έστησε η Μοίρα στη Σίβυλλα, την προφήτιδα του Απόλλωνα, *Μοίραι ὑπό στιβαρῆι τήνδε λαχοῦσα πέδην*, όπως λέγεται σε επίγραμμα (GV 798) από την Τρωάδα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Ενδιαφέρουσα είναι και η εικόνα της ατράκτου της Μοίρας που αλλάζει φορά, η οποία παρουσιάζεται σε επίγραμμα (SGO 1, 01/20/23) από τη Μίλητο του 2^{ου} αιώνα π.Χ. Η μητέρα εύχεται η μοίρα να δώσει στο παιδί της τα χρόνια που στέρησε στην ίδια. *Ἦδη νῦν ἀχθινὸν ἐπιστροφῆσαι' ἄτρακτον, Μοῖραι, καὶ ζῶαν πλήσαι' ἐμεῦ τέκεος.*

Αντί της μοίρας συναντούμε σε επιγράμματα και τις συνώνυμες, *αἴσα*³⁸⁵ και *κήρ*.³⁸⁶ Στον ρόλο της μοίρας εμφανίζεται κάποιες φορές και η Τύχη. Η Τύχη απέκλεισε την Ελπίδα από τα αγαπημένα της παιδιά όπως αναφέρει επίγραμμα (GV 1127= SGO 1, 04/02/09) από τις Σάρδεις του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. (*ἱμερτῶν τέκνων, ᾧ με ἀπέκλεισε Τύχη*) και αποφάσισε να πάρει από τη ζωή την επτάχρονη Χορούνη σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1264) του 2^{ου}/1^{ου} αιώνα π.Χ. από τα Δίδυμα. Πολύ παραστατικά αποδίδεται ο άδικος τρόπος με τον οποίο μεταχειρίζεται τους θνητούς η Τύχη σε επίγραμμα (GV 1648= SGO 4, 22/42/10) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τα Βόστρα της Συρίας, για μια νεαρή γυναίκα που πέθανε κατά την εγκυμοσύνη. Σύμφωνα με τους πρώτους τέσσερις στίχους, η Τύχη άλλοτε με βήμα ταχύ ορμά και άλλοτε χωλαίνοντας. Στους κακούς επιτρέπει να αυξηθούν, ενώ τους αγαθούς από φθόνο νέους καταστρέφει.

³⁸⁵ GV 95, GV 1252, GV1338, GV 1517, GV 1648, GV 1655, GV 95

³⁸⁶ GV 852, GV 1085, GV 1440, GV 1951

οὐποτ' ἴσῃν βιότοιο [βροτοῖς θεοὶ αἴσαν ἔνειμαν],
ἀλλὰ Τύχη ποσὶν ἄλ<λ>οτε μ[ὲν κραιπνοῖσι φορεῖται],
ἄλλοτε δὲ σκάζουσα, κακ[οῖσι τ' ἐπ' ἔργον ἀέξει]

4 καλοῖς τε φθονέουσ' ὀλ[έκει βίον ἐν νεότητι].

Αν οι Μοίρες όμως κάποιες φορές εμφανίζονται φθονερές, ο φθόνος είναι σχεδόν το σταθερό χαρακτηριστικό του δαίμονα. Στην περίπτωση του κυριαρχούν τα ρήματα που τονίζουν το στοιχείο της αρπαγής, του ολέθρου που προκαλεί και του ψυχικού πάθους που τον διακατέχει. Αν η Μοίρα παριστάνεται συχνά ως ψυχρός εκτελεστής που φέρνει σε πέρας το έργο που σχεδίασε με χέρι που δεν τρέμει, ο δαίμων εμφανίζεται πάντα να ενεργεί με την κεφαλή θερμή, έμπλεος οργής, μνησικακίας και φθόνου. Ο δαίμων *ἀρπάζει*,³⁸⁷ *ἀπάγει*, απομακρύνει και χωρίζει βίαια τους ανθρώπους,³⁸⁸ *ὀργίζεται* (GV 965) και δεν *ξεχνά* (GV 851). Πολλές φορές επιστρέφει, για να ολοκληρώσει το ολέθριο έργο του.

Επίγραμμα (GV 839) από την *Παλατινή Ανθολογία* του 3^{ου} αιώνα π.Χ. μας μιλά για την ικανότητα του δαίμονα να ρημάζει τις ανθρώπινες ζωές. Μετά τον θάνατο του παιδιού της σε ηλικία είκοσι μηνών, μια μητέρα χάνει και την επτάχρονη κόρη της. Το επίγραμμα κλείνει με την πικρή διαπίστωση ότι με αδίσταχτο χέρι ο θεός τα πιο φρικτά σκορπίζει στους ανθρώπους, *ὡς ἐν ἐτοίμοι / ἀνθρώποις δαίμων θῆκε τὰ λυγρότατα*.

Επίγραμμα (GV 965) από τη Λάρισα του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. αποδίδει στον μίτο της Μοίρας ή στη θεϊκή οργή τον βίαιο θάνατο μιας γυναίκας.

ἢ μίτος, ὡς φασιν, Μοιρῶν ἢ δαίμονος ὀργή,

ἣτις ἐμοὶ δεινῶς ἐχολώσατο καί με βιαίως

ἐξ εὐνῆς ποθέουσαν ἐμῆς ἀνδρὸς γλυκεροῖο

4 *Παρμονὶν ἐξεδίωξε Ἐπιτυγχάνου οὐκ ἐθέλουσα<ν (...)*

Ο δαίμων κατά περίπτωση χαρακτηρίζεται με προσδιορισμούς που εστιάζουν κυρίως στο καταστροφικό πάθος που τον διακατέχει, όπως *φθονερός*,³⁸⁹

³⁸⁷ GV 851, GV 1208, GV 1439, GV 1592, GV 1938, GV 1944, SGO 1, 06 / 02 / 31, SGO 3, 16/32/06

³⁸⁸ GV 978, GV 1208, GV 1678, GV 1948, ὀλλύει, αἶρει, ληίζεται (GV 959, GV 1678, GV 1881, GV 1913, GV 1976, SGO 2, 09/ 13/ 01

³⁸⁹ GV 363, GV 729, GV 1483, GV 1927

φθονόλεθρος (GV 1944), βάσκανος (GV 1208), ἐπιβάσκανος (GV 1944), κακός,³⁹⁰ ἐχθρός (GV 1366), ἀπηνής (GV 228), πονηρός (GV 1976), πικρός (GV 963, SEG XXX 578), δυσέλπιστος (GV 1346), ἀνιγρός (GV 1678), ἄκριτος (GV 1874), ἀπροϊδής (GV 2008), στυγερός (GV 2040), ἀνέντροπος (SEG XLVII 2215), οὐλόμενος (SEG XXX 578). Άλλοτε ο Φθόνος προσωποποιείται και γίνεται ο ίδιος το δρων υποκείμενο με παρόμοια καταστροφικά αποτελέσματα: ἀρπάσσει (GV 705, GV 783) και συλῆι (GV 1594). Για την προικισμένη Κλεοπάτρα λέγεται σε επίγραμμα (GV 1925) από τη Νεάπολη του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. ότι ο φθόνος την έφερε στον Άδη κι όχι ο χρόνος, ἂν φθόνος εἰς Αἶδαν, οὐ χρόνος ἡγάγετο.

Με παρόμοιες προθέσεις επεμβαίνει στις ανθρώπινες ζωές ο Άδης, ο Θάνατος ή ο Πλούτωνας, θεϊκές υποστάσεις που ο μύθος έχει ταυτίσει με τον κάτω κόσμο. Ο Άδης αδράχνει και απομακρύνει από τον κόσμο τους θνητούς. Η αρπαγή δηλώνεται με τα ρήματα μάρπτω (=συλλαμβάνω, αδράχνω) (GV 567), νοσφίζω (=χωρίζω),³⁹¹ ἀρπάσσω,³⁹² ἀπάγω (GV 1553), χωρίζω (GG 194), αἰρῶ (GV 868, GV 1512, GV 1551), λαμβάνω (GV 1238), διαλύω (GV 1799). Τον συνοδεύουν προσδιορισμοί που αισθητοποιούν κυρίως τη σκληρότητα και την παντοδυναμία του, όπως ἀρπακτής (GV 475), φθονερός (GV 646, GV 1880), βάσκανος,³⁹³ πικρός (GV 567, GV 1904), δυσδαίμων (GV 683), ἀστυφέλικτος (=άσειστος) (GV 976), παντοβαρής (GV 1078), ἀμείλιχος (GV 1158, SEG XXX 243), λυγρός (GV 1162), ἀστεμφής (GV 1512), ἀνίκητος (GV 1549), δυσπενθής (GV 1553), ἄλιστος (GV 1586), στυγερός (GV 1873, SEG XL 563), ἄστοργος (GG194). Ως δεινός ἀνήρ προσδιορίζεται ο Άδης σε επίγραμμα (GV 1936) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Κατάνη που αφορά στον θάνατο της Επαγαθούς, στην οποία μετά τον θάνατό της αποδόθηκε το όνομα της μυθικής βασίλισσας Ροδογούνης.³⁹⁴ Πολύ παραστατικά περιγράφεται ο τυφλός και

³⁹⁰ GV 1200, GV 1476, GV 1938

³⁹¹ GV 646, GV 683, GV 1681

³⁹² GV 878, GV 885, GV 956, GV 958, GV 1130, GV 1542, GV 1586, GV 1619, GV 1941, GV 1989, GV 1482a, GG 149, SEG XL, 563, SEG XXVIII 756, SEG XXX 1434

³⁹³ GV 683, GV 1652, GV 1910, GV 1941, GG 149, SEG XXX 1261, SGO 3, 16/ 23/ 04, SGO 3, 16/ 43/ 03, SGO 3, 16/ 43/04

³⁹⁴ Για τη σημασία αυτής της μετωνυμίας βλ. Sverkos 2008, 139-149.

αδίστακτος τρόπος με τον οποίο συνταράσσει τις ανθρώπινες ζωές ο Άδης στους δύο πρώτους στίχους επιγράμματος (GV 866) από την Αλεξάνδρεια του 3^{ου} αιώνα π. Χ.

Ἄρχωνος Νικῶ νομίμη δάμαρ · | ἀλλὰ κομίζει

Ἄιδης, οὐ κακίην | οὐδ' ἀρετήν ἐτάσας. (...)

Χαρακτηριστικές για τη δράση του Άδη είναι οι παραστάσεις που τον εμφανίζουν ως θεριστή, τρυγητή ή θηρευτή. Άλλοτε η εικόνα υποβάλλεται απλώς με ένα ρήμα όπως *ἐκαρπίσατο* (GV 1162, GV1882) ή *ἐτρύγησε* (GV 1349) και άλλοτε αναπτύσσεται σε περισσότερους στίχους. Σε επίγραμμα (GV 1078) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από την Ακαρνανία ο Άδης παρομοιάζεται με άδικο και σκληρόκαρδο κυνηγό, *ἄκριτον ἀστόργου θηρὸς ἔχων κραδίην*, ενώ επίγραμμα (GV 885) του 5^{ου} αιώνα μ.Χ. από την *Παλατινή Ανθολογία* τον παρουσιάζει σαν τοξότη που πλήττει μια όμορφη και άξια γυναίκα.

τρεις ἐτέων δεκάδες Μαίης χρόνος, ἐς τρία δ' ἄλλα

ἔτρεχεν, ἀλλ' Αἴδης πικρὸν ἔπεμψε βέλος,

θηλυτέρην δ' ἤρπαξε ῥόδων καλύκεσσιν ὁμοίην,

4 *πάντ' ἀπομαζαμένην ἔργα τὰ Πηνελόπης.*

Ως τοξότης παρουσιάζεται και ο Θάνατος σε επίγραμμα (GV 1551= SGO 1, 03/06/07) από την Τέω του 2^{ου}/1^{ου} αιώνα π.Χ. Μια νεαρή μητέρα, τη Στρατονίκη, όπως αναφέρεται, *θανάτου δ' ὠκὺν δάμασσε βέλος*. Ως χαρακτηρισμούς του Θανάτου συναντούμε αντίστοιχα τα επίθετα *ἄστοργος* (GV 839) και *κραταιός* (GV 1441). Ο Πλούτων ή Πλουτεύς δρα με παρόμοιο τρόπο: αρπάζει και απάγει τη νεκρή μακριά από τον κόσμο [*ἐξάγαγεν θαλάμων* (GV 620), *ἤρπαξες ὑπὸ χθόνα* (GV 1595)]. Τη δεινή θέση των γονέων σχολιάζει επίγραμμα (SGO 3, 16/32/04) από το Κοτυάειον της Φρυγίας με τη διαπίστωση πως στον ανελέητο Πλούτωνα παρέχουν εκδουλεύσεις, όταν τον τάφο της θυγατέρας τους στεφανώνουν αντί να της ψάλλουν νυφιάτικα τραγούδια, (*ἀνφότεροι Πλούτωνος ἀνηλέος ἦσαν ὑπουργοί*).

Η ίδια δύναμη, να ρυθμίζει το ανθρώπινο πεπρωμένο, αποδίδεται και στη *Γένεσι*. Η παρουσία της απηχεί την αντίληψη ότι η στιγμή της γέννησης είναι κρίσιμη για τον άνθρωπο, καθώς η θέση των άστρων του Ουρανού προκαθορίζει το μέλλον κάθε νεογέννητου παιδιού. Χαρακτηρίζεται ως *ἀπαθής* (SEG XLVIII, 974) και

ἄκριτος (GV 729).³⁹⁵

Στα επιγράμματα που εξετάσαμε ο πρόωρος θάνατος παρουσιάζεται κυρίως ως αρπαγή και μεταφορά του ανθρώπου από το φως στο σκοτάδι, από τη ζεστασιά του σπιτιού στον παγωμένο τόπο του Άδη, από τη χαρά στη θλίψη, από τη ζωή ανάμεσα στους ανθρώπους στον ύπνο ανάμεσα στους νεκρούς. Η αρπαγή αυτή αποδίδεται σε δυνάμεις που φθονούν την ανθρώπινη ευτυχία και αρέσκονται να την καταστρέφουν. Για να μιλήσουν γι' αυτές, οι ποιητές προσφεύγουν στη μυθολογία από όπου δανείζονται φόρμες και μοτίβα. Ο άραχνος και άχαρος τόπος του Άδη, το σκοτεινό βασίλειο της Περσεφόνης που το κατοικούν υπάρξεις χωρίς σώμα, δύναμη και συνείδηση, *εἶδωλα καμώντων* και *ἀμενητά κάρηνα*, το χλωμό νερό του ποταμού Αχέροντα, ο ψυχοπομπός Ερμής, ο Άδης ως εύστοχος τοξότης και σκληρόκαρδος κυνηγός, οι Μοίρες που υφαίνουν με το αδράχτι τους το ριζικό των ανθρώπων αποτελούν παραστάσεις μιας παράδοσης που οι ρίζες της είναι ομηρικές και που δεν έπαψε σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας να εμπλουτίζεται.

Η σταθερή προτίμηση των ποιητών στα σχήματα αυτής της παράδοσης και στα αρχαϊκά μοτίβα γεννά το ερώτημα κατά πόσο η εμμονή αυτή αποτελεί ένδειξη ότι οι αρχαϊκές δοξασίες για τη μετά τον θάνατο κατάσταση παραμένουν ζωντανές και αμετάβλητες και σε μεταγενέστερες περιόδους όπως η Ελληνιστική και η Ρωμαϊκή, στις οποίες ανήκουν τα περισσότερα επιγράμματα που είδαμε. Τα ίδια τα επιγράμματα μαρτυρούν - όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο- μια ποικιλία αντιλήψεων σχετικών με το επέκεινα και την τύχη των νεκρών. Ο πολυθεϊστικός χαρακτήρας της αρχαίας θρησκείας και ο συγκρητισμός που διέκρινε τη λατρεία συνέβαλλαν άλλωστε στο να βρίσκουν οι νέεςπίστεις πρόσφορο έδαφος για να ευδοκιμήσουν. Ο R. Lattimore ερμηνεύοντας τη σταθερή παρουσία τόπων της μυθολογίας στα επιτύμβια επιγράμματα, υποστηρίζει πως οι αναφορές στον Άδη λειτουργούν σε τόσο όψιμες περιόδους καθαρά στο επίπεδο του συμβολισμού. Είναι λίγο - πολύ ένα κενό σχήμα, μια λογοτεχνική σύμβαση.³⁹⁶ Και η A.-M. VÉrilhac σχολιάζοντας την ίδια εμμονή γράφει: «Τα ποιήματα αυτά που ο καθένας ήξερε από στήθους, οι εικόνες που μπορούσε κανείς να δει σε χιλιάδες ταφικά αγγεία

³⁹⁵ Για τη σημασία της Γενέσεως βλ. VÉrilhac 1982, 185-187.

³⁹⁶ Lattimore 1962, 301-342 όπου εξετάζεται η επιρροή του αρχαίου επιταφίου λόγου στα χριστιανικά επιτάφια.

σημάδεψαν την φαντασία των Ελλήνων. Η ιδέα του θανάτου θα λέγαμε πως παρέπεμπε ευθέως σε τέτοιες σκηνές. Δεν είναι λοιπόν καθόλου παράξενο που τα επιγράμματα βρίθουν αναφορών σε μύθους για τον Άδη ακόμα κι όταν οι δοξασίες αυτές είχαν ξεθωριάσει.»³⁹⁷ Θα μπορούσαμε ίσως να προσθέσουμε πως πίσω από τη συνέχεια στο επίπεδο της μορφής διακρίνουμε μία αντίληψη για τη ζωή και τον θάνατο που παραμένει ζωντανή, που το νήμα της ξετυλίγεται μέσα στην ιστορία - ίσως γιατί τα εναύσματα και οι εμπειρίες που την τροφοδοτούν δεν άλλαξαν μέσα στον χρόνο-, που μπόρεσε να επιβιώσει και να σταθεί πλάι σε νέες πίστεις, όπως η χριστιανική, που παρά το σφρίγος και την ορμή τους δεν κατάφεραν να αλλάξουν ριζικά τον τρόπο με τον οποίο οι Έλληνες αντιλαμβάνονταν τον κόσμο. Με άλλα λόγια, ό τι αναζωογονεί τη φόρμα, είναι μια στάση ανεπιφύλακτης κατάφασης στη ζωή και τον κόσμο, που παραμένει ζωντανή στον χρόνο και η οποία εκφράστηκε αριστοτεχνικά τόσο στην ποίηση του Ομήρου όσο και στην ποίηση του Σολωμού.

³⁹⁷ Vèrilhac 1982, 263.

Κεφάλαιο 2^ο

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΣΤΟΝ ΚΑΘΡΕΦΤΗ ΤΩΝ ΕΠΙΤΑΦΙΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ

2.1. Το επιτύμβιο επίγραμμα και η ταφική τελετουργία

Η ανέγερση του επιτάφιου μνημείου και η εγχάραξη μιας επιγραφής εντάσσονται στις πρακτικές και τα έθιμα που σχετίζονται με το κατευόδιο του νεκρού. Οι πρακτικές αυτές, που είχαν πολύ βαθιές ρίζες στον χρόνο και μεταδίδονταν σχεδόν αναλλοίωτες από τη μια γενιά στην άλλη, απασχόλησαν και τον αρχαίο νομοθέτη. Για την περιοχή της Αθήνας είναι γνωστή η σχετική νομοθεσία του Σόλωνος την αρχαϊκή περίοδο και η νομοθεσία του Δημητρίου του Φαληρέως στα τέλη του 4^{ου} αιώνα, πιθανόν το 317 π.Χ. Σχετική νομοθεσία είχε θεσπιστεί επίσης στους Δελφούς, τη Γόρτυνα, την Κατάνη, την Κέω, τη Μυτιλήνη και τις Συρακούσες. Η νομοθεσία ήταν, κατά περίπτωση, έργο νομοθετών, τυράννων ή της πολιτείας. Μόνο στην περίπτωση των Δελφών αποδίδεται σε μια συγκεκριμένη φρατρία, τους *Λυβιάδας*.³⁹⁸

Σύμφωνα με τον νόμο που αποδίδεται στον Σόλωνα, η επικήδεια τελετή διαρκούσε τρεις μέρες και περιελάμβανε τρεις φάσεις: *την πρόθεσιν*, την έκθεση δηλαδή του νεκρού, που λάμβανε χώρα στο σπίτι και έδινε την ευκαιρία στους συγγενείς και φίλους να κάνουν τις καθιερωμένες προσφορές και να αποχαιρετήσουν τον θανόντα, *την εκφορά*, τη μεταφορά του νεκρού στον χώρο ταφής, η οποία έπρεπε να γίνεται πριν τη δύση του ηλίου με τους άνδρες να προπορεύονται στην πομπή και τις γυναίκες να ακολουθούν, και την ταφή. Είναι φανερό από τις πηγές ότι το εθιμοτυπικό της κηδείας ήταν καθιερωμένο ήδη από τα Ομηρικά χρόνια, αν κρίνουμε από τις περιγραφές της ταφής του Πατρόκλου, του Αχιλλέα και του Έκτορα που συναντούμε στα έπη.³⁹⁹

Πολλές πληροφορίες για τις τρεις φάσεις της τελετής αντλούμε από τις παραστάσεις που κοσμούν αγγεία.⁴⁰⁰ Χωρίς να μπορούμε να ισχυριστούμε πως οι

³⁹⁸ Βλ. Garland 1985, 21. Την ταφική νομοθεσία των παραπάνω ελληνικών πόλεων και τα κίνητρα του νομοθέτη συζητά διεξοδικά ο R. Garland στο άρθρο του "The well-ordered corpse : An investigation into the motives behind Greek funerary legislation" *BICS* 36, 1989, 1-15

³⁹⁹ Garland 1985, 21. Οι τελετουργίες του θρήνου και του αποχαιρετισμού του νεκρού είναι, κατά την Vermeule (1979, 12), οι παλαιότερες και λιγότερο μεταβαλλόμενες μορφές τέχνης στην Ελλάδα.

⁴⁰⁰ Στα γεωμετρικά αγγεία διασώζονται πενήντα δύο απεικονίσεις σκηνών προθέσεως και τρεις

τελευταίες στιγμές ενός ανθρώπου «σκηνοθετούνταν» στην αρχαιότητα, κατά τρόπο παρόμοιο με αυτόν που η Μεσαιωνική Ευρώπη οργάνωνε το σκηνικό του θανάτου με επίκεντρο την επιθανάτια κλίνη,⁴⁰¹ αναμφίβολα ένας αξιοπρεπής θάνατος επέβαλλε και για τους αρχαίους την παρουσία της οικογένειας στο πλευρό του ψυχορραγούντος. Ο θάνατος στους κόλπους της οικογένειας αποτελεί θέμα αναρίθμητων επιγραμμάτων – κάποια είδαμε ήδη στο προηγούμενο κεφάλαιο-, ρυθμίζεται από τον νόμο και συνιστά ακριβώς το στοιχείο που τον καθιστά έναν θάνατο «εξημερωμένο», όπως αντιθέτως η απόσταση από την οικογένεια και την κοινότητα αποτελεί το χαρακτηριστικό που καθιστά τον θάνατο στην ξενιτιά ή σε κάποιο ναυάγιο, επονείδιστο.

Οι τελευταίες στιγμές ενός ανθρώπου βιώνονται από τους οικείους με ένταση και, όπως και τα τελευταία λόγια του, είναι αξιομνημόνευτες. Αμέσως μετά την έλευση του θανάτου και αφού ο πλησιέστερος συγγενής κλείσει τα μάτια του νεκρού, ακολουθεί το τελετουργικό λουτρό. Το νεκρό σώμα πλένεται συνήθως από τις γυναίκες της οικογένειας. Από τις διαθέσιμες πηγές προκύπτει πως άνδρες και γυναίκες είχαν αυστηρά καθορισμένους και διακριτούς ρόλους στις ταφικές τελετουργίες. Οι αρχαίες κοινωνίες ανέθεταν τα καθήκοντα που απαιτούσαν τη στενότερη επαφή με το νεκρό σώμα στις γυναίκες, οι οποίες, αποκαθαρμένες ίσως μέσω του τοκετού,⁴⁰² ήταν και οι πιο κατάλληλες να ασχοληθούν με το μίasma που συνεπάγεται ο θάνατος,⁴⁰³ ενώ η αντίδραση των ανδρών ήταν λιγότερο συναισθηματική και απαιτούσε μικρότερη επαφή με το σώμα του νεκρού.⁴⁰⁴ Η διαδικασία του λουτρού είναι ανάλογη με εκείνη που ακολουθείται και στο λουτρό της νύφης κατά την τελετή του γάμου. Αν υπάρχει η δυνατότητα, προτιμάται το λουτρό με θαλασσίνο νερό.⁴⁰⁵ Στη συνέχεια το σώμα ενδύεται τα καθιερωμένα ρούχα, το κεφάλι τυλίγεται με έναν επίδεσμο από λινάρι που συγκρατεί τη σιαγόνα

εκφοράς. Βλ. Garland 1985, 31.

⁴⁰¹ Βλ. Arriès (ελλ.εκδ.) 1997, 23-56.

⁴⁰² Για τη σύνδεση της φροντίδας των παιδιών με τη φροντίδα του νεκρού βλ. Havelock 1982, 44-61.

⁴⁰³ Για το μίasma που συνεπάγεται ο θάνατος βλ. Parker 1983, 33-35. Οι γυναίκες τοποθετούν ληκύθους με αρώματα πλησίον της κλίνης, αγγεία με νερό στην είσοδο του σπιτιού, κόβουν τα μαλλιά τους και κρεμούν τις μπούκλες τους στην είσοδο, για να γνωστοποιήσουν στους περιοίκους ότι η οικογένεια πενθεί.

⁴⁰⁴ S. Houby-Nielsen 1996, 237. Οι πληροφορίες για την πρόθεση και την εκφορά βασίζονται στους Alexίου κ.α. 2002, 6, Shapiro 1991, 629-656, Garland 1985, 23-31

και στη συνέχεια ο νεκρός τοποθετείται σε μια ψηλή κλίνη, με τα πόδια στραμμένα προς την έξοδο. Στην περίπτωση που δεν χρησιμοποιείται επίδεσμος, για να αποφευχθεί το άσχημο θέαμα του ανοιχτού στόματος, τοποθετείται ένα προσκέφαλο, που ανασηκώνει το κεφάλι. Ενίοτε το σώμα καλύπτεται με ένα σάβανο, ενώ συχνά το τελευταίο επικρέμεται πάνω από την κλίνη ή κρατείται σε απόσταση από αυτήν από τους θρηνωδούς. Η αμφίεση του νεκρού περιλαμβάνει το *ένδυμα*- συνήθως λευκού ή υπόλευκου χρώματος- που συμπληρώνεται από ένα βαρύτερο πανωφόρι, γνωστό ως *επίβλημα*. Ιδιαίτερη ενδυμασία προβλέπεται για ειδικές περιπτώσεις: οι μελλονύμφοι ή οι νεόνυμφοι φορούν νυφικό ένδυμα και οι στρατιώτες ενταφιάζονται με την οπλική τους εξάρτηση.⁴⁰⁶ Η ενδυμασία των γυναικών συμπληρώνεται με κοσμήματα, τα οποία κατά την κλασική περίοδο πρέπει να πούμε πως σε σύγκριση με προγενέστερες ή μεταγενέστερες εποχές ήταν περιορισμένα. Συχνά οι γυναίκες φορούν σκουλαρίκια και περιδέριο και η κόμμωση τους δεν διαφέρει από εκείνη που συνήθιζαν εν ζωή. Την ένδυση του νεκρού, όπως και το λουτρό, αναλαμβάνουν οι γυναίκες.⁴⁰⁷

Εικ 2 Σκηνή προθέσεως σε μελανόμορφο αττικό επιτάφιο πίνακα 520-510 π.Χ.

Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο

Κατά τη διάρκεια της *προθέσεως* η κλίνη περιστοιχίζεται από γυναίκες και άνδρες - ο αριθμός των πρώτων είναι συνήθως μεγαλύτερος-, ενώ παρόντες είναι και δούλοι και

⁴⁰⁵ Garland 1985, 24.

⁴⁰⁶ Garland 1985, 25.

⁴⁰⁷ Garland 1985, 25

μικρά παιδιά, συχνά σε μικρή απόσταση από τον νεκρό. Τα παιδιά στέκονται πίσω από τη μητέρα τους κρατώντας το χέρι της ή κάθονται στα γόνατά της. Κατά τη γεωμετρική περίοδο γενικά ο αριθμός των συμμετεχόντων που εικονίζονται σε σκηνές *προθέσεως* είναι πολύ μεγάλος, ενώ χαρακτηριστικό είναι ότι οι μορφές εμφανίζονται να θρηνούν. Οι γυναίκες έχουν τα χέρια τους υψωμένα στο κεφάλι, τραβούν τα μαλλιά τους ή χτυπούν το στήθος τους, σε κατάσταση «άγριας έκστασης»,⁴⁰⁸ ενώ οι άνδρες, πιο ήρεμοι και συγκρατημένοι, φέρουν απλώς το ένα χέρι στο κεφάλι.⁴⁰⁹ Η εικονογραφική παράσταση αυτού του γυναικείου ρόλου, η γυναίκα με τα χέρια υψωμένα στο κεφάλι, είναι από τις πιο συντηρητικές και ανθεκτικές στον χρόνο μετρώντας 1500 χρόνια.⁴¹⁰ Οι άνδρες θρηνωδοί παριστάνονται πάντοτε όρθιοι, ενώ οι γυναίκες όρθιες, γονατιστές ή καθιστές σε σκίμποδες. Μια γυναίκα εμφανίζεται κάποτε να αγκαλιάζει το κεφάλι του νεκρού, πιθανόν να πρόκειται για τη μητέρα του, ενώ οι άνδρες στέκονται κοντά στα πόδια του. Ο αριθμός των παρόντων και η έκφραση του θρήνου από την αρχαϊκή εποχή περιορίζονται αισθητά σε σκηνές *προθέσεως* που απεικονίζονται σε μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία.⁴¹¹ Το μέγεθος και το σχήμα των αγγείων επηρεάζουν αναμφίβολα τις σχετικές απεικονίσεις, καθώς οι γεωμετρικοί αμφορείς και κρατήρες επιτρέπουν την απεικόνιση μεγαλύτερων σκηνών από τις ληκύθους. Όσον αφορά τον θρήνο, είναι πιθανόν πως επαγγελματίες θρηνωδοί έψαλλαν τους θρήνους, ενώ γυναίκες της οικογένειας τις συνόδευαν ψάλλοντας τους *γόους* που ήταν αυτοσχέδια μοιρολόγια.⁴¹² Κατά τη διάρκεια του θρήνου οι συγκεντρωμένες γυναίκες κινούνταν αργά και ρυθμικά γύρω από την κλίνη. Σε μερικές σκηνές *προθέσεως* μια γυναίκα στέκεται στην κορυφή της κλίνης, πάνω σε ελαφρά ανυψωμένη βάση προτείνοντας κλαδιά ή λουλούδια, τα οποία πιθανόν χρησιμοποιούνταν σαν βεντάλια για να απομακρύνονται τα ανεπιθύμητα έντομα.

Όσον αφορά στη λειτουργία της *προθέσεως*, φαίνεται πως αυτή υπηρετούσε πολλαπλούς σκοπούς. Μεταγενέστεροι συγγραφείς τονίζουν τον νομικό ή ιατρικό

⁴⁰⁸ Alexiou κ.α. 2002, 6

⁴⁰⁹ Τον τρόπο με τον οποίο τα επιτύμβια επιγράμματα διασώζουν ταφικά έθιμα και χειρονομίες θρήνου θα έχουμε την ευκαιρία να εξετάσουμε στην επόμενη ενότητα.

⁴¹⁰ Houby-Nielsen 1996, 242.

⁴¹¹ Garland 1985, 29.

⁴¹² Garland 1985, 30.

της χαρακτήρα, αφού επέτρεπε να προηγηθεί της ταφής κάποιος χρόνος ώστε να πιστοποιηθεί με ασφάλεια ο θάνατος ή να αποκλειστεί με την παρουσία των μαρτύρων μια δολοφονία. Επιπλέον η πρόθεσις ήταν ένας τρόπος να τιμηθεί ο νεκρός (να μην φύγει άκλαυτος) και να δοθεί η ευκαιρία στους οικείους να εκφράσουν ελεύθερα την οδύνη τους σε ένα προστατευμένο περιβάλλον χωρίς τους περιορισμούς που απαιτεί η κόσμια παρουσία στον δημόσιο χώρο.⁴¹³ Ο οργανωμένος θρήνος επιπροσθέτως μπορεί να πρόσφερε κάποια ικανοποίηση στην ακόμη παρούσα ψυχή του νεκρού⁴¹⁴ και να σήμανε την ώρα για την οριστική της αναχώρηση.

Την τρίτη μέρα μετά τον θάνατο λάμβανε χώρα η εκφορά, η μεταφορά του νεκρού στον τόπο ταφής με ένα είδος πένθιμης πομπής. Παραστάσεις ταφικών μνημείων απεικονίζουν τον πατέρα και αρχηγό του οίκου να στέκεται σε κάποια απόσταση και να χαιρετά τους επισκέπτες που ήρθαν για να απευθύνουν στον νεκρό τον τελευταίο χαιρετισμό.⁴¹⁵ Όπως μαρτυρούν σχετικές παραστάσεις σε αγγεία, ο νεκρός μεταφερόταν με ιπήλατη άμαξα που την συνόδευαν οπλισμένοι άνδρες, συγγενείς και επαγγελματίες θρηνωδοί. Από τα ομηρικά χρόνια πρέπει να είχε εγκαταλειφθεί η συνήθεια να μεταφέρεται ο νεκρός με φορείο που σήκωναν στα χέρια άνδρες συγγενείς. Συχνά το νεκρό σώμα περιστοιχιζόταν από γυναίκες της οικογένειας. Οι σκηνές θρήνου κατά τη διάρκεια της εκφοράς απαγορεύτηκαν από τον νόμο στα τέλη της αρχαϊκής εποχής. Η πομπή που συνόδευε τον νεκρό έπρεπε να αποφεύγει τις κεντρικές οδούς της πόλης και να προκαλεί όσο το δυνατόν λιγότερο θόρυβο.⁴¹⁶

Όσον αφορά την τρίτη φάση, την ταφή του νεκρού, από τον 8^ο ως τον 4^ο αιώνα, εφαρμόζονται τόσο η καύση όσο και ο ενταφιασμός. Κατά την ομηρική περίοδο εφαρμοζόταν σχεδόν αποκλειστικά η καύση, η οποία παραμένει κυρίαρχη και κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο. Μόνο κατά την Ελληνιστική εποχή ο ενταφιασμός προτιμάται ως μέθοδος ταφής. Σε κάθε περίπτωση, δεν φαίνεται η προτίμηση σε κάποια μέθοδο να υπαγορεύεται από οικονομικούς λόγους ή να επηρεάζει τα έθιμα και τις προσφορές που σχετίζονται με την ταφή.⁴¹⁷ Στο σημείο

⁴¹³ Garland 1985, 30-31.

⁴¹⁴ Rohde 1897, 164. Παρατίθεται από τον Garland 1985, 31.

⁴¹⁵ Alexiou κ.α. 2002, 6

⁴¹⁶ Holst-Warhaft 1992, 86.

⁴¹⁷ Garland 1985, 34.

ταφής λαμβάνουν χώρα τελετουργικές θυσίες ζώων, χοές και προσφορές. Πρόκειται συνήθως για αμφορείς, καλάθους με φαγητά, αλάβαστρα, υδρίες και ληκύθους. Συχνά στλεγγίδες τοποθετούνται στα χέρια του νεκρού ή κοντά στο σώμα, ενώ χαρακτηριστικά είναι τα κάτοπτρα που τοποθετούνται πάνω στην κοιλιακή χώρα και τη μήτρα της νεκρής γυναίκας.⁴¹⁸ Υπεύθυνες για τη συλλογή και την οργάνωση των προσφορών είναι οι γυναίκες της οικογένειας. Το γεγονός ότι η επιλογή των προσφορών που αρμόζουν σε κάθε ηλικία και φύλο συνιστά απόφαση των γυναικών αποκαλύπτει, σύμφωνα με τη διεισδυτική παρατήρηση της S. Houby-Nielsen, τη ενεργό συμβολή των γυναικών στη συγκρότηση των ταυτοτήτων. Οι αντιλήψεις των γυναικών για τον θάνατο, τα φύλα και τις διάφορες ηλικιακές ομάδες, χωρίς αμφιβολία, επηρεάζονταν από την κυρίαρχη στάση της κοινωνίας απέναντι σε αυτά τα θέματα. Όταν όμως οι γυναίκες μετέφραζαν τις κοινωνικές στάσεις σε πρακτικές ταφικές τελετουργίες, η μετάφρασή τους σφραγίζονταν από τις δικές τους αξίες και απόψεις.⁴¹⁹ Οι προσφορές τοποθετούνται είτε στο εσωτερικό του τάφου, είτε σε διπλανό χώρο. Κατά την κλασική περίοδο και μέχρι το 400 π.Χ., σταδιακά οι προσφορές στους τάφους περιορίζονται σημαντικά.

Σε σκηνές από λευκές ληκύθους το έργο του ενταφιασμού φέρνουν σε πέρας συνήθως ο Ύπνος και ο Θάνατος. Στην πραγματικότητα, το σώμα του νεκρού κατέβαινε με ένα καλάθι στον τάφο. Το έργο επιτελούσαν άνδρες συγγενείς ή επαγγελματίες.⁴²⁰ Αυτή ήταν και η μόνη άμεση επαφή με το σώμα που είχαν οι άνδρες. Όπως προκύπτει από τις πηγές, ο ρόλος των ανδρών στις ταφικές τελετουργίες επικεντρωνόταν στην επίβλεψη της όλης διαδικασίας και μικρή σχέση είχε με την πρακτική πλευρά του ζητήματος. Μετά το πέρας της ταφής άνδρες και γυναίκες αποχωρούσαν χωριστά, σύμφωνα τουλάχιστον με την νομοθεσία από την Κέω. Πιθανόν προηγούνταν οι γυναίκες, οι οποίες ήταν επιφορτισμένες με το καθήκον να ετοιμάσουν στο σπίτι το *περίδειπνον*, γεύμα προς τιμή του νεκρού, ενώ οι άνδρες παρέμεναν στον χώρο για να ολοκληρώσουν την κατασκευή του τύμβου.

⁴¹⁸ Houby-Nielsen 1996, 239- 240.

⁴¹⁹ Houby-Nielsen 1996, 236, 241. Η συγγραφέας τονίζει πως οι γυναίκες έδιναν έμφαση με τις επιλογές τους στον θάνατο και την ταφή βρεφών και μικρών παιδιών καθόλη τη διάρκεια της συγκρότησης και της ακμής της πόλης -κράτους (735-425). Κατά αυτόν τρόπο προέβαλλαν την επιθυμία και την ικανότητά τους να γεννήσουν απογόνους, λειτουργία υψίστης σημασίας για τη διατήρηση του κράτους, και αυτοπροσδιορίζονταν ως ανατροφείς της πόλης.

⁴²⁰ Garland 1985, 35-36.

Τελετές λάμβαναν χώρα και την ένατη μέρα, ενώ η περίοδος πένθους για την περιοχή της Αθήνας διαρκούσε τριάντα μέρες.⁴²¹

Την απόδοση των καθιερωμένων τιμών ολοκλήρωνε η κατασκευή του επιτύμβιου μνημείου, την οποία καθόριζε η οικονομική δυνατότητα της οικογένειας, ο συρμός της εποχής και ο νόμος.⁴²² Πολλοί ήταν οι τρόποι σήμανσης ενός τάφου. Η απλούστερη είναι η ανέγερση ενός τύμβου από χώμα πάνω στην ταφή.⁴²³ Το μέγεθός του ήταν αντίστοιχο της κοινωνικής θέσης του νεκρού και αποτελούσε για τις επόμενες γενιές απόδειξη της ισχύος και του κύρους του.⁴²⁴ Από τη γεωμετρική περίοδο σώζονται μικρές κυβόσχημες στήλες χωρίς διακόσμηση. Την ίδια περίοδο ως επιτύμβια σήματα χρησιμοποιούνταν και αγγεία, αμφορείς ή κρατήρες, κάποιες φορές με μνημειώδεις διαστάσεις. Η επιλογή του αγγείου μπορεί να καθοριζόταν και από το φύλο του νεκρού. Δυστυχώς οι αρχαιολόγοι δεν έχουν καταλήξει σε ασφαλή συμπεράσματα πάνω στο θέμα. Διαφοριστικές είναι κάποιες φορές οι παραστάσεις που κοσμούσαν τα αγγεία. Η παρατήρηση για παράδειγμα, ότι σκηνές μαχών και ναυμαχιών είναι συνήθεις σε κρατήρες και όχι σε αμφορείς οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι κρατήρες συνδέονταν με ανδρικές ταφές.⁴²⁵

⁴²¹ Λυσίας 1.14.

⁴²² Ωστόσο η μεγαλοπρέπεια του μνημείου δεν βρίσκεται πάντοτε σε πλήρη αντιστοιχία με τον πλούτο της οικογένειας. Το κόστος ενός μέτριου μνημείου μπορούσαν να αναλάβουν ακόμη και μέλη των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Nielson, το κόστος ενός μέτριου μνημείου δεν πρέπει να ξεπερνούσε τις τριάντα δραχμές. Η τιμή του λίθου περιοριζόταν σε λίγους οβολούς, ενώ το κόστος ενός ανάγλυφου χαμηλής καλλιτεχνικής ποιότητας με μια σύντομη επιγραφή θα πρέπει να άγγιζε τις είκοσι δραχμές. Βλ. Nielson κ.α. 1989, 414-415 Η επιθυμία, τουλάχιστον, διατήρησης της μνήμης δεν γνωρίζει ταξικούς φραγμούς. Ακόμα και οι δούλοι, παρατηρεί ο Barrow (1928, 168), κατατρύχονταν από τον φόβο «ότι περνώντας από την αφάνεια της ζωής τους στον θάνατο δεν θα άφηναν πίσω τους κανένα σημάδι να μαρτυρεί πως κάποτε υπήρξαν. Η συμμετοχή των δούλων στους ρωμαϊκούς συλλόγους εξασφάλιζε όχι μόνο μια καλή συντροφία εν ζωή αλλά και τη βεβαιότητα μιας αξιοπρεπούς κηδείας (...) και την κορυφαία τιμή ενός επιτύμβιου· και στη σκέψη αυτού του τελευταίου ο δούλος δοκίμαζε μια μελαγχολική απόλαυση». Το απόσπασμα παρατίθεται από την H. Arendt 1958 (ελλ. εκδ. 1986), 82.

⁴²³ Οι πληροφορίες για τα επιτύμβια μνημεία βασίζονται κυρίως στους Kurtz-Boardman 1971 (ελλ. εκδ. 1994). Την εξέλιξη των επιτύμβιων μνημείων παρουσιάζει σύντομα σε ένα χρονολόγιο ο R. Garland 1985, 124-127.

⁴²⁴ Humphreys 1980, 100.

⁴²⁵ Kurtz-Boardman (ελλ.εκδ.) 1994, 48.

Κατά την αρχαϊκή περίοδο οι τύμβοι από χώμα πάνω από τάφους γίνονται μεγαλύτεροι σε μέγεθος και πιο στέρεοι στην κατασκευή τους. Κατά τη διάρκεια ωστόσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. το μέγεθος των τύμβων περιορίζεται αισθητά, λόγω της έλλειψης διαθέσιμου χώρου στο νεκροταφείο του Κεραμεικού. Την ίδια εποχή εμφανίζονται στον ίδιο χώρο οι κτιστοί τάφοι που συχνά έφεραν εντοιχισμένους πίνακες με σκηνές προθέσεως και θρήνου. Οι πίνακες αυτοί άλλοτε ήταν αυτοτελείς και άλλοτε αποτελούσαν τμήματα μιας σειράς. Όπως και στην περίπτωση των κυκλικών ή ορθογώνιων τύμβων που επιστέφονταν με αγγεία και γλυπτά, φαίνεται πως και οι κτιστοί τάφοι έφεραν επιστέψεις. Τον 6^ο αιώνα αρχίζουν να χρησιμοποιούνται ευρέως και οι επιτύμβιες στήλες. Οι πρωιμότερες ενεπίγραφες στήλες ήταν από ασβεστόλιθο. Η διακόσμηση αποδιδόταν με χαμηλό ανάγλυφο ή ζωγραφική, ενώ επιπρόσθετο χρώμα κάλυπτε τις επιφάνειες. Οι μορφές, που αποδίδονταν σε πλάγια όψη λόγω του περιορισμένου χώρου, παριστάνουν συνήθως αθλητές, ηλικιωμένους άνδρες ή άνδρες με σκύλους. Τις πρωιμότερες στήλες επέστεφαν σφίγγες, που επικάθονταν πάνω σε επίκρανα κοσμημένα με κυμάτιο ή με σπείρωμα σε σχήμα λύρας. Γύρω στο 530 π.Χ. η διακόσμηση γίνεται απλούστερη και το επίκρανο παίρνει τη μορφή ανάγλυφου ανθέμιου. Ο κορμός ή η βάση της στήλης και σπανιότερα το επίκρανο έφεραν επιγραφές.

Ως ταφικά σήματα τέλος χρησιμοποιούνταν μαρμάρινα αγάλματα νέων και νεανίδων, οι περίφημοι *κούροι* και οι *κόρες*. Οι κούροι και οι κόρες, ως επιτύμβια σήματα, αντανakλούν τα κυρίαρχα αριστοκρατικά ιδανικά της εποχής για τα δύο φύλα. Η δύναμη, η ομορφιά και η ευρωστία του ανδρικού γυμνού σώματος αντιπαραβάλλονται με την κομψότητα, τη δροσιά και τη χάρη της νεαρής κόρης. Διαπιστώνεται επίσης πως και γυναίκες ήταν αποδέκτες λαμπρών επιτύμβιων μνημείων που φιλοτέχνησαν επιφανείς καλλιτέχνες της εποχής. Το άγαλμα της Φρασικλείας, το μνημείο της Φίλης και η *κουροτρόφος* που τρέφει δίδυμα είναι κάποια από αυτά.⁴²⁶

⁴²⁶ Ridgway 1987, 403.

Εικ 3 Κουροτροφος με δίδυμα, μέσα 6^ο αι.π.Χ
Υβλαία Μέγαρο Σικελίας, Συρακούσες, Μουσείο Paolo Orsi

Ανάγλυφες παραστάσεις σε επιτύμβιες στήλες απεικονίζουν καθιστές γυναίκες τις οποίες συχνά συνοδεύουν παιδιά.⁴²⁷ Σε γενικές γραμμές παρατηρούμε πως η νεκρική τέχνη και αρχιτεκτονική άνθησε κατά την αρχαϊκή περίοδο. Πριν το τέλος όμως του 6^ο αιώνα η μεγαλοπρέπεια που τη χαρακτήριζε αρχίζει να περιορίζεται.⁴²⁸

Στη διακόσμηση και τη μεγαλοπρέπεια του επιτύμβιου μνημείου συνέβαλλε και η εγχάραξη μιας επιγραφής, συχνά έμμετρης. Όπως πολύ ωραία παρατηρεί ο C. Clairmont, «η απλή παρουσία της ποίησης, όσο απρόσωπη, γενική και αποσπασμένη από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ατόμων κι αν ήταν, προσέδιδε κάποιο προσωπικό τόνο στο ανάγλυφο. Οι άνθρωποι που κατασκεύαζαν το μνημείο επιθυμούσαν να εξάρουν τη σημασία του με την προσθήκη ενός επιγράμματος. Σαν να μην ήταν απολύτως ικανοποιημένοι από το ανάγλυφο και να αισθάνονταν πως η σιωπηλή λίθος δεν αποκάλυπτε αρκετά για τον νεκρό. Τα επιγράμματα κάνουν τα μνημεία να ζωντανεύουν μπροστά μας».⁴²⁹ Η πρώτη αττική επιγραφή τοποθετείται

⁴²⁷ Η στήλη της Λαμπιτούς και της Αναβύσσου αποτελούσαν τέτοια παραδείγματα. Ridgway 1987, 403.

⁴²⁸ Για τα επιτύμβια μνημεία της κλασικής εποχής γίνεται λόγος στις σσ. 153-159.

⁴²⁹ Clairmont 1970, 55.

στα τέλη του ογδόου αιώνα, ενώ το πρώτο επιτύμβιο επίγραμμα γύρω στα μέσα του εβδόμου. Ο αριθμός των επιγραφών αρχίζει να αυξάνεται σημαντικά μόνο μετά το 575 π.Χ. περίπου.⁴³⁰

Αξίζει να σημειωθεί πως η γραφή από τα πρώτα στάδιά της συνδέθηκε με τις τελετουργίες του θανάτου. Η σταθερότητά της μπορούσε να εξασφαλίσει τη διατήρηση του ονόματος ενός ανθρώπου στη μνήμη και να εξυπηρετήσει καλύτερα την κατάκτηση της αθανασίας. Όπως παρατηρεί ο J. De Hoz εκτός από την επικοινωνιακή της λειτουργία, την ικανότητα, δηλαδή, να μεταφέρει ένα μήνυμα, η γραφή είχε στις ταφικές τελετουργίες και ρόλο συμβολικό. Το γραπτό κείμενο με την ύπαρξή του και μόνο προσέθετε γόητρο: ένα επιτύμβιο σήμα με επιγραφή πιθανόν να είχε άλλη κοινωνική αξία από ένα αντίστοιχο που δεν έφερε επιγραφή.⁴³¹ Στις πρώτες επιγραφές η γραφή λειτουργούσε, κατά πάσα πιθανότητα, ως θεραπεινίδα του προφορικού λόγου.⁴³² Για να αντιληφθούμε την επίδραση που ασκούσε, όχι μόνο απαιτείται να την αντιμετωπίσουμε ως τμήμα ενός συνόλου, του ταφικού μνημείου, αλλά να λάβουμε υπόψη και την εντύπωση που προκαλούσε ο ήχος των λέξεων, αφού οι επιγραφές προορίζονταν να διαβαστούν μεγαλοφώνως.⁴³³ Θα λέγαμε πως κάθε περαστικός αναγνώστης δάνειζε για λίγο στον άψυχο λίθο τη φωνή του. Τον ίδιο στόχο φαίνεται πως υπηρετούσε και η υιοθέτηση του πρώτου προσώπου στα επιγράμματα. Πιθανόν η συνήθεια να οφείλεται στο γεγονός ότι το αντικείμενο γινόταν αντιληπτό ως κάτι έμψυχο. Ο γραπτός λόγος που χαρασσόταν στην πέτρα αποτελούσε στα πρώτα επιγράμματα ένα μέσο για να επικοινωνήσουν οι άνθρωποι ό τι ήταν προορισμένο να ειπωθεί ή να τραγουδηθεί. Άλλωστε η δόξα συνδεόταν ήδη στη συνείδηση των ανθρώπων με την προφορική ποίηση και το μέλος. Οτιδήποτε άξιο να διατηρηθεί έπρεπε να είναι σε στίχους. Η ποίηση αποτελούσε θεματοφύλακα της μνήμης, πριν τη διάδοση της γραφής, και αυτό πιθανόν να εξηγεί το γεγονός ότι

⁴³⁰ Day 1989, 17. Η αρχαιότερη έμμετρη επιγραφή που μας έχει παραδοθεί βρίσκεται χαραγμένη πάνω στο «ποτήρι του Νέστορα», ένα μικρό γεωμετρικό σκύφο που ανακαλύφθηκε το 1954 στην Ίσχια της Ιταλίας και χρονολογείται γύρω στο 740-730 π.Χ. Αποτελείται από τρεις στίχους. Η δεύτερη επιγραφή που διασώθηκε βρίσκεται πάνω στο αρχαιότερο γραπτό αττικό αγγείο, την οينوχόη του Διπύλου, και χρονολογείται περίπου στο 720-710 π.Χ. Αποτελείται από ενάμισι δακτυλικό εξάμετρο. Για τα επιγράμματα βλ. Lesky, 1971 (ελλ. εκδ. 1990) 259-262 και 1016-1022.

⁴³¹ De Hoz 2010, 61.

⁴³² Thomas 1992, 62

⁴³³ Svenbro 1988, κεφ.1

πολλές αρχαϊκές επιγραφές είναι έμμετρες. Η γραφή αποκτά σταδιακά πιο απρόσωπο χαρακτήρα από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα και κατακτά την αυτονομία της από την προφορικότητα.⁴³⁴ Όσον αφορά στον ρόλο τους στις ταφικές τελετουργίες, είναι πιθανότερο πως οι πρώτες επιτύμβιες επιγραφές στήριζαν και ενίσχυαν παλαιότερα έθιμα.⁴³⁵ Επιτύμβια σήματα, όπως είδαμε, υπήρχαν και πριν την εφεύρεση της γραφής. Τα αντικείμενα που σήμαιναν τους τάφους λειτουργούσαν ως εργαλεία στην υπηρεσία της μνήμης. Επιπλέον οι γόοι και οι θρήνοι, απαραίτητο, όπως είδαμε, τμήμα της ταφικής τελετουργίας, αποτελούσαν ήδη κάποια μορφή ποιητική μνημόνευση. Η εισαγωγή της επιγραφής δεν φαίνεται λοιπόν, να αποτελούσε ανατρεπτική καινοτομία αλλά μέσο εμπλουτισμού και εμπάθυνσης των καθιερωμένων πρακτικών.⁴³⁶

Τα επιτύμβια επιγράμματα είναι γραμμένα σε ποικίλα μέτρα: τα δακτυλικά εξάμετρα, τα ελεγειακά δίστιχα, τα ιαμβικά και τα τροχαϊκά επιγράμματα είναι τα πιο συνηθισμένα. Η ποιητική φόρμα είναι ένας από τους πιο σοβαρούς παράγοντες που καθορίζουν και το περιεχόμενο. Η προκαθορισμένη έκταση και οι απαιτήσεις της στιχουργικής επηρεάζουν, εξίσου τουλάχιστον με την περίσταση, το περιεχόμενό τους, το τι δηλαδή μπορεί και αρμόζει να ειπωθεί. Εξίσου καθοριστική ήταν και η πρόθεση να ειπωθεί το ουσιώδες, να δηλωθεί δηλαδή τουλάχιστον η ταυτότητα του νεκρού και των αναθετών και να προκληθεί συγκίνηση. Γι' αυτό και κάθε λέξη αποκτά ιδιαίτερο βάρος, καθώς απαιτείται να φέρει ένα σημασιολογικό και συναισθηματικό φορτίο που να υπηρετεί τον παραπάνω σκοπό.

Τα πρώτα επιγράμματα, που έχουν έναν κυρίως πληροφοριακό χαρακτήρα και κάπως ξερό ύφος, χρησιμοποιούν το δακτυλικό εξάμετρο, που είναι και το μέτρο των επών. Όταν το βάρος κλίνει προς τη συγκίνηση κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα κερδίζει έδαφος το ελεγειακό δίστιχο. Το ελεγειακό δίστιχο που διαπνέεται από πένθιμη διάθεση και κάποιον ηθικολογικό τόνο, απηχεί εγκωμιαστικούς τόπους γνωστούς ήδη στο κοινό από τους θρήνους. Από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα εμφανίζονται τα ιαμβικά και τροχαϊκά επιγράμματα, τα οποία ενδείκνυται περισσότερο για την έκφραση συναισθημάτων, καθώς προσεγγίζουν την καθημερινή

⁴³⁴ Thomas 1992, 64

⁴³⁵ Thomas 1992, 62.

⁴³⁶ Thomas 1992, 65.

ομιλία.⁴³⁷ Σταδιακά αυξάνεται και ο αριθμός των στίχων που περιλαμβάνει το επίγραμμα, ώστε να συμπεριληφθούν όσο το δυνατόν περισσότερες λεπτομέρειες. Γενικά παρατηρούμε πως το επιτύμβιο επίγραμμα που εντάσσεται από τον 6^ο αιώνα στις ταφικές τελετουργίες και πρακτικές, εξαπλώνεται γοργά μετά τους μηδικούς πολέμους και γνωρίζει μεγάλη άνθηση και εξαιρετική καλλιέργεια κατά τους ελληνιστικούς και αυτοκρατορικούς χρόνους, όταν αποδεσμεύεται από το μνημείο και γίνεται αυθύπαρκτο λογοτεχνικό είδος. Το αρχικό δίστιχο ή τετράστιχο των κλασικών χρόνων μεταβάλλεται τώρα σε εκτενές λυρικό ποίημα που αναπτύσσεται σε δώδεκα ή και περισσότερους στίχους. Σε κάθε περίπτωση στο είδος, που χαρακτηρίζεται από πυκνότητα, λιτότητα και ελλειπτικότητα, είναι παρούσα ολόκληρη η ποιητική παράδοση. Το έπος πρόσφερε έτοιμες εκφράσεις και αξίες, η ελεγεία τρόπους για συμβουλές και παραμυθία και η λυρική ποίηση συναισθήματα και εικόνες.⁴³⁸ Εκτός όμως από τους κοινούς τόπους και τα μοτίβα που χαρακτηρίζουν ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο, διακρίνεται στα επιτύμβια επιγράμματα κι ένα τοπικό χρώμα που δημιουργείται από το είδος των γραμμάτων και την ορθογραφία των λέξεων. Την εγχάραξη επιγραφών στο επιτύμβιο μνημείο αναλάμβαναν ειδικευμένοι λιθοξόοι.⁴³⁹ Η επιλογή του υλικού γινόταν από τους ενδιαφερόμενους στα αντίστοιχα εργαστήρια, όπου πιθανόν θα είχε γίνει και η πρώτη κατεργασία και επεξεργασία. Υπήρχε επίσης η δυνατότητα, για να μειωθεί το κόστος, να επιλεγεί μια ήδη χρησιμοποιημένη στήλη.⁴⁴⁰

Αν αυτές ήταν σε γενικές γραμμές οι πρακτικές απόδοσης επιτάφιων τιμών, χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο νόμος παρενέβαινε για να ρυθμίσει συχνά και τις πιο μικρές λεπτομέρειες. Κάποιες από τις ρυθμίσεις αφορούν άμεσα στις γυναίκες, πράγμα που φαίνεται εύλογο, αφού, όπως είδαμε, σε κάθε φάση της επικήδειας τελετής οι γυναίκες είχαν ρόλο πρωταγωνιστικό. Σύμφωνα με τον νόμο του Σόλωνος στις αρχές του 6^{ου} αιώνα συμμετοχή στην εκφορά και την ταφή, στις φάσεις δηλαδή που προϋπέθεταν παρουσία σε δημόσιο χώρο, μπορούσαν να έχουν μόνον οι γυναίκες που είχαν υπερβεί το εξηκοστό έτος της ηλικίας ή όσες είχαν

⁴³⁷ Friedlander- Hoffleit 1987, 153.

⁴³⁸ Τζανής 1997, 47-70

⁴³⁹ Την άποψη ότι ακόμη και οι χαμηλού κόστους επιγραφές θα πρέπει να ήταν έργο επαγγελματία και μόνον οι σχεδόν ακατέργαστες έργο ιδιωτών, υποστηρίζει ο L. Threatte (1980, 4). Για την εργασία των σχετικών εργαστηρίων βλ. και Tracy 1975.

⁴⁴⁰ Kurtz & Boardman (ελλ. εκδ. 1994), 128

συγγένεια με το νεκρό μέχρι δεύτερης εξαδέλφης. Ο νόμος όριζε επίσης πως οι γυναίκες δεν επιτρεπόταν να φορούν περισσότερα από τρία μάρτια ούτε και το σώμα του νεκρού να τυλίγεται με περισσότερα από τρία ενδύματα. Το πιο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό της νομοθεσίας, όσον αφορά πάντα τους γυναικείους ρόλους στην επικήδεια τελετουργία, είναι η απαγόρευση του θρήνου κατά την εκφορά, κατά τη φάση δηλαδή εκείνη που οι γυναίκες με τη φωνή τους μπορούσαν να προσελκύσουν πάνω τους την προσοχή των παρευρισκομένων.⁴⁴¹ Ακόμη, το φαγητό και το ποτό που προσφέρονταν κατά την τελετή δεν έπρεπε να ξεπερνά τον έναν οβολό. Η νομοθεσία ρύθμιζε το μέγεθος του καλάθου για τις προσφορές και περιόριζε τον θρήνο και τις χειρονομίες που τον συνόδευαν κατά παράδοση. Τέλος, απαγόρευε την επίσκεψη στον τύμβο σε όσους δεν ήταν συγγενείς του νεκρού μετά την ημέρα της ταφής.⁴⁴²

Ένα από τα ερωτήματα που απασχόλησαν σοβαρά τους ιστορικούς της αρχαιότητας στην περίπτωση του Σόλωνος είναι τα κίνητρα του νομοθέτη. Πολλές ερμηνείες έχουν προταθεί: άλλοι διείδαν στη σχετική νομοθεσία την πρόθεση του νομοθέτη να περιορίσει τη δύναμη των αριστοκρατικών γενών⁴⁴³ ή την επιθυμία του να ελέγξει τη γυναικεία συμπεριφορά διασφαλίζοντας κατά αυτόν τον τρόπο τη γνησιότητα των απογόνων των Αθηναίων πολιτών. Η Holst-Warhaft υποστηρίζει πως η νομοθεσία στόχευε στην ενίσχυση της νέας κοινωνικής τάξης, η οποία διέκρινε στον γυναικείο θρήνο έναν κίνδυνο αποσταθεροποίησης και υπονόμησης της πίστης των πολιτών στο κράτος. Η βούληση να περιοριστεί η πρωτοκαθεδρία των γυναικών στις επιτάφιας τελετές αποκαλύπτει μια γενικότερη αλλαγή στη στάση των ανθρώπων απέναντι στον θάνατο. Το νέο πνεύμα εκφράστηκε κατ' εξοχήν στο νέο είδος των επιταφίων λόγων που εκφωνούνταν, όπως ήδη είδαμε, προς τιμή των νεκρών του πολέμου κατά την κλασική περίοδο και το οποίο μετέθετε το βάρος από τον θρήνο για την απώλεια που συνεπάγεται ο θάνατος για τους οικείους, στο εγκώμιο του νεκρού προσλαμβάνοντας έναν χαρακτήρα έντονα διδακτικό.⁴⁴⁴

Κάποιοι ιστορικοί, αντίθετα, υποστήριζαν πως οι νομοθετικές ρυθμίσεις του θέματος εκφράζουν απλώς τη θέληση του νομοθέτη να κωδικοποιήσει και να δώσει

⁴⁴¹ Holst-Warhaft 1992, 95.

⁴⁴² Ψευδο-Δημοσθένους, 43. 62.

⁴⁴³ Βλ. Alexiou κ.α. 2002, 14-23.

⁴⁴⁴ Holst-Warhaft 1992, 98-100.

νομική κατοχύρωση σε ήδη καθιερωμένες πρακτικές.⁴⁴⁵ Ανάμεσα σε άλλα κίνητρα, ο R. Garland συγκαταλέγει την επιθυμία της πολιτείας να διατηρηθεί η δημόσια τάξη, να περιοριστεί η δεισιδαιμονία, να αποφευχθεί η διάδοση ασθενειών και να διασφαλιστεί η απόδοση των καθιερωμένων τιμών με πρέποντα τρόπο.⁴⁴⁶ Σε κάθε περίπτωση ο μίτος που διαπερνά οποιοδήποτε δίκτυο προθέσεων είναι το δημόσιο συμφέρον και η επικρατούσα ιδεολογία, ενώ τα ενδιαφερόμενα μέρη που εμπλέκονται σε κάθε ανάλογη νομοθετική ρύθμιση μπορούν να διακριθούν σε τέσσερις ομάδες: το σώμα που νομοθετεί, η κοινωνία, οι αποβιώσαντες και οι συγγενείς τους.⁴⁴⁷ Όποιος κι αν ήταν ο στόχος της νομοθεσίας, είναι βέβαιο ότι τα αθηναϊκά επιτύμβια μνημεία που διακρίνονταν στα τέλη της αρχαϊκής εποχής για τη λαμπρότητα και την πολυτέλεια τους, γίνονται πολύ λιτά κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα, ενώ η επιτύμβια γλυπτική γνωρίζει και πάλι εξαιρετική άνθηση τον 4^ο αιώνα ώσπου οι νόμοι του Δημητρίου του Φαληρέως επέβαλαν τον περιορισμό της σχετικής δαπάνης.⁴⁴⁸ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κικέρωνα, ο νόμος του Δημητρίου του Φαληρέως όριζε οι ταφές να γίνονται τις πρώτες πρωινές ώρες και οι τάφοι να σημαίνονται απλώς με έναν κιονίσκο που να μην ξεπερνά σε ύψος τους τρεις πήχεις ή με μια τράπεζα ή ένα περιρραντήριο. Προέβλεπε επίσης την ανάληψη του καθήκοντος από ένα δημόσιο λειτουργό να επιβλέπει αν τηρούνταν οι σχετικοί κανονισμοί.⁴⁴⁹

2.2 Επιτάφιοι θρήνοι και παραμυθητικοί τόποι στα επιτύμβια επιγράμματα

Οι επιτάφιοι τελετές που περιγράψαμε παραπάνω καλούνται να εξημερώσουν και να δαμάσουν τον θάνατο προσφέροντας την ποθητή παραμυθία. Τα επιγράμματα, ως τμήμα των ταφικών εθίμων, αποτελούν ταυτοχρόνως και το κάτοπτρο μέσα στο οποίο εμφανίζονται οι αντιδράσεις των ανθρώπων ενώπιον του θανάτου. Και οι αντιδράσεις αυτές ποικίλουν: από τη γενναία αποδοχή, τη στωική εγκαρτέρηση και

⁴⁴⁵ Για μια συνοπτική επισκόπηση του θέματος βλ. Pomeroy 1997, 100-105 και Holst-Warhaft 1992, 94-98.

⁴⁴⁶ Garland 1985, 21 και 1989 1-15.

⁴⁴⁷ Garland 1989, 2.

⁴⁴⁸ Δεν είναι τυχαίο ότι μόνο από το τέλος του 5^{ου} αιώνα έχουμε για πρώτη φορά σαφείς ενδείξεις και για οικογενειακούς τάφους που καλύπτουν διάστημα πολλών γενεών.

⁴⁴⁹ Cicero, *De legibus* 2.64-66. Για τη νομοθεσία του Δημητρίου του Φαληρέως βλ. Fortenbaugh 2000, 350. Kurtz- Boardman (ελλ.εκδ.) 1994, 155-56. Dow.& Travis 1943, 144-165

το άτολμο παράπονο, μέχρι την έντονη διαμαρτυρία και την απελπισμένη κραυγή. Συχνά στον επιτάφιο λόγο, ιδίως όταν πρόκειται για περιπτώσεις πρόωρου θανάτου, κυριαρχεί το παράπονο. Τη Μοίρα καταριέται για τον θάνατο της γυναίκας του ο σύζυγος της Φιλαινίδος σε επίγραμμα (GV 307= SGO 1, 01/20/37) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Μίλητο.

τῆιδε Φιλαινίδα θῆκε Νέος πόσις, ἀμφὶ δὲ τύμβον

[α]ὐτὸς ἐπ' ἀγροτέρας δειμάτο καλὸν ὁδοῦ ·

πολλὰ δ' ὄγε στενάχων ὀλοῆι μέγα μέμψατο Μοίρη,

4 *ἢ μιν ἀπὸ γλυκεροῦ χωρὶς ἔθηκε βίου.*

Τον δαίμονα που του στέρησε γυναίκα και παιδί μέμφεται και ένας άντρας στους πρώτους στίχους επιγράμματος (GV 1597) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Λάρισα.

ποιάν σοι πρότην, δαῖμον | αἰτίην ἀναθῶμαι,

ὅς με ἐξ | ἀμφοτέρης ἐλπίδος ἐστέ|ρισας ;

Τα πλήγματα της Μοίρας αφήνουν κάποτε τον άνθρωπο σαστισμένο να αναρωτιέται για το νόημα τόσης σκληρότητας. Οι τελευταίοι στίχοι επιγράμματος (GV 1976) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη κλείνουν με την απορία

[ἀλλ' ὦ ν]ηλεόθυμε Χάρον, τί σε τόσσον ἐνήης

[τέ]ρψε λιποῦσα πατρὶ πένθος ἀπειρέσιον ;

Ανάλογη απορία εκφράζει και ο ποιητής επιγράμματος (GV 1799) του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Παλατινή Ανθολογία. Αναρωτιέται τι είναι αυτό που κάνει τον Άδη να τέρπεται, όταν χωρίζει τους συζύγους και τους αρπάζει από την κλίνη τους. Απορία και συγκρατημένη αγανάκτηση προκαλεί και σε επίγραμμα (GV 1594) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Βέροια, η σκληρότητα του Άδη που άρπαξε πρόωρα μια νεαρή κοπέλα. Ο νους του πατέρα δεν χωράει την αδικαιολόγητη αδικία της Μοίρας.

[εἶ] γὰρ καὶ μέτρον ἤλι|[κί]ας, ἐπὶ γῆρας ἂν ἤλθ[ε], |

8 *[ε]ἶχες ἐλεῖν ψυχὴν, | [ῆ]νπερ ἄωρον ἔχεις. |*

Η απορία, η οργή, η αδυναμία του ανθρώπου να βρει ψυχική ηρεμία, αισθητοποιείται και με την εικόνα του πενθούντος που περιπλανιέται στο άδειο σπίτι. Μια τέτοια εικόνα της μάνας που μοιρολογεί τα δυο παιδιά της σκιαγραφεί επίγραμμα (GV 860) από την Αθήνα του 3^{ου} αιώνα μ.Χ.

[ὀρφανὸν ὥστε μένου]σαν ἐνὶ μεγάροισι γυναῖκα

8 *[μύρεσθαι, παίδων] ἄμφω ἀποφθιμένων,*

[κλαίουσαν πότμον] πολυδάκρυτον υἱέος αὐτε

[δαίμονι μεμφομέ]νην πολλὸν ἐπισμυγερωῶς.

Σε άλλες περιπτώσεις το αίσθημα δικαίου εξεγείρεται, όταν η οργή της Μοίρας πέφτει πάνω στους δίκαιους και ευσεβείς. Η εικοσιεπτάχρονη Τύρινα μας μιλά σε πρώτο πρόσωπο για τις αρετές της αλλά και τη θλίψη των γονιών της, που απόμειναν μόνοι, σε επίγραμμα (GV 1121) από τη Σάμο του 2^{ου} / 1^{ου} αιώνα π.Χ. Το επίγραμμα κλείνει με μια πικρή διαπίστωση:

εἰ δ' ἦν εὐσεβέων ὄσιος λόγος, οὐποτ' ἂν οἶκος

οὐμὸς ἐμοῦ φθιμένης ταῖσδ' ἐνέκυρσε τύχαις.

Ο πρόωρος θάνατος, όπως είναι φυσικό, προκαλεί ηχηρότερους θρήνους.⁴⁵⁰ Το πένθος είναι αγιάτρευτο, τα δάκρυα, οι θρήνοι, το μοιρολόι, οι γόοι, και οι οδυρμοί έχουν σημαντικό μερίδιο: *μέγα πένθος ἐοῖς κατέλειψε τοκεῦσιν* η δεκατριάχρονη Αυρηλία Θεανώ σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1776) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Θάσο· *ἄχθος ἔχουσα κραδίης πένθεος οὐκ ὀλίγου*, η μητέρα μιας νιόπαντρης κοπέλας συνθέτει την επιτύμβια επιγραφή, όπως αναφέρει επίγραμμα (GV 120) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη, ενώ η θεά του μνήματος στην περίπτωση ενός ζευγαριού που έχει ταφεί στην αυλή ενός ναού, φέρνει δάκρυα στα μάτια των πιστών, *δάκρυα δερκομένοις πᾶσι φέρων ναέταις*, όπως διαβάζουμε σε επίγραμμα (GV 134= SGO 3, 13/07/03) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τα Τύανα.

Δακρυόεις ο σύζυγος μιας νεαρής γυναίκας κατασκευάζει τον τύμβο της, σύμφωνα με επίγραμμα (GV 190) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη· *δακρυχέων (...)* *συχνὸν ἀπὸ βλεφάρων* κάποιος άλλος σύζυγος, σε επίγραμμα (GV 1039) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Νεάπολη, προσφέρει τις νεκρικές τιμές στην εικοσιτετράχρονη γυναίκα του· για τον θρήνο του Απολλινάριου που έχασε γυναίκα και παιδί, κάνει λόγο επίγραμμα από το Δορύλαιον της Φρυγίας (GV 245= SGO 3, 16/34/25) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ.

ζυγὸν τάφον γυναικὶ | Δόμνη παιδί τε

Απολλίνα|ρίω τεῦξέν με, δυσκλώστω | μίτω

⁴⁵⁰ Τη διαπίστωση πως ο πρόωρος θάνατος έχει άλλο συναισθηματικό φορτίο αποδίδει επίγραμμα από την Τερμησό της Πισιδίας του 2ου/3ου αιώνα μ.Χ. : (...) Για τους ανθρώπους ίδιο το τέλος της ζωής· μα δεν αφήνει / το ίδιο πένθος στους γονιούς ένα παιδί που φεύγει. (μτφρ. Π. Μπουκάλας) GV 1438 στο Rocques 1999 127.

δαμεῑσι Μοιρῶν, παι|δῑ ὁμώνυμος πατήρ,

4 *ξυ|νοῖσι θάλαμον δάκρυσι | λούσας καὶ λέχος.*

Με παρόμοιο τρόπο οι πρώτοι στίχοι επιγράμματος (GV 319) από την *Παλατινή Ανθολογία* παρουσιάζουν τον θρήνο του συζύγου, ο οποίος ραίνει με τα δάκρυά του τη μαρμάρινη σαρκοφάγο της γυναίκας του,

Νικόπολιν Μαράθωνις ἐθήκατο τῆδ' ἐνὶ πέτρῃ,

ὄμβρῆσας δακρύοις λάρνακα μαρμαρέην.(...)

ενώ για την περίπτωση της Αντιγόνης σε επίγραμμα (GV 479) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Βέροια, λέγεται πως τους θρήνους του άντρα της έχει για νεκρικό στολίδι, τον τύμβο που της δώρισε τώρα που έχει μαραθεί.

Αιώνια δάκρυα και αγιάτρευτο πένθος προκαλεί η μοίρα της Ζωσίμης που πέθανε στη γέννα μαζί με το παιδί, *αιεὶ τῆιδ' ἐπ' ἴσον σπείσω δάκρυ μῆτε θανούσῃ μητέρι μῆτ' αὐτῆι μητέρα ὀδυραμένη* σύμφωνα με επίγραμμα (GV 873) του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αττική. Παραστατικά αποδίδει το μέγεθος του πένθους που προκαλεί στους δικούς της ο χαμός ενός δεκαπεντάχρονου κοριτσιού κατά τον τοκετό, ο στίχος : *αὐτὴ τοὺς ἰδίους κακῆ δίψῃ κατέκαυσεν* (στέγνωσαν από τον καημό τα δάκρυα τους) από επίγραμμα (SGO 3, 14/05/01) της Λυκαονίας. Πολύ μεγάλη θλίψη και πόνο στην ψυχή προκαλεί σε μια μητέρα η σκέψη ότι η θυγατέρα της πεθαίνει στα χέρια της μέσα στο σπίτι, όπως αναφέρεται σε επίγραμμα (SGO 3, 14/03/03) από τη Λυκαονία, *(ἀμφὶ δ' ἄρ' αὐτῆς πολλὰ μιν ἀχνυμένη μέγα δὲ φρεσὶν ἄλγος ὑπέστη ὅτι ῥ' αὐτῆς ἐπὶ χιρῶν θάνεν ἠδ' ἐνὶ ὕκῳ).*

Γενικά στη επιτάφια ποίηση, τα δάκρυα είναι *πολλὰ* (GV 838), *ἀπεχθέα* (GV 567), *θαλερά* (GV 696), *αἰνοπαθῆ* (GV 807), *χλωρά* (GV 1204), *δυσδάκρυτα* (GV 1542), *ἀέναα* (GV 1678), *ἄπλετα* (SEG 43, 902), *λυγρά* (GV 1162, GV 1540, GV 1873), *θερμά* (SEG XLIII, 915, SGO 3, 16/ 31/ 93 D), το πένθος βαρὺ και αγιάτρευτο, *δακρύνον* (GV 475), *οἰκτροπαθὲς* (GV 683), *μέλεον* (GV 758), *ἀγήρατον* (GV 837), *ἄπληστον* (GV 851), *ἀμίδητον* (GV 851), *δεινόν* (GV 965), *αἰδιδιον* (GV 1123), *μέγα* (GV 1243, GV 1776), *ἀείμνηστον* (GV 1534), *ἀχέων* (GV 1545), *οἰκτρὸν* (GV 1654), *πικρόν* (GV 1677), *ἀεξίβιον* (GV 1678), *ἄλαστον* (GV 1680, GV 2040), *βαρὺ* (GV 1857), *λυπρόν* (GV 1873), *θυμοβόρον* (GV 1943), *πικρότατον* (SEG XXXVIII 1101), *λυγρόν* (SEG XXXII 896), *ἀνείητον* και *ἀνήκεστον* (GV 1981),

ἄτλητον (GV 1896), στυγερόν (SGO 1, 04/13 / 01) και ἄπαυστον (SGO 3, 14/02/08), οι οδύνες θυμοβόροι (SEG XXXIV 277), γοεραί (GV 698) ἀμείλικτοι (GV1678), θυμοφακεῖς (GV 2006), το ἄλγος αἰώνιον (GV 958), οι οιμωγές λιγυραί (= διαπεραστικές)(GV 759), οι γόοι και οι θρήνοι ἀέναοι (GV 940a), στερνοτυπείς (GV 1873), αἰακτοί (GV 1540), ἄητοι (= θυελλώδεις, ἀγριοι, βίαιοι, SEG XXVII 1070), αἰλλινοι (= θρηνώδεις)(SEG XXVII 1217), πολυώδινοι και βαρύδουποι (SGO 2, 08/ 08/ 12).

Το μοιρολόι συνοδεύεται κάποιες φορές από χειρονομίες που αποδίδουν παραστατικότερα την απελπισία: οι μάνες τραβούν τα μαλλιά τους ή ξεσκίζουν τα μάγουλα τους. Τρεις θεές οδύρονται μαδώντας τα μαλλιά τους στον τάφο της Ευγενίας, *αἰ δ' ἐπὶ τύμβῳ κείραντο πλοκάμους Μοῦσα, Θέμις, Παφίη* σύμφωνα με ἐπίγραμμα (GV 594) του 6^{ου} αἰώνα μ.Χ. της Παλατινῆς Ανθολογίας· ὄλο το σόι θρηνεῖ την Κοναλλίδα *δρυπτόμενοι χαῖτας* ὅπως μαρτυρεῖται σε ἐπίγραμμα (SGO 1, 01/20/32) του 4^{ου} αἰώνα π.Χ. από τη Μίλητο· η μητέρα της Τυρούς *κείρατο πλοκάμους* θρηνώντας τη θυγατέρα της, ὅπως αναφέρει ἐπίγραμμα (GG 149) του 2^{ου} αἰώνα π.Χ. από την Πολυρρηνία της Κρήτης, ενώ σε ἐπίγραμμα (GV 1981) του 2^{ου}/ 3^{ου} αἰώνα μ.Χ. από τη Ρώμη λέγεται πως μια μητέρα θρηνεῖ στον τάφο της θυγατέρας της τραβώντας τα λευκά μαλλιά της, *γηραλέη δὲ κόμην πολιὴν τίλλουσα καθ' ὤραν ἠρίον ἀνφὶ τεόν, Μοῦσα, χέω δάκρυα*. Τα στήθη χτυπά και τα λευκά μαλλιά της προσφέρει στο μνήμα της θυγατέρας της και μια δύστυχη μητέρα σύμφωνα με ἐπίγραμμα (GV 1549) από τη Ρήνεια του 2^{ου} αἰώνα π.Χ.

Τις μπούκλες τους προσφέρουν στον τάφο της Τιμάδος οι συνομήλικες κοπέλες αναφέρει ἐπίγραμμα (GV 599) από την Παλατινὴ Ανθολογία.

Τιμάδος ἄδε κόνις, τὰν δὴ πρὸ γάμοιο θανοῦσαν

δέξατο Φερσεφόνας κυανέος θάλαμος·

ἄς και ἀποφθιμένας πᾶσαι νεοθᾶγι σιδάρωι

4 *ἄλικες ἰμερτὰν κρατὸς ἔθεντο κόμαν.*

Στον θρήνο που προκαλεῖ ο χαμός ενός κοριτσιού εστιάζει ἐπίγραμμα (SEG XXX 1366) από τη Σμύρνη του 2^{ου} αἰώνα π.Χ. Τη μικρὴ πενθούν οι φίλες της, τα ἀδελφια και οι γονεῖς. Υπάρχει μια διαβάθμιση και μια ανοδική πορεία στην ἔκφραση του πόνου. Οι συνομήλικες βυθίζονται στη λύπη, τα ἀδελφια θρηνοῦν θλιμμένοι στο

σπίτι, η μάνα μοιρολογεί στον τάφο του παιδιού της τα στήθη και το πέπλο της ξεσκίζοντας.⁴⁵¹ Τα επιγράμματα κατ' αυτόν τον τρόπο δεν αποτελούν μόνο πολύτιμες μαρτυρίες για την κατανόηση των αντιλήψεων μιας κοινωνίας για τον θάνατο· διασώζουν και αποκαλύπτουν τα ίδια τα ταφικά έθιμα και την τελετουργία του θρήνου, όπως τα είδαμε στην προηγούμενη ενότητα. Όπως υποστηρίζει η J. Day, τα επιτύμβια αναπαράγουν την ταφική τελετουργία καθιστώντας μέτοχο σε αυτήν τον άγνωστο περαστικό που δεν είχε τη δυνατότητα να παρευρεθεί στην τελετή της ταφής.⁴⁵²

Το εγκώμιο και ο θρήνος συμπλέκονται σε επίγραμμα (GV 924) από τη Λακωνία του 2^{ου} /3^{ου} αιώνα μ.Χ. Το πένθος των γονέων της Αρέσκουσας είναι αγιάτρευτο, τα θλιμμένα δάκρυα αστείρευτα, η επιθυμία να ξαναδοούν την θεία μορφή της άσβεστη.

(...)τῶ ρ' ἄμοτον κλαίοντες ἐν οἴκοις οὐπο[τε θυμόν]
αἰνοπαθῆ δακρύων πλήσουσιν γενέτ[αι],
σὴν ἀρετὴν τεὰ τ' ἔργα σαοφροσύνην τε π[ροθοῦντες]

16 εἶδος τε ἡγάθεον, Ἀρέσκουσα κλυτή.

Με θαλασσοπούλι που θρηνεί παρομοιάζεται μια μητέρα που έχασε την κόρη της σε επίγραμμα (GV 1079=SGO 1, 01/12/20) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αλικαρνασσό, αἰακτὰν δὲ θύγατρα κατεστενάχησε Στρατεία οἷά τις εἰναλία δάκρυσιν ἀλκωνίς. Παρόμοια είναι και η παρομοίωση σε επίγραμμα (GV 1545= SGO 1, 05/01/55) από τη Σμύρνη του 1^{ου}/ 2^{ου} αιώνα μ.Χ., τέκνον ἐμὸν Παῦλα, φθινύθω δάκρυοις σε βοῶσα, οἷα τις ἀλκῶν παῖδά σ' ὀδυρομένη. Η μητέρα με πίκρα διαπιστώνει ότι η πέτρα μένει κουφή και απαθής στον θρήνο της και παρακαλεί τον τύμβο και τον θεό να την αφήσουν να δει για μια φορά ακόμη το παιδί της στο φως, έστω και στο όνειρό της. Ανάλογη παρομοίωση συναντάμε, τέλος, και σε επίγραμμα (GV 1684) από τη Χερσόνησο του 1^{ου}/ 2^{ου} αιώνα μ.Χ., σε μήτηρ ὄρνις ὅκως γεγόνκε.

Η παραβολή της μητέρας που θρηνεί με αλκυόνα στα επιτύμβια

⁴⁵¹ Το θέμα της μάνας που μοιρολογεί απαντά στα επιγράμματα: GV 115, GV 120, GV 567, GV 756, GV 759, GV 807, GV 860, GV 919, GV 932, GV 958, GV 1079, GV 1483, GV 1545, GV 1549, GV 1820, GV 1824, GV 1981, GV 675a, GV 940a, SEG XXVIII 799, SEG XXIII, 956, SEG.XXIII, 1661, SEG XXX 1366, SGO 3, 16/31/80.

⁴⁵² Day 1989, 16-28, κυρίως 23-28.

επιγράμματα, η οποία έχει μυθολογική προέλευση και συναντάται και στην τραγωδία, δεν φανερώνει μόνο τη συνέχεια μιας λογοτεχνική παράδοσης και κληρονομιάς· θα πρέπει να αποτελούσε τόπο και των πραγματικών επιτάφιων θρήνων, ιδίως όσων αφορούσαν σε *άωρους* νεκρούς, υποστηρίζει η L. Rossi.⁴⁵³

Ο πρόωρος θάνατος, ωστόσο, δεν προκαλεί μόνο ηχηρούς θρήνους. Συχνά οι τελευταίοι συνοδεύονται – όπως είδαμε- από την απόδοση ιδιαίτερα δαπανηρών νεκρικών τιμών. Αν ο θρήνος επιτρέπει στην ψυχή να εκφράσει την οδύνη της και να αποφορτιστεί, το μνημείο αποτελεί έναν τρόπο για να συνεχίσει να υπάρχει αυτός που δεν βρίσκεται πια ανάμεσά μας. Οι επικήδειες τελετές διασφαλίζουν τη συμμετοχή της κοινότητας στο πένθος, ενώ η ίδια η κατασκευή του μνημείου απορροφά τη σκέψη των πενθούντων, διαδικασίες που λειτουργούν οπωσδήποτε κατευναστικά για την οδύνη που συνεπάγεται η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου. Οι γονείς μιας νεαρής κοπέλας από τη Σίλανδο της Λυδίας δεν φεΐδονται χρημάτων για την ανέγερση ενός ταφικού μνημείου σε σχήμα πυραμίδας για την κόρη τους. Στο επίγραμμα (SGO 1, 04/14/01) η ίδια η νεκρή παρακαλεί τον αδελφό της να μην μεμφθεί τους γονείς για τη δαπάνη, καθώς ο άδικος θάνατός της τη δικαιολογεί.

Συχνά ωστόσο η διαμαρτυρία και το παράπονο δίνουν τη θέση τους στην εγκαρτέρηση και την αποδοχή. Εκτός από την εκδήλωση του πένθους, στον επιτάφιο λόγο σημαντικός χώρος παραχωρείται και στην παραμυθία. Τον πόνο των οικείων για τον άδικο χαμό ενός δικού τους προσώπου απαλύνει συχνά η υπενθύμιση του πανανθρώπινου χαρακτήρα του θανάτου, όπως εκφέρεται με τα αποφθέγματα, *πᾶσιν ἴσον τὸ τέλος* (GV 183), *Μοιρῶν γὰρ μίτος πάντας καλεῖ* .(GV 372), *τῆς πᾶσιν κοινῆς ἔσχε τύχης τὸ χρεῶν* (GV 543), *οὐδείς ἀθάνατος* (GV 675), *πᾶσι βροτοῖς τὸ θανεῖν ἀπόκειται* (GV 784), *ἐν δὲ τέλος πάντων, σειγῆ μία · κοινὸς ὁ πλοῦτος καὶ πενία παρ' ἐμοί, πᾶσι πέφυκα δ' ἴσος* (GV 1185), *οἰκτρὸν μὲν τὸ θανεῖν, πᾶσιν δὲ βροτοῖς ἐπεκλώσθη* (GV 1245), *τοῦτο, κοινὰ γὰρ τάδε* (GV 1264) *πᾶσι θανεῖν εἴμαρται, ὅσοι ζῶσιν* (GV 1654), *τοῦτο μόνον θνητοῖς ἴσον πέλει ἐγ Διὸς αἴσης, πᾶσι θανεῖν καὶ φῶς ἠελίοιο λιπεῖν* (GV 1655), *κοινὸν φῶς ἐσιδοῦσα τὸ*

⁴⁵³ Rossi 1999, 29-42: 38-40

κοινὸν ἔχω τέλος αἰεὶ (GV 1704), τῆς κοινᾶς μοιρᾶς πᾶσιν ἔχει τὸ μέρος (GV 2016), οὐδὲς ἀθάνατος, πᾶσι νόμος θανάτου (SEG XLV, 1686), Εὐψύχει κυρία· οὐδείς ἀθάνατος, ταῦτα (SEG XXXVIII, 976), οὐδὲς γὰρ ἀθάνατος, εἰ μὴ μόνον ἴς θεὸς αὐτός, ὁ πάντων γενετὴς κὲ πᾶσι τὰ πάντα μερίζων. (SGO 3, 16/31/13), ἔν τέλος ἐστὶν τὸ πᾶσιν ὀφιλόμενον (SGO 3, 16/31/93 D). Ο θάνατος ἔχει τη δύναμη φυσικοῦ νόμου και δεν γνωρίζει εξαιρέσεις.

Άλλοτε οι επιγραμματοποιοί τονίζουν το αναπόφευκτο και αναπότρεπτο του θανάτου, με φράσεις ὅπως *Τύχης οὐκ ἔστι φυγεῖν ἀμετάτροπα δῶρα* (GV 851) *θνητῶν ὀλίγος τε βίος καὶ ἄφευκτος ἀνάγκη* (GV 1039) *φυγεῖν δ' οὐδείς θνητὸς ἐὼν δύναται* (GV 1245)· *μοίρης δόσιν οὔτινι φυκτόν ἀνθρώπων* (GV 1873), *Κλωθοῦς ἀνθρώπων οὐδέτερος ἔφυγε* (GV 1904), *ρύσασθαι θανάτου δ' οὐδὲ θεὸς δύναται* (SEG XXX 243), *θανόντα γὰρ οὐδὲν ἐγείρει* (GV 965). Οι διαπιστώσεις αυτές παρηγοροῦν τον ἄνθρωπο και ταυτοχρόνως συνιστοῦν τη σύνεση, την εγκαρτέρηση, την αποδοχή της κοινῆς μοίρας και τη συμφιλίωση με την ἀνθρώπινη περατότητα. Σταθερὴ εἶναι η ἀντίληψη ὅτι ο ἄνθρωπος ἔχει μια ἐγγενὴ ικανότητα να ἀντιμετωπίζει κάθε κατάσταση με μεγαλοψυχία. Όταν ο Πλούταρχος καλεῖ τον ρωμαῖο ἄρχοντα και φίλο του Πάγκιο να προετοιμάζεται για τα ἀνεπιθύμητα ὄχι ὅμως κι ἀπροσδόκητα της ζωῆς, τον προτρέπει να μιμηθεῖ τη μεγαλοψυχία του Ἀναξαγόρα που τον ἔκανε, ὅταν πληροφορήθηκε τον θάνατο του γιου του, να ἀναβοῆσει «το' ξερα πως γέννησα θνητό», *ἦδειν θνητὸν γεννήσας*.⁴⁵⁴

Ο οριστικὸς χαρακτήρας του θανάτου καταδεικνύει ἐπίσης τη ματαιότητα του θρήνου, ὅπως ἐπισημαίνει ἐπίγραμμα (SGO 1, 04/10/07) ἀπὸ τη Γόρδο του 2^{ου} αἰῶνα μ.Χ.: *πάντας ἐγὼ λίτομαι (...) παύσασθαι ὀδυρμῶν· οὐκέτι γὰρ δύναται ὁ θανῶν εἰς φῶς ἀνακάμψαι*.⁴⁵⁵ *Τις ἀπλήστου πένθεος ὠφελίη*, ἀναρωτιέται ο ποιητὴς σε ἐπίγραμμα (GV 851) ἀπὸ την Πάρο του 1^{ου}/2^{ου} αἰῶνα π.Χ., ἀπευθυνόμενος στον Μάρκο που ἔχασε μέσα σε σύντομο χρονικὸ διάστημα παιδί και σύζυγο. Την προτροπὴ *παύσασθαι δεινοῦ πένθους δεινοῦ τε κυδοιμοῦ* ἀπευθύνει στον σύζυγό της και μια γυναίκα σε ἐπίγραμμα (GV 965) ἀπὸ τη Λάρισα του 3^{ου} αἰῶνα μ.Χ., για

⁴⁵⁴ Πλούταρχος, *Ἠθικά*, 474d-e

⁴⁵⁵ Το θέμα του μάταιου θρήνου και πένθους συναντούμε και στα ἐπιγράμματα : GV 1196, GV 1239 GV 1873, SGO 1, 04 / 14 / 01.

να συμπληρώσει στη συνέχεια πως *θανόντα γὰρ οὐδὲν ἐγείρει. Οὐδὲν ὄφελός ἐστιν δάκρυα πρὸς θάνατον*, υπενθυμίζει τέλος στους γονεῖς της ένα κορίτσι δεκατεσσάρων χρονῶν σε ἐπίγραμμα (SGO 1, 04/19/03) του 3^{ου} αἰώνα μ.Χ. ἀπὸ τη Λυδία. Σύσταση να ἀποφεύγεται ἡ υπερβολὴ στὴν ἐκφραση τοῦ πένθους και να τηρεῖται τὸ μέτρο και ἡ αυτοσυγκράτηση διατυπώνεται και ἀπὸ τον Πλούταρχο στο ἔργο του *Παραμυθητικός πρὸς τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα*. Πρόκειται για μια ἐπιστολὴ που σκοπὸ ἔχει να παρηγορήσει τὴ σύζυγό του για τὸν θάνατο τῆς μικρῆς τῆς κόρης Τιμοξένης, που πέθανε σε ηλικία δύο ετῶν.⁴⁵⁶

Δεν λείπουν ωστόσο και τὰ ἐπιγράμματα που εμφανίζουν τὸν θάνατο ὡς ἐλευθερωτὴ ἀπὸ τὰ βάσανα τῆς ζωῆς - ἀφοροῦν κυρίως ἀλλὰ ὄχι πάντοτε σε ηλικιωμένες γυναῖκες⁴⁵⁷ - ὅπως και ἐκεῖνα, που τονίζουν ὅτι ἡ νεκρὴ δεν πρόλαβε να γευτεῖ τὴν κακία⁴⁵⁸ και συνεπὸς τὴν ἀσχημὴ πλευρὰ τῆς ζωῆς. Πρόκειται συνήθως για ἐπιγράμματα που μνημονεύουν μικρὰ κορίτσια.

Κάποιες φορές πάλι τὸ ἐπίγραμμα υπενθυμίζει στους συγγενεῖς πως πολλοὶ θνητοί, και ὄχι οἱ πιο ἀσήμαντοι, δοκίμασαν παρόμοιες συμφορές και θλίψεις. Ἡ Σύμη, θυγατέρα τοῦ Ερμογένη, προτρέπει τὴ μητέρα τῆς να πάψει τὸν θρήνο και να μὴ βασανίζει τὴν καρδιά τῆς, γιατί δεν ἦταν μόνο ἡ δικὴ τῆς μοῖρα τέτοια. Κι ἄλλους καλύτερους τῆς συναντᾶ στον Ἄδη, *οὐ γὰρ ἐμοὶ μόνῃ τόδε Μοῖρ' ἐπέκλωσεν κῆδος, ὀρῶ δ' ἔτ' ἐμοῦ κρέσσονας εἶν Αἴδη* (GV 947).⁴⁵⁹ Ὁ πρόωρος θάνατος δεν πήρε μόνο τὴν Παῦλα Ταραντίνη, (*οὐ μία δήπου Παῦλα Ταραντίνη κάθανε ὠκύμορος*) ἀναφέρει ὁ τελευταῖος στίχος ἐπιγράμματος (GV 1819) τοῦ 1^{ου} αἰώνα π.Χ. ἀπὸ τὴν *Παλατινὴ Ἀνθολογία*. Μια νεαρὴ γυναῖκα, ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς, σε ἐπίγραμμα (GV 1197) τοῦ 1^{ου}/2^{ου} αἰώνα μ.Χ. ἀπὸ τὴ Θήρα παρηγορεῖ τὸν σύζυγό τῆς θυμίζοντάς του ὅτι οὔτε ὁ θεϊκὸς Ἀχιλλέας δεν ἀπέφυγε τὸν θάνατο, *τοῦτ' ἤθελεν γὰρ Γένεσις καὶ Μοιρῶν μίτοι, αἷς οὐδ' Ἀχιλλεὺς Θέτιδος ἐκ θεᾶς γεγῶς στᾶμεν ποτ' ἀλκὰν δυνατὸς εὐρέθη θέλω*. Παρόμοια γενναιότητα στὴν

⁴⁵⁶ Πλούταρχος, *Ἠθικά* 608b. Για ἀνάλογες επικρίσεις στο κείμενο τοῦ Πλουτάρχου ἀλλὰ και σε τιμητικὲς ἐπιγραφές και ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα Βλ. Skountakis 2006, 251-264.

⁴⁵⁷ GV 642, GV 1185, GV 1253, GV 1585, GV 1830, SEG XXX 1398, SEG XXVI 1348, SGO 2, 09/09/13

⁴⁵⁸ GV 136, GV 956, SGO 2, 09/ 05/ 15

⁴⁵⁹ Παρόμοιο και τὸ ἐπίγραμμα GV 851.

αντιμετώπιση του θανάτου εκφράζεται και σε επίγραμμα από τη Θίσβη (GV 1941) του 1^{ου} / 2^{ου} αιώνα μ.Χ., *εἰ δ' ἄρα τὰν ἀίπαιδα ὁ βάσκανος ἄρπασεν Αἰδας, οὐ μέγα · καὶ μακάρων παῖδας ἔκρυσσε κόνις*. Στην ίδια παρήγορη σκέψη καλεί η νεκρή, μιλώντας σε πρώτο πρόσωπο, τους δικούς της να καταφύγουν σε επίγραμμα (GV 2006= SGO 1, 03/06/04) από την Τέω του 1^{ου} αιώνα μ.Χ., *τῆς ἐπ' ἐμοὶ λύπης παραμύθιον ἐμ φρεσὶ θέσθε τοῦτον · καὶ μακάρων παῖδες ἔνερθεν ἔβαν*.

Ένα βήμα παραπάνω προχωρά επίγραμμα (GV 1684) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Χερσόνησο, όταν χαρακτηρίζει τον πρόωρο θάνατο ως μοίρα των μακάρων. Όπως επισημαίνει, δεν πεθαίνουν πρόωρα κόρες κακές και ασήμαντες αλλά εκείνες που ξεχωρίζουν για την ομορφιά και την καταγωγή τους. Σύμφωνα με την παλιά δελφική αντίληψη ο χρυσός απόγονος πρώτος οδεύει προς τον Άδη. Το επίγραμμα απηχεί την αντίληψη του Μενάνδρου: *θνήσκει νέος ὃν φιλέουσιν οἱ θεοί*.⁴⁶⁰

Σε άλλη περίπτωση ως αντιστάθμισμα για την απώλεια προβάλλεται η σκέψη ότι ο θάνατος πάνω στην ακμή διασώζει την ομορφιά του σώματος από τη φθορά των γηρατειών, *ἀμβροσίην δε σώματος ὑβριστῆς οὐκ ἐπάτησε χρόνος*, γράφεται σε επίγραμμα (GV 1764= SGO 2, 08/01/50) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Κύζικο. Επίγραμμα (GV 1706) του 4^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Σαλαμίνα που μνημονεύει τη νεαρή Λογχίδα, τονίζει στους πρώτους στίχους πως η ευδαιμονία και η πληρότητα γίνονται κτήμα και εκείνων που φεύγουν νωρίς από τη ζωή:

[π]/άντων, ὧν θέμις ἐστὶ τυχεῖν εὐδαιμοσι θνητοῖς,

ζῶσά τε ἐκοινώνουν καὶ φθιμένα μετέχω · |

Στην παραμυθία στοχεύει και η προτροπή προς τους θνητούς να αποδεχτούν την ιδιοτροπία της μοίρας. Η παρατήρηση των ανθρωπίνων πραγμάτων, σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1938) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη, κατασταλάζει απλώς στην πικρή διαπίστωση ότι η τύχη του ανθρώπου είναι αβέβαιη και σκοτεινή : *ἄμμοροι ἐσθλῆς ἐλπίδος ἄνθρωποι · πάντα δ' ἄδηλα τύχης*. Οὐδέν ἐν ἀνθρώποις γὰρ ἀριφραδές αναφέρεται και σε επίγραμμα (GV 1366) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αθήνα. Χωρίς μεμψιμοιρία καλεί τους θνητούς να αποδεχτούν τη μεροληπτική και άδικη αντιμετώπιση της Μοίρας επίγραμμα (GV 1660) από την Αμοργό του 2^{ου}/ 3^{ου} αιώνα μ.Χ., *τῶ μὲν Μοῖρα δέδωκε τὸ γῆρας, τῶ δ' ἔτι καλόν καὶ νέον ὄντα*

⁴⁶⁰ Πλούταρχος, *Παραμυθητικός πρὸς Ἀπολλώνιον* 119e

θανεῖν· οὕτως ὁ βίος δεδίκασται.

Ανακούφιση και παρηγοριά προσφέρει στους πενθούντες επίγραμμα (GV 668) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Τόμι της Θράκης, όταν τονίζει ότι η φθορά δεν μπορεί να αγγίξει την αρετή και τη φήμη που η τελευταία αφήνει στους ζωντανούς: πάντα χρόνος φθείρειν ἔμαθεν μέν, τοῦτο δὲ τηρεῖ· ζώντων δόξαν καὶ φθιμένων ἀρετήν. Την ίδια πεποίθηση, ότι η δόξα, σε αντίθεση με το θνητό σώμα, είναι αθάνατη, εκφράζει επίγραμμα (SGO 1, 01/12/13) από την Αλικαρνασσό. Για τη θανούσα που διακρίθηκε για την αρετή της και στάθηκε αντάξια της ευγενούς καταγωγής της ο ποιητής γράφει: ἤς Αἰδης σῶμα μὲν ἐνθάδ' ἔχει, αἶνους δὲ οὐ σήψει θνητοῖς χρόνος, ἀλλ' ἀγαθοῖσιν δῶκε θεὸς τιμὰς ἀθανάτους φθιμένοις.⁴⁶¹

Προς παραμυθία των οικείων προβάλλονται και οι αντιλήψεις για το επέκεινα, που παρουσιάζουν τον θάνατο ως μετάβαση σε μια κατάσταση ευδαιμονίας. Ψυχαῖς ταῖς ἀγίαις σύνθρονος ἔσομένη η μικρή Ευσεβία σε επίγραμμα (GV 136) του 3^{ου}/4^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Σάλωνα (Δαλματία). Τις ίδιες αντιλήψεις απηχεί επίγραμμα (GV 1989) από το Παντικάπαιον, το οποίο προτρέπει τους γονεῖς της μικρῆς Θεοφίλης να πάψουν τον θρήνο και τους οδυρμούς, γιατί λέκτρων ἀθανάτων ἔτυχεν η θανούσα. Δεν την τύλιξε ο Ἄδης με τα ζοφερά του χέρια, αλλά ο Πλούτωνας τη δέχτηκε σε φωτεινούς γαμήλιους θαλάμους.⁴⁶² Με τους θεούς βρίσκεται μετά τον θάνατό της η Αρτεμώ σε επίγραμμα (GV 613) του 2^{ου}/ 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη. Η χώρα ή γη των μακάρων, οι χώροι ή ο θάλαμος των ευσεβών, τα Ηλύσια Πεδία, ο Όλυμπος, τα χρυσοπαγῆ δώματα τῶν θεῶν (GV 973), αποτελούν τους τόπους ουράνιας ευδαιμονίας, όπου εγκαθίστανται οι ευσεβεῖς και οι δίκαιοι μετά τον θάνατό τους. Μακάρων τε μοῖραν ἔχοντες κείμεθα καὶ εὐσεβέων ἐν σκιεροῖς θαλάμοις, λένε δύο σύζυγοι σε επίγραμμα (GV 1719) του 1^{ου}/ 2^{ου} αιώνα

⁴⁶¹ Παρόμοια και τα επιγράμματα : GV 617, GV 678, GV 805, GV 822, GV 848, GV 1436, GV 1490, GV 1491, GV 1525, GV 1705, GV 1778, GV 1781, GV 1782, GV 1925, SGO 1, 04 / 14 / 01, SGO 3, 15/02/ 08

⁴⁶² Παρόμοιες αντιλήψεις εκφράζονται και στα επιγράμματα : GV 643, GV 805, GV 909, GV 924, GV 934, GV 973, GV 1275, GV 1282, GV 1289, GV 1294, GV 1310, GV 1346, GV 1349, GV 1411, GV 1486, GV 1528, GV 1556, GV 1595, GV 1635, GV 1693, GV 1696, GV 1719, GV 1762, GV 1776, GV 1793, GV 1830, GV 1845, GV 1857, GV 1871, GV 1880, GV 1943, GV 1964, GV 1990, GV 2026, GV 2040, GV 2061, GV 438a, GG 194, SEG XLVII 2215, SEG XXXIV 329, SEG XXX 1398, SGO 1, 02 / 09 / 29, SGO 1, 03 / 02 / 67, SGO 1, 05 / 01 / 49, SGO 2, 10/ 02/ 11

μ.Χ. από τη Μεσημβρία της Θράκης. Τη Δωρίδα μακαρίζει επίγραμμα (GV 1289) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Μέμφιδα, γιατί σε ιερό χώρο βρέθηκε μετά τον θάνατό της χάρη στην αρετή της. Όπως διευκρινίζει ο επιγραμματοποιός, ο θάνατος δεν είναι το ίδιο βαρύς για όλους τους ανθρώπους. Για τους αγαθούς ελαφρύ είναι το τέλος. Ο θάνατος δεν μπορεί να σκιάσει τις αρετές μιας γυναίκας, όπως διαβάζουμε σε επίγραμμα (SGO 3, 15/02/08), η οποία αφού μετείχε σε όλα τα γήινα αγαθά (είχε ένδοξο σύζυγο και γιους και διήγαγε ευσεβή βίο) μετέβη από τη δόξα των θνητών στο ουράνιο μεγαλείο (*τούνεκα τῶν ἐπὶ γῆς ἀγαθῶν πλησθεῖσα μετῆλθεν ἐκ βροτέης δόξης ἐς κλέος οὐράνιον*).

Σε κάποιες περιπτώσεις ως ανταμοιβή στους ευσεβείς προσφέρεται η αποθέωσή τους. *Οὐκέτι σοι μέλλω θύειν, θύγατερ, μετὰ κλαυθμοῦ, ἐξ οὗ δὴ ἔργων, ὡς θεὸς ἐξεγένου*, δηλώνει ένας πατέρας σε επίγραμμα (GV 1897) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Ερμούπολη της Αιγύπτου, στο οποίο η θυγατέρα του λατρεύεται ως νύμφη του Νείλου. Για τη λατρεία της, όπως λέγεται στους επόμενους στίχους, προσφέρονται άνθη, οίνος και μέλι ανάλογα με την εποχή του έτους. *Ἐνθάδ' ἐγὼ κεῖμαι νεκρὰ κόνις· εἰ δὲ κόνις, γῆ· εἰ δ' ἡ γῆ θεός ἐστι, ἐγὼ θεός, οὐκέτι νεκρά*, συλλογίζεται η θανούσα, που υπήρξε ιέρεια, σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1941) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Θίσβη. Στο ίδιο επίγραμμα ο τάφος της παραβάλλεται με ναό.⁴⁶³ Την πεποίθησή της ότι μετά τον θάνατό της έγινε χθόνια θεά όπως η Εκάτη, εκφράζει μια γυναίκα πενήντα πέντε χρονών σε επίγραμμα (GV 438a) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Μεσημβρία της Θράκης: *ἐνθάδε ἐγὼ κεῖμε Ἐκάτη θεός ὡς ἔσορᾶς. ἤμην τὸ πάλαι βροτός, νῦν δὲ ἀθάνατος καὶ ἀγήρω*. Για τον θάνατο της μικρής Στρατονίκης, σε ηλικία δεκαέξι ετών, επιχειρεί να παρηγορήσει τους δικούς της επίγραμμα (SGO 1, 03/02/67) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Έφεσο, λέγοντας πως η ψυχή της δεν κατέβηκε στο βασίλειο του Άδη, αλλά με τη θέληση των θεών πέταξε στον ουρανό και αποθεώθηκε: *ἐν δὲ θεοῖσιν εἶσιν μοῖραν ἔχει ἥρωι Στρατονείκη*. Ο αφηρωισμός των νεκρών, δοξασία πολύ διαδεδομένη κατά την ελληνιστική εποχή, αποτελεί έναν από τους τόπους της *consolatio*. Αυτό που διαφοροποιεί τους αφηρωισμένους νεκρούς από τους μάκαρες που είδαμε πιο πάνω, δεν είναι μόνο ο τόπος διαμονής τους και η εγγύτητά τους με τους θεούς. Οι αφηρωισμένοι νεκροί

⁴⁶³ Ο ρόλος του επιτύμβιου μνημείου στην καλλιέργεια αυτού του νέου είδους θρησκευτικότητας που σχετίζεται με την οικογενειακή λατρεία εξετάζεται παρακάτω.

έχουν μερίδιο όχι μόνο στη ευδαιμονία των θεών αλλά και στη δύναμη και την εξουσία τους.⁴⁶⁴

Τέλος, ηθική στήριξη παρέχει στους οικείους που πενθούν, ώστε να αποδεχτούν με εγκαρτέρηση και γενναιότητα τον θάνατο, η ελπίδα της συνάντησης των αγαπημένων προσώπων μετά τον θάνατο και της επανένωσης της οικογένειας, η οποία προβάλλεται σε πολλά επιγράμματα.⁴⁶⁵ Πρόκειται κυρίως για περιπτώσεις συζύγων, όπου ο κοινός τάφος εξασφαλίζει κάποια συνέχεια στη γαμήλια σχέση.⁴⁶⁶

Συνοψίζοντας θα λέγαμε πως για την αντιμετώπιση του θανάτου επιστρατεύονται τόσο οι δυνάμεις του ανθρώπινου μυαλού, ο λόγος, ο στοχασμός και η ευαισθησία όσο και οι κοινωνικές πρακτικές, τα ήθη και τα έθιμα. Η ευσέβεια προς τους θεούς και ο σεβασμός στον ανθρώπινο νόμο επιτρέπουν τον έλεγχο και την κυριαρχία πάνω στον θάνατο, απαραίτητο όρο για να διασφαλιστεί η συνέχεια της ζωής σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Επιχειρώντας να συνοψίσουμε τις στρατηγικές αντιμετώπισης του θανάτου, ιδίως του πρόωρου, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Όσον αφορά στο επίπεδο των πρακτικών, η προσφορά όλων των καθιερωμένων τιμών και η κατασκευή ενός καλοφτιαγμένου επιτύμβιου μνημείου προσφέρουν στη θλίψη των οικείων τα μέσα για να εκφραστεί και έναν τόπο που διασφαλίζει την παρουσία της εκλιπούσης στη μνήμη των ανθρώπων. Με τη βοήθεια του ταφικού μνημείου οι άνθρωποι αγηφούν τον θάνατο. *Καὶ ζῶ κοῦκ ἔθανον, τοῖον ἔχουσα τάφον*, διακηρύσσει μια γυναίκα σε επίγραμμα (GV 1112a) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη. Όσον αφορά στο επίπεδο του στοχασμού, τα επιτύμβια επιγράμματα μαρτυρούν την πίστη στη θεραπευτική ικανότητα του λόγου, όπως την αποδίδει η ρήση του Πλουτάρχου: *Κράτιστον δὴ πρὸς ἀλυπίαν φάρμακον ὁ λογος καὶ ἡ διὰ τούτου παρασκευὴ πρὸς πάσας τοῦ βίου τὰς μεταβολάς*.⁴⁶⁷ Η παραμυθία (*consolatio*) αποτελούσε άλλωστε από τα τέλη της ελληνιστικής εποχής λογοτεχνικό είδος με τους δικούς του κανόνες που περιελάμβανε μια σειρά από τύπους που στόχευαν στο να καλύψουν όσο το δυνατόν περισσότερες περιπτώσεις

⁴⁶⁴ VÉrilhac, 1982, 314

⁴⁶⁵ GV 727, GV 876, GV 1592, GV 1600, GV 1704, GV 1719, GV 1896, GV 2005, GV 2040, GG 194, SEG XLIII, 913

⁴⁶⁶ Εκτενέστερη αναφορά στο ζήτημα γίνεται στην ενότητα για τις συζυγικές σχέσεις.

⁴⁶⁷ Πλουτάρχου, *Παραμυθητικός προς Απολλώνιον*, 103-4.

ανθρώπινης δυστυχίας.⁴⁶⁸ Στα επιγράμματα που μελετούμε συναντήσαμε πολλούς από αυτούς. Η υπενθύμιση ότι ο θάνατος είναι αναπόφευκτος και οικουμενικός, η παρουσίασή του ως απαλλαγή από τις δυσκολίες και τις θλίψεις της ζωής, η έκκληση για γενναία αποδοχή του ευπαθούς και αβέβαιου χαρακτήρα του βίου, η παραβολή της θανούσης ή των οικείων της με ένδοξους ανθρώπους που γνώρισαν παρόμοιες θλίψεις, ο ισχυρισμός ότι ο θάνατος είναι οριστικός και κατά συνέπεια ο θρήνος μάταιος, η πίστη στην επανένωση της οικογένειας μετά τον θάνατο είναι οι πιο συχνοί.

Παράλληλα διαπιστώνουμε και την παρουσία νέων αντιλήψεων για το επέκεινα και τη μετά τον θάνατο ύπαρξη, οι οποίες φαίνονται ευρέως διαδεδομένες. Με το πέρασμα του χρόνου και κυρίως κατά την αυτοκρατορική περίοδο, ο θάνατος αντιμετωπίζεται όλο και συχνότερα όχι ως το τέρμα αλλά ως το κατώφλι για τη μετάβαση σε μια άλλη, ανώτερη μορφή ύπαρξης από την επίγεια. Ο νεκρός μεταφέρεται στον χώρο των μακάρων, στο βασίλειο των οσίων, που σε αντίθεση με το βασίλειο του ερέβους που αντίκρισε ο Οδυσσέας στη Νέκυια, συνιστά χώρο δόξας και λαμπρότητας. Ο νεκρός, είναι αλήθεια πως δεν υπάρχει πια ανάμεσα στους ανθρώπους, η σωματική του υπόσταση έχει γίνει στάχτη· η ψυχή του όμως εντάσσεται στην αιώνια κοινότητα των ευσεβών και κάποτε τιμάται ακόμα και με την αποθέωση και γίνεται η ίδια αντικείμενο λατρείας· *πρόσθεν μὲν θνητή, νῦν δὲ θεῶν μέτοχος* αναφέρεται σε επίγραμμα (GV 743) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη. Αν και τα σχετικά επιγράμματα είναι όλα της ρωμαϊκής περιόδου, οι ρίζες αυτής της αντίληψης είναι ορφικές. Από την αρχαϊκή εποχή τα ελευσίνεια μυστήρια στόχευαν στη μύηση του πιστού στο μυστήριο του θανάτου και στην επικοινωνία με τον κόσμο των νεκρών που δεν είναι πια το αδιαπέραστο για τους ζωντανούς βασίλειο του Πλούτωνα με τις αναιμικές σκιές που βυθίζονται στη λήθη. Τα μυστήρια προσέφεραν στους πιστούς το προνόμιο της μεταθανάτιας ευδαιμονίας. Κατά την αυτοκρατορική εποχή, όπως φανερώνει η επιτάφια ποίηση, η μεταθανάτια ευδαιμονία δεν συνιστά πια υπόσχεση που αφορά ένα περιορισμένο αριθμό μυστών, αλλά γενικευμένη ελπίδα.⁴⁶⁹

Διαπιστώνουμε επίσης την επίδραση, αν και περιορισμένη, των φιλοσοφικών

⁴⁶⁸ Η L.Rossi (1999, 29-42) υποστηρίζει ότι η παραμυθία αποτελούσε μέρος της επιτάφιας τελετουργίας, ένα διάλειμμα στον θρήνο.

⁴⁶⁹ Vérilhac 1982, 333

ρευμάτων που αμφισβητούσαν κάθε μορφή μεταθανάτιας ύπαρξης: της στωικής αντίληψης ότι με τον θάνατο τα στοιχεία που αποτελούν τον άνθρωπο επιστρέφουν στην πηγή προέλευσής τους⁴⁷⁰ και της επικούρειας ότι ο θάνατος σημαίνει το τέλος κάθε μορφής ύπαρξης,⁴⁷¹ η οποία στόχευε στο να προσφέρει στον θνητό γαλήνη και αταραξία εκριζώνοντας από την ψυχή του την αγωνία και την ταραχή που προκαλούν η ελπίδα και ο φόβος. Επικούρειες αντιλήψεις απηχεί και η προτροπή προς τον περαστικό να φιλοσοφήσει τη ζωή και να επαναπροσδιορίσει τις προτεραιότητές του, η οποία συναντάται επίσης σε επιγράμματα. Επίγραμμα (GV 1958= SGO 4, 8/01/14) από την Τερμησό της Πισιδίας του 2^{ου}/ 3^{ου} αιώνα μ.Χ. που είναι χαραγμένο σε οικογενειακό τάφο κλείνει με την προτροπή: *ὄσας σεαυτὸν εὐφράνης ἂν ἡμέρας, ταύτας βίον νόμιζε, τὰς δ' ἄλλας χρόνον*. Τον πολυάσχολο περαστικό καλεί να σταθεί για λίγο και να διδαχτεί από την πείρα των νεκρών επίγραμμα (GV 1307) από την Αττική του 2^{ου}/ 3^{ου} αιώνα μ.Χ. που χαραχτηκε στον τάφο τριών Ρωμαίων: *ζῆθι τὸν ἐπίλοιπον ἐν βίῳ χρόνον καλῶς, εἰδὼς ὅτι κάτω Πλουτέως τὰ δώματα πλούτου γέμουσι, μηδενὸς χρήζοντα ὅλως*. Ο σύζυγος μιας σαραντάχρονης γυναίκας συμβουλεύει τους συνανθρώπους του να αποβάλουν το μίσος από την ψυχή τους και να γλυκάνουν με την απόλαυση τον βίο - *καὶ τὸν βίον τρυφῆ παρηγόρησον*- έχοντας στον νου τους πως μετά τον θάνατο καμιά επαφή δεν υπάρχει με τον επάνω κόσμο, όπως μαρτυρείται σε επίγραμμα (GV 1978) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ από την Κέρκυρα. Με την παρότρυνση *πῖνε καὶ εὐφραίνου, παροδηπόραι, τοῦτο νοήσας · οὐδὲς ἀθάνατος, πᾶσι νόμος θανάτου*, ολοκληρώνεται επίγραμμα (SEG XLV 1686) από τη Μυσία. *Διὸ παιῖζε τρυφῶν ἐπὶ κόσμῳ, πρὶν σῶν παίδων πένθος τοῖον ἀθρῆσαι ἐπὶ τύμβοις* προτρέπει τον περαστικό επίγραμμα (SGO 2, 08/08/12) του 4^{ου}/5^{ου} αιώνα μ.Χ. από τους Αδριανούς που είναι χαραγμένο στο μνήμα τριών παιδιών.

Η περιορισμένη πάντως επίδραση της επικούρειας αντίληψης για την ανυπαρξία οποιασδήποτε μορφής μεταθανάτιας ζωής ίσως να καταδεικνύει μια βαθύτερη ανάγκη του ανθρώπου να πιστέψει στην αιωνιότητα, σε μια εποχή που ο κόσμος έπαψε να αποτελεί το πεδίο όπου με τις πράξεις του μπορούσε να κατακτήσει

⁴⁷⁰ GV 989, GV 261, GV 1624, GV 1758, GV 1761, GV 1939, GV 1978, SGO 2, 08/08/09

⁴⁷¹ GV 1185, GV 1216, GV 1307

την αθανασία.

2.3.Οι οικογενειακές σχέσεις στα επιτύμβια επιγράμματα

Τα επιτύμβια επιγράμματα, ωστόσο, δεν παρέχουν μόνο παραμυθία στους οικείους των θανόντων· λειτουργούν σε ευρύτερο επίπεδο και ως καθρέφτης των οικογενειακών σχέσεων, καθώς η αποβιώσασα εμφανίζεται συνήθως ως μέλος μιας ομάδας που τη συνέχουν δεσμοί αίματος και συγγένειας. Το ίδιο το μνημείο συχνά αποτελεί ένα είδος εμφάνισης της οικογένειας στον δημόσιο χώρο και παράλληλα σημείο αναφοράς της και μέσο διασφάλισης της διατήρησής της. Με αυτή την έννοια αντικατοπτρίζει τόσο τις ενδοοικογενειακές σχέσεις όσο και τους δεσμούς της οικογένειας με την ευρύτερη κοινότητα. Ένα φυσικό και βιολογικό γεγονός αποκτά έτσι μέσω των τελετών και των εθίμων κοινωνικές προεκτάσεις και υπηρετεί πολλαπλούς και ποικίλους σκοπούς. Τα επιτύμβια μνημεία έχουν, όπως είδαμε, τη δική τους ιστορία μέσα στο χρόνο, η οποία διασταυρώνεται αναπόφευκτα με την ιστορία της οικογένειας και αντανακλά αλλαγές και μετατοπίσεις σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο.

2.3.1. Το επιτύμβιο μνημείο ως σημείο αναφοράς της οικογένειας

Όπως ήδη αναφέραμε, η ανέγερση του επιτάφιου μνημείου εντάσσεται στις πρακτικές και τα έθιμα που σχετίζονται με το κατευόδιο του νεκρού, όπως και οι φροντίδες για την ταφή, ο θρήνος, οι προσφορές και το *περίδειπνον*. Μελετώντας την εξέλιξη των επιτύμβιων μνημείων και της επιτύμβιας γλυπτικής, ιδιαίτερα στην Αττική, για την οποία διαθέτουμε και τις περισσότερες μαρτυρίες, διαπιστώνουμε πως η παρουσία της οικογένειας και του αισθήματος που προκαλεί, ποικίλλει ανάλογα με την εποχή και τις κυρίαρχες αξίες. Έτσι παρατηρούμε πως κατά την αρχαϊκή περίοδο η επιτύμβια γλυπτική και ζωγραφική αναπαριστά τον νεκρό ως ενσάρκωση του αριστοκρατικού ιδανικού της εποχής.⁴⁷² Ο αποθανών ενδύεται κάτι από την αίγλη και το γοήτρο που περιβάλλει τον ομηρικό ήρωα υπερβαίνοντας τον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Τα ταφικά μνημεία διακοσμούνται με σκηνές από επιτάφιους αγώνες που παραπέμπουν ευθέως στην ομηρική παράδοση. Επιτύμβιες στήλες, εξαιρετικά δουλεμένες, της ίδιας εποχής απεικονίζουν στο ίδιο πνεύμα πολεμιστές με οπλιτική εξάρτυση και γυμνούς αθλητές. Αντιθέτως, πίνακες και

⁴⁷² Day 1989, 16.

λουτροφόροι που χρησιμοποιούνται ως επιτύμβια σήματα την ίδια περίοδο σε λιγότερο επιδεικτικά μνημεία, θέτουν σε πρώτο πλάνο την οικογένεια, εξαιρώντας τον ρόλο που κατέχει στα ταφικά έθιμα και τις επικήδειες τελετές. Όπως ήδη είδαμε, πρόκειται κυρίως για σκηνές προθέσεως, ενώ σημαντικά λιγότερες είναι οι σκηνές εκφοράς.

Από το 530 περίπου π.Χ. τα ιδιωτικά μνημεία αρχίζουν να χάνουν τη λάμψη και τη μεγαλοπρέπεια της προηγούμενης περιόδου.⁴⁷³ Μεταξύ των ετών 490 και 465 π.Χ. τα ταφικά έθιμα και οι στάσεις απέναντι στον θάνατο και στον θρήνο υφίστανται σημαντικές αλλαγές.⁴⁷⁴ Την περίοδο των Περσικών πολέμων εισάγεται και η οξεία διάκριση δημόσιων και ιδιωτικών μνημείων. Χαρακτηριστικός της νέας αντίληψης είναι ο τρόπος με τον οποίο δηλώνεται στο επιτύμβιο μνημείο η ταυτότητα του νεκρού. Αντί του πατρώνυμου και του ονόματος του δήμου που συναντούμε στα ιδιωτικά μνημεία του 4^{ου} αιώνα, στους δημόσιους τύμβους οι νεκροί καταχωρίζονται με το όνομα της φυλής, τη μάχη στην οποία έπεσαν και το όνομά τους.⁴⁷⁵ Κατά την κλασική εποχή, οι κόρες και κούροι, οι σφίγγες και οι τύμβοι που χρησιμοποιούνταν ως σήματα εγκαταλείπονται και αντικαθίστανται από λίθους με ανάγλυφες παραστάσεις και ληκύθους που διακοσμούνται με μυθολογικές και ταφικές σκηνές.

Ωστόσο, παρά τους νομικούς περιορισμούς που επεβλήθησαν στις ταφικές τελετουργίες και την κατασκευή των επιτύμβιων μνημείων κατά την κλασική εποχή, τόσο κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα όσο και κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων αιώνων της ελληνιστικής εποχής, όσον αφορά την Αθήνα πάντα, η οικογενειακή λατρεία συνεχίστηκε και το οικογενειακό αίσθημα δεν έπαψε να αναζητεί τρόπους για να εκφραστεί, έστω και πιο διακριτικούς. Αποκαλυπτικό αυτής της διάθεσης είναι το θέμα της επίσκεψης των οικείων στο επιτύμβιο μνημείο.⁴⁷⁶ Η επίσκεψη των συγγενών στο επιτύμβιο μνημείο ως πρακτική αποσκοπούσε στην ενίσχυση της συνοχής της οικογένειας, ενώ η συχνή απεικόνισή της ως διακοσμητικού θέματος μαρτυρεί τη σημασία που της αποδιδόταν.

⁴⁷³ Για την απλοποίηση των επιτύμβιων μνημείων κατά το τέλος της αρχαϊκής περιόδου κάνουν λόγο οι Richter (1961) και Wallace (1970, 101).

⁴⁷⁴ Shapiro 1991, 644.

⁴⁷⁵ Meyer 1993, 108.

⁴⁷⁶ Για την επίσκεψη στο επιτύμβιο μνημείο βλ. Garland, 1985, 104-120, Sourvinou-Inwood 1996, 324-325.

Το θέμα της επίσκεψης στο επιτύμβιο μνημείο από τα μέσα περίπου του 5^{ου} αιώνα π.Χ, μετά τους περσικούς πολέμους, είναι κυρίαρχο στις λευκές ληκύθους που σημαίνουν τους τάφους των νεκρών. Άλλοτε αυτές αναπαριστούν μέλη της οικογένειας να επισκέπτονται τον τάφο κάποιου αγαπημένου προσώπου και άλλοτε μια γυναίκα στο σπίτι καθώς ετοιμάζεται, όπως γίνεται φανερό από τα αντικείμενα που την περιβάλλουν, για μια τέτοια επίσκεψη.⁴⁷⁷ Στα μέλη της οικογένειας που επισκέπτονται τον τάφο συμπεριλαμβάνονται άνδρες, γυναίκες και παιδιά που κρατούν στα χέρια προσφορές. Οι παρευρισκόμενοι απεικονίζονται καθιστοί δίπλα στον τάφο, άλλοι να θρηγούν το αγαπημένο πρόσωπο συγκρατημένα και άλλοι να εκφράζουν την οδύνη τους πιο γοερά, πεσμένοι στο έδαφος. Ο θρήνος στο επιτύμβιο μνημείο εικονίζεται περισσότερο εκστατικός και έμπλεος πάθους σε σχέση με τον θρήνο κατά την πρόθεση, ίσως επειδή ήταν περισσότερο αυθόρμητος και λιγότερο τυποποιημένος από το έθιμο. Επιπλέον, η παρουσία αποκλειστικά των μελών της οικογένειας επέτρεπε μια πιο προσωπική επικοινωνία με τον νεκρό, ο οποίος παρίστατο κι ο ίδιος σε αυτές τις συναντήσεις.⁴⁷⁸ Κάποτε οι παρόντες παραμένουν σιωπηλοί ή καλύπτουν το πρόσωπό τους, για να κρύψουν τη λύπη τους.⁴⁷⁹

Οι λευκές λήκυθοι αποζημιώνουν κατ' αυτόν τον τρόπο το οικογενειακό αίσθημα δίνοντάς του ένα μέσο για να εκφραστεί, καθώς κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου οι ταφές των νεκρών στο *Δημόσιον σῆμα* απομάκρυναν τους άνδρες από την οικογένειά τους.

⁴⁷⁷ Βλ. Shapiro 1991, 651.

⁴⁷⁸ Βλ. Alexiou κ.α. 2002, 8.

⁴⁷⁹ Donna Kurtz και John Boardman (ελλ.εκδ.) 1994, 98.

Εικ 4 Στήλη του Δεξιλέω 390 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ

Στις σκηνές αυτές το επιτύμβιο μνημείο λειτουργεί ως χώρος συνάντησης και προσωρινής έστω επανένωσης των μελών της οικογένειας και γι' αυτό η συνύπαρξη ζώντων και νεκρών δεν φαίνεται να προκαλεί.⁴⁸⁰ Το γεγονός ότι η σκηνή της επίσκεψης στο επιτύμβιο μνημείο αποτυπώνεται στις ληκύθους του 5^{ου} αιώνα που προορίζονται για τις προσφορές που τοποθετούνται μέσα στο μνημείο, και όχι στις επιτύμβιες στήλες οι οποίες μετά τους Περσικούς πολέμους και ως τα τέλη του πέμπτου αιώνα είχαν απαγορευτεί, μαρτυρεί την ανάγκη της οικογένειας να εκφράσει πιο προσωπικά αισθήματα και να διαβεβαιώσει τους νεκρούς της ότι δεν θα πάσουν να αποτελούν αντικείμενο φροντίδας σε μια εποχή που ο θάνατος ήταν περισσότερο από ποτέ πολιτική υπόθεση.⁴⁸¹

Τα ιδιωτικά επιτύμβια μνημεία επανεμφανίζονται κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου.⁴⁸² Η ανάγκη να αντιμετωπιστούν αφενός οι απώλειες

⁴⁸⁰ Την άποψη ότι στη σκηνή απεικονίζεται και ένα είδος επιφανείας υποστηρίζει ο H. A Shapiro, ενώ την απορρίπτουν οι Donna Kurtz και John Boardman.

⁴⁸¹ Για τον ρόλο των δημοσίων ταφών ως μέσου «προπαγάνδας» της αθηναϊκής δημοκρατίας έγινε λόγος στο 1^ο κεφ., σσ. 77-78.

⁴⁸² Για τα επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής εποχής βλ. Boardman 1985 (ελλ.εκδ. 1989), 81-91 και 208-210.

που προκάλεσε ο λοιμός και να απασχοληθούν αφετέρου οι εξειδικευμένοι τεχνίτες μετά το πέρας των εργασιών του Παρθενώνα, συνέβαλαν σε αυτήν την εξέλιξη. Τα επιτύμβια ανάγλυφα του 4^{ου} αιώνα αποτελούν πολύτιμη μαρτυρία για τις γυναίκες και την εικόνα που η οικογένεια επιθυμούσε να προβάλλει προς τα έξω. Οι επιτύμβιες στήλες που απεικονίζουν γυναίκες αυξάνονται αυτή την εποχή εντυπωσιακά. Σε άλλες οι γυναίκες απεικονίζονται μόνες, ενώ σε άλλες πλαισιώνονται από άλλα μέλη της οικογένειας.⁴⁸³ Οι πιο ενδιαφέρουσες και εντυπωσιακές είναι εκείνες που παρουσιάζουν τις μορφές σχεδόν ολόγλυφες, μέσα σε ένα αρχιτεκτονικό πλαίσιο που έχει τη μορφή ναΐσκου. Η στάση του σώματος, η έκφραση, οι κινήσεις των προσώπων, οι διαστάσεις των μορφών είναι αποκαλυπτικές για το θέμα. Στις ανάγλυφες στήλες από την Αττική που καλύπτουν το διάστημα από το 450 περίπου μέχρι το 320 π.Χ., το χρονικό διάστημα δηλαδή ανάμεσα στην άρση της απαγόρευσης που ίσχυε από την εποχή του Κλεισθένη⁴⁸⁴ και τη νομοθεσία του Δημητρίου του Φαληρέως το 317 π.Χ. που έθεσε τέρμα στην κατασκευή πολυτελών επιτύμβιων μνημείων, οι μορφές είναι στραμμένες η μία προς την άλλη και συνδέονται συνήθως μεταξύ τους με μια χειραψία αποχαιρετισμού (*δεξίωσις*).

⁴⁸³ Η R. Leader (1997, 683-689) εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο οι επιτύμβιες στήλες της κλασικής εποχής (τόσο με τις ανάγλυφες παραστάσεις όσο και με τα επιτύμβια επιγράμματα) συμβάλλουν στη συγκρότηση και κατασκευή του φύλου. Διακρίνει σαφώς τις στήλες που απεικονίζουν γυναίκες μόνες ή μαζί με ομόφυλές τους, από εκείνες περιλαμβάνουν πρόσωπα και των δύο φύλων. Στην πρώτη περίπτωση προβάλλεται το θέμα του περιορισμού της γυναίκας στην οικιακή σφαίρα αλλά και η συμβολή της στην αύξηση του κεφαλαίου της οικογένειας μέσω της προίκας. Στη συμβολή αυτή παραπέμπει η παρουσία της κοσμηματοθήκης σε σχετικές παραστάσεις. Αντιθέτως, οι πολυπρόσωπες σκηνές προβάλλουν περισσότερο την οικογένεια ως ενότητα στα πλαίσια της οποίας τα δύο φύλα συνεργάζονται, επιτελώντας το καθένα τα προκαθορισμένα και διακριτά καθήκοντα που επιβάλλει ο ρόλος του.

⁴⁸⁴ Οι νόμοι (Cicero, *De Legibus* 2.26. 64-65) του Κλεισθένη προέβλεπαν πως η κατασκευή του μνημείου δεν θα έπρεπε να απαιτεί εργασία περισσότερη από όση μπορούν να προσφέρουν δέκα άνδρες σε τρεις μέρες και απαγόρευαν τη διακόσμηση με επικονίαμα. Εγκώμιο για τον νεκρό θα εκφωνούνταν στο εξής μόνο στις δημόσιες κηδείες και από τα πρόσωπα που έχουν επιφορτισθεί ειδικά με αυτό το καθήκον. Απαγορευόταν επίσης η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού ανθρώπων με σκοπό να περιοριστεί ο θρήνος.

Εικ 5 Επιτύμβια στήλη της Ηγησούς 410-400 π.Χ.
Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Ανάμεσα στις μορφές αναπτύσσεται έτσι οπτική και απτική επαφή.⁴⁸⁵ Τα κεντρικά πρόσωπα του νεκρού και των συγγενών αποδίδονται συνήθως εξιδανικευμένα, με ήρεμη και σοβαρή έκφραση, στην οποία μπορούμε να διακρίνουμε κάποια μελαγχολία και συγκρατημένη θλίψη. Οι μόνες μορφές που εμφανίζονται να θρηγούν είναι οι θεραπαινίδες και οι μικροί δούλοι. Τέλος, απουσιάζουν εντελώς από τις οικογενειακές παραστάσεις χαρακτηριστικά και διακοσμητικά εξαρτήματα.⁴⁸⁶

⁴⁸⁵ Ο Ch. Clairmont (1970, 44) υποστηρίζει ότι το μοτίβο της δεξιάσεως χρησιμοποιήθηκε από τους καλλιτέχνες για να αναπαραστήσει τα θέματα της αναχώρησης, του αποχαιρετισμού και του γάμου. Η χειρονομία έωνε κατά περίπτωση δύο άνδρες, δύο γυναίκες ή έναν άνδρα και μία γυναίκα. Ο F. Johansen (1951) υποστηρίζει πως η δεξιάσις συμβόλιζε την ενότητα της οικογένειας, ενώ ο G. Davies (1985, 630) βλέπει σε αυτήν έναν χαριτωμένο τρόπο να αποδοθούν δύο μορφές σε μία σύνθεση.

⁴⁸⁶ Zanker 1988, 215-16. Σε επιτύμβια ανάγλυφα που απεικονίζουν μία γυναικεία μορφή, αυτή συχνά εμφανίζεται να κρατά ρόκα και αδράχτι ως σύμβολα της αρετής και της εργατικότητάς της. Βλ. Johansen 1951, 81.

Εικ 6 Επιτύμβια στήλη από την Αττική 360 π.Χ.
Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο

Τα ανάγλυφα αυτά με την απλότητα που τα χαρακτηρίζει, αποπνέουν κυρίως το αίσθημα οικειότητας και τρυφερότητας που συνδέει τα μέλη της οικογένειας, την αρμονία και την ομόνοια που διέπει τις ενδοοικογενειακές σχέσεις. Μας δημιουργούν την εντύπωση πως μας επιτρέπουν να ρίξουμε μια κλεφτή ματιά σε μια καθημερινή, εσωτερική σκηνή. Οι μορφές της παράστασης μοιάζουν να αγνοούν την παρουσία του θεατή, απορροφημένες στη φροντίδα του ύστατου αποχαιρετισμού. Κατά μία έννοια, μπορούμε να πούμε πως οι σκηνές αυτές – αν συγκριθούν με τις σκηνές προθέσεως που απεικονίζονται στα αρχαϊκά επιτύμβια- αναφέρονται έμμεσα στον ρόλο που επωμίζεται η οικογένεια κατά την ώρα του θανάτου υπενθυμίζοντας το καθήκον της απόδοσης τιμών και της συνέχισης της οικογενειακής λατρείας, ενώ εμφανώς εξαίρουν τις αξίες της οικογενειακής ζωής.⁴⁸⁷ Οι αττικές επιτύμβιες στήλες, όπως είναι αναμενόμενο, άσκησαν μεγάλη επίδραση στην επιτύμβια γλυπτική και εκτός της Αττικής.⁴⁸⁸

⁴⁸⁷ H. S. Humphreys (1980, 112-113) υπογραμμίζει την έμφαση που δίνεται στην οικογενειακή ζωή στα αττικά ανάγλυφα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

⁴⁸⁸ Kurtz & Boardman (ελλ. εκδ.), 128.

Εντελώς διαφορετικά ωστόσο αναπαριστούν την οικογένεια μεταγενέστερα μνημεία από την περιοχή της Μικράς Ασίας. Οι διαφορές που εντοπίζουμε αντανακλούν με σαφήνεια διαφορές στις νοοτροπίες και στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αυτοπροσδιορίζονται. Στις στήλες από τις μικρασιατικές πόλεις της ελληνιστικής περιόδου τα μέλη της οικογένειας τοποθετούνται το ένα δίπλα στο άλλο με το πρόσωπο και το βλέμμα στραμμένο προς τον θεατή.

Εικ 7 Επιτύμβιο ανάγλυφο από τη Σμύρνη
2^{ος} αι. π.Χ. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum

Περισσότερο προβάλλονται ως άτομα παρά ως ομάδα. Η αναπαράσταση σαφώς μιμείται τα αναθηματικά δημόσια μνημεία.⁴⁸⁹ Η στάση και η θέση των σωμάτων, η έκφραση και τα εξαρτήματα που τις περιβάλλουν μαρτυρούν πως η πρόθεση των δημιουργών δεν είναι να ασχοληθούν με ιδιωτικά και προσωπικά θέματα, αλλά να παρουσιάσουν δημοσίως καθολικά αποδεκτές νόρμες συμπεριφοράς. Οι γλύπτες αγωνίζονται να αποδώσουν περισσότερο την αξιοπρέπεια των μελών μιας οικογένειας παρά να εκφράσουν τη συγκίνηση που προκαλεί ο θάνατος του αγαπημένου προσώπου.⁴⁹⁰ Σε αντίθεση με τις αττικές στήλες που χαρακτηρίζονται από κάποια φυσικότητα στην απεικόνιση, οι ελληνιστικές στήλες από τη Μικρά Ασία

⁴⁸⁹ Zanker 1988, 215.

⁴⁹⁰ Zanker 1988, 226

διακρίνονται από μεγαλοπρέπεια που εξυμνεί την ευημερία και το κύρος της οικογένειας και μοιάζουν λιγότερο συνδεδεμένες με την περίπτωση του θανάτου και της ταφής. Περισσότερο από μια ιδιωτική σκηνή, απεικονίζουν την οικογένεια ως θεσμό με δημόσια σημασία. Ένα σπιτικό που ευημερεί αποτελεί άλλωστε για την εποχή έναν στόχο άξιο να επιδιωχτεί και έναν χώρο από όπου η ζωή μπορεί να αντλήσει νόημα και το άτομο ικανοποίηση και συγκινήσεις.⁴⁹¹

Θα λέγαμε συνεπώς πως το θέμα της διαχείρισης του θανάτου αντανακλά τη σχέση ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο. Το οικογενειακό αίσθημα αναζητεί διόδους έκφρασης σε εποχές όπου το δημόσιο και το πολιτικό στοιχείο κυριαρχούν, διεκδικώντας το δικό του ζωτικό χώρο, ενώ σε περιόδους κάμψης του πολιτικού εκφράζεται με όλη του τη λαμπρότητα αποκτώντας δημόσιες προεκτάσεις.

Όπως διαπιστώνουμε τώρα από τη μελέτη των επιτύμβιων επιγραμμάτων, τα περισσότερα μνημεία αφορούν σε ατομικές ταφές και οι οικογενειακοί τάφοι αποτελούν μάλλον την εξαίρεση.⁴⁹² Υπάρχουν πάντως και περιπτώσεις γυναικών που ενταφιάζονται με άλλα μέλη της οικογένειάς τους. Εντοπίσαμε 111 τέτοιες περιπτώσεις. Σε σαράντα δύο από αυτές οι θανούσες έχουν ενταφιαστεί με τους συζύγους τους,⁴⁹³ ενώ σε δεκαοκτώ πρόκειται για μητέρες που έχουν κοινό μνήμα με τα παιδιά τους.⁴⁹⁴ Απαντώνται επίσης δεκαπέντε κοινές ταφές αδελφών⁴⁹⁵ και τριάντα έξι περιπτώσεις οικογενειακών τάφων που αφορούν σε περισσότερο ή

⁴⁹¹ Zanker 1988, 224.

⁴⁹² Βλ. Vestergaard κ.α. 1985, 178-190. Από τις γυναίκες που μνημονεύονται σε οικογενειακούς τάφους το 51 % μνημονεύονται με ένα ακόμη πρόσωπο και το 23% με άλλα δύο.

⁴⁹³ Πρόκειται για τα επιγράμματα *GV 91, GV 236, GV 251, GV 252, GV 261, GV 274, GV 348, GV 555, GV 679, GV 792, GV 1253, GV 1717, GV 1726, SEG XXX 1515, GV 1793, GV 1966, GV 1974, GV 2036, GV 2061, SEG XLVIII 1332, SEG XXXIV 329, SEG XXXIV 872, SEG XXXIV, 1273, SEG XXX 295, SEG XXVIII, 1126, SGO 1, 04 / 13 / 01, SGO 1, 05 / 01 / 34, SGO 2, 09/ 05/ 34, SGO 2, 09/ 06/ 13, SGO 2, 09/ 13/ 01, SGO 2, 10/ 02/ 11, SGO 2, 11/ 05/ 01, SGO 3, 13/ 05/ 03, SGO 3, 14/02/05, SGO 3, 14/02/13, SGO 3, 14/06/19, SGO 3, 16/34/29, SGO 3, 16/41/05, SGO 3, 16/43/01, SGO 3, 16/43/02, SGO 4, 18/10/01, SGO 4, 19/03/01.*

⁴⁹⁴ *GV 125, GV 148, GV 181, GV 245, GV 500, GV 646, GV 793, GV 823, GV 845, GV 1306, GV 1980, GV 2011, GV 2037a, SEG LI 827, SEG XXXVII, 990, SEG XXVIII 581, SGO 1,04 / 24 / 13, SGO 3, 14/06/16.*

⁴⁹⁵ *GV 95, GV 105, GV 502, GV 564, GV 580, GV 738, GV 839, GV 860, GV 1944, GV 1997, GV 2016, SEG XXXVII 1488, SEG XXXIV 1290, SEG XXX 274, SGO 1, 04 / 20 / 01.*

λιγότερο διευρημένες συγγενικές σχέσεις.⁴⁹⁶ Σε κάθε περίπτωση, σπανίως η ταφή αφορά σε περισσότερα από δύο άτομα και σε καμία δεν ξεπερνά τις τρεις γενιές.

Ανάμεσα στα επιγράμματα ξεχωρίζουν εκείνα που κοσμούν οικογενειακά επιτύμβια μνημεία που οι ιδιοκτήτες τους κατασκευάζουν εν ζωή. Τα επιγράμματα στις περιπτώσεις αυτές μαρτυρούν την ιδιαίτερη φροντίδα του αρχηγού του οίκου να εξασφαλίσει την επιθυμητή υστεροφημία όχι απλώς ενός μέλους της οικογένειας, αλλά της ίδιας της ομάδας.⁴⁹⁷ Όπως διευκρινίζεται σε επίγραμμα (*SGO 2, 10/02/11*) από την Καισάρεια – Αδριανούπολη της Παφλαγονίας οι δύο σύζυγοι κατασκεύασαν το οικογενειακό μνημείο, για να έχουν μια θέση στον χώρο των μακάρων αντάξια της

⁴⁹⁶ *GV 109* οικογενειακό μνημείο για τους προγόνους, τις συζύγους τα παιδιά και τα εγγόνια τους, *GV 248* οικογενειακό μνημείο που κατασκευάζει ένας άνδρας για τον εαυτό του, τη σύζυγο και τα παιδιά του, *GV 259* οικογενειακό μνημείο που κατασκευάζει ένας άνδρας για τον εαυτό του, τη γυναίκα του, τη μητέρα του, τον γιο του, τη νύφη και τα εγγόνια του, *GV 266*, οικογενειακός τάφος που κατασκευάζει ο σύζυγος για τη γυναίκα και τα παιδιά του, *GV 268* σύζυγοι και παιδιά, *GV 269* μια γυναίκα κατασκευάζει το μνημείο για την ίδια, τους γιους, τις θυγατέρες και τα εγγόνια της, *GV 271* σύζυγοι και παιδιά, *GV 313* μητέρα και έκυραν και πενθεράν, *GV 644* οικογενειακό μνημείο για γονείς και θυγατέρα, *GV 657* οικογενειακό μνημείο για τους γονείς, τον γιο και την οικογένειά του, *GV 987* πατέρας, γιος και θυγατέρα, *GV 1110* μητέρα, πατέρας και γιος, *GV 1250* πατέρας, γιος, θυγατέρα, *GV 1378* σύζυγοι και γιος, *GV 1600* γυναίκα με το εγγόνι της, *GV 1715* δύο άνδρες και μία γυναίκα που δεν διευκρινίζεται η συγγενική τους σχέση, *GV 1958* οι σύζυγοι και η αδελφή του συζύγου, *GV 1977* οικογενειακό μνημείο, πατέρας και παιδιά, *GV 1983* οικογενειακός τάφος, *SGO 3, 16/25/02* οικογενειακός τάφος, σύζυγοι και παιδιά, *SEG XLIV, 1022* σύζυγοι και παιδιά, *SEG XXXVIII 1101* οικογενειακός τάφος, σύζυγοι και εγγονός, *SEG XVI, 166* οικογενειακός τάφος, *SEG XXVIII 512* οικογενειακός τάφος, *SEG XXVIII 985* οικογενειακό μνημείο σύζυγοι, οι γονείς του συζύγου και ο αδελφός, *SGO 2, 08/06/08* οικογενειακό μνημείο που κατασκευάζει ο γιος για τους γονείς του, τον ίδιο και τη γυναίκα του, *SGO 2, 09 / 01/ 07* σύζυγοι και παιδί, *SGO 2, 09/ 05/ 30* σύζυγοι, ο αδελφός του άνδρα και η σύζυγός του, τα παιδιά και οι απόγονοί τους, *SGO 2, 09/ 09/ 10* σύζυγοι και κάποια άλλη γυναίκα, *SGO 2, 09/ 09/ 12* οι σύζυγοι, οι γονείς τους και το παιδί τους, *SGO 2, 09/ 12/ 05* σύζυγοι, αδελφός του άνδρα κι ένας ακόμη άνδρας που δεν διευκρινίζεται η συγγενική του σχέση με το ζευγάρι, *SGO 2, 10/ 04/ 01* σύζυγοι και άλλα μέλη της οικογένειας που η σχέση τους δεν είναι ξεκάθαρη, *SGO 2, 11/ 05/ 05* σύζυγοι και γιος, *SGO 3, 16/ 06/ 03* οικογενειακό μνημείο για τη μητέρα, τους γιους και τον εγγονό της, *SGO 3, 16/31/13* πατέρας, γιος, θυγατέρα, νύφη, *SGO 3, 16/31/75* η σύζυγος και ο πεθερός .

⁴⁹⁷ *GV 248, GV 251, GV 252, GV 259, GV 261, GV 265, GV 266, GV 268, GV 269, GV 271, GV 274, GV 276, GV 1378, GV 1439, GV 1983 , SEG LII 600, SGO 3, 16/25/02, SEG XXXVII 1488, SEG XXX 295, SEG XXVIII 512, SEG XXVIII 985, SEG XXVIII, 1126, SGO 2, 09/05/30, SGO 2, 09/09/10, SGO 2, 10/02/11, SGO 3, 13/05/03, SGO 3, 16/06/03, SGO 3, 16/31/75, SGO 4, 18/10/01.*

αρετής τους. Το επίγραμμα εξαίρει τις κοινωνικές αρετές του ζευγαριού και δίνει μια εικόνα της αναγνώρισης που έχαιραν από τους συμπολίτες τους. Στην ανάληψη μιας τέτοιας φροντίδας φαίνεται να εξωθεί τον ενδιαφερόμενο και η δυσπιστία ως προς τη συνέπεια και το ενδιαφέρον των συγγενών.⁴⁹⁸

Η ανησυχία αυτή εκφράζεται ρητά σε επίγραμμα (GV 248) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Θάσο.

Αὐρ. Φίλιππος Φιλίππου Ἀβδηρείτης | ζῶν ἔτι κατεσκεύασεν

ἑαυτῶ καὶ γυ|ναικὶ Ἀντωνείνῃ καὶ τέκνοις ἑαυτοῦ |

[ε]ῦ εἰδῶς κληρονόμων τὴν ἐπιλησμοσύνην |

4 *καὶ κοινοῦ θανάτου μνημόσυνον προβλέ|πων.*

Η ανησυχία αυτή είναι φυσικό να μεγαλώνει σε περιόδους που ευνοούν τη μετακίνηση των ανθρώπων από την πατρική τους γη, η οποία με τη σειρά της συνεπάγεται τη χαλάρωση των οικογενειακών δεσμών. Έτσι ερμηνεύτηκε, λόγου χάρη, από ιστορικούς και η συγκρότηση από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. καθιδρυμάτων που είχαν ως αποκλειστική τους μέριμνα τη διατήρηση της λατρείας του νεκρού ακόμα και από άτομα που δεν ανήκαν στο στενό οικογενειακό περιβάλλον του σε περιοχές του ανατολικού Αιγαίου, τη Μικρά Ασία και τις Σποράδες. Η περίπτωση της Επικτήτας από τη Θήρα είναι διαφωτιστική για το θέμα.⁴⁹⁹

Η Επικτήτα, μια πλούσια κυρία που ζει στα τέλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ. περίπου, ολοκληρώνει την κατασκευή ενός Μουσείου- την οποία είχε εγκαινιάσει ο σύζυγός της με αφορμή τον θάνατο του γιου τους Κρατησίλοχου- που συνδέει τη λατρεία των Μουσών με τη λατρεία του αποθανόντος συζύγου, των δύο νεκρών γιων της και της ίδιας. Στη διαθήκη της, που χαράσσεται σε επιγραφή, καθορίζει με λεπτομέρειες τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να διεξάγεται η λατρεία και τα μέλη που θα έχουν τα δικαιώμα να παίρνουν μέρος σε αυτήν. Τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή η οικογένειά της περιορίζεται πια σε μία μόνο έγγαμη κόρη, την Επιτέλεια, καθώς και οι δύο γιοι της έχουν ήδη πεθάνει. Έτσι κληρονόμος της μεγάλης περιουσίας απομένει η παντρεμένη θυγατέρα της. Για να εξασφαλίσει λοιπόν τη συνέχιση της

⁴⁹⁸ Βλ. και τα επιγράμματα GV 249, - κληρονόμων ιδῶς τὴν ἐπιλησμοσύνην-, GV 255 – λησμοσύνη γὰρ ἔχει παῖδας | πατρὸς φθιμένοιο.

⁴⁹⁹ Βλ. Pomeroy 1997, 108-114. IG XII 3, 330

οικογενειακής λατρείας η Επικτήτα δημιουργεί η ίδια με το καθίδρυμά της μια ευρύτερη οικογένεια που περιλαμβάνει κυρίως τους συγγενείς (στενούς αλλά και μακρινούς) του συζύγου της κόρης της. Το σύνολο όσων αναφέρονται περιλαμβάνει είκοσι πέντε άνδρες και οκτώ γυναίκες. Ιερέας της λατρείας των Μουσών και των νεκρών ορίζεται ο εγγονός της Ανδραγόρας που επωμίζεται τα καθήκοντα που κατά κανόνα βάρυναν τον γιο. Η διαθήκη ορίζει επίσης με ακρίβεια την ποσότητα και το είδος του προσφερόμενου φαγητού κατά τα ετήσια γεύματα που θα δίνονταν προς τιμή των νεκρών. Τα έξοδα για τα γεύματα είχε την υποχρέωση να τα πληρώνει η κόρη και κληρονόμος της Επιτέλεια, που θα έδινε για τον σκοπό αυτό 210 δραχμές στον όμιλο των ανδρών που ήταν υπεύθυνοι για τη λατρεία. Η πρόνοια για την εξασφάλιση τέτοιων φροντίδων και η ανάληψη παρόμοιων πρωτοβουλιών, που φανερώνει αναμφισβήτητα την αναβαθμισμένη κοινωνικά και νομικά θέση των γυναικών, αποδόθηκε συχνά στον εύθραυστο χαρακτήρα των οικογενειακών δεσμών.

Ο Paul Veyne, ωστόσο, αμφισβητεί ευθέως την έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους απογόνους ως κίνητρο για την ίδρυση παρόμοιων συλλόγων.⁵⁰⁰ Την ερμηνεύει περισσότερο ως έκφραση της επιθυμίας για εξασφάλιση της υστεροφημίας και ως επιδεικτικό δώρο που ενισχύει το γόητρο του θανόντος και της οικογένειας. Διακρίνει πίσω από την ανάληψη πρωτοβουλιών όπως της Επικτήτας ένα νέο αίσθημα θρησκευτικότητας που εκφράζεται ως πίστη στον αφηρωισμό των νεκρών και συνδυάζεται με την αγάπη για την πολυτέλεια. Ένα ίδρυμα που εξασφάλιζε μια πολυτελή λατρεία στοίχιζε ασφαλώς ακριβότερα από ένα επιτύμβιο μνημείο. Ωστόσο είναι ενδεικτικό ότι ο ιδρυτής προτιμούσε από την κατασκευή ενός πολυτελούς επιτύμβιου μνημείου να ζήσει στη μνήμη μιας ομάδας ανθρώπων. «Ένας εθνικός δεν κάνει δωρεές με τη διαθήκη του εξαιτίας του θανάτου και για να σώσει την ψυχή του· θα έλεγε κανείς πως κάνει δωρεές παρά τον θάνατο του· προβάλλει σε ένα αόριστο μέλλον, χωρίς να διακρίνει στη σκέψη του τα όρια της επίγειας ζωής, τα ίδια συμφέροντα και την ίδια ευαισθησία απέναντι στην κοινή γνώμη, που έδειχναν οι άρχοντες - ευεργέτες όσο ζούσαν». Τα επιτύμβια επιγράμματα πάντως μαρτυρούν, όπως είδαμε, από την ελληνιστική και αυτοκρατορική κυρίως περίοδο, τόσο την ανάπτυξη αυτής της νέας μορφής θρησκευτικότητας που θέτει στο επίκεντρο την αποθέωση του νεκρού όσο και μια ιδιαίτερη ανησυχία των ανθρώπων για την εξασφάλιση της τελευταίας φροντίδας. Πάντως αξίζει να σημειώσουμε πως η νέα

⁵⁰⁰ Βλ. Veyne 1993, 131-143 Για τη διαθήκη της Επικτήτας βλ. και Stavrianopoulou 2006, 290-302.

μορφή θρησκευτικότητας που αναπτύσσεται γύρω από τη λατρεία του νεκρού συνδέεται με σχέση αιτίου-αιτιατού με την αναβάθμιση του κοινωνικού ρόλου των γυναικών.

Σε γενικές γραμμές θα λέγαμε πως το οικογενειακό μνημείο με την υλική του ύπαρξη υπενθυμίζει τις κοινές ρίζες των μελών μιας οικογένειας, λειτουργεί ως χώρος λατρείας και μέσο κοινωνικής ακτινοβολίας και προσφέρει ευκαιρίες συνάντησης που δεν αφήνονται στην τύχη αλλά περιβάλλονται με τον χαρακτήρα του ιερού. Το οικογενειακό επιτύμβιο μνημείο με τη λαμπρότητα και τη σταθερότητά του κατευνάζει τις ανησυχίες των ανθρώπων σε μια εποχή ρευστότητας και ανασφάλειας, προσφέροντας ένα στοιχείο πρόσδεσης με τη γη και την ομάδα.

2.3.2 Αναθέτες των επιτύμβιων μνημείων

Αν εξετάσουμε προσεκτικότερα τα επιτύμβια επιγράμματα, θα διαπιστώσουμε ότι ένα στοιχείο που παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για την κατανόηση των οικογενειακών σχέσεων είναι η σχέση που συνδέει τη νεκρή με τον αναθέτη του επιγράμματος.⁵⁰¹ Η παρουσία του, ρητή ή λανθάνουσα, είναι πάντοτε δεδομένη. Γι' αυτό θα λέγαμε πως πίσω από τις λέξεις της επιγραφής δεν διαγράφεται τόσο το είδωλο, πιστό ή εξωραϊσμένο, μιας γυναίκας, αλλά η σχέση ή οι σχέσεις στις οποίες αυτή εμπλέκεται, των οποίων τα συμβαλλόμενα μέρη συνδιαμορφώνονται.

Τα επιγράμματα υποδεικνύουν πως, εφόσον πρόκειται για έγγαμη γυναίκα, το καθήκον της ανάθεσης ενός επιτυμβίου επωμίζεται συνήθως ο σύζυγος,⁵⁰² αν είναι εν

⁵⁰¹ Σύμφωνα με τους Saller και Shaw, οι οικογενειακές σχέσεις που επιλέγουν να τιμήσουν οι υπεύθυνοι για την ταφή είναι εκείνες μεταξύ του αποθανόντος και του /των κληρονόμων του. Είναι πιθανόν δηλαδή οι επιγραφές να έχουν χαραχτεί από τους κληρονόμους και να αντικατοπτρίζουν κληρονομικά συστήματα. Έτσι για παράδειγμα τα παιδιά στις ανώτερες τάξεις είχαν μεγάλη ευθύνη για την αφιέρωση μιας επιτύμβιας επιγραφής, ενώ εκεί που υπήρχε μικρή περιουσία προς μεταβίβαση αναθέτης είναι συνήθως ο / η σύζυγος. Βλ. Morris 1997, 201, 208.

⁵⁰² GV 97, GV 125, GV 133, GV 144 (πιθανόν), GV 182, GV 183 (πιθανόν), GV 185, GV 186, GV 189, GV 190, GV 191, GV 192, GV 204, GV 205, GV 207, GV 208, GV 210, GV 229, GV 230, GV 232, GV 243, GV 245, GV 248, GV 251, GV 252, GV 259, GV 261, GV 265, GV 266, GV 268, GV 271, GV 274, GV 279, GV 284, GV 286 (πιθανόν), GV 289, GV 293, GV 296, GV 307, GV 319, GV 389, GV 421 (πιθανόν), GV 479, GV 574, GV 625, GV 638, GV 647, GV 666, GV 668, GV 669, GV 672, GV 674, GV 676, GV 678, GV 679, GV 685, GV 693, GV 695, GV 708, GV 713, GV 728, GV 729, GV 743, GV 746, GV 757, GV 783, GV 784, GV 793, GV 794, GV 807, GV 845, GV 851, GV 866, GV 876, GV 913, GV 973, GV 1037, GV 1039, GV 1072, GV 1082, GV 1091, GV 1127, GV 1128, GV

ζωή, ή σπανιότερα τα τέκνα της,⁵⁰³ ενώ στις περιπτώσεις που η θανούσα είναι άγαμη, το έργο αναλαμβάνουν οι γονείς της, και οι δύο μαζί,⁵⁰⁴ ή μόνο ο πατέρας⁵⁰⁵ ή η

1150, GV 1161, GV 1164, GV 1216, GV 1306, GV 1319, GV 1337, GV 1418, GV 1426, GV 1427, GV 1436, GV 1439, GV 1440, GV 1441, GV 1442, GV 1478, GV 1585, GV 1592, GV 1597, GV 1627, GV 1735, GV 1736, GV 1810, GV 1858, GV 1860, GV 1863, GV 1870, GV 1871, GV 1873, GV 1874, GV 1876, GV 1877, GV 1896, GV 1933, GV 1936, GV 1939, GV 1940, GV 1990, GV 2031, GV 2033, GV 2034, GV 2040, GV 2032, GV 456a, GV 1423a, GV 2088a, SEG LII 1447, SEG LII 1453, SEG LI 824, SEG XLVIII 1558, SEG XXXIX 1306, SEG XXXVIII 976, SEG XXXVIII 977, SEG XXXV 1045, SEG XXXIV 277, SEG XXXVIII 1081, SEG XXX 246, SEG XXX 248, SEG XXX 1423, SEG XXX 1431, SEG XXX 1434 (ο σύζυγος με τη θυγατέρα), SEG XXX 1507, SEG XXVIII 305, SEG XXVIII 516, SEG XXVIII 739, SEG XXVIII 984, SEG XXVIII 1126, SEG XXVI 1217, SGO 1, 02/12/10, SGO 1, 04 / 02 / 10, SGO 1, 04 / 09 / 02, SGO 1, 04 / 10 / 02, SGO 1, 04 / 12 / 04, SGO 1, 04 / 22 / 02, SGO 1, 05 / 01 / 57, SGO 2, 08/02/02, SGO 2, 08/03/02, SGO 2, 08/06/04, SGO 2, 09/ 05/ 27, SGO 2, 09/ 05/ 28, SGO 2, 09/ 05/ 45, SGO 2, 09/ 05/ 88, SGO 2, 09/ 09/ 07, SGO 2, 09/ 09/ 10, SGO 2, 10/ 02/ 04, SGO 2, 10/ 02/ 93, SGO 2, 11/03/01, SGO 2, 11/ 03/ 04, SGO 2, 11/ 03/ 06, SGO 2, 11/ 03/ 99, SGO 2, 11/ 05/ 04, SGO 3, 13/ 05/ 03, SGO 3, 14/05/01, SGO 3, 14/06/ 22, SGO 3, 14/08/ 01, SGO 3, 15/01/ 02, SGO 3, 16/31/75, SGO 3, 16/31/81, SGO 3, 16/34/13, SGO 3, 16/34/28, SGO 3, 16/34/29, SGO 3, 16/41/02, SGO 3, 16/43/04, SGO 3, 16/45/02, SGO 3, 16/52/03, SGO 3, 16/57/03, SGO 4, 18/05/01.

⁵⁰³ GV 179 (πιθανόν αναθέτης είναι η θυγατέρα), GV 181, GV 200, GV 233, GV 234, GV 243 (σύζυγος και τέκνα), GV 287, GV 296 (ο σύζυγος και τα παιδιά), GV 306, GV 313, GV 574 (σύζυγος και γιος), GV 638, GV 679, GV 696, GV 805, GV 871, GV 996, GV 1094, GV 1110, GV 1185, GV 1563 (η θυγατέρα μαζί με το σύζυγό της), GV 1569, GV 1648, GV 1720, GV 1741 (πιθανόν), GV 1892, GV 1974, GV 1990 (γιος και σύζυγος), GV 2036, GV 2037a, SEG XXX, 1282, SEG XXX 1515, SEG XXXIV 329, SEG XXXIV 1273, SEG XLIV, 893 C, SEG LI 1802, SEG. XXXIV, 1275, SEG XXXVIII 1081 (σύζυγος και παιδιά), SEG XXX 1261, SEG XXVIII 949, SEG XXVII 956, SGO 1, 04 / 10 / 02, SGO 1, 04 / 12 / 04 (σύζυγος και γιος), SGO 1, 04 / 22 / 02 (σύζυγος και τέκνα), SGO 2, 08/06/08, SGO 2, 08/07/08, SGO 2, 09/ 05/ 34, SGO 2, 10/05/01, SGO 2, 11/ 05/ 01, SGO 3, 14/02/02, SGO 3, 14/02/05, SGO 3, 14/02/13, SGO 3, 14/06/21, SGO 3, 16/34/13, (σύζυγος και γιος), SGO 3, 16/41/13, SGO 3, 16/43/02, SGO 3, 16/57/03 (σύζυγος και τέκνα), SGO 4, 18/02/01.

⁵⁰⁴ GV 95, GV 117, GV 312, GV 327, GV 373, GV 618, GV 698, GV 756 (προφανώς), GV 942, GV 1237, GV 1801, GV 1943, GV 1944, GV 1964, GV 675a, SEG XXVIII, 1978, SEG XXXI 1588, SEG XXXII 1608, SEG XXXIV 1274, SEG XLIV 819bis, SEG XLIV 766, SEG XLV 641, SEG XLVIII 974, SEG LI 1798, SGO 1, 04 / 14 / 01, SGO 1, 04 / 19 / 03, SGO 1, 06 / 02 / 31, SGO 2, 09/ 04 / 07 (οι γονείς και ο αδελφός), SGO 2, 09/ 05/ 44, SGO 2, SGO 3, 16/23/04, SGO 3, 16/31/89, SGO 3, 16/32/04, SGO 3, 16/32/06, (οι γονείς και ο σύζυγος), SGO 3, 16/52/03, SGO 3, 16/57/01, SGO 4, 20/03/06.

⁵⁰⁵ GV 164, GV 188, GV 228, GV 245, GV 413, GV 793, GV 845, GV 949, GV 1254, GV 1594, GV 1830, GV 1894 (πιθανόν), GV 1897, GV 1950, GV 1976, GV 1989, GV 2026, SEG XXX 280, SEG 27

μητέρα⁵⁰⁶ και σπανιότερα οι αδελφοί.⁵⁰⁷ Στην περίπτωση ενός επιγράμματος⁵⁰⁸ που αφορά σε δύο συζύγους, αναθέτες είναι ο πεθερός της γυναίκας και οι αδελφοί του άντρα της. Συναντούμε όμως και μεμονωμένες περιπτώσεις όπου αναθέτης είναι ο γαμπρός,⁵⁰⁹ ο θείος,⁵¹⁰ οι εγγονοί⁵¹¹ ή φίλοι της οικογένειας.⁵¹² Από τις περιπτώσεις αυτές εντύπωση προκαλούν τα επιγράμματα στα οποία εμφανίζεται ο σύζυγος της έγγαμης θυγατέρας, ο γαμπρός, ως αναθέτης της επιγραφής στο μνήμα της πεθεράς του. Πρόκειται για σπάνιες περιπτώσεις όπου, όπως εικάζουμε, είτε ο σύζυγος, για λόγους που αγνοούμε, εγκαθίσταται μετά τον γάμο του στο σπίτι των πεθερικών του ή φιλοξενεί ο ίδιος την οικογένεια της συζύγου του, πιθανόν μετά τον θάνατο του πεθερού του. Γενικά πάντως, όπως ήδη έχουμε πει, δεν μαρτυρείται στις πηγές νομική υποχρέωση της έγγαμης θυγατέρας να φροντίσει για τον τάφο των γονιών της. Σε περιπτώσεις δούλων αναθέτης είναι συχνά ο κύριός τους.⁵¹³ Ως αναθέτες εμφανίζονται επίσης θετοί γονείς (ο *θρέψας*⁵¹⁴ και ο σύζυγος,⁵¹⁵ η *θρεψαμένη*),⁵¹⁶ οι εταίροι,⁵¹⁷ οι *συνόμαιμοι*,⁵¹⁸ οι *σύντροφοι*,⁵¹⁹ οι *σύσκηνοι* στην περίπτωση μιας

835, *SEG XXVIII* 581.

⁵⁰⁶ *GV* 105, *GV* 120, *GV* 988, *GV* 1027, *GV* 1131, *GV* 1416, *GV* 1461, *GV* 1549, *GG* 149, *SEG LI* 1797, *SEG XLVIII* 937.

⁵⁰⁷ *GV* 166, *GV* 181, *GV* 211, *GV* 235, *GV* 298, *GV* 536, *GV* 1933 (ο αδελφός με τον σύζυγο), *GV* 2061, *SEG XXX* 1423 (αδελφός και σύζυγος), *SEG LI* 1797, *SGO* 1, 04 / 13 / 01, *SGO* 2, 10/ 02/ 93 (ο αδελφός μαζί με τον σύζυγο), *SGO* 3, 14/03/03.

⁵⁰⁸ *SGO* 3, 16/43/01

⁵⁰⁹ *GV* 276, *GV* 295, *GV* 313, *GV* 1977.

⁵¹⁰ *SEG LI* 1791

⁵¹¹ *SEG XLVII* 1692

⁵¹² *GV* 1966

⁵¹³ *GV* 459, *GV* 493, *GV* 747 (στην τροφή), *GV* 1053, *GV* 1707 (στην τροφή), *GV* 1948.

⁵¹⁴ Ο όρος *θρέψας* έχει πολλές σημασίες. Μπορεί να αναφέρεται σε ελεύθερους ή δούλους που αναλαμβάνουν την ανατροφή ενός παιδιού ως θετοί γονείς, κύριοι και προστάτες, ή σε τροφούς και παιδαγωγούς, συνήθως δούλους ή απελεύθερους και σπάνια ελεύθερους, που δεν έχουν σχέση με την οικογένεια του παιδιού. Βλ. *Ricl & Malay* 2005, 48-49.

⁵¹⁵ *GV* 672

⁵¹⁶ *GV* 765, *SGO* 1, 03 / 02 / 198, η *δ' ανέθρεψεν* *GV* 1236, τη *ιδία θρεπτῆ* (*GV* 1595), οι *θρεπτοί* (*GV* 219

⁵¹⁷ *GV* 292

⁵¹⁸ *GV* 1252

⁵¹⁹ *GV* 301

ηθοποιού,⁵²⁰ η *συνεταιρίς*⁵²¹ στην περίπτωση της ποιήτριας Ήριννας που χάραξε το επίγραμμα στον τύμβο της Βαυκίδος. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις τέλος η επιγραφή ανατίθεται τιμής ένεκεν από τον δήμο.⁵²²

Συχνά η γυναίκα εμφανίζεται να συμμετέχει σε ένα ολόκληρο δίκτυο συγγενικών και κοινωνικών δεσμών που συνδέουν την πατρική της οικογένεια με την οικογένεια του συζύγου και το οποίο κάποτε μπορεί να είναι τόσο ευρύ που να αγκαλιάζει ολόκληρη την πόλη. Αναθέτες στο μνημείο της Ρόδης (*SEG XXXVIII 1105*) είναι ο δήμος, ο σύζυγός της, τα παιδιά της και κάποιος θρεπτός. Τις ιδιότητες της θυγατέρας, της νύφης, της αδελφής και γενικά της συγγενούς τονίζει η αφιέρωση που χαράσσεται κάτω από επίγραμμα (*SGO 1, 04/10/02*) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Ιουλία Γόρδο, για να αναφέρει τους αναθέτες της επιγραφής. Ως αναθέτες στο μνημείο της Γλυκίας, σύμφωνα με επίγραμμα (*SGO 1, 04/13/02*), του 2^{ου} /3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Λυδία, εμφανίζονται ο σύζυγος, ο γιος, ο αδελφός και οι θρεπτοί. Σε επίγραμμα, από τη Νισυρέων κατοικία της Λυδίας, (*SGO 1, 04/20/01*) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. που ανατίθεται στη μνήμη μιας γυναίκας και του αδελφού της, τους νεκρούς τιμούν τα τέκνα, ο σύζυγος, *οί πάτρως και έ πάτραι, οί αδελφιδείς, οί σύντροφοι, οί συγγενείς, ή συνβίωσις, ή πατρις*. Τη νεαρή Γλυκία από τη Μαιονία τιμούν με ένα επιτύμβιο επίγραμμα (*SGO 1, 04/22/04*) οι γονείς, ο αδελφός, οι θείοι από την πλευρά της μητέρας και οι γιαγιάς της (214/5 μ.Χ.). Όπως η ίδια αναφέρει στον τελευταίο στίχο του επιγράμματος ποτέ δεν ήλπιζε να τύχει τόσο μεγάλης τιμής, *ήν οὔποτε ήλπισα τειμήν*. Ο δήμος τιμά δύο γυναίκες σε αχρονολόγητο επίγραμμα (*SEGXXXVIII 1105*) από τη Στρατονίκη της Καρίας. Στην περίπτωση της πρώτης αναφορά γίνεται στον σύζυγο, τα παιδιά και κάποιον θρεπτό. Τον τύμβο της όμορφης Κορινθίας υψώνουν ο σύζυγος και ο αδελφός της, όπως διαβάζουμε σε επίγραμμα (*GV 1933= SGO 3, 16/22/01*) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Τιβεριούπολη της Φρυγίας.

⁵²⁰ *GV 675*

⁵²¹ *GV 1910*

⁵²² *GV 51, GV 1162, GV 1197, GV 1762, SEG XXXVIII 1105, SGO 4, 18/01/08, SGO 4, 18/03/01*. Χαρακτηριστικές είναι οι επιτύμβιες στήλες του 2ου/1ου αιώνα π.Χ. από τη Σμύρνη στις οποίες υπάρχει πάντα ένα τιμητικό στεφάνι σκαλισμένο πάνω από τις ανάγλυφες μορφές, το οποίο περιέχει την επιγραφή *ό δήμος* και το όνομα του θανόντος με το πατρώνυμο σε γενική. Η αναφορά στον δήμο, που απουσιάζει από μνημεία παιδιών, αποτελεί ένα είδος δημόσιας τιμής και αναγνώρισης που αποδίδεται σε όλους σχεδόν τους πολίτες και αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά εκείνα που

Οι γονείς της προφανώς έχουν πεθάνει. Ο *θρέψας* και ο *σύνγαμος* κατασκεύασαν το μνήμα της Κύριλλας όπως αναφέρει επίγραμμα (*GV 672*) από τη Βέροια του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. Αναθέτες σε ένα οικογενειακό μνημείο (*SGO 3, 16/31/13*) από την Αππία της Φρυγίας, το οποίο στεγάζει τον πατέρα, τον γιο, τη θυγατέρα, κάποια νύφη και τον γιο της είναι η μητέρα και τα παιδιά της, η νύφη και τα εγγόνια. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίγραμμα (*SGO 2, 09/05/34*) της αυτοκρατορικής περιόδου από τη Νίκαια που αφορά σε ένα ζευγάρι που είχε επτά γιους. Ως αναθέτες του μνημείου εμφανίζονται οι τέσσερις, ενώ για τους άλλους τρεις λέγεται πως δόθηκαν για ανατροφή σε καλούς φίλους που τους είχαν σαν παιδιά τους. Υποθέτουμε πως οι θετοί γονείς ήταν άτεκνοι ή είχαν λίγα παιδιά ή μόνο θυγατέρες.⁵²³

Ακόμη όμως και σε περιπτώσεις που ως αναθέτης αναφέρεται σαφώς ένα πρόσωπο, το επίγραμμα μνημονεύει και άλλες συγγενικές σχέσεις. Πρόκειται συνήθως για νεαρές γυναίκες που οι γονείς τους είναι ακόμη εν ζωή.⁵²⁴ Μνεία στον σύζυγο, τα παιδιά και τον πατέρα της θανούσης κάνει επίγραμμα (*SEG XLVI 1571*) του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Λάμψακο της Τρωάδος που ανατίθεται στη μνήμη μιας εικοσιπεντάχρονης γυναίκας που πεθαίνει στον τοκετό. Στο επιτύμβιο επίγραμμα (*SGO 3, 16/31/81*) της Αντιοχίδος (Αππία Φρυγίας, 4^{ος} αιώνα μ.Χ) γίνεται αναφορά σε πολλές συγγενικές σχέσεις της θανούσης, οι οποίες θα λέγαμε πως παρατίθενται ανάλογα με τη σπουδαιότητά τους. Αναφέρονται πρώτα ο σύζυγος, ο οποίος κατασκευάζει και το μνημείο, η μικρή κορούλα της που μένει ορφανή, στη συνέχεια ο πεθερός και η πεθερά, ο αδελφός του συζύγου της, η μητέρα της και τέλος οι αδελφές της. Ως θυγατέρα του Ελπίζοντος, εγγονή της Νίκης, μητέρα του Ζήνωνος και σύζυγος του Λευκίου συστήνεται η Αμμιανή στους πρώτους στίχους

μεταμορφώνουν τον τύμβο σε ένα μικρό δημόσιο μνημείο. Βλ. Zanker 1988. 214-5

⁵²³ Η ερμηνεία προτίνεται από τους J. και L. Robert, *Bull.ep.* 1984, 484, οι οποίοι θεωρούν πως το επίγραμμα είναι πολύ διαφωτιστικό για το θέμα των θρεπτών που συχνά αναφέρονται στη Μικρά Ασία, σε διάφορες περιστάσεις. Παρατίθεται από τους Merkelbach- Stauber, *SGO 2*, σσ. 186-187.

Σύμφωνα με τη S. Pomeroy το 40 % των οικογενειών στην Αθήνα θα πρέπει να χρειάζονταν κάποιον εναλλακτικό τρόπο – από τη απόκτηση φυσικών απογόνων- για να εξασφαλίσουν την πατρογραμμική συνέχεια. Μια πιθανή λύση ήταν η υιοθεσία που φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Αθήνα και τη Ρόδο. Βλ. Pomeroy 1997, 122. Για το θέμα της υιοθεσίας βλ. επίσης Gernet 1955 και Rubinstein 1993.

⁵²⁴ Αναφορά στον σύζυγο και σε μέλη της πατρικής οικογένειας της θανούσης γίνεται στα επιγράμματα : *GV 345, GV 623, GV 693, GV 746, GV 757, GV 1078, GV 1116, GV 1292, GV 1423a, GV 1476, GV 1556, GV 1684, GV 1681, GV 1986, GV 2034, GG 90, GG 194, SEG XXIII 440.*

επιγράμματος (*SGO* 3, 16/31/80) του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αππία της Φρυγίας και αυτή τη φορά. Στη συνέχεια αναφορά γίνεται και στη θλίψη της μητέρας της.

Τη δεκαοχτάχρονη Ζωή που πέθανε εξαιτίας ενός πρόωρου τοκετού κηδεύουν οι γονείς της, όπως διαβάζουμε σε επίγραμμα (*SEG XLV* 641) από τα Φάρσαλα, του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Αναφορά γίνεται και στο πένθος των παππούδων της, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι ο σύζυγος δεν αναφέρεται καθόλου. Στην περίπτωση μιας εικοσάχρονης παντρεμένης γυναίκας, που πεθαίνει επίσης στον τοκετό, αναφέρονται μόνο τα ονόματα των γονέων της χωρίς να γίνεται καμιά μνεία στον σύζυγο, όπως παρατηρούμε σε επίγραμμα (*GV1338*) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Φιλιππούπολη της Θράκης, ενώ μια δεκαεννιάχρονη κοπέλα σε επίγραμμα (*GV 1079=SGO 1, 01/12/20*) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αλικαρνασσό, δηλώνει την καταγωγή της σε πρώτο πρόσωπο και μας πληροφορεί ότι αφήνει πεθαίνοντας το νήπιο παιδί της στη μητέρα της. Για άλλη μια φορά καμιά νύξη δεν γίνεται στον σύζυγο. Εικάζουμε πως ο σύζυγος μπορεί να έχει ήδη πεθάνει ή ο γάμος να έχει λυθεί με διαζύγιο.

Τα επιγράμματα αυτά αναμφίβολα πιστοποιούν τις στενές σχέσεις που συνεχίζει να διατηρεί μια παντρεμένη γυναίκα με την πατρική της οικογένεια, ιδιαίτερα όταν η θέση της στο νέο σπιτικό δεν έχει ακόμα κατοχυρωθεί πλήρως με τη γέννηση αρρένων διαδόχων.⁵²⁵ Ενδεικτικό άλλωστε του ενεργού ρόλου που συνεχίζει να ασκεί η πατρική οικογένεια στη ζωή μιας έγγαμης γυναίκας είναι το γεγονός ότι ο αθηναϊκός νόμος όριζε σε περίπτωση θανάτου μιας γυναίκας, η προίκα της να επιστρέφει στον πατέρα ή τους αδελφούς της, αν εκείνη δεν είχε αποκτήσει ακόμα απογόνους, ή το γεγονός ότι οι άρρενες της πατρικής της οικογένειας διατηρούσαν το δικαίωμα να λύσουν έναν γάμο και να παντρέψουν εκ νέου μια γυναίκα, εάν με υπαιτιότητα του συζύγου εκείνη παρέμενε άκληρη.⁵²⁶ Θα λέγαμε, δηλαδή, πως και τα επιτύμβια επιγράμματα μαρτυρούν τόσο την «επιστροφή» της νύμφης και άτεκνης ακόμη γυναίκας στο πατρικό της σπίτι μετά τον θάνατό της όσο και τον

⁵²⁵ Η Ch. A. Cox υποστηρίζει πως η αστικοποίηση του τελευταίου τετάρτου του 5^{ου} αιώνα έφερε τις Αθηναίες πιο κοντά στην πατρική τους οικογένεια και ενίσχυσε την εξουσία τους μέσα στην οικογένεια του συζύγου. Cox 1988, 185-88. Άλλη ένδειξη του ισχυρού δεσμού που συνεχίζει να διατηρεί μια παντρεμένη γυναίκα με την οικογένεια του πατέρα της είναι, σύμφωνα με τη S. Pomeroy και το γεγονός ότι σε ορισμένα επιτύμβια η ταυτότητα της νεκρής δηλώνεται όχι μόνο με το όνομα πατρός αλλά και με το όνομα του δήμου στον οποίο ανήκει ο πατέρας της. Pomeroy 1997, 127

⁵²⁶ Βλ. Roger 1991, 73-74

ευπαθή χαρακτήρα ενός γάμου χωρίς παιδιά. Δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση λοιπόν το γεγονός ότι τις νεκρικές τιμές αποδίδει σε μια νιόπαντρη κοπέλα η μητέρα της σύμφωνα με επίγραμμα (GV 120) από τη Ρώμη του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ.

Μαρκέλλης τάφος εἰμί · | τίς αὐτή, γράμματα λέξει · |

ἀρτίγαμος κούρη εἴκοσιν | οὔσα ἑτέων. |

αὐτή ἢ γεννήσασα καὶ | κηδεύσασα ἐπέγραψα, |

4 *ἄχθος ἔχουσα κραδίης | πένθεος οὐκ ὀλίγου.*

Τους ἀρρηκτους δεσμούς της παντρεμένης γυναίκας με τη μητέρα της αναπαριστά και η επιτύμβια γλυπτική. Χαρακτηριστικές για την περίπτωση είναι η επιτύμβια στήλη της Αμφαρέτης από την Αττική, στην οποία απεικονίζεται η Αμφαρέτη να κρατά στα χέρια της ένα μωρό, που, όπως διευκρινίζει το επίγραμμα (GV 1600) (410 π.Χ.) που συνοδεύει την παράσταση (εικ. εξώφυλλου), είναι το παιδί της κόρης της, και η στήλη της Μυρτίδος που απεικονίζει δύο γυναίκες, τη θανούσα και τη μητέρα της, σε σκηνή δεξιώσεως. Όπως μας πληροφορεί το επίγραμμα (GV 343) του πρώτου μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αττική, που είναι χαραγμένο στη βάση της στήλης, η Μυρτίς, η κόρη της Ιεροκλείας, είχε σύζυγο και παιδιά.

Οι πληροφορίες για την καταγωγή και τους συγγενικούς δεσμούς της θανούσας στοχεύουν πολλές φορές στο να εξάρουν την υψηλή κοινωνική της θέση και την ευγενή καταγωγή της, ιδιαίτερα σε εποχές που η οικογένεια αποτελεί το κατεξοχήν μέσο για την κατάκτηση της κοινωνικής καταξίωσης. Αυτό είναι το κυρίαρχο πνεύμα στα επιγράμματα της αυτοκρατορικής περιόδου. Στα πλαίσια αυτά κινείται επίγραμμα (GV 1161) του 1ου/2ου αι. μ.Χ. από την Τόμι της Θράκης που μνημονεύει τους γονείς της Καικιλίας, τον σύζυγο και τον πεθερό της, όπως και επίγραμμα (GV 1158) του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από την Κω που κάνει εκτενή αναφορά στους γονείς της νεκρής, τους γονείς του άνδρα της και τα τρία της παιδιά.⁵²⁷ Την μνήμη της Μαρκίας διαφυλάσσουν ο σύζυγός της Θεότροπος, που κατασκευάζει και το επιτύμβιο μνημείο, ο γιος της Κράσσοσ, η αδελφή της Αττίκιλλα και ο σύζυγος της τελευταίας Κράσσοσ, όπως πληροφορούμαστε από επίγραμμα (SGO 3, 16/34/28) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από το Δορύλαιον της Φρυγίας. Στο εγκώμιο που περιλαμβάνει το επιτάφιο εξυμνείται ρητά η ευγενής καταγωγή της νεκρής (*τὴν εὐνομον*

⁵²⁷ Στο ίδιο πνεύμα κινούνται και τα επιγράμματα GV 678, GV 744, GV 1094, GV 1095, GV 1128, GV 1091, SGO 3, 14/02/08.

εὐπατέρειαν). Το σήμα της μικρῆς Γλυκέρας δεν είναι η λίθος που αντικρίζει ο περαστικός αλλά η αρετή των γονιών της, (σῆμα δὲ τοῦμόν οὐ λίθος, ἦν ὄραας, ἀλλ' ἀρετὴ τοκέων) αναφέρει ἐπίγραμμα (GV 1044=SGO 2, 10/02/15) των αρχών του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Καισάρεια-Αδριανούπολη της Παφλαγονίας, για να διευκρινίσει στη συνέχεια ότι ο πατέρας της υπῆρξε διοικητής των δήμων με εντολή του Καίσαρος, ενώ η μητέρα της εγκωμιάζεται για την ευγενή φύση και καταγωγή της. Το ὄφος του εγκωμίου είναι αυτό που κυριαρχεί και στα ἐπιτύμβια που ανατίθενται τιμῆς ἕνεκεν ἀπὸ τον δήμο.⁵²⁸

Διαπιστώνουμε πάντως πως ἀπὸ τις ιδιότητες που μπορεί να κατέχει μια γυναίκα στην οικογένεια, τα ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα φωτίζουν περισσότερο δύο: την ιδιότητα της θυγατέρας στα πλαίσια της πατρικῆς οικογένειας και αργότερα εκείνη της συζύγου.⁵²⁹ Οι ιδιότητες αυτές δεν αποκλείουν η μία την ἄλλη ἀλλὰ ἀντιθέτως συμπλέκονται συνήθως, καθὼς η γυναίκα ἐμφανίζει συχνά στα ἐπιγράμματα μια αξιοσημείωτη «κινητικότητα» ἀπὸ τη μία στην ἄλλη.⁵³⁰ Ο γάμος ἐνός κοριτσιού σηματοδοτεῖ ἄλλωστε, ὅπως ἤδη μας δόθηκε η ευκαιρία να δούμε, την ἐναρξη για την ἀνάπτυξη ἐνός δικτύου σχέσεων ἀνάμεσα σε δύο οικογένειες, μέσω του οποίου μεταβιβάζονται και ἐξασφαλίζονται πρόσωπα, ἀγαθά, ἰδιοκτησίες και υπηρεσίες.

Καθὼς για την ἔφηβη κοπέλα που βρίσκεται σε μία διαδικασία μετάβασης

⁵²⁸ Σε ἐπίγραμμα (GV 1197) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. ἀπὸ τη Θήρα, το οποίο ἀναθέτει η βουλή και ο δήμος στη μνήμη μιας γυναίκας, η θανούσα παρηγορεῖ τον σύζυγό της λέγοντας πως το γεγονός ὅτι πέθανε πριν την ὥρα της και ἀτεκνη μπορεί να προκαλεῖ θλίψη ἀλλὰ δεν μπορεί να ἐπισκιάσει τη δόξα που κατέκτησε χάρι στην αρετή και την ευγενή καταγωγή της. Ὅπως παρατηροῦν οι A. Bielman και R. Frei- Stolba κατὰ την ἐλληνιστικὴ περίοδο και μέχρι τον 1^ο αιώνα μ.Χ. περίπου, οι αρχές της πόλης ἀπέτιαν ἐπικήδειες τιμές σε γυναίκες ευεργέτιδες με κριτήριο την ἐπιρροή που εκείνες ἀσκούσαν στη ζωή της πόλης και ἀνάλογα με την προσωπικὴ δράση που ἀνέπτυξαν. Ἀπὸ τις αρχές ὁμως του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. οι τιμές που συνοδεύουν τον θάνατο μιας γυναίκας ἐξαίρουν το ἦθος της και την ἐπιφάνεια της οικογένειάς της. Bielman - Frei- Stolba 1997, 469-477 και 1998 5-31. Βλ. και Stavrianopoulou 2006 για την περιοχή των Κυκλάδων.

⁵²⁹ Ενδεικτικὴ είναι η παρατήρηση της S. Pomeroy, ὅτι στο ευρετήριο με τις πιο σημαντικὲς λέξεις που συνοδεύει την ἔκδοση του Bradeen, *Athenian Agora*, (index 11) οι περισσότερες ἐισαγωγές ἀφοροῦν στο λήμμα *γυνή* και στο λήμμα *θυγάτηρ*. Βλ. Pomeroy 1997, 127.

⁵³⁰ Στο ἴδιο συμπέρασμα μας οδήγησε ἤδη η διαπίστωση ὅτι και οι θυγατέρες ἐμφανίζονται σε κάποιες περιπτώσεις να ἀναλαμβάνουν το χρέος να γηροκομήσουν τους γονεῖς και να προσφέρουν τις ἐπιτάφιες τιμές στο 1ο κεφάλαιο.

από τη μία ιδιότητα στην άλλη, έχουμε ήδη μιλήσει στο πρώτο κεφάλαιο, θα προσπαθήσουμε εδώ να σκιαγραφήσουμε πρώτα την εικόνα του μικρού κοριτσιού έως δεκατεσσάρων χρονών και τις σχέσεις του στην οικογένεια, και στη συνέχεια τον συζυγικό δεσμό, όπως αυτός αναπαριστάται στα επιτύμβια επιγράμματα που μνημονεύουν γυναίκες.

2.3.3 Το μικρό κορίτσι στην οικογένεια

Εντοπίσαμε πενήντα τρία συνολικά επιγράμματα που αφορούν σε θανάτους κοριτσιών μικρότερων των δεκατεσσάρων ετών.⁵³¹ Πολύ ισχυρή ασφαλώς αντιπροσώπευση της πολύ υψηλής βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας που κατά κοινή ομολογία μαστίζε τον αρχαίο κόσμο, καθώς τα νεογέννητα και τα μικρά παιδιά

⁵³¹ Θέσαμε ως όριο την ηλικία των δεκατεσσάρων, γιατί, σύμφωνα με τις ιατρικές πηγές, στην ηλικία αυτή τοποθετείται κατά κανόνα η έναρξη της εμμηνόρροιας για τα κορίτσια στην Ελλάδα και τη Ρώμη. Βλ. Amundsen - Diers 1969, 125-132. Πρόκειται για τα επιγράμματα (κατά σειρά ηλικίας της θανάτου): GV 793 1χρ. και νεογέννητη, GV 1456 11 μηνών, GV 359 18 μηνών, GV 136 2χρ., GV 952 2χρ., GV 1512 2χρ., GV 840 3χρ., SGO 1, 03 / 02 / 66 3χρ., SGO 2, 09/ 05/ 44 3χρ., SGO 3, 16/32/06 3χρ., GV 1236 3χρ., GV 956 4χρ., GV 1236 4χρ., GV 461 5χρ., GV 756 5χρ., GV 1021 5 χρ., GV 1245 5 χρ., GV 1595 5 χρ., GV 117 6 χρ., GV 312 6χρ., GV 373 6 χρ., GV 1053 6 χρ., SGO 3, 16/31/04 6χρ., GV 564 7χρ., GV 738 7χρ., GV 839 7χρ., GV 1264 7 χρ., SEG XXXVIII 754 7χρ., SEG XLIV 819bis 7χρ., 8 μηνών και 24 ημερών, GV 1830 7χρ., 11 μήνες και 27 μέρες, GV 618 8χρ., GV 698 8χρ., GV 1361 8 χρ., GV 1586 9 χρ., SGO 4, 20/03/06 9χρ., GV 1401 10 χρ., GV 1400 11 χρ., GV 363 12 χρ., GV 705 12 χρ., GV 860 12 χρ., GV 958 12 χρ., GV 1083 12 χρ., GV 1677 12 χρ., GV 1776 13 χρ., GV 1980 12 χρ., SGO 4, 22/61/03 12χρ., SEG XXX 236 13χρ., SEG XXVIII παιδί μινυθαδίω, SEG XXVII 835 έτει νήπειος, GV 1044 νήπιον, GV 2039 το νήπιον, GV 942 νηπία, GV 89 σήμα παιδικόν.

Για τα αγόρια αντίστοιχα η A-M Vèrilhac 1978- έχει εντοπίσει 118 περιπτώσεις επιγραμμάτων που αφορούν σε θανάτους αγοριών μικρότερων των δεκατεσσάρων ετών. Πρόκειται – κατά ηλικία- για τα επιγράμματα 3. 117. 151. 193. 178, 104. 192, 29. 79. 88 .89. 102. 109α. 150. 168. 201, 1. 16. 30. 41. 83. 100. 101.115. 120., 143.144.146. 170. 192, 4. 11. 20. 40. 44. 106. 111. 112. 113. 122. 123, 131. 149. 184. 4. 11. 20. 40. 44. 106. 111. 112. 113. 122. 123. 131. 149. 184. 5. 8. 12. 19. 28. 49. 59. 118. 121. 146 160. 15. 80. 83. 90. 94. 115. 127. 142. 154. 190. 195 2. 39. 43. 111. 145. 163. 200. 68. 71. 119. 159. 169. 125. 53. 60.61. 109. 115α. 118. 124. 158. 167. 10. 21. 48. 54α .64. 76. 105.135. 137. 157β. 162. 165. 172.183. 14. 57. 63. 110. 181. Η διαφορά στον αριθμό των επιγραμμάτων που ανατίθενται στα δύο φύλα αποτελεί ήδη μια ένδειξη ότι ο θάνατος ενός μικρού κοριτσιού δεν «μετρά» τόσο όσο ο θάνατος ενός αγοριού. Η αναλογία των αρχαϊκών και κλασικών επιτύμβιων που ανατίθενται σε γιους σε σχέση με εκείνα που ανατίθενται σε θυγατέρες είναι πέντε προς ένα. Βλ. Humphreys, 1983, 126, υπ. 18

συνιστούσαν πάντοτε την πιο ευάλωτη στις ασθένειες και τις κακουχίες ομάδα του πληθυσμού.⁵³² Η λογοτεχνία μας προσφέρει μερικά πολύ ενδεικτικά παραδείγματα αυτής της σκληρής δημογραφικής πραγματικότητας, από τη ρωμαϊκή κυρίως ιστορία. Η Κορνηλία (180;- 105;π.Χ.), η πιο αξιομνημόνευτη γυναίκα της ρεπουμπλικανικής εποχής, μητέρα των Γράκχων, είχε δώδεκα παιδιά, τα οποία γεννήθηκαν μεταξύ του 163 και 152 π.Χ. Από τα παιδιά αυτά τα εννέα πέθαναν στην παιδική τους ηλικία και μόνο τρία (οι γνωστοί αδελφοί και μία κόρη) έφθασαν στην ενηλικίωση.⁵³³ Άλλο παράδειγμα τόσο υψηλής γεννητικότητας και παιδικής θνησιμότητας αποτελούν ο Μάρκος Αυρήλιος και η Φαυστίνα. Από τα εννέα παιδιά που είχαν μόνο ένας γιος, ο Κόμμοδος, έφθασε στην ενηλικίωση.⁵³⁴

Και στα επιτύμβια επιγράμματα επίσης γίνεται συχνά αναφορά σε οικογένειες που δοκιμάζονται σκληρά από πρόωρους διαδοχικούς θανάτους παιδιών. Ο πόνος των γονιών που χάνουν το παιδί τους είναι ασφαλώς εντονότερος, όταν έχουν προηγηθεί θάνατοι και άλλων τέκνων. Σε επίγραμμα (GV 738) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Μεγάλη Ερμούπολη της Αιγύπτου, ένας νεαρός είκοσι χρονών μας πληροφορεί πως είναι το τρίτο στη σειρά παιδί που χάνει ο πατέρας του. Έχουν προηγηθεί ο αδελφός του σε ηλικία τριών ετών και η αδελφή του, επτά χρονών, που πέθανε από δάγκωμα σκορπιού. *Δειλαίων τοκέων ἄχαρις χάρις ἐνθάδ' ὀράται* διακηρύσσει επίγραμμα (GV 1997= SGO 3, 15/01/01) από τη Γαλατία του 3^{ου} αιώνα μ.Χ., που μνημονεύει τον θάνατο τριών παιδιών: της παρθενικής Ολυμπιάδος που πεθαίνει πριν να παντρευτεί, του αδελφού της Θησέα που φεύγει από τη ζωή όταν τα μάγουλά του μόλις άρχισε να σκεπάζει το πρώτο χνούδι και του μικρότερου αδελφού Ἀμεμπτου που ξεχώριζε, όπως λέγεται, από όλα τα παλικάρακια. Το επίγραμμα κλείνει με την πικρή διαπίστωση πως κοινή ήταν η καταγωγή, κοινός και ο θάνατός τους, *ὡς δὲ γενέθλη κοινή, καὶ τύμβος λείψανα μειζόμενος*. Σε πολύ τραγικό τόνο ένα επίγραμμα (GV 1613) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Κηφισιά παρουσιάζει τη δυστυχία του πατέρα που προσφέρει την κόμη του στον τάφο των τριών παιδιών του με την υπόσχεση πως μια μέρα θα βρεθεί κοντά τους. Αρκετά ακόμη επιγράμματα αφιερώνονται σε αδέλφια χωρίς να διευκρινίζεται αν αυτοί είχαν κοινό θάνατο –λόγω

⁵³² Υπολογίζεται πως η θνησιμότητα κατά το πρώτο έτος κινούνταν σε ποσοστό 25-35%. Βλ. Frier, 1982, 213-251, πίνακας θνησιμότητας, 245

⁵³³ Πλούταρχος, *Τιβέριος Γράκχος*, 1

⁵³⁴ Parkin 1992, 93-94

μιας επιδημίας ή ενός ατυχήματος- ή αν οι γονείς, όπως στις περιπτώσεις που προαναφέραμε, με αφορμή τον θάνατο του τελευταίου παιδιού μνημονεύουν και τα άλλα τέκνα που έχουν χάσει.⁵³⁵

Μακροσκελές επίγραμμα (SGO 2, 08/08/12) του 4^{ου}/5^{ου} αιώνα μ.Χ. από τους Αδριανούς αναφέρεται στον θάνατο τριών παιδιών και στην οδύνη των γονέων τους, η οποία αισθητοποιείται με μια μεταφορά. Φαρμάκι, όπως λέγεται, έχουν στην καρδιά όσοι από πολύτεκνοι άπαιδες γίνονται (*τούς πολύπαιδας άπαιδας έν στέρνοις ίδν έχοντας*). Την προτροπή να παύσουν τον θρήνο και να στρέψουν τις ελπίδες τους στη μικρή Πρισκιανή, πέντε μηνών, απευθύνουν στους γονείς τους τα θανόντα τέκνα στο ίδιο επίγραμμα, (*λείψατε νύν θρήνους, γόους, στοναχάς, ίκνούμεθα νεκροί, και σκέπτεσθε κενοίς Μαιαδίου λείψανον οίκοις, τεχθεισαν Πρισκιανήν πενταμηνιαϊον καταθήκην*).

Αν όμως η παιδική θνησιμότητα είναι μέγεθος τόσο καθοριστικό για το δημογραφικό περιβάλλον της αρχαιότητας και η θνησιμότητα των κοριτσιών ιδιαίτερα υψηλή,⁵³⁶ είναι φανερό πως η σημαντική αυτή «σπατάλη» ανθρώπινου

⁵³⁵ Για περιπτώσεις αδελφών που μνημονεύονται μαζί βλ. ενδεικτικά και GV 312, GV 551, GV 626, GV 737, GV 748, GV 877, GV 1555, GV 1997, GV 2024.

⁵³⁶ Στο υψηλό ποσοστό της θνησιμότητας των κοριτσιών πρέπει να συνέβαλλαν σημαντικά οι πρακτικές της βρεφοκτονίας ή της έκθεσης. Ο M. Golden ανεβάζει τη βρεφοκτονία κοριτσιών σε ένα ποσοστό της τάξεως του 20% και ίσως και περισσότερο για την Αθήνα. Golden 1981, 316-31. Δεδομένα από τις επιγραφές επίσης – πράξεις πολιτογράφησης στο Δελφίνιον της Μιλήτου-μαρτυρούν τόσο μια εντυπωσιακή πτώση της γεννητικότητας κατά την Ελληνιστική περίοδο όσο και μια αναλογία των δύο φύλων που είναι υπέρ των αγοριών κατά «σκανδαλώδη» τρόπο. Βλ. Vatin 1970, 231-32. Η υποχρέωση να προικίζει ο πατέρας τις θυγατέρες του, σε συνδυασμό με τη γενικότερη οικονομική δυσχέρεια που προκάλεσε την αύξηση της μεγάλης ιδιοκτησίας και τη μείωση του αριθμού των μικροϊδιοκτητών γης κατά την Ελληνιστική περίοδο και η δυνατότητα επιλογής εναλλακτικών μορφών συμβίωσης με γυναίκες κοινωνικά κατώτερες, καθιστούσαν την ανατροφή των κοριτσιών επιζήμια για την οικογένεια. Πρόκειται ασφαλώς για περιπτώσεις θανάτων που μένουν στην αφάνεια και τη σιωπή. Το θέμα της βρεφοκτονίας και της έκθεσης είναι από τα πιο πολυσυζητημένα και η βιβλιογραφία εξαιρετικά πλούσια. Ενδεικτικά : Cameron 1932. Engels 1980. Harris 1982. Eyben 1980. Golden 1981. Vatin 1970. Pomeroy 1983. Brunt 1987. Boswell 1984.

Πάντως αν το νεογέννητο κορίτσι απέφευγε τον κίνδυνο της έκθεσης, στη συνέχεια καλούνταν να αντιμετωπίσει εκείνους που συνεπαγόταν η ελλιπής φροντίδα στο θέμα της διατροφής. Ο Ξενοφών, για παράδειγμα, αναφέρει πως από τους Έλληνες μόνο οι Σπαρτιάτες φρόντιζαν τη διατροφή των

δυναμικού δεν καταλαμβάνει θέση ανάλογη του μεγέθους και της σημασίας της στο ογκώδες σώμα των επιτύμβιων επιγραφών.⁵³⁷ Είναι αξιοσημείωτη η παρατήρηση του Mark Golden ότι στο σύνολο των επιταφίων που έχουν διασωθεί από τον ελληνικό κόσμο ο χαρακτηρισμός *ἄωρος* δεν χρησιμοποιείται ποτέ – με εξαίρεση μία αμφίβολη περίπτωση- για να προσδιορίσει ένα παιδί μικρότερο των δύο ετών.⁵³⁸ Το ερώτημα βέβαια που τίθεται είναι κατά πόσο το παιδί – ιδιαίτερα πριν από τα επτά του χρόνια- μπορεί να «μετράει» σε μια οικονομία του θανάτου που μοιραία δεν μπορεί να είναι πολύ ευσυγκίνητη.⁵³⁹ Ο Philippe Arriès υποστηρίζει πως η αδιαφορία που έδειχναν οι άνθρωποι για τα παιδιά στις προβιομηχανικές κοινωνίες ήταν η άμεση συνέπεια της δημογραφίας της εποχής. Η υψηλή θνησιμότητα καθιστούσε τη συναισθηματική επένδυση στα παιδιά πολύ επικίνδυνη για το άτομο και δυσβάσταχτη για την κοινωνία. Τα παιδιά αποτελούσαν, με άλλα λόγια, υπερβολικά ευάλωτες και εφήμερες υπάρξεις, για να τους αφιερώσει κανείς χρόνο και προσοχή. Κατ' αυτόν τον τρόπο φαίνεται να ερμηνεύει ο συγγραφέας και τη σκληρότητα που χαρακτήριζε τις αρχαίες κοινωνίες, στις οποίες εφαρμόζονταν πρακτικές έκθεσης βρεφών. «Αυτό το αίσθημα της αδιαφορίας για μια παιδική ηλικία εξαιρετικά ευάλωτη, κατά την οποία οι απώλειες ήταν πάρα πολλές, δεν διαφέρει στο βάθος από τη σκληρότητα της ρωμαϊκής ή της κινεζικής κοινωνίας, στις οποίες συνηθιζόταν η έκθεση βρεφών».

Ο Mark Golden, σε άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο "Did the Ancients care when their children died?" εξετάζει το ζήτημα και υποστηρίζει αντίθετα πως ο δημογραφικός παράγοντας δεν καθορίζει τόσο απόλυτα τις συναισθηματικές αντιδράσεις των ανθρώπων και πως δεν υπάρχουν ενδείξεις ικανές να στηρίξουν τον

κοριτσιών όσο και των αγοριών. Ξενοφών *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, I 3. Η S. Pomeroy επισημαίνει πως η διαφοροποίηση στο θέμα της διατροφής άρχιζε για τα δύο φύλα από τη βρεφική κιόλας ηλικία. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι μερίδες που δίνονταν, για παράδειγμα, σε μητέρες αγοριών από την Ιωνία στην Περσέπολι το 489 π.Χ. ήταν διπλάσιες σε ποσότητα οίνου και σιτηρών από αυτές που προορίζονταν για μητέρες κοριτσιών. Pomeroy 1975, 85. Γενικά υποστηρίζεται πως τα κορίτσια απογαλακτιζόνταν νωρίτερα από τα αγόρια και συνεπώς στερούνταν την ανοσολογική άμυνα που προσφέρει στον ανθρώπινο οργανισμό το μητρικό γάλα, ενώ ταυτοχρόνως εκτίθονταν στους κινδύνους που συνεπάγεται μια κακής ποιότητας τροφή.

⁵³⁷ Παρόλο που η παιδική και ιδιαίτερα η βρεφική θνησιμότητα δεν αντιπροσωπεύονται επαρκώς σε ποσοτικό επίπεδο στα επιγραφικά ευρήματα, αυτά δεν παύουν να αποτελούν μια πολύτιμη πηγή για τη μελέτη της παιδικής ηλικίας.

⁵³⁸ Golden 1990, 83.

⁵³⁹ Arriès 1973 (1990), 76-77.

ισχυρισμό ότι η οδύνη που δοκίμαζαν οι άνθρωποι στην αρχαιότητα, όταν έχαναν τα παιδιά τους, ήταν μικρότερη από εκείνη των συγχρόνων. Η διαφορά που εντοπίζεται στις πρακτικές και τις συνήθειες που έχουν σχέση με την ταφή παιδιών και ενηλίκων (τα παιδιά, λόγω χάρη, θάβονται συχνά εντός πόλεως, ακόμα και στην αυλή του σπιτιού) μπορεί να μην οφείλεται στην αδιαφορία των οικείων τους, αλλά αντιθέτως να αποτελεί ένδειξη της αδυναμίας των αρχαίων για τα παιδιά και της δυσκολίας που είχαν να τα αποχωριστούν. Ούτε άλλωστε η υιοθέτηση πρακτικών, όπως η έκθεση βρεφών, αποκλείει την ύπαρξη ισχυρού ενδιαφέροντος για τα υπόλοιπα παιδιά που οι γονείς αποφάσισαν να αναθρέψουν.⁵⁴⁰ Ο Mark Golden επισημαίνει στο ίδιο άρθρο, πως λόγω ακριβώς της ευπάθειας των βρεφών και της υψηλής παιδικής θνησιμότητας σε πολλές παραδοσιακές κοινωνίες τα παιδιά αποτελούσαν αντικείμενο αυξημένης φροντίδας και προσοχής. Υποστηρίζει πως αυτό που έκανε αυτούς τους τόσο προσεκτικούς γονείς να μπορούν να επωμιστούν ευκολότερα το βάρος της απώλειας ενός παιδιού, είναι περισσότερο η ύπαρξη συγκεκριμένων πρακτικών εκδήλωσης του πένθους, τις οποίες ακολουθούσαν και μοιράζονταν με μια ομάδα ευρύτερη της πυρηνικής οικογένειας. Τα μέλη αυτής της ομάδας μπορούσαν να παράσχουν στους πενθούντες υποστήριξη ηθική και κοινωνική κατά τρόπο αποτελεσματικό, καθώς συχνά και οι ίδιοι είχαν δοκιμάσει ανάλογες εμπειρίες.⁵⁴¹

Πάντως ο αριθμός και η έκταση των επιγραμμάτων που ανατίθενται σε παιδιά, αγόρια και κορίτσια, και εν γένει η ποιότητά τους, ακόμη κι αν δεν αντιπροσωπεύουν επαρκώς, όπως είπαμε, τη βρεφική και παιδική θνησιμότητα ως στατιστικό μέγεθος, αποδεικνύουν ότι το παιδί από την πιο τρυφερή του ηλικία κατέχει σημαντική θέση μέσα στην οικογένεια. Τα συναισθήματα βεβαίως σπανίως εκφράζονται κατά τρόπο άμεσο και ευθύ, καθώς κατά κανόνα στα επιγράμματα κυριαρχούν οι παραδοσιακοί κοινοί τόποι.

Αναθέτες του επιθυμίου είναι στις περισσότερες περιπτώσεις οι γονείς. Συνήθως αναφέρονται και οι δύο, σπανιότερα μόνο ο ένας, εκείνος που βρίσκεται ακόμα στη ζωή τη στιγμή που το παιδί πεθαίνει. Η ιδιότητα που πολλές φορές τονίζεται είναι το προσφιλές του προσώπου που χάθηκε. Η στοργή των γονέων προς τα παιδιά χαρακτηρίζεται συνήθως ως *φιλία*, όπως και γενικότερα συμβαίνει στις

⁵⁴⁰ Golden 1988, 152-163.

⁵⁴¹ Golden 1990, 85.

πηγές, όπως παρατηρούν οι Marie- Therese Charlier και Georges Raepset.⁵⁴² Η στοργή, η τρυφερότητα και η αγάπη, το γεγονός ότι ο νεκρός υπήρξε πρόσωπο πολύτιμο για τους οικείους, δηλώνονται στα επιγράμματα συχνά με μία μόνο λέξη. Τον θάνατο δύο αδελφών μνημονεύει επίγραμμα (GV 564) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη. Ο Παυλείνος είκοσι επτά χρονών και η αδελφούλα του Υγείη, επτά ετών, αναπαύονται μαζί. Την τρυφερότητά του αδελφού για το μικρό κορίτσι φανερώνει η φράση : *τῆς δ' ἦν οὔτι γλυκειότερον* (τίποτα στον κόσμο πιο γλυκό). Η χρήση του επιθέτου *γλυκύτατος* συνοδεύει συχνά τη συγγενική ιδιότητα. Επίγραμμα του 4^{ου}/5^{ου} αι. μ.Χ. από την Όστια (SEG XLIV 819bis) που ανατίθεται στη μνήμη της Αγριππίνης, ενός κοριτσιού επτά ετών, ξεκινά με την αφιέρωση *τέκνω γλυκυτάτω*, ενώ επίγραμμα χαρακτηρίζει τη θανούσα ως *γλυκυτάτην θυγατέρα*.⁵⁴³

Στερχθεισα χύδην πεθαίνει η οκτάχρονη Αφροδισίη, όπως διαβάζουμε σε επίγραμμα του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από την Κύπρο (GV 698), αφήνοντας στους γονείς αγιάτρευτο καημό. Πολύ αγαπητή σε όλους τους ανθρώπους - *ζώιοις πᾶσι ποθεινοτάταν*- ήταν και η Ματτία που φεύγει από τη ζωή σε ηλικία δώδεκα ετών, όπως αναφέρει επίγραμμα (GV 958) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Κρήτη. Η Πρόκλα, *ἡ ἀγαπητή*, πέντε χρονών πέρασε τις πύλες του Αδη ακολουθώντας τον αδελφό της, διαβάζουμε σε επίγραμμα (GV 1021) από τη Ρώμη. Τους πολίτες όλους καλεί σε θρήνο για τον θάνατό της η Πόλιττα, πέντε χρονών, θυμίζοντάς τους πόσο προσφιλής ήταν σε επίγραμμα (GV 1245) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Μέμφιδα, *κλαύσατ' ἐμὲ Πόλιτταν, τὴν πᾶσι ἀρηρέκουσαν*. Μόλις έντεκα μηνών ήταν η Σαλώμη όταν αποχωρίστηκε τους γονείς της, αφήνοντας τους με την απουσία της αβάσταχτη θλίψη, *οἴκτιστον πᾶσι λιποῦσα πόθον*, αναφέρει επίγραμμα (GV 1456) της ίδιας περιόδου από τη Ρώμη. Τον τάφο της μικρής Νεικαίας, που πέθανε σε ηλικία εννέα ετών, κατασκευάζουν με δάκρυα στα μάτια οι γονείς, όπως διαβάζουμε σε επίγραμμα (SGO 4, 20/03/06) του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αντιόχεια. Την απώλεια καθιστά τραγικότερη το γεγονός ότι η Νεικαία ήταν το μοναδικό τους παιδί. Μια νύμφη πεντάχρονη, τη χαρά όλων των δικών της- *πᾶσιν ἀγαλλομένην*- αρπάζει ο

⁵⁴² Αναφορά γίνεται στον *Ἀλκιβιάδην* του Πλάτωνος, στις κωμωδίες του Αριστοφάνη *Πλουτος*, *Ἀχαρνεῖς* και *Νεφέλαι*, στα *Ἠθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη, στον *Ἰέρωνα* του Ξενοφώντος και στον *Κατὰ Νικοκλέους* λόγο του Ισοκράτη. Charlier & Raepset 1971, 589-593.

⁵⁴³ GV 962

Χάρος, σε ένα ακόμη επίγραμμα (GV 1595) από τη Ρώμη. Το ίδιο κορίτσι, η Υγεία, σε άλλο στίχο χαρακτηρίζεται ως κόρη *είμερτή* (πολυαγαπημένη). *Μέγα πῆμα*, μεγάλη συμφορά, ήταν για τους γονείς ο χαμός της αξιαγάπητης Ανθήπης, σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1977) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από τις Θήβες. *Προσφιλής* τέλος χαρακτηρίζεται η Αυρηλία Θεανώ σε επίγραμμα (GV 1776) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Θάσο.

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο για πρώτη φορά δίνεται μεγάλη έμφαση στα συναισθήματα των δύστυχων οικείων που φθάνουν στην πραγματική απελπισία. Το συγκρατημένο πένθος της κλασικής εποχής δίνει τη θέση του στον σπαρακτικό θρήνο.⁵⁴⁴ Σαν αηδόνι που κελαηδεί τις νύχτες θρηνεί μια μητέρα την πεντάχρονη κορούλα της, τη Θάλεια, που η Μοίρα απογαλάκτισε βίαια, αναφέρει επίγραμμα (GV 756= SGO 1, 01/20/39) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Μίλητο.⁵⁴⁵ Αιώνιο άλγος αφήνει στον πατέρα και στην πολυδάκρυτη μητέρα η δωδεκάχρονη Ματτία με τον θάνατό της, σύμφωνα με επίγραμμα (GV 958) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ από την Κυδωνία της Κρήτης. *Φίλτατα και αείμνηστα τέκνα* χαρακτηρίζονται ο μικρός Ποντιανός, τριών ετών και η αδελφή του Ποντιανή, έξι χρονών, σε επίγραμμα (GV 312) από την Τόμι της Θράκης του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ.

Οι γονείς θλίβονται τόσο για τις προσδοκίες τους που διαψεύδονται όσο και για τις χαρές που το παιδί τους πρόσφερε με την παρουσία του.⁵⁴⁶ Στη ρωμαϊκή εποχή επίσης η ευαισθησία αυτή οξύνεται. Είναι χαρακτηριστικό πως από τα πενήντα τρία επιγράμματα που κάνουν λόγο για μικρά κορίτσια το παλαιότερο είναι του 2^{ου} αιώνα π.Χ., ενώ η πλειονότητα ανήκει στην αυτοκρατορική περίοδο. Παρατηρούμε επίσης πως αρκετά επιγράμματα –είκοσι πέντε- αφορούν στην ηλικιακή ομάδα από 2-7 ετών, ενώ κάνουν την εμφάνισή τους και επιγράμματα –τρία- που μνημονεύουν κορίτσια μικρότερα από δύο χρονών. Αξίζει να σημειωθεί ότι όλα ανήκουν στην αυτοκρατορική περίοδο, γεγονός ενδεικτικό μιας μεταβολής στη νοοτροπία και τον τρόπο με τον οποίο βιώνεται η απώλεια ενός πολύ μικρού παιδιού. Η τρυφερότητα

⁵⁴⁴ Πολύ χαρακτηριστικό είναι επίγραμμα (GV 1509) του 3ου αιώνα μ.Χ. από την Κύπρο, που μνημονεύει ένα μικρό αγόρι. Οι γονείς θρηνούν σε ένα σπίτι που φαίνεται άδειο χωρίς την ωραία μορφή και τη φωνή του παιδιού που αγαπούσαν.

⁵⁴⁵ Για τη χρήση ανάλογων παρομοιώσεων στην έκφραση του θρήνου έγινε λόγος στο παρόν κεφάλαιο σσ. 142-144.

⁵⁴⁶ Καθώς το πρώτο θέμα το διαπραγματευτήκαμε εκτενώς στο πρώτο κεφάλαιο, θα εστιάσουμε στο εξής την προσοχή μας στο δεύτερο.

και τα συναισθήματα εκφράζονται τώρα πιο ελεύθερα και ένας τόνος διαφορετικός ακούγεται. «Οι Έλληνες μοιάζουν να μην ερυθριούν πια για την αδυναμία που δείχνουν στα μικρά παιδιά τους», όπως παρατηρεί η Anne-Marie Vérilhac.⁵⁴⁷ Στους γονείς της έδωσε χαρά για τρία μόνο χρόνια η μικρή Στρατία – όση ήταν και η σύντομη ζωή της- ενώ η θλίψη τους για τον θάνατό της θα είναι παντοτινή, διαβεβαιώνει επίγραμμα (SGO 2, 09/05/44) από τη Νίκαια του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. (*τέρψασαν γονέας τρισέτη χρόνον ὅσον ἔζησε · λοιπήσεν δὲ λυγρῶς εἰς | τὸν ἅπαντα βίον*).

Δίπλα στα επιγράμματα που παρουσιάζουν το παιδί ως μικρογραφία των μεγάλων, εμφανίζονται τώρα και εκείνα που τονίζουν την ίδια τη γοητεία της παιδικότητας και αποδίδουν στο παιδί προσωπικότητα. Διαφοριστικό ως προς το θέμα είναι το εγκώμιο του νεκρού που αποτελεί, όπως ήδη μας δόθηκε η ευκαιρία να δούμε, σημαντικό στοιχείο των επιτύμβιων επιγραμμάτων. Η αναφορά στο κάλλος του παιδιού αποτελεί σταθερό στοιχείο του εγκωμίου. Η χάρη, η λάμψη και η γλυκύτητα είναι ίδιον κατεξοχήν των κοριτσιών, ενώ για πρώτη φορά από τον 1^ο μ.Χ. αιώνα εμφανίζονται και σε επιγράμματα που αφορούν σε θανάτους αγοριών.⁵⁴⁸ Στις περισσότερες περιπτώσεις η αναφορά στο κάλλος περιορίζεται σε ένα επίθετο. *Εὐχαρι* αποκαλεί την Αφροδίση ο περαστικός, στο επίγραμμα (GV 698) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από τον Αμαθούντα της Κύπρου, που είδαμε παραπάνω, όταν της απευθύνει το ύστατο χαιρε. *Καλή* χαρακτηρίζει την Υγιαρώ επίγραμμα (GV 1400) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Τεγέα και *καλόν τέκνον* ένα κορίτσι τριών χρόνων σε επίγραμμα (SGO 3, 16/32/06) από το Κοτυάειο της Φρυγίας. *Κούρην αἰμίλον* –

⁵⁴⁷ Vérilhac 1982, 140.

⁵⁴⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα το επίγραμμα του Μόρφωνα (GV 1794) που διαβάζουμε πάνω σε κεραμίδα στέγης που χρησιμοποιήθηκε ως μεταθανάτια κλίνη για το μικρό αγόρι. *Μικρὰ μὲν ἢ λίθος ἐστίν, | ἔχει δ' ἠδειᾶν ὀπωπὴν | ἔνδον, τὸν Μόρφων' ὡς ἴον ἐν ταλάροις.* «Μικρούλα η σαρκοφάγος, μα έχει μέσα της γλυκούτσικο μουτράκι. Τον Μόρφωνα σαν μενεξέ στο βάζο.» Στα αγόρια ωστόσο, αποδίδονταν συνήθως αρετές και προτερήματα που θα άρμοζαν περισσότερο σε ενηλίκους. Μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο τα χαρακτηριστικά της παιδικότητας και η τρυφερότητα που εμπνέουν μνημονεύονταν μόνο σε επιγράμματα μικρών κοριτσιών. Αργότερα η αυστηρότητα στο ύφος υποχωρεί. Τα τυπικά επίθετα που τόσο συχνά απαντώνται σε επιτύμβια ενηλίκων εμφανίζονται σπάνια. Ο τόνος, και σε επιγράμματα αγοριών, γίνεται πιο προσωπικός, περισσότερο συναισθηματικός, το εγκώμιο πιο πλούσιο σε εικόνες και αποχρώσεις. Βλ. Vérilhac 1982, 140-146

θελκτική, γοητευτική- άρπαξε ο Άδης λέγεται σε επίγραμμα (GV 1512) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από την *Παλατινή Ανθολογία*. Σε επόμενο στίχο στο ίδιο επίγραμμα το όνομα του κοριτσιού συνοδεύει το επίθετο *μείλιχος*. Ως *κούρην άπαλήν* (GV 1977) προσδιορίζεται η Ανθίππη, της οποίας η ηλικία δεν διευκρινίζεται περισσότερο, στο επίγραμμα (GV 1977) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τις Θήβες, που είδαμε παραπάνω. *Τερπνή* κόρη λέγεται πως είναι η μικρή Υγεία, που μνημονεύει το επίγραμμα (GV 1595) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη, στο οποίο έχει γίνει ήδη αναφορά, ενώ η χρονική μετοχή (*βαιόν*) *λάμψασαν* σε επίγραμμα (GV 705) του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Θάσο, δεν αισθητοποιεί μόνο το πρόωρο του θανάτου αλλά και την ομορφιά της μικρής Βρισηίδος Σεκούνδας. *Περίβλεπτον* χαρακτηρίζεται τέλος το κάλλος της εννιάχρονης Νεικίας που το κατέστρεψε μια σύντομη ασθένεια σε επίγραμμα (SGO 4, 20/03/06) του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αντιόχεια. Η αναφορά στην φρεσκοσχηματισμένη πλεξούδα των παιδικών μαλλιών της τονίζει τη χάρη του μικρού κοριτσιού.

Αρκετά συχνά επίσης, το παιδί εμφανίζεται να μετέχει στο κάλλος μιας θεότητας, όπως ο μικρός Έρωτας ή οι Χάριτες.⁵⁴⁹ Σε πολύ λυρικό τόνο γίνεται αναφορά στις Χάριτες σε επίγραμμα (GV 2039) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. που αφιερώνεται σε ένα μικρό κορίτσι από τη Μυτιλήνη που πεθαίνει λίγο μετά τον αδελφό της.

τὴν μελίπνου, ᾧ ξεῖνε, τὸ κηρίον ἠδύ, τὸ τρισσῶν

ἄνθος ἀβρῶν Χαρίτων νήπιον ἐνθάδ' ἔχει

τύμβος, ἀείκλαυστον Τρυφέραν, ἧ πολλὰ τοκῆας

4 *τέρψασα στυγεροῦ δαίμονος ἠντίασεν.*

Η παρομοίωση με άνθος τονίζει επίσης τη χάρη και τη δροσιά του μικρού κοριτσιού.⁵⁵⁰ Με δροσερό κλωνάρι της Κολχίδας - *Σαραπίωνος ὄβριμον θάλος* - παραβάλλει ένα κοριτσάκι δύο ετών επίγραμμα (GV 1512=SGO 1, 05/ 01/52) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Σμύρνη. Με λεπτότητα και ευαισθησία αποδίδεται με την εικόνα του ρόδου ο εύθραυστος και ντελικάτος χαρακτήρας της ύπαρξης ενός δεκάχρονου κοριτσιού σε επίγραμμα (GV 1401) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Απολλωνία της Ιλλυρίας.

⁵⁴⁹ Τα μικρά αγόρια παρομοιάζονται με τον Έρωτα στον οποίο οφείλουν το κάλλος τους. Βλ. GV 409, 575, 1318, και *Παλατινή Ανθολογία*, VII, 628

⁵⁵⁰ Περισσότερα για το θέμα βλ. 1ο κεφ. σσ. 48-49.

[ήλικιής καλὸν] | ἄνθος, ἐτῶν δέκα | χαῖρε, Φιλῶτι, |

ὡς ῥόδον ἠδύπνοον | ὀφθέν, ταχέως δὲ | [μαρανθέν].

Με ῥόδο εαρινό και ευωδιαστό που κόβεται από τη ρίζα πριν συμπληρώσει τον κύκλο της ζωής του - οἷα γὰρ ἀρχόμενον ῥόδον εὔπνοον εἶαρος ὠρη ἐξέτεμες ῥείζης, πρὶν χρόνον ἐκτελέσει- παραβάλλεται και η πεντάχρονη Υγεία στο επίγραμμα (GV 1595) από τη Ρώμη του 2^{ου} αιώνα μ.Χ, το οποίο αποτελεί, όπως ήδη είδαμε στην παρούσα ενότητα, ένα από τα χαρακτηριστικότερα δείγματα.

Σπανιότερα, η λάμψη της ομορφιάς του χαμένου παιδιού παρομοιάζεται με τη λάμψη του αστεριού ή μιας λαμπάδας.⁵⁵¹ Για λίγο χρόνο έλαμψε η ζωή μου, σαν λαμπάδα - τυτθὸν ἐξ ζωῆς χρόνον λάπα μὲν οἷά τε λαμπάς- παραπονείται ένα κορίτσι σε επίγραμμα (GV 1200) από την Αθήνα του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ., ενώ με ἀστέρα κάλλους παρομοιάζει μια δωδεκάχρονη κοπέλα επίγραμμα (GV 1980) από την Απολλωνία της Θράκης. Με τις νύμφες των πηγών τέλος μοιάζουν για τη χάρη τους τα μικρά κορίτσια και στη συντροφιά τους εντάσσονται μετά τον θάνατό τους (GV 952, GV 1595).⁵⁵² Την εκδοχή αυτή προσφέρει προς παραμυθία των οικείων για τον θάνατο ενός κοριτσιού δύο ετών, το πρώτο από τα παραπάνω επιγράμματα (GV 952) από τη Ρώμη του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ.

Νύμφαι κρηναῖαί με συνήρπασαν ἐκ βιότοιο,

καὶ τάχα που τιμῆς εἵνεκα τοῦτ' ἔπαθον,

νηπίη οὐδὲ δυοῖν ἐτέοιν τέλος ἐξανύσασα,

4 *Φιλησίη τὴν κλῆσιν, Ἀύσονις γένος.*

Το δεύτερο επίγραμμα, από τη Ρώμη και αυτή τη φορά (GV 1595), καλεί τους κηδεμόνες να αναζητήσουν παρηγοριά στους παλιούς μύθους και να πιστέψουν ότι οι Ναΐδες, οι νύμφες των πηγών, και όχι ο θάνατος, άρπαξαν την Υγεία – ένα κορίτσι πέντε ετών- λόγω της ομορφιάς της, *παῖδα γὰρ ἐσθλήν ἤρπασαν ὡς τερπνὴν Ναῖδες, οὐ θάνατος*. Τέλος, παραμυθία προς τους γονεῖς προσφέρει και ένα ακόμη επίγραμμα (GV 1830) από τη Ρώμη, του 3^{ου} αιώνα μ.Χ., που κοσμεί τον τάφο ενός

⁵⁵¹ GV 1972, 1980, 1200, 1900

⁵⁵² Οι νύμφες του ωκεανού πήραν κοντά τους και την Ισιδώρα, η ηλικία της οποίας δεν προσδιορίζεται, και γι' αυτό δεν της αξίζει θρήνος όπως λέει ο πατέρας της σε επίγραμμα (GV 1897) από τη Μεγάλη Ερμούπολη της Αιγύπτου.

κοριτσιού επτά χρονών. Το επίγραμμα διαβεβαιώνει πως η Πρώτη δεν πέθανε αλλά μετέβη στις νήσους των μακάρων και στα Ηλύσια πεδία, όπου κανένα κακό δεν την αγγίζει και καμιά ανάγκη δεν την πιέζει. Η μικρή, μετά την απομάκρυνση της από τον κόσμο των θνητών, βιώνει μια κατάσταση ολύμπιας αγαλλίασης. Πρόκειται σε όλες τις περιπτώσεις για τους τόπους της παραμυθίας που είδαμε προηγουμένως.⁵⁵³

Κάποια επιγράμματα τονίζουν ιδιαίτερα τη γλυκύτητα της μορφής, το χαμόγελο, την παιδιάστικη ομιλία, τις χαριτωμένες εκφράσεις και χειρονομίες του μικρού κοριτσιού. Η ποίηση φαίνεται να ακολουθεί στο σημείο αυτό την επιτύμβια γλυπτική που ήδη από την κλασική εποχή παριστάνει το παιδί στην καθημερινή ζωή του, να παίζει με ένα μικρό ζώο ή να κρατά στο χέρι ένα μικρό πουλί (εικ 8).

Εικ 8 Επιτύμβια στήλη μικρού κοριτσιού από την Πάρο
450-440 π.Χ. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο

Ωστόσο, πρέπει να πούμε πως η απεικόνιση του παιδιού στην τέχνη δεν είναι ακόμη ρεαλιστική. Τα κοριτσάκια διακρίνονται από τις γυναίκες μόνο από το μικρό τους

⁵⁵³ Βλ. σσ. 148-149 του παρόντος κεφαλαίου.

μέγεθος. Η κόμμωση, η αμφίεση, το ύφος δεν διαφοροποιούνται αισθητά. Στην επιτύμβια στήλη των μέσων του 5^{ου} αιώνα π.Χ. που σημαίνει τον τάφο ενός κοριτσιού (εικ.8), για παράδειγμα, η μικρή εμφανίζεται προσηλωμένη στα περιστέρια που κρατά στην αγκαλιά της. Το πρόσωπο της περιβάλλει μια ήρεμη σοβαρότητα, ενώ η στάση του σώματος αποπνέει χάρη και γλυκύτητα. Το μνημείο της μικρής Νικόπολης (GV 1512= SGO 1, 05/01/52) από τη Σμύρνη (2^{ος} αι. π.Χ.) περιλαμβάνει ανάγλυφη παράσταση με κεντρική μορφή μια κοπέλα που κρατά στο αριστερό της χέρι ένα λουλούδι. Στα δεξιά της βρίσκεται μια θεραπαινίδα με ένα ταμπούρλο, ενώ στα αριστερά της ένα μικρό σκυλί παίζει με το φόρεμά της (εικ. 9). Παρόλο που η Νικόπολις είναι μόλις δύο χρονών, όπως μαθαίνουμε από το επίγραμμα, το γλυπτό την απαθανατίζει σε μεγαλύτερη ηλικία.

Εικ 9 Επιτύμβιο ανάγλυφο της Νικοπόλεως
2^{ος} αι. π.Χ. Σμύρνη, Προτενσταντική Σχολή

Τη χάρη και τη γλυκύτητα του προσώπου της Υγείας εγκωμιάζει το επίγραμμα (GV 1595) από τη Ρώμη, *εἶχεν γὰρ χάριν, εἶχεν ἐφ' ἡδυχρόοισι προσώποις*. Αξιοσημείωτο είναι ότι αναθέτες του επιγράμματος του μικρού κοριτσιού είναι οι θετοί γονεὶς της, γεγονός που επιβεβαιώνει μεταξύ άλλων, τους ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς που αναπτύσσονταν ανάμεσα σε *θρεπτούς* και *θρεπτήρες* και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον

που οι τελευταίοι εδειχναν για την ανατροφή των πρώτων.⁵⁵⁴ Με το θελκτικό τιτίβισμά της η Νικόπολις καλόπιανε τους γονείς της,- *αίμύλα κωτίλλουσα τεοὺς γενέτας ἀπιτάλλες, εἶσα τραυλὴν γῆρυν ἀπὸ στόματος* · αναφέρει το ἐπίγραμμα (GV 1512) ἀπὸ τη Σμύρνη του 2^{ου} αἰώνα π.Χ., που εἶδαμε παραπάνω. Τη χαριτωμένη ομιλία της μικρῆς Θεοκρίτας μνημονεύει και ἐπίγραμμα (GV 840) ἀπὸ τη Δημητριάδα του 3^{ου}/2^{ου} αἰώνα π.Χ.

*ἄ τριέτις κούρα Δαμαρτίου ε --- ~ ~ --- ~
αίμύλα κωτίλλουσ' ὄιχετ' ἀπο[φθιμένα],
μουννογενῆς, ὦ ζεῖνε, Θεοκρίτα, ἄς [τόδε σᾶμα]*

4 *δέρκεαι ὠραίοις ἄνθεσ[ι κρυπτόμενον].*

Με ευχάριστο παιχνιδάκι του σπιτιού - *ἐράσμιον αἰὲν ἄθυρμα οἰκογενές*- παρομοιάζει ἓνα κορίτσι ἐννιά χρονῶν ἐπίγραμμα (GV 1586) του 1^{ου} αἰώνα π.Χ. ἀπὸ τη *Παλατινὴ Ανθολογία*.

Γενικά θα λέγαμε πως οἱ γονεῖς προσδοκούσαν να γευτοῦν περισσότερη ἀγάπη και τρυφερότητα ἀπὸ ἓνα κορίτσι. Ὅπως παραδέχεται ο Ἴφις στις *Ἰκέτιδες* του Ευριπίδη, καθὼς ἀναπολεῖ τη ευχαρίστηση που του προκαλοῦσαν τα χᾶδια της κόρης του, ὅταν κρατοῦσε με τα δυο της χέρια το κεφάλι του και του φιλοῦσε τη γενειάδα του, «για ἓναν πατέρα γέροντα τίποτε δεν εἶναι πιο ευχάριστο ἀπὸ μία κόρη· των αγοριῶν οἱ ψυχῆς εἶναι πιο δυνατές ἀλλὰ λιγότερο γλυκιές στα χᾶδια.»⁵⁵⁵

⁵⁵⁴ Στις ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές γίνεται ἀρκετές φορές λόγος για τους *θρεπτοὺς*, για παιδιά δηλαδή που δεν ἀνατράφηκαν ἀπὸ τους φυσικούς γονεῖς τους, ἀλλὰ μεγάλωσαν κοντὰ σε συγγενεῖς ἢ ξένους. Ενδεικτικά GV 409, 412, 476 (ο *θρεπτός* φροντίζει για την ταφή του *θρέψαντος* ἀποδίδοντας σ' αὐτὸν τις καθιερωμένες τιμές: *δεῖ (γὰρ) τοῖς θρέψασι νέμειν καρπὸν ὀφειλόμενον*), 715, 745, 1023, 1248, 1595, 1862, (η τροφὸς εἶναι ο ἀναθέτης της ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς), 1934, 1972, 2000 (πρόκειται για παιδί που ἀνατρέφεται ἀπὸ τον θεῖο του) βλ. και Ἀδάμ – Βελένη & Σβέρκος 2000.

Στους *θρεπτοὺς* μπορεῖ να συμπεριλαμβάνονται ἐξώγαμα ἢ ὀρφανὰ παιδιά που ἀνατέθηκαν στα χέρια κάποιου θετοῦ γονιού, δούλοι, ψυχοπαῖδια. Συνήθως δεν διευκρινίζεται αν πρόκειται για ἐκτεθειμένα παιδιά ἢ αν με κάποιον ἄλλο τρόπο βρέθηκαν στους κόλπους μιας οἰκογένειας. Για τους *θρεπτοὺς* βλ. Ricci 2009, 93-114. Nanni 1943-44, 45-84. Για τους *θρεπτοὺς (alumni)* στις λατινικές ἐπιγραφές της Ρώμης και τη θέση τους στα πλαίσια της ρωμαϊκῆς *familia* βλ. Rawson 1992, 170-200.

⁵⁵⁵ Ευριπίδη, *Ἰκέτιδες*, 1101-1103. Μια παρόμοια εἰκόνα της χαράς που δοκιμάζει ἓνας δικαστὴς ὅταν ἐπιστρέφει στο σπίτι μετὰ ἀπὸ μια κουραστική μέρα μας δίνει με σκωπτική διάθεση ο Ἀριστοφάνης στις *Σφήκες* (605-609): « Μα την πιο δυνατὴ και γλυκιά μου χαρὰ παρὰ λίγο, καλὴ να ξεχάσω· το μισθὸ μου σαν παίρνω και πίσω γυρνῶ, τι ἀσπασμοὶ και δεξιμάτ' ἀπ' ὄλους! Και για τι; Για τους τρεις

Το εγκώμιο ωστόσο διασώζει και τις ψυχικές αρετές της εκλιπούσης. Για τα μικρά κορίτσια τονίζεται κυρίως η αθωότητα και η αγνότητά τους. Το άσπιλο ήθος της μικρής Ευσεβίης εξάγει επίγραμμα (GV 136) από τη Δαλματία του 3^{ου} / 4^{ου} αιώνα μ.Χ.

Εὐσεβίης καθαρῆς ὀράας σορόν, ἦν ἔτι κούρην

ἐντελέως πιστήν δεύτερον εἶχεν ἔτος ·

ἐν τριτάτῳ δὲ λέλοιπε βίον, κακότητος ἄγευστος

4 *ψυχαῖς ταῖς ἀγίαις σύνθρονος ἔσομένη.*

Πριν μνηθεῖ στην κακία - *πρὶν με μνηθῆναι κακίης* - ο Ἄδης ἄρπαξε την τετράχρονη Λογγεία, ὅπως αφηγείται απόσπασμα επιγράμματος (GV 956) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Τόμι της Θράκης. Την αθωότητα του μικρού παιδιού αλλά και το πρόωρο του θανάτου αισθητοποιεί το παράπονο που εκφράζεται στον τελευταίο στίχο επιγράμματος (SGO 3, 16/32/06) από το Κοτυάειον της Φρυγίας: *οὐκ οἶδα εἴτε κακῶν αἴτιον εἴτε ἀγαθῶν*. Η ὑπαρξη της μικρής Μάτρωνας υπήρξε σκιώδης, καθώς στερείται δράσης και εμπειρίας. Με *ἀγνοφύτου ῥίζης ἀγαθὸν βλάστημα* μοιάζει η μικρή Πόλιττα, πέντε ετών, αναφέρει επίγραμμα (GV 1245) από τη Μέμφιδα. *Ἄμεμπτος και ἀνέγκλητος* (= αψεγάδιαστη) ήταν απέναντι στους γονεῖς της.⁵⁵⁶ Το κορίτσι φαίνεται να αναπολεί τη φροντίδα και τα δώρα που της πρόσφερε ο πατέρας της, όταν αναρωτιέται: *ποῦ στολαί, π|οῦ χρυσία, κοσμηθῖ|σα ὑπὸ πατρός* ; (Πού τα στολίδια τώρα, πού τα χρυσά κοσμήματα, τα δώρα του πατέρα;). Περισσότερο τυπική είναι η χρήση των επιθέτων *ἐσθλή* (GV 1595) και *κλεινή* (GV 1980).

Τέλος, για πρώτη φορά από την Ελληνιστική περίοδο, το μικρό κορίτσι εγκωμιάζεται για τη μόρφωση και τα καλλιτεχνικά ενδιαφέροντά του. *Μούσαισι μελιφθόγοισι ποθεινάν*, χαρακτηρίζεται η Θάλεια ένα κορίτσι μόλις πέντε χρονών

που τους φέρνω οβολούς. Πρώτη πρώτη η κορούλα μου τρέχει, με βοηθά να πλυθώ και τα πόδια απαλά μου τ' αλείβει, με λέει πατερούλη, σκύβει εκεί με φιλεί και τα ωραία μου λεφτά τα ψαρεύει και γλαπ, τα ρουφάει · η γυναίκα μου τότε σιμώνει, γλυκά βάζει αφράτα κουλούρια μπροστά μου, με χαϊδεύει και κάθεται δίπλα μου.»

⁵⁵⁶ Και σε ένα ακόμη επίγραμμα (GV 1069) του 2^{ου}/3^{ου} αι. μ.Χ. (Αθήνα), που μνημονεύει μια γυναίκα ἑγγαμη, η θανούσα αναφέρεται στην παιδική της ηλικία στο σπίτι του πατέρα της και λέει πως ποτέ δεν είπε βαρύ και άπρεπο λόγο στους δικούς της, δείχνοντας πάντα στους γονεῖς της σεβασμό.

σε επίγραμμα (GV 756= SGO 1, 01/20/39)) από τη Μίλητο του τέλους του 2^{ου} αιώνα π.Χ. Της Μούσας τα ωραία δώρα ήδη είχε γνωρίσει - *αἰαῖ τῆς Μούσης ἤδη καλὰ δῶρ' εἰδυῖαν ὀκταέτιν*- ένα οκτάχρονο κορίτσι από την Αθήνα, όπως μας πληροφορεί επίγραμμα (GV 1361) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. Τα επιγράμματα αυτά, σαφώς λιγότερα από τα αντίστοιχα που αφορούν σε αγόρια, μαρτυρούν ότι το ενδιαφέρον των γονέων για τη μόρφωση και την πνευματική καλλιέργεια του κοριτσιού, που επισημάναμε ήδη στα επιγράμματα που αφορούν σε έφηβες κοπέλες, εκδηλώνεται από μια πολύ τρυφερή ηλικία.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε πως, παρά το «σκληρό» δημογραφικό περιβάλλον της εποχής, ο θάνατος ενός μικρού κοριτσιού βιώνεται από τους γονείς ως γνήσια απώλεια που εμπνέει θρήνους και απαιτεί παραμυθία. Οι ελληνικές επιτύμβιες επιγραφές από την ελληνιστική κιάλας εποχή καταδεικνύουν το διαρκώς αυξανόμενο ενδιαφέρον για το παιδί, την αναγνώριση της ιδιαιτερότητας της παιδικής ηλικίας. Ιδιαίτερα κατά την αυτοκρατορική περίοδο εκδηλώνεται μια έντονη συναισθηματική προσήλωση στα παιδιά που συμβαδίζει με την προσεκτικότερη και σοβαρότερη αντιμετώπιση του γονικού ρόλου. Το αυξημένο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση, την ανατροφή και την οικονομική αποκατάσταση του παιδιού ενισχύουν αυτή την άποψη. Ο περιορισμός των γεννήσεων και η απροθυμία για δημιουργία πολυμελών οικογενειών φαίνεται πως εντάσσονται στο ίδιο πλαίσιο.

2.3.4 Οι συζυγικές σχέσεις

Όπως είδαμε, τα περισσότερα επιτύμβια επιγράμματα αφορούν σε έγγαμες γυναίκες και, όπως δείχνει η μελέτη της σχέσης που συνδέει τη θανούσα με τον αναθέτη, είναι συνήθως ο σύζυγος αυτός που αναλαμβάνει να τιμήσει τη γυναίκα του με μια έμμετρη επιγραφή. Πολλοί είναι οι όροι που δηλώνουν τη συζυγική ιδιότητα. Για τις γυναίκες ο συνηθέστερος είναι ο όρος *ἄλοχος* και ακολουθούν οι λέξεις *δάμαρ*, *σύνβιος*, και τα σύνθετα ή παράγωγα των λέξεων γάμος, όπως *γαμετή*, *γαμέτις* ή *σύνγαμος*, εὐνή όπως *σύνευνος*, *συνόμενος*, *εὐνέτις*, *όμενέτις*, *συνευνέτις*, *εὐνις*, κοίτη όπως *ἄκοιτις*, *παράκοιτις* *σύνκοιτος*, λέκτρα όπως *σύλλεκτρος*, *ὀμόλεκτρος*, ενώ απαντά και ο όρος *συνάορος*. Για τους συζύγους χρησιμοποιούνται αντίστοιχα οι όροι *πόσις* ή *πόσιος*, *σύμβιος*, *γαμέτης*, *σύνγαμος*, *συνγαμέτας* ή *ἐνγαμέτας*, *σύνευνος*, *όμενος*, *συνόμενος*, *συνευνέτας*, *εὐνέτης*, *όμενέτης*, *ὀμόλεκτρος*, *σύλλεκτρος* και

συνάρορος. Οι περισσότεροι όροι παραπέμπουν στη συζυγική κλίνη, τόπο μετριοπαθούς ηδονής και πρωτίστως τόπο τεκνοποίησης,⁵⁵⁷ η οποία κατά συνεκδοχή, χρησιμοποιείται αντί της γαμήλιας συμβίωσης.

Η συζυγική σχέση αντανακλάται στα επιτύμβια επιγράμματα κατά περισσότερους από έναν τρόπους. Συνιστά πεδίο μορφοποίησης και διοχέτευσης αισθημάτων, πεδίο άσκησης εξουσίας και ανάπτυξης διακρίσεων αλλά και πεδίο υποκειμενοποίησης για τα συμβαλλόμενα μέρη, για να αναφέρουμε κάποιους από αυτούς. Εύλογο είναι ότι η περίσταση, από τη στιγμή που επιτρέπει να μπει στο επίκεντρο του επιτάφιου λόγου η συζυγική σχέση, ευνοεί την πρόταξη των συναισθημάτων και των αισθημάτων.

Ο σύζυγος με την κατασκευή του μνημείου και τη χάραξη μιας επιγραφής δεν εκπληρώνει μόνο τα καθήκοντά του σύμφωνα με το έθιμο· έχει και την ευκαιρία να εκφράσει δημόσια την αναγνώριση και την ευγνωμοσύνη του για όσα η γυναίκα τού πρόσφερε στη διάρκεια της κοινής ζωής τους, την αγάπη του γι' αυτή, την οδύνη που του προκαλεί η απουσία της και εν γένει το πένθος του. Έτσι το επιτύμβιο μνημείο λειτουργεί ως *μνήμα φιλοφροσύνης* (GV 182, GV 1542), *μνημόσυνον φιλίας* (GV 191, GV 893, GV 2032), *εὐνοίας ὄρος* (GV 205), *μνάμα πόθων* (GV 1542), *εὐδόξου ζωᾶς μνήμα* (GV 1871), *μνημοσύνης ἀνάθημα καὶ εὐσεβίης μέγα δῶρον* (SGO 2, 09/05/45), *κήρυγμα τῆς φιλίας* (SGO 2, 11/03/04), *μαρτύριον ὀρθοῦ βίου* (SGO 2, 11/03/06).

Ἱστοργῆς ἔνεκεν ο σύζυγος μιας ιέρειας κατασκευάζει το επιτύμβιο μνημείο της, όπως διαβάζουμε σε επίγραμμα (GV 133= SGO 3, 16/43/05) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από το Αμόριον της Φρυγίας. *Φιλοστοργίας ἔνεκεν* ο Αφροδείσιος προσφέρει τα κτερίσματα στο μνήμα της γυναίκας του, Έλλαδος, όπως αναφέρει η επιγραφή που είναι χαραγμένη πάνω από επίγραμμα (SGO 4, 18/05/01) της αυτοκρατορικής περιόδου από την Πισιδία της Μικράς Ασίας. Οι τιμές αποτελούν δείγμα εὐσεβείας του συζύγου προς τη σύζυγο (*ἀνδρὸς δ' εὐσεβίην ἐδάην, καὶ μ' ἔκτερείζεν*), όπως διαβάζουμε στον τέταρτο στίχο του παραπάνω επιγράμματος. *Φίλτρον εἵνεκα τερπνοτάτων*, ο Ζήλων, σύζυγος μιας σπουδαίας γυναίκας, υψώνει τον περιλαμπρο

⁵⁵⁷ H.N. Logaux (ελλ. εκδ. 1995, 69-70) επισημαίνει πως δεν υπάρχει γυναικείος θάνατος που να μην περνά από τη συζυγική κλίνη.

τύμβο και της αποδίδει τιμές ηρωίδος σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1128) του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Μήλο. Αξιέπαινος είναι ο Ζήλων, μας λένε οι τελευταίοι στίχοι, που επιδαψίλευσε στην αποβιώσασα αθάνατες χάριτες, *αινείσθω ζυνόμενος, ἐπεὶ γέ με κάποθανοῦσαν Ζήλων ἀθανάταις ἠγλαίσεν χάρισιν*. Ένα μνημείο που κοσμείται με ένα ωρολόγιο αφιερώνει στη γυναίκα του, Ζωβαλίμα, ο Κιδραμύας ἀντὶ φιλανδρείης μας πληροφορεῖ επίγραμμα (SGO 4, 18/14/01) από το Σύλλιον της Παμφιλίας του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. *Χάριν μνείας ἀγαπητῆς* ο σύζυγος και ο γιος έχτισαν το τάφο της σεμνῆς Πώλλας σε επίγραμμα (GV 574= SGO 1, 04/04/02) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Ιεροκαισάρεια της Λυδίας. Τη στοργή που ἀπῆλαυσε εκ μέρους της γυναίκας του ανταποδίδει με το μνήμα που κατασκεύασε με ιδιαίτερη φροντίδα ο Γλαυκίας, αναφέρει επίγραμμα (SEG LI 824) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Καλίνδοια της Μακεδονίας - *μνημοσύνης δὲ χάριν καὶ στοργῆς ἧς ἔσχον ἰς αὐτὸν (...)* *τοῦτον ἔτευξεν ἐμοὶ τὸν τάφον ὡς ὀράας*.

Στους λόγους που ὠθησαν τον Ἄνδρου να χαράξει την επιγραφή στον τύμβο της συζύγου του αναφέρεται διεξοδικά επίγραμμα (GV 668) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τους Τόμους της Θράκης. Η επιθυμία να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του για την κοινή ζωή τους, να εγκωμιάσει τη σωφροσύνη της θανούσης και να διασώσει στη μνήμη των συνανθρώπων του την ανάμνηση της αρετῆς της είναι κάποιοι από αυτούς.

τύμβον δαιδάλεον περιαγέα | τεῦξε συνεύνω

Ἄνδρου Κυρίλλη | τοῦτον ἀποφθιμένη,

σωφροσύνης | μνασθεὶς ἐρικυδέος, ἦν ἔχε | κείνη

4 *λέκτρων νυμφιδίων | εἵνεκα καὶ βιότου.*

εὐσεβές ἔργον | ἔδρασε μόνον τάφος· οἶδε γὰρ | ἀνθεῖν

μνήμην τῶν πρόσθεν | τοῖς μετὰ ταῦτα βροτοῖς. | ---

πάντα χρόνος φθείρειν ἔμαθεν | <μέν>, τοῦτο δὲ τηρεῖ·

8 *ζωόντων δόξαν | καὶ φθιμένων ἀρετήν.*

Επίγραμμα (GV 1127= SGO 1, 04/02/09) του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από τις Σάρδεις αναφέρει πως τον μόχθο και την αφοσίωση της Ελπίδος, που του χάρισε δύο παιδιά, ανταμείβει ο σύζυγός της προσφέροντάς της τις νεκρικές τιμές. Η θανούσα διαβεβαιώνει τον περαστικό ότι το λαμπρό μνημείο που κατασκευάζει με τόση

επιμέλεια ο σύζυγός της αποτελεί επιπλέον απόδειξη της αγάπης που έτρεφε γι' αυτήν *ὅς με δις ὄσσον στέρζας μνημείοις τοῖσδε κατηγλάισεν.*⁵⁵⁸

Πολλά επιγράμματα επιμένουν περισσότερο στο θέμα της συζυγικής σχέσης και της συμβίωσης στα πλαίσια του γάμου. Έτσι, εκτός από την αναφορά στις κοινωνικές πλευρές του θεσμού, όπως είναι η απόκτηση απογόνων, η σφυρηλάτηση ισχυρών δεσμών ανάμεσα σε εξέχουσες οικογένειες, η εξασφάλιση φροντίδας για τα γηρατεία, που στα επιτύμβια επιγράμματα, όπως ήδη μας δόθηκε ευκαιρία να δούμε, άλλοτε είναι ρητή και άλλοτε υπαινικτική, με το πέρασμα του χρόνου, διακρίνουμε στην επιτάφια ποίηση ένα ζωηρότερο ενδιαφέρον για τη συζυγική σχέση ως δεσμό πιο προσωπικό, πιο ιδιωτικό και συναισθηματικά πιο πλούσιο. Κάποιες φορές τονίζεται πως ο έρωτας είναι αυτός που δένει τους δύο συζύγους με τα δεσμά του γάμου, όχι η ανάγκη, και πως τα αισθήματα βρίσκουν την ποθητή αμοιβαία ανταπόκριση. Ο Αριστόλοχος με κήδευσε πρεπόντως, γιατί πολλή, στ' αλήθεια, αγάπη έδωσε και πήρε απ' όταν μας ένωσε ο Έρωτας, *(στέρζας δέ με Αριστόλοχος κτερέιζεν καὶ στερχθίς, ὥπερ μ' ἤρμοσεν αὐτὸς Ἔρωτος)*, διαβάζουμε σε επίγραμμα (GV 807) του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Χίο. Ἐξευξεν δὲ ἀνδρὶ με θεὰ Κύπρις, αναφέρει η θανούσα σε πρώτο πρόσωπο τονίζοντας το αίσθημα που τη συνέδεε με τον σύζυγό της σε επίγραμμα (GV 1058) από την Ελευσίνα.

Η εικόνα που παρουσιάζεται είναι σαφώς εξιδανικευμένη. Η συζυγική σχέση διαγράφεται ως σχέση αρμονίας, ομόνοιας και στοργής που διαρκεί και μετά τον θάνατο.⁵⁵⁹ Τη σύμπνοια που χαρακτήριζε τη ζωή ενός ζευγαριού εγκωμιάζουν οι πρώτοι στίχοι επιγράμματος (GV 933) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Ρόδο:

*ταῦτὰ λέγοντες, | ταῦτὰ φρονοῦντες |
ἤλθομεν τὰν ἀμέτρη|τον ὁδὸν ἐξί|ς Αἴδαν. |(...)*

⁵⁵⁸ Σε παρόμοιο κλίμα κινούνται και τα επιγράμματα GV 1150, GV 1319, GV 1418, GV 1585, GV 1860, GV 1940, GV 2034

⁵⁵⁹ Τη σημασία που έχει η ομοφροσύνη των συζύγων για έναν ευτυχισμένο γάμο εξαίρει και ο Όμηρος. Όταν ο Οδυσσεύς συναντά για πρώτη φορά τη Ναυσικά, στην ικεσία που της απευθύνει εύχεται γι' αυτήν (ζ 221-24): «Εύχομαι οι θεοί να σου χαρίσουν ό,τι βαθιά η ψυχή σου λαχαρά·/ σύζυγο, σπιτικό κι ομόνοια να σου δώσουν εύφημη. /Γιατί δεν είναι άλλο στήριγμα καλύτερο και πιο ισχυρό, /όταν ομοφρονούν και ομονοούν στο σπίτι ο άντρας κι η γυναίκα· /όποιοι διχογνωμούν τους πρέπουν βάσανα·/χαρές σ' εκείνους που η φιλία τους δένει,/ κι οι δυο κερδίζουν το καλό τους όνομα» (μετάφραση Δ. Μαρωνίτης).

Εν ζωή ακόμα κατασκευάζουν δύο σύζυγοι το κοινό επιτύμβιο μνημείο. Στο επίγραμμα (SGO 4, 18/10/01) (Σέλγη Πισιδίας 3^{ος} αιώνας μ.Χ.) επαναλαμβάνεται δύο φορές ο προσδιορισμός *κοινός* που συνοδεύει το ουσιαστικό *βίος* και τονίζεται η ομοφροσύνη που τους χαρακτήριζε (*κοινόν γάρ βίον λαχόντες όμοφροσύνην τ' έρατεινήν*). Παρόμοιο είναι και επίγραμμα (SGO 3, 14/06/19) που δεν έχει χρονολογηθεί, για ένα ζευγάρι από τη Λαοδίκεια Κατακεκαυμένη, (*σῆμα τόδ' έστησαν αιώνιον οἶκον έαυτοῖς (...)ζῶντες όμοφροσύνη*).

Τους κοινούς αγώνες που ανέλαβαν και τις προσπάθειες που κατέβαλαν κατά τη συμβίωσή τους οι δύο σύζυγοι, τονίζουν οι πρώτοι στίχοι επιγράμματος (SGO 3, 11/03/06) από τη Νέα Κλαυδιόπολι του Πόντου: *ῶ συνέζησεν σεμνῶς συνέκαμέν τε συνετέκνωσέ τε*. Μόνοι τώρα, μετά τον θάνατο της γυναίκας, απέμειναν ο σύζυγος και τα παιδιά να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες της ζωής (*λίπε μ' έν καμάτοισι μόνον καί νήπια τέκνα*). Τα σαραντα δύο χρόνια της συζυγικής ζωής τους αποτιμά ο Φιλωνίδας στο επίγραμμα (GV 1418) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από την Κω, που χαράσσεται στην επιτύμβια στήλη της γυναίκας του, και θυμάται πως *ἄμαχος ἄζηλος χρόνος πᾶς ἦν, ὄν είπον, οὐδ' έχωρίσθημέν ποτε*. Το παράπονο πως ο βίαιος θάνατος της στέρησε τις χαρές της ζωής και την απομάκρυνε από τους δικούς της εκφράζει η Θέρμις σε επίγραμμα (GV 1875) από την Αλεξάνδρεια του 1^{ου} αιώνα π.Χ. Αναφερόμενη στη συζυγική σχέση αναρωτιέται με αγανάκτηση : *οὐ ψυχὴ μία ὑπῆρχέ μοι σὺν ἀνδρὶ καὶ βίος γλυκός*; Τον Ατίμητο, που με αγαπούσε από παιδί, στα δάκρυα άφησα: μια μεγάλη αγάπη η αιφνίδια μοίρα σκόρπισε, *Ατιμήτωι λειπομένη δάκρυα, τῶι πέλον ἀσπασίη βαιῆς ἄπο· τήν δὲ τοσαύτην δαίμων ἀπροϊδῆς έσκέδασεν φιλίην*, λέει με παράπονο η νεαρή Ομόνοια σε επίγραμμα (GV 2008) του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη.

Δέκα χρόνια μόνο διήρησε ο γάμος του με τη γυναίκα του θυμάται ο Πατρίκιος στο επίγραμμα (SGO 3, 16/31/81) από την Απία της Φρυγίας, που κοσμεί το επιτύμβιο μνημείο της. Η συμβίωση τους όμως υπήρξε άμεμπτη και μεγάλη η αγάπη που τους έδενε λόγω των χαρισμάτων που η σύζυγος διέθετε: κάλλος, ήθος, τρόπους και ευγένεια. Με αρετή, σωφροσύνη, αγάπη και ευσέβεια συμβίωσαν ο Ακυλείνος και η Τείμιον (*οἱ βίον αινάρετον σώφρονα έχον ήδὲ ποθεινόν θρησκεύοντες άγνῶς θεόν έπ' εύδοξίη*). Την ίδια στοργή αισθανόταν ο ένας για τον

άλλο και παρόμοια ήταν τα πεπραγμένα της ζωής τους (*ἴσην ἔχον στοργὴν δὲ βίῳ καὶ ὁμοίῳ ἔργα, ἧμασι δ' ἐν ταυτοῖς ἐν φθι|μένοισιν ἔβαν*). Μαζί πορεύτηκαν στον θάνατο, αναφέρει επίγραμμα (SGO 2, 11/05/01) από τη Νέα Κλαυδιόπολι του Πόντου, που δεν έχει χρονολογηθεί.

Η παρουσία της συζύγου είναι πολύτιμη, η απουσία της βασανιστική. Άλλοτε, είναι αλήθεια, τα επιγράμματα περιορίζονται σε μια λιτή διατύπωση. Αρκεί κάποιος επιθετικός προσδιορισμός που συνοδεύει τη συζυγική ιδιότητα ή το όνομα της θανούσας και του συζύγου, για να εκφραστούν τα αισθήματα. Συχνότερα συναντούμε τα επίθετα *φίλος/η*,⁵⁶⁰ *φίλιος/φιλία*,⁵⁶¹ *ποθεινός/ή*,⁵⁶² *ποθητή*,⁵⁶³ *γλυκός*,⁵⁶⁴ και το παράγωγό τους *γλυκερός*.⁵⁶⁵ Σπανιότερα εμφανίζονται τα επίθετα *ἐρατή*,⁵⁶⁶ *εἰμαρτή* (GV 229, SEG XXIII 440), *θυμηρής* (SEG XLVIII 1558) και η μετοχή *ἐρῶσα* (GV 1050).

Σε άλλες περιπτώσεις η συζυγική αγάπη αποδίδεται με σύντομες ρηματικές φράσεις στις οποίες κυριαρχούν τα ρήματα *στέργω* και *ποθέω*, όπως: *καὶ ζῶσαν στέρξας καὶ φθιμένην ποθέων* (GV 182), *ἦν ὁ σύννευος ἔστερξεν μὲν ζῶσαν, ἐπένησεν δὲ θανοῦσαν* (GV 421), *ἢ πρὶν οὔσα τέκνοις τε γονεῦσιν τ' ἀνδρὶ τε χάρμα πᾶσιν ἀποφθιμένη πένθεα νῦν ἔλιπον* (GV 1116), *λέκτρον τε ἔδωκε μέχρι τέλους ἐπήρατον* (GV 669), *ποθέοντα ἄνδρα λέλοιπα δόμοις* (GV 1312), *ἀνέρος ἐν μνήμη πάντα φυλασσομένη* (GV 1764), *λείπεις σοῖσι φίλοισι μέγαν πόθον, ἔξοχα δ' αὐτῆς ἀνδρὶ* (GV 1986), *ἀθάνατος φιλία σῆς ψυχῆς ἔστι παρ' ἀνδρὶ* (GV 1497), *ὦ πολὺν χάρμα ποτ' ἔσκες, ἐπεὶ δὲ θάνες, μέγα πῆμα* (GV 1982), *ἦν ἐπόθει οὔποτε μενψάμενος* (SGO 2, 11/ 05/ 04), *σὸς πόσις σὲν ποθέων* (SGO 3, 14/02/08).

Ωστόσο η συναισθηματικότητα κατά τη ρωμαϊκή περίοδο αυξάνεται

⁵⁶⁰ GV 191, GV 447, GV 638, GV 669, GV 746, GV 851, GV 986, GV 991, GV 1050, GV 1148, [φιλάτατε GV 1387], GV1624, GV 1678, GV 1681, GV 1704, GV 1718, GV 1737a, SEG XXVIII 305, *φιλάτη* SEG XXVIII 512, SEG XXVIII 1070, SEG XXXIV 1271

⁵⁶¹ GV 666, GV 746, GV 876, GV 1592

⁵⁶² GV 186, GV 495, GV 530, GV 702, GV 757, GV 1418, GV 1441, GV 1681)

⁵⁶³ SGO 2, 09/ 09/ 12, SGO 2, 11/ 03/ 99

⁵⁶⁴ GV 1216, SEG XXVIII 1070

⁵⁶⁵ GV 937, GV 965, *οὔνομά μοι γλυκερὸν* GV 1037, GV 1058, SEG XXVI 1217, SGO 3, 16/31/75

⁵⁶⁶ GV 1261, SEG XXVI 1217, SGO 2, 08/06/08)

εντυπωσιακά. Όλο και συχνότερα συναντούμε επιγράμματα που δεν περιορίζονται σε μια λιτή εκφραση της συζυγικής αγάπης και του πένθους αλλά που το κύριο θέμα τους είναι η οδύνη του συζύγου που κάποτε φτάνει στον σπαραγμό. Τα περισσότερα, όπως επισημαίνει ο Richmond Lattimore, προέρχονται από περιοχές εκτός της κυρίως Ελλάδας και πιθανόν να απηχούν ρωμαϊκές επιδράσεις.⁵⁶⁷

Η παράκληση, που ο σύζυγος απευθύνει στην Ιουλίττα, σε επίγραμμα (GV 727= SGO 4, 20/05/08) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Απάμεια της Συρίας, εκφράζει την οδύνη που του προκαλεί η απουσία της αλλά και το πόσο χρειάζεται την αγάπη της. Η ένταση των αισθημάτων προσιδιάζει στο ερωτικό πάθος.

(...) πνεῦμα τὸ σὸν | ζητῶν Μοιρῶν ταγαῖς ἀπε|λασθέν

ἔρχομ' ἐκεῖ ποτε δὴ · | σὲ γὰρ ἔλθειν οὐ θέμις ἐστίν · |

τήρει μοι τὸ φίλανδρον ἐκεῖ, | ὡς ᾧδ' ἐφύλαζας.

Την αγάπη του συζύγου όμως φαίνεται να έχει ανάγκη και μετά τον θάνατό της και η Ποπιλίη. Εκείνη είναι που τώρα παρακαλεί τον άντρα της να διατηρήσει ζωντανή την ανάμνηση του κοινού βίου και να μην πάψει να θρηνεί για τον χαμό της, όπως διαβάζουμε σε επίγραμμα (GV 647) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη.

Ποπιλῆς τάφος οὗτος · ἀνὴρ δ' ἐμὸς αὐτὸν ἔτευξεν

Ἵκέανος, πάσης ἐνπέραμος σοφίης ·

κούφη τοιγὰρ ἐμοὶ πέλεται κόνις · ἐν δ' Ἀχέροντι

4 ὑμνήσω τὴν σὴν, ᾧ ἄνερ, εὐσεβίην.

μέμνεο κὴν ζωοῖς ἐμέθεν καὶ πολλὰκι τύμβῳ

σπεῖσον ἀπὸ βλεφάρων δάκρυ' ἀποιχομένη

καὶ λέγε Ποπιλίην εὐδαιν, ἄνερ · οὐ θεμιτὸν γάρ

8 θνήσκειν τοὺς ἀγαθοὺς, ἀλλ' ὕπνον ἠδὺν ἔχειν.

Σφοδρό ερωτικό πάθος εκφράζεται σε επίγραμμα (GV 1164) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη. Το κάλλος της θανούσης παραμένει τόσο έξοχο και μετά τον θάνατό της, που ο σύζυγός της ομολογεί πως και νεκρή σφοδρότερα την αγαπά από ζωντανή.

(...) Κάλλος δ' αὖ μετὰ μοῖραν Ἀμαζόνος ἔσχεν ἄπιστον,

ὥστε νεκρᾶς πλέον ἢ ζώσης εἰς ἔρωτα φέρεσθαι.(...)

Τον πόθο που αισθάνεται για την Ιουλιανή, την επιθυμία να ακούσει τη φωνή της

⁵⁶⁷ Lattimore 1962, 275.

εκφράζει ο σύζυγός της στους τελευταίους στίχους επιγράμματος (GV 794=SGO 4, 21/23/02) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Γέρασα.

(...)μή σ(ει)ῆ μίμνοις, Ἥχοϊ δ' εἶση | λαλέοις μοι
τῶ γαμέτη, Πανὸς τοῦνομα | γὰρ κατέχω

Η αναζήτηση του απολεσθέντος προσώπου είναι το κύριο θέμα επιγράμματος (GV 913) που δεν σώζεται ακέραιο από τη Φιλιππούπολη (2^{ος}/3^{ος} αιώνας μ.Χ.).

(...) [τῆ]ν ἀρετῆς ἔνεκεν ἐκ φρενὸς | οὐ τίθεμαι. |
[ἀλλά], φίλοι, τί τὸ θαῦμα, ποθ[ῆ]σαι ἔν γε φράσαι με; |(...)

Σε επίγραμμα (GV 1197) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. που εστιάζει στο μάταιο του πένθους, ο σύζυγος εμφανίζεται απαρηγόρητος να βασανίζεται από τη θλίψη που τη νύχτα γίνεται δυσβάσταχτη, τί λυπηῖ, εὐσεβῆς συνενέτα, τὰν νύκτα θρηγῶν τὰν ἐμὰν ἱμαρμέναν; Ο θάνατος δεν μπορεί να χωρίσει τη θανούσα από τον σύζυγό της, ο οποίος στα όνειρά του συνεχίζει να ζει μαζί της, αναφέρει επίγραμμα (GV 1737a) του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από το Κούριον της Κύπρου. Οι τελευταίοι στίχοι κλείνουν με τη διαβεβαίωση του συζύγου ότι ποτέ δεν θα την λησμονήσει.

(...) χαῖρε καὶ εἰ[ν Αἶδα, δάμαρ φίλη, οὔποτε σεῖο]
[λήσ]ετα[ι, εἰς ὃ κεν ἦ, σὸς πόσις, ὅς σε ποθεῖ].

Σε λυρικό τόνο ο σύζυγος της Μεσσίας εκφράζει το οδυνηρό αίσθημα απώλειας που του προκαλεί ο θάνατός της, στους τελευταίους στίχους επιγράμματος (GV 1478) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη.

(...) κάμ' ἔφυγες ποθέοντα καὶ οὐκ ἐσάθρησας ἰοῦσα ·
τοιγὰρ ἐγὼ τόδε σῆμα φίλοις σταδίοισιν ἔτευξα,
ᾧφρα σε κὰν νέκυν οὔσαν ἐμοῖς μελάθροισιν ὀρ<ώ>ην,
οὔνομά μοι γκνκύ, Μεσσία, ἀμνήστη παράκοιτι.

Την οδύνη του για τον χαμό της γυναίκας του αφήνει ο σύζυγος να ξεσπάσει ασυγκράτητη, αναταράζοντας τα Τάρτατα, σύμφωνα με επίγραμμα από την Αθήνα (GV 1880) του 3^{ου}/4^{ου} αιώνα μ.Χ. τίπτε, πόσις φωνεῖς ; τί δὲ Τάρταρ', ὄμεινε, 'πικινεῖς (γιατί, άντρα μου, οδύρεσαι; γιατί τα Τάρταρα, ομόκλινέ μου, αναταράξεις); αναρωτιέται στους πρώτους στίχους η σύζυγος. Το πάθος του για την Ηλιοδώρα εκφράζει ανοιχτά ο Μελέαγρος σε επίγραμμα (GV 1542) του 1^{ου} αιώνα από την Παλατινή Ανθολογία. Τα δάκρυα, οι σπαραχτικές κραυγές, η βασανιστική

αναζήτηση, η παράκληση προς τη μητέρα γη που τη σκεπάζει, επιστρατεύονται γι' αυτόν τον σκοπό.

Τη διαβεβαίωση πως δεν θα πάψει για όσο χρόνο του απομένει να υποφέρει για τον θάνατο της νεαρής γυναίκας του (*τούνεκ', Ἐπιφανία, ἐφ' ὅσον χρόνος ἐστὶν ἐμεῖο, τλήσομε, καὶ γὰρ ἔοικεν, ὑπ' ὀφρύσι δάκρυα λείβειν*), δίνει ο σύζυγος της Επιφανίας σε επίγραμμα (*GV 1712=SGO 2, 11/02/02*) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αμισό του Πόντου. Τον δαίμονα που του στέρησε τις δύο ελπίδες της ζωής του, τη γυναίκα και το παιδί του, μέμφεται ένας σύζυγος σε επίγραμμα (*GV1597*) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Λάρισα. Στους τελευταίους στίχους, μάλιστα, ζητά από τον δαίμονα να τον οδηγήσει γρήγορα κοντά τους και να τον αναπαύσει από τη θλίψη, γιατί ποθεί να δει το *δίπτυχο κάλλος*. Εξίσου αβάσταχτη και αγιάτρευτη παρουσιάζει τη θλίψη του συζύγου επίγραμμα (*GV 1678*) του 2^{ου}/ 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη. Έξι στίχοι αφιερώνονται στο θέμα του πένθους.

Το αίσθημα της στέρησης που προκάλεσε ο ξαφνικός θάνατος της γυναίκας του Αμμωνίας στον τοκετό, ο πόθος του γι' αυτή, αποξενώνει τον Αρμόδιο από την πατρίδα και τους γονείς του. Θλιβερό και ανούσιο θα είναι το υπόλοιπο του βίου του. Πώς χωρίς εσένα μπορώ ακόμα το φως να αντικρίζω- *τί δ' ἐγὼ σοῦ δίχα φῶς ἔθ' ὀρῶ*-; αναρωτιέται στον τελευταίο στίχο ενός από τα επιγράμματα (*GV 1873*) (Ηρακλεόπολις Αιγύπτου 2^{ος} αι. μ.Χ.) που κοσμούν το επιτύμβιο μνημείο της. Είναι αξιοσημείωτο ότι το πάθος εκφράζεται ελεύθερα και δημόσια, χωρίς αναστολές.

Σε κάποιες περιπτώσεις έμφαση δίνεται στην απότομη μεταβολή της τύχης. Η προγενέστερη ευτυχία κάνει τη θλίψη του παρόντος πιο δυσβάσταχτη. Η περιπέτεια με τον τρόπο αυτό εντείνει το αίσθημα της τραγικότητας. Η σύζυγος που υπήρξε πηγή χαράς και ευτυχίας για τον άντρα της, με τον θάνατό της μετατρέπεται σε πηγή θλίψης και δυστυχίας. Πένθιμο ύπνο κοιμάται η Ατθίς, χωρίς το κεφάλι της να γέρνει στο στέρνο του ανδρός της. Αυτή που κάποτε ήταν αιτία ευφορίας τώρα έγινε αφορμή δακρύων, *-ὡς πάρος εὐφροσύνης, νῦν δακρύων πρόφασι-* λέει με παράπονο ο σύζυγός της σε επίγραμμα (*GV 1874= SGO 1, 01/01/07*) από την Κνίδα του 2^{ου}/1^{ου} αιώνα π.Χ. Τον θάνατο μιας δεκαεξάχρονης κοπέλας θρηνεί περισσότερο από όλους ο σύζυγός της, σύμφωνα με επίγραμμα (*GV 878*) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Λύττο. Αυτός που πριν καμάρωνε για σένα ο πιο αξιολύπητος από όλους τώρα είναι - *ὅς τὸ πάροισθεν ὄλβιος ἦν ἐπὶ σοί, νῦν δ' ἐλεεινότατος*- διαβάζουμε στους τελευταίους στίχους του επιγράμματος. Τη ριζική ανατροπή που επιφέρει στις ζωές

των ανθρώπων ο θάνατος αισθητοποιούν οι δύο πρώτοι στίχοι του επιγράμματος (GV 1712=SGO 2, 11/02/02) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αμισό του Πόντου, που είδαμε παραπάνω. Στην αγκαλιά της γυναίκας του, της Επιφανίας, είδε πρώτα τον νεόνυμφο σύζυγο το χελιδόνι που, όταν επέστρεψε, τον βρήκε χήρο.

Κάποια ανακούφιση και παραμυθία προσφέρει στον σύζυγο η σκέψη ότι ο χωρισμός είναι προσωρινός. Το κοινό μνήμα μπορεί να αποκαταστήσει τρόπον τινά το ρήγμα που επιφέρει ο θάνατος και να πάρει τη θέση της συζυγικής κλίνης.⁵⁶⁸ Σε σύντομο επίγραμμα (GV 208=SGO 3, 16/61/10) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αντιόχεια της Φρυγίας διαβάζουμε:

*τὴν στήλην ταύτην Νεικίας ἐποίησε γυναικί,
σεμνῆ Γαῖλλη, μνημοσύνης ἔνεκεν.
καὶ μὴ κωλύσης κεῖσθαι με θανόντα πρὸς αὐτήν.*

Εν ζωή ακόμη, ο Μάξιμος φροντίζει για την κατασκευή του κοινού μνήματος που θα δεχτεί στο μέλλον τον ίδιο και τη γυναίκα του, για να έχει, όπως διασαφηνίζει ο τελευταίος στίχος επιγράμματος (GV 274= SGO 3, 16/34/30) από το Δορύλαιον της Φρυγίας, την αγάπη της και ανάμεσα στους νεκρούς, *τῆς ἴνα τὴν στοργὴν κῆν φθιμένοισιν ἔχοι*. Την ίδια προσδοκία τρέφει και ο Εὐτροπος, όπως διαβάζουμε στους τελευταίους στίχους επιγράμματος (GV 876) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Θεσσαλονίκη.

*(...)τεῦξε δὲ τόνδε τάφον φίλιος πόσις Εὐτροπος αὐτῆ
οἷ τ' αὐτῶ, μετόπισθεν ὅπως ἔχοι ἀμπαύεσθαι
σὺν φιλήϊ ζυνῶς ἀλόχῳ, κεκλωσμένον αὐτῶ
τέρμ' ἐσιδῶν βίотου ἀλύτοις ὑπὸ νήμασι Μοιρῶν.*

Με μια παρόμοια ευχή κλείνει και επίγραμμα (SGO 3, 16/34/13) από το Δορύλαιον (*ὄφρα κὲ αὐτὸν ὁμὸς τάφος ἀμφικαλύπτει*). Τον σύζυγό της προτρέπει να πάψει

⁵⁶⁸ Μνεία στο κοινό μνήμα των συζύγων γίνεται στα επιγράμματα: GV 91, GV 134, GV 236, GV 251, GV 252, GV 274, GV 876, GV 1253, GV 1592, GV 1715, GV 1717, GV 1718, GV 1719, GV 1720, GV 1722, GV 1724, GV 1725, GV 1726, GV 1736, GV 1876, GV 1896, GV 1966, GV 1999, GV 2036, GV 2040, SEG XXVI 1348, SEG XXVIII 1018, SEG XXX 295, SEG XXX 578, SEG XXXIV 329, SEG XXXV 1045, SEG XXXVIII 1101, SEG XLVII 1692, SEG XLVIII 1332, SEG LII 600, SGO 2, 09/05/27, SGO 2, 09/13/01, SGO 2, 11/03/06, SGO 2, 11/07/09, SGO 3, 13/05/03, SGO 3, 14/06/19, SGO 3, 16/34/13.

να θρηνεί για τον θάνατό της η Ευτυχία, σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1704) μεταγενέστερο του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Μήλο. Όταν και συ εκεί θα πορευτείς, τη γυναίκα σου θα βρεις την Ευτυχία - *καὶ αὐτὸς ἐκεῖ γὰρ ὀδεύσας εὐρήσεις τὴν σὴν σύγγαμον Εὐτυχίην*.- διαβάζουμε στους δύο τελευταίους στίχους. Την ευχή να συναντήσει τη σύζυγό του στο βασίλειό του Άδη αναπέμπει ο Κλαύδιος Αγαθέινος, γιατρός στο επάγγελμα, στον Πλούτωνα, όπως αναφέρει επίγραμμα (GV 1736) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη: *ἦν εἰς Αἶδαο περήσω, εὐρεῖν τὴν ἰδίαν Φηλικίταν παρὰ σοί*. Τον σύζυγό της διαβεβαιώνει μια γυναίκα πως όταν κάποτε σε βαθύ γήρας πεθάνει θα τον υποδεχτεί κοντά της, σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1050) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Θάσο, το οποίο σώζεται σε αποσπασματική μορφή.

Με τη διαπίστωση *λάχομεν τέλος ἐσθλόν* κλείνει επίγραμμα (SGO 2, 11/ 07/ 09) από την Αμάσεια του Πόντου, στο οποίο η θανούσα σε πρώτο πρόσωπο αναφέρεται στο κοινό μνήμα που ετοίμασαν η ίδια και ο σύζυγός της. Στον θάνατο ακολουθεί τον σύζυγό της Ηλιόδωρο, η Διογένεια, όπως αφηγείται επίγραμμα (GV 1718) από την *Παλατινή Ανθολογία*. Όπως συγκατοικούσαν εν ζωή έτσι και τώρα κάτω από τη μαρμάρινη πλάκα έχουν ενταφιαστεί, απολαμβάνοντας τον κοινό τάφο όπως και τον γαμήλιο θάλαμο, *ἄμφω δ' ὡς συνέναιον, ὑπὸ πλακί τυμβεύονται, ζυνὸν ἀγαλλόμενοι καὶ τάφον ὡς θάλαμον*.

Μια πολύ προσωπική εικόνα της συζυγικής σχέσης αποδίδεται σε επίγραμμα (GV 1876=SGO 4, 18/01/26) από την Τερμησσό της Πισιδίας, που κοσμεί τη σαρκοφάγο της Σευήρας, η οποία εύχεται οι θεοί να δώσουν και στον κόσμο των νεκρών ύπνο γλυκό με τον σύζυγό της να έχει, καθώς το χέρι του πάντα γύρω της θα τυλίγει. Όπως πριν ζωντανοί, κοινό βίο είχαμε, έτσι και τώρα μαζί αναπαυόμαστε στους σκιερούς θαλάμους των ευσεβών, *ὡς βίον ἐπνέομεν κοινήι πρὶν ζωοί, μακάρων τε μοῖραν ἔχοντες κείμεθα καὶ εὐσεβέων ἐν σκιεροῖς θαλάμοις*, λένε με ικανοποίηση η Ξενώ και ο Φιλέρος σε επίγραμμα (GV 1719) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Μεσημβρία της Θράκης. Τον Αθηνόδωρο και τη σύζυγό του Άβα, νεκρούς, κοινός τάφος τους σκεπάζει, όπως και ζωντανούς ένας νυφικός θάλαμος τους στέγαζε, *θανόντας ζυνὸς ἀμφέχει τάφος, ζώνοντας ὥσπερ θάλαμος εἰς καὶ ἔν*, διαβάζουμε σε επίγραμμα (GV 1724= SGO 4, 19/07/03) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Όλβα της Κιλικίας. Την *ὁμοφροσύνην* των συζύγων ο θάνατος δεν μπορεί να τη διαρρήξει συμπεραίνει επίγραμμα (GV 1896) από την Όστια του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. Γι'

αυτό ο σύζυγος ελπίζει πως ο λίθινος τύμβος που σκεπάζει τη γυναίκα του θα δεχτεί και τον ίδιο όταν το αναγκαίο τέλος φτάσει. *Εἷς γάμος ἀμφοτέρων, ζυνὸς βίος, οὐδὲ θανόντων λήσμονας ἀλλήλων ἔσχεν ἀποικεσίη* διαβάζουμε σε ένα από τα επιγράμματα (GV 1999) (Νίκαια 4^{ος} αιώνας μ.Χ.) που κοσμούν τα λαμπρά γειτονικά επιτύμβια μνημεία δύο συζύγων.

Κοινό μνήμα κατασκευάζει ο Γλύκων, ικανός γιατρός, για να στεγάσει τον συνάδελφό του Φιλάδελο και τη σύζυγό του Πανθεία που ασκεί επίσης την ιατρική τέχνη. Το επίγραμμα που αφορά στη σύζυγο (GV 2040= SGO 1, 06/02/32) (Πέργαμον 1^{ος}/2^{ος} αιώνας μ.Χ.) κλείνει με την υπόσχεση του Γλύκωνος πως και κάτω από τη γη δίπλα της θα πλαγιάσει όπως μοιράστηκε την κλίνη του μόνο μαζί της κατά τη διάρκεια της ζωής του.

(...) ἔνθα καὶ αὐτὸς ἐγὼ κείσομ[αι], | αἶ κε θάνω,
ὡς [εὐν]ῆς μού[νη] | σοι ἐκοινώνησα κατ' αἴσαν, |
ᾧδε δὲ κα<ι> ζυνήν γαῖαν ἐφες|σάμενος.

Την ελπίδα ότι θα μοιραστούν και στον κόσμο των νεκρών την αγάπη τους εκφράζει ο σύζυγος της θανούσης σε επίγραμμα (SGO 2, 11/03/06) που δεν έχει χρονολογηθεί από τη Νέα Κλαυδιόπολι του Πόντου: *ἦ τάλαν ἐν φθ<ι>μένοισι γεγῶς φιλότητι μιγείην. Αἰώνιος οἶκος* χαρακτηρίζεται τέλος το μνήμα που δύο σύζυγοι κατασκεύασαν για τους εαυτούς τους ως επιστέγασμα μιας ζωής που μοιράστηκαν με ομοφροσύνη σε επίγραμμα (SGO 3, 14/06/19) από τη Λαοδίκεια Κατακεκαυμένη.

Ωστόσο, πρέπει να πούμε πως η συμβίωση στα πλαίσια του γάμου, που παρουσιάζεται, όπως είδαμε, τόσο ευεπίφορη συναισθηματικά, σπανίως ήταν μακρά.⁵⁶⁹ Ο βραχύβιος χαρακτήρας του συζυγικού δεσμού στις αρχαίες κοινωνίες ήταν ευθεία συνέπεια των ηλικιών γάμου. Η εξαιρετικά νεαρή ηλικία της γυναίκας που συνέβαλλε στην υψηλή μητρική θνησιμότητα, η προχωρημένη ηλικία του συζύγου, η σχετικά μεγάλη συχνότητα των διαζυγίων - που σε κάποιες περιπτώσεις επιβάλλονταν και από τον νόμο- δεν επέτρεπαν συνήθως στους συζύγους να

⁵⁶⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλές γυναίκες εύπορων οικογενειών, όσο ακόμη βρίσκονταν στην αναπαραγωγική περίοδο της ζωής τους, παντρεύονταν περισσότερες από μία, ακόμη και τρεις φορές. Βλ. Pomeroy 1983, 209 και Thompson 1972, 218, η οποία εντόπισε στην ανώτερη τάξη της κλασικής Αθήνας 30 γυναίκες και 23 άνδρες που είχαν συνάψει στη διάρκεια της ζωής τους περισσότερους από

γεράσουν μαζί.

Στα επιτύμβια επιγράμματα σπανίως γίνεται αναφορά στη διάρκεια του γάμου. Σε επιγράμματα που αφορούν σε θανάτους γυναικών εντοπίσαμε είκοσι μία συνολικά περιπτώσεις που δίνουν τη σχετική πληροφορία. Πέντε μήνες μόνο εξήσε η δεκαεπταετής Τάτα μαζί με τον άνδρα της, αναφέρει επίγραμμα (SGO 3, 16/31/89) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αππία της Φρυγίας. Σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών, μετά από έγγαμο βίο επτά μηνών, πεθαίνει η Δομιτίλλα, όπως αναφέρει επίγραμμα (SGO 2, 10/02/12) από την Καισάρεια – Αδριανούπολη της Παφλαγονίας. Ένα μόνο χρόνο και τέσσερις μήνες διήρησε ο γάμος του Διόφαντου με τη δεκαεξάχρονη Άστη όπως συνάγεται από πληροφορίες που μας δίνει επίγραμμα (GV 757) από το Φαγιούμ της Αιγύπτου, του 2^{ου}/1^{ου} αιώνα π.Χ. Πέντε χρόνια διήρησε η συμβίωση του Κοδράτου με τη νεαρή γυναίκα του, που πεθαίνει στην ηλικία των δεκαέξι ετών, όπως αναφέρει επίγραμμα (SGO 3, 16/43/04) από το Αμόριον της Φρυγίας. Ενδεικτική είναι η εξαιρετικά πρόωμη ηλικία γάμου.

Σε πολύ νεαρή ηλικία πεθαίνει μια κοπέλα έχοντας γευτεί έξι χρόνια συζυγικής ζωής, αναφέρει επίγραμμα (GV 1048) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Σιδώνα. Οκτώ μόνο χρόνια διήρησε ο γάμος του Νικηφόρου και της γυναίκας του, όπως μας πληροφορεί επίγραμμα (GV 1439=SGO 2, 08/03/01) από τον Αίσηπο της Μυσίας του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Την κλίνη του μοιράστηκε με την αξιαγάπητη σύζυγό του μόνο για οχτώ έτη και δέκα μήνες παραπονείται κάποιος άνδρας σε επίγραμμα (GV 913) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Φιλιππούπολη. Τα πεπραγμένα της ζωής της φαίνεται να συνοψίζει η Ηρακλεία σε δίστιχο επίγραμμα (GV 612) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Άνω Μοισία. Τα δυο παιδιά που απέκτησε και τα εννέα χρόνια έγγαμου βίου με τον σύζυγό της, Φίλιο συγκαταλέγονται σε αυτά.

[εἶ]μ' Ἡρακλεί[α], | τέκνων δίχα | κάλλιπον ἦ | φῶς,

ἐννέα | σὺν Φιλίῳ τε|λέσσασα χρόνους | λυκαβάντων.

Δέκα χρόνια συμβίωσε ο Πατρίκιος με τη σύζυγό του, σύμφωνα με επίγραμμα (SGO 3, 16/31/81) από την Αππία της Φρυγίας που δεν έχει χρονολογηθεί. Δέκα χρόνια και πέντε μήνες εξήσε ο Γάιος με τη Λυκειανή μας πληροφορεί επίγραμμα (GV 229) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από το Δίον της Μακεδονίας. Έντεκα χρόνια διήρησε η συμβίωση του Διογένη και της συζύγου του Τίθας μαθαίνουμε από επιτύμβιο επίγραμμα (SGO 2, 09/05/88) του 3^{ου}/4^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Νίκαια που χαραχτηκε

έναν γάμους.

στον τύμβο της γυναίκας. Συμβία του Σαβίνου υπήρξε η Αρτεμώ από τη Λακωνία για δεκατέσσερα χρόνια σύμφωνα με σύντομο επίγραμμα (GV 613) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη. Σε ηλικία δεκατριών ετών παντρεύτηκε η Καικιλία που πεθαίνει στα τριάντα της έχοντας ζήσει δεκαεπτά χρόνια συζυγικής ζωής, όπως μαρτυρείται σε επίγραμμα (GV 1161) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Τόμι της Θράκης. Σε ανάμνηση της συμβίωσής τους για είκοσι πέντε χρόνια, ο Βεικτωρίνος υψώνει την επιτύμβια στήλη της γυναίκας του, αναφέρει επίγραμμα (GV 1442) από τη Μαρκιανόπολη της Μοισίας. Η Αφροδίτη ένωσε με τα δεσμά του γάμου μια γυναίκα και τον σύζυγό της για είκοσι επτά χρόνια, σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1058) του 3^{ου}/4^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Ελευσίνα. Τριάντα χρόνια αρμονικού συζυγικού βίου συμπλήρωσε η Δία, διαβάζουμε σε επίγραμμα (GV 129) του 2^{ου}/ 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Μινώα Αμοργού. Την ευλογία ενός μακρού συζυγικού βίου είχαν και ο Ιουλιανός και η Διονυσιάς που συμβίωσαν και εκείνοι για τριάντα χρόνια, σύμφωνα με επίγραμμα (GV 1037) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Λάρισα. Στα δώδεκά της χρόνια παντρεύτηκε η Ευτυχία με τον Αππιανό και έζησαν μαζί τριαντά ένα χρόνια, όπως αναφέρεται σε επίγραμμα (SEG XXXV 1045) από τη Ρώμη της εποχής του Αντωνίνου του Ευσεβούς.

Σαράντα χρόνια έζησε η Αμμία με τον σύζυγό της Διονύσιο, μας πληροφορεί επίγραμμα (SEG XXXVIII 976) από τη Σαρδηνία, μεταγενέστερο της εποχής των Αντωνίνων. Μια από τις μακροβιότερες περιπτώσεις γάμου που συναντούμε συνιστά ο γάμος της Κοθαίνας και του Φιλωνίδα που συμβίωσαν με αγαστό τρόπο για σαράντα δύο ολόκληρα χρόνια, όπως αναφέρεται σε επίγραμμα (GV 1418) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από την Κω. Πενήντα ολόκληρα χρόνια συμβίωσαν ο Εύηνος και η Μαργαρίς, αναφέρει και άλλο επίγραμμα (GV 666) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη. Το επίγραμμα είναι πλούσιο σε δημογραφικές πληροφορίες (ηλικία γάμου και θανάτου, διάρκεια γάμου).

Μαργαρίδος τόδε σῆμα ἔῆς | Εὐήνος ἔτευξεν

εἵνεκα μνη|μοσύνης τῆς φιλίδης ἀλό|χου ·

κούρην γάρ μιν ἔγημ[εν] | ἔτη τριακαίδεκ' ἔχουσαν · |

4 *πεντήκοντα γάμων πλησαμένη δ' ἔ|τεα*

κ<ά>τθαν<ε>ν, | ἐξήκοντα τριῶν ἐτέων | γεγαυῖα,

εὐφράνα<σα> πόσιν | παντὶ ἐῶι βιότῳι.

Ωστόσο, η μεγάλη διαφορά ηλικίας των συζύγων δεν επηρέαζε μόνον τη διάρκεια

ενός γάμου· διαμόρφωνε και τον χαρακτήρα της συζυγικής σχέσης.⁵⁷⁰ Καθιστούσε τη συζυγική ένωση πεδίο άσκησης εξουσίας και επιβολής ιεραρχιών που οργανώνονταν με βάση το φύλο και την ηλικία. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο γάμος συνιστά μια μορφή φιλίας στην οποία το ένα μέρος είναι ανώτερο από το άλλο και παραβάλλει τη συζυγική σχέση με τη σχέση πατέρα και γιου, ηλικιωμένου και νεότερου, και γενικά κάθε σχέση άρχοντος και αρχομένου.⁵⁷¹ Ο R. Sallares διακρίνει στην παρατήρηση του Αριστοτέλη μια διεισδυτική κοινωνιολογική ανάλυση που εντοπίζει στην εξουσία που ασκεί το αρσενικό πάνω στο θηλυκό στα πλαίσια του γάμου μια από τις πιο θεμελιώδεις αρχές κοινωνικής οργάνωσης της πόλης. Το γαμήλιο πρότυπο (marriage patterns) της πόλης διαμορφώθηκε ακριβώς, για να ρυθμίζει την άσκηση εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα σύμφωνα με αυτήν τη βασική αρχή κοινωνικής οργάνωσης, την ηλικία.⁵⁷²

Στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντος, έναν σωκρατικό διάλογο που έχει ως θέμα τη συνετή διαχείριση του οίκου, ο Σωκράτης επιχειρεί να καθοδηγήσει τον νιόπαντρο Κριτόβουλο φέρνοντάς του ως υπόδειγμα επιτυχημένου οικογενειάρχη τον Ισχόμαχο και αναπαράγοντας μια συζήτηση που είχε με τον τελευταίο πάνω στο θέμα των συζυγικών ρόλων. Ο σύζυγος οφείλει να διαπαιδαγωγήσει και να καθοδηγήσει με αγάπη και σεβασμό τη γυναίκα του, που είναι σχεδόν παιδί, να της διδάξει τα καθήκοντά της.⁵⁷³ Η επικοινωνία ανάμεσα στους δύο συζύγους και η συζήτηση

⁵⁷⁰ Τον χαρακτήρα του συζυγικού δεσμού διαμόρφωναν κι άλλοι παράγοντες εκτός από τη διαφορά της ηλικίας. Ανάμεσά τους ο πιο σημαντικός είναι το γεγονός ότι ο Αθηναίος μπορούσε να ικανοποιεί τις ποικίλες ανάγκες του, σωματικές, ψυχικές και πνευματικές, μέσα από άλλες σχέσεις εκτός γάμου, ενώ η μονογαμία ως απαίτηση αφορούσε αποκλειστικά τις αστές, οι οποίες προορίζονταν για τη διαίωση της οικογένειας και τη διατήρηση του σώματος των πολιτών. Εύγλωττα αποδίδει την αντίληψη αυτή το περίφημο χωρίο από το λόγο του Δημοσθένη *Κατά Νεαίρας*: «Έχουμε τις εταιρές για την ευχαρίστηση, τις παλλακίδες για τις καθημερινές φροντίδες και τις συζύγους για την απόκτηση νομίμων απογόνων». Στις προηγούμενες σχέσεις θα πρέπει να προσθέσουμε και τους δεσμούς που μπορούσαν να συνάπτουν οι Αθηναίοι με ισότιμους τους νεαρούς άνδρες. Οι εύποροι και καλλιεργημένοι Αθηναίοι δεν απαιτούσαν ούτε έτρεφαν την προσδοκία ότι οι νόμιμες γυναίκες τους θα αποτελούσαν ερωτική συντροφιά, κοινωνική και πνευματική συναναστροφή από τη στιγμή που όλα αυτά τα έβρισκαν αλλού. Βλ. Dover 1974, 214-215.

⁵⁷¹ Αριστοτέλης, Πολιτικά 1252a. 24-27, 1253b.11, 1254b.13-16.

⁵⁷² Sallares 1991, 150.

⁵⁷³ Οι γυναίκες, υποστηρίζει ο G. Clark (1989, 5), έπρεπε να διάγουν οικιακό βίο κάτω από ανδρική επίβλεψη και προστασία, με περιορισμένη ανεξαρτησία, επειδή θεωρούνταν πιο συναισθηματικές και παρορμητικές από τους άνδρες, λιγότερο ορθολογίστριες και πιο επιρρεπείς στο πάθος.

σχετικά με τα θέματα του σπιτιού αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία οικειότητας και εμπιστοσύνης ανάμεσά τους. Ωστόσο, ο συζυγικός δεσμός δεν συνιστά σε καμία περίπτωση σχέση ανάμεσα σε ισότιμα μέλη και ο ιδιωτικός χώρος δεν παύει να αποτελεί το πεδίο της πιο απροκάλυπτης ανισότητας. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η κυρίαρχη αντίληψη προϋποθέτει τον σαφή διαχωρισμό καθηκόντων και την συμπληρωματικότητα των ρόλων των δύο φύλων στα πλαίσια του οίκου. Τα γυναικεία καθήκοντα αφορούν αφενός στην αναπαραγωγή και την ανατροφή των παιδιών και αφετέρου στη διαχείριση των αγαθών της οικογένειας. Κάποια από τα παραγγέλματα του Ισχόμαχου προς τη γυναίκα του είναι πολύ διαφωτιστικά ως προς το θέμα :

«Πρέπει, λοιπόν είπα, εσύ να μένεις στο σπίτι. Και όσους υπηρέτες έχουν δουλειά έξω από το σπίτι, αυτούς να τους στέλνεις στη δουλειά τους, όλους μαζί, και όσους έχουν δουλειά μέσα, αυτούς εσύ η ίδια να τους επιστατείς· αυτά που φέρνουν εσύ να τα παραλαμβάνεις, να κανονίζεις αυτά που είναι να ξοδευτούν και αυτά που πρέπει να περισσέψουν να φροντίζεις και να τα φυλάς. Γιατί δεν πρέπει μέσα σε ένα μόνο μήνα να ξοδέψουμε, όσα πρέπει μέσα σ' ένα χρόνο. Όταν σου φέρουνε μαλλιά, να κοιτάξεις ποιοι χρειάζονται ρούχα. Και να φροντίζεις ώστε το σιτάρι να είναι φαγώσιμο (...) Και αν κανένας δούλος αρρωστήσει, εσύ πρέπει να πάρεις όλα τα μέτρα που πρέπει, για να γίνει καλά.»

Το σήμα της κυριαρχίας μιας γυναίκας στο σπίτι, όπως παρατηρεί ο R. Flacelière, είναι τα κλειδιά που κρατά πάντα κοντά της, ιδίως εκείνα της αποθήκης και του κελαριού, όπου φυλάσσονται τα αγαθά και οι προμήθειες. Ο Θεόφραστος, καθώς σκιαγραφεί τον καχύποπτο σύζυγο, μας δίνει και μια εικόνα των γυναικείων καθηκόντων: «Ενώ έχει πέσει στο κρεβάτι, ρωτάει τη γυναίκα του, αν είναι κλειδωμένο το κιβώτιο, αν το έπιπλο που είναι τα ασημικά είναι σφραγισμένο, αν έχουν βάλει τον σύρτη στην πόρτα της αυλής».⁵⁷⁴ Και είναι ακριβώς η φύση των δραστηριοτήτων αυτών που κάνει τις γυναίκες στα πλαίσια του οίκου να σχετίζονται και να συνεργάζονται κυρίως με τις δούλες, σε αντίθεση με τους συζύγους τους, που στον χώρο της αγοράς κινούνται ανάμεσα σε ισότιμους άνδρες. Γι' αυτό και είναι συχνή σε επιτύμβια μνημεία η αναπαράσταση της συζύγου με μία δούλη.

Τη χαρά που μπορεί να δίνει σε μια γυναίκα η οικογενειακή ζωή και η

⁵⁷⁴ Θεόφραστου, *Χαρακτήρες* 18. Παρατίθεται από τον R. Flacelière, (ελλ. μτφρ), 1999, 90-91.

ενασχόληση με το σπίτι αποδίδει το παρακάτω επίγραμμα (GV 863) της κλασικής εποχής (4^{ος} αιώνας), από την περιοχή της Αττικής.

[οἶκον ἔδωχ' ὑ]μέναιος, ἐν ᾧ ποτε Παμφίλη ἦδε

ζῆλον ἔχουσ' ᾧκει τὸμ μακαριστότατον · |

[ἦ πρὶν ἔτ]η τελέσαι β[ίο] εἴκοσι[ν] ὀρφανίσασα

4 νυμφιδίος οἶκος ἡλικίας ἔθανεν.

Μια εικόνα ευτυχισμένης οικογενειακής ζωής παρόμοια με εκείνη του Ισχόμαχου σκιαγραφείται στον λόγο του Λυσία *Κατά Ἐρατοσθένους* που αφορά σε μια περίπτωση μοιχείας. Ο Ευφίλητος θυμάται πως το πρώτο διάστημα του γάμου του είχε τη νεαρή σύζυγό του κάτω από διαρκή επίβλεψη και καθοδήγηση. Όταν όμως γεννήθηκε το πρώτο τους παιδί, θεώρησε πως η επιθυμητή οικειότητα είχε επιτευχθεί ανάμεσά τους και άρχισε να την αντιμετωπίζει με περισσότερη εμπιστοσύνη αφήνοντάς της μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας και τη δυνατότητα ανάληψης πρωτοβουλιών σχετικών με τη διαχείριση του σπιτιού.⁵⁷⁵ Παρόμοιες αντιλήψεις όσον αφορά στα γυναικεία καθήκοντα εκφράζονται σαφώς και στο εγκώμιο που σκιαγραφεί το πορτρέτο της ιδανικής συζύγου στα επιτύμβια επιγράμματα.

Αν η ανωνυμία είναι η επιθυμητή κατάσταση για μια γυναίκα όσο βρίσκεται στη ζωή, μετά θάνατον μπορεί όχι μόνο να κατονομαστεί, αλλά και να αρθεί στο ύψος του προτύπου για όλες τις υπόλοιπες.⁵⁷⁶ Τα επιτύμβια επιγράμματα έρχονταν να θυμίσουν στην περαστική ποια όφειλε να είναι και από πού έπρεπε να αντλεί η ζωή

⁵⁷⁵ Λυσία, *Κατά Ἐρατοσθένους*, 6.

⁵⁷⁶ Μια αξιοσέβαστη Αθηναία, τουλάχιστον της κλασικής εποχής, όφειλε να παραμένει όσο το δυνατόν αθέατη από τους άνδρες που δεν ανήκαν στον συγγενικό της κύκλο και να μην προκαλεί σχόλια, αποδοκιμαστικά ή επιδοκιμαστικά. Ο David Schaps, υποστηρίζει ότι η αναφορά του ονόματος μιας αξιοσέβαστης γυναίκας στην αίθουσα του δικαστηρίου θεωρούνταν κατά κανόνα ανάρμοστη. Με το όνομά τους αναφέρονταν συνήθως οι ανυπόληπτες γυναίκες, όσες είχαν ήδη πεθάνει και σε κάποιες περιπτώσεις, γυναίκες που ανήκαν στο συγγενικό περιβάλλον του αντιδίκου. Την παραβίαση του κανόνα που ήθελε οι γυναίκες να μην κατονομάζονται επέβαλλε ενίοτε και η σοβαρότητα μιας δικαστικής υπόθεσης. Όταν δηλαδή διακυβευόνταν η ζωή ή η ελευθερία του εναγόμενου, εκείνος προσπαθώντας να αποδείξει ότι δεν έχει τίποτε να αποσιωπήσει ή να κρύψει, μιλούσε με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια και σαφήνεια για μέλη της οικογένειάς του ακόμα και για γυναίκες. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις οι αντιδικοί, όταν έπρεπε να αναφερθούν σε κάποια γυναίκα, ανέφεραν απλώς τη συγγενική σχέση που τη συνέδεε με κάποιον άνδρα, όπως π.χ. *Γύλωνος θυγάτηρ, Λακεδαιμονίου ἀδελφή κ.ο.κ.* Schaps 1977, 323-331.

της νόημα και αξία. Με άλλα λόγια, η επιτάφια ποίηση δεν προσέφερε στη γυναίκα απλώς απτά κι προσιτά παραδείγματα προς μίμηση αλλά και έναν τρόπο για να αντιλαμβάνεται τον εαυτό της και τη ζωή της. Ο έπαινος γυναικών αυτόν ακριβώς τον παιδευτικό στόχο υπηρετούσε.

Σε κάποιες περιπτώσεις η εξοχότητα της θανούσης αποδίδεται με τόνο θριαμβολογικό. Οι εκφράσεις *ὁ σπάνις ἐστὶ γυναικί* (GV 890), *ὅστις ἄριστος ἔπαινος ἐν ἀνθρώποισι γυναικός* (GV 891, GV 893) σε αυτό απέβλεπαν. Πρόκειται για το χαρακτηριστικό ύφος των κλασικών επιγραμμάτων του 4^{ου} αιώνα π.Χ. που υιοθετήθηκε και από μεταγενέστερους ποιητές. Την κορυφή της αρετής κατέκτησε η Λαινίλλη που δοξολογείται σε επίγραμμα (GV 910) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Σηλύμβρια.

*ὄσσα γυναικείης ἀρετῆς κλέα, τόσσα φιλάνδρου
ἦρατο Λαινίλλης ἠγαθέη κεφαλή.*⁵⁷⁷

Με όλες τις χάρες προίκισαν την Κατύλλα, που ξεχώριζε απ' όλες τις θνητές οι θεοί, όπως μαρτυρεί επίγραμμα (SGO 2, 09/05/28) από τη Νίκαια του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. (*παντὰ γὰρ αὐτῇ ὑπῆρχεν ἐν ἀνθρώποισιν ἄριστα*). Ως στέφανος των γυναικών (*ἥτις στέφος ἦε γυναικῶν*) χαρακτηρίζεται για την αρετή της η Μαρκιανή σε επίγραμμα (SGO 3, 16/34/29) από το Δορύλαιον της Φρυγίας (μεταγενέστερο του 212 μ.Χ.). Όλες τις γυναίκες ξεπέρασε με την αρετή της η Ερμαΐδα, (*τὴν ἀρετὴν προφέρουσαν ἀπασῶν ἔνθα γυνεκῶν*) όπως καυχιέται ο σύζυγός της σε επίγραμμα (SGO 2, 11/ 05/ 01) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Νέα Κλαυδιόπολι του Πόντου του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Το έξοχο ήθος της Κρησκεντεΐνας αισθητοποιεί η παρομοίωση της με την αυγή και τον έσπερο σε επίγραμμα (GV 585) του 2^{ου}/ 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη.

*σώφρονα Κρησκεντεΐναν ἔχων τάφος ἐνθάδε κεύθω,
τὴν πάσης ἀρετῆς κῦδος ἐνεγκαμένην,
ἥτις ἐνὶ ζωοῖσιν ὄκως ἀνέτελλεν ἑῶος,*

4 *νῦν δύνει δ' ὑπὸ γῆν ἔσπερος ἐν φθιμένοις.*

Η αρετή είναι άφθαρτη και πιο δυνατή από τον θάνατο, υποδηλώνει το εγκώμιο της Κασσίας σε επίγραμμα (GV 617) από την *Παλατινή Ανθολογία*.

ὄρᾱις πρόσωπον Κασσίας τῆς σώφρονος.

⁵⁷⁷ Παρόμοια και τα επιγράμματα GV 1705, GV 1758.

εἰ καὶ τέθνηκε, ταῖς ἀρεταῖς γνωρίζεται

ψυχῆς τὸ κάλλος μᾶλλον ἢ προσόψεως.

Τύμβος δεν σκέπασε άλλη καλύτερή της, στο γένος, την αρετή, την ομορφιά από τη νεαρή Διδύμη, τη θυγατέρα του γυμνασίου Αρίονος, διαβάζουμε σε επίγραμμα (GV 912) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αίγυπτο. Όπως η λύρα είναι ικανή να δένει αρμονικά τις μελωδίες, έτσι και η θεϊκή ψυχή της Τερτύλλας συνδυάζει όλες τις αρετές, σύμφωνα με επίγραμμα (SGO 2, 09/09/17) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Κλαυδιόπολι της Βιθυνίας. Έχει προηγηθεί η απαρίθμηση των προσδιορισμών, που είναι χαρακτηριστική του ύφους που το εγκώμιο αποκτά σε μεταγενέστερες περιόδους: *οἰκουρὸς σαόφρων, πτολιοσσός, ὀλβιοδῶτις, ἀνθρώπων σῶτειρα, δικαιοσύνη, γλυκύθυμος, ἠπιόφρων, καθαρῆσι θεουδείας πραπίδεςσιν συμπάσας δεδαυῖα*. Το εγκώμιο παρά τον πλούτο των αρετών που μνημονεύει, παραμένει γενικό χωρίς να δίνει πιο διευκρινιστικές πληροφορίες. Οι γυναίκες διαχρονικά εγκωμιάζονται για τις ηθικές τους ποιότητες και όχι για τις πράξεις τους. Λόγοι και πράξεις που εκφέρονται και επιτελούνται στο περιβάλλον του οίκου στερούνται λάμψης και μεγαλείου.

Κάποιες φορές λόγος γίνεται απλώς για την *ἀρετή*⁵⁷⁸ και συχνά για τη γυναικεία αρετή, διάκριση που φανερώνει στάση επιφυλακτική απέναντι στην αξία της αρετής που μπορούν να κατέχουν οι γυναίκες.⁵⁷⁹ Για τους συγχρόνους, υποθέτουμε, που θα ήταν απολύτως εξοικειωμένοι με το κυρίαρχο ιδανικό της γυναικείας αρετής, και η απλή αναφορά της λέξης θα ήταν ικανή να κινητοποιήσει σκέψεις και εικόνες. Τυπική μπορούμε να πούμε πως είναι και η χρήση των επιθέτων *χρηστή*,⁵⁸⁰ *ἔσθλή*,⁵⁸¹ *ἀγαθή*,⁵⁸² *κλεινή*,⁵⁸³ *δεῖα/θεῖα*,⁵⁸⁴ *όσιη*,⁵⁸⁵ *ἀγακλυτή*,⁵⁸⁶ *κλυτή*,⁵⁸⁷

⁵⁷⁸ GV 78, GV 293, GV 341, GV 389, GV 488, , GV 543, GV 585, GV 708, GV 729, GV 784, GV 891, GV 1078, GV 1121, GV 1310, GV 1404, GV 1436, GV 1440, GV 1444, GV 1490, GV 1491, GV 1556, GV 1654, GV 1690, GV 1692, GV 1754, GV 1781, GV 1782, GV 1943, GV 1962, GV 2020, GV 1444a, SEG XXIX 253, SEG XXX 1423, SEG XXXIV 1271, SGO 1, 03 / 07 / 03.

⁵⁷⁹ Loraux (ελλ.εκδ.) 1995, 74.

⁵⁸⁰ GV 479, GV 807, GV 1257, GV 1319, GV 1347, GV 1387, GV 1389, GV 1490, GV 1691, GV 1692, GV 1693, GV 1793, GV 1873, GV 1937, GV 2032, GV 456a [*χρηστὸν βίον βραχὺ ἰδοῦσα*], SEG XVIII 459, SEG XXIX 253, SEG XXXII 1615, SGO 1, 03/07/20, SGO 1, 05/ 01/92. Ο προσδιορισμός *χρηστή* παραπέμπει ευθέως σε δούλες ή απελευθέρους.

⁵⁸¹ GV 97, GV 181, GV 890, GV 1875, GV 2020, GG 194, SEG XXXV 1045. Η προτίμηση στο

ἀρίζηλος (GV 295, GV 848), πολυκύδιστος (GV 594) ή κυδίστη (GV 674), μέγλαυχος (GV 678), κυδρή (GV 743), ἀγητή (GV 1050), κοσμία (GV 1197), τα οποία συνδυάζουν την ψυχική ποιότητα με την κοινωνική υπεροχή .

Πολλά επιγράμματα ωστόσο επιμένουν στο θέμα του εγκωμίου αποδίδοντας μια πληρέστερη εικόνα της ιδεώδους συμπεριφοράς. Μια αξιέπαινη γυναίκα και ικανή σύζυγος όφειλε να συγκεντρώνει αρετές και ικανότητες φυσικές, κοινωνικές, πνευματικές και ψυχικές. Το εγκώμιο εστιάζει στο κάλλος, τη φρόνηση, την αφοσίωση στον σύζυγο και τα τέκνα, την ηπιότητα του χαρακτήρα και τη μετριοπάθεια, την εργατικότητα και τη νοικοκυροσύνη.

Η ομορφιά, και σε αυτές της περιπτώσεις, μπορεί να αποδίδεται λιτά με το επίθετο *καλή*,⁵⁸⁸ *ήδεῖα* (GV 757), *ἀγλαή* (GV 1187), *ἀγλαόπεπλος* (GV 1726), *χαρίεσσα* (SEG XL 1539), *ἐρατή*,⁵⁸⁹ *ἐρατεινή* (SGO 1, 03/02/57), *ἀρτιθαλής* (GV 190) *περικαλλής*,⁵⁹⁰ *εὐωπὶς* (SEG XLIII 915) ή με περιφράσεις που σχηματίζονται από τα ουσιαστικά *μορφή*, *εἶδος*, *πρόσωπον* ή *κάλλος* συνοδευόμενο συνήθως από κάποιον επιθετικό προσδιορισμό, όπως *εἶδος ἀγητόν* (GV 693, SGO 2, 09/05/28), *κάλλος ἐρατόν* (GV 702), *ἄπιστον* (GV 1164), *ιερόν* και *ἀκήρατον* (GV 1282) ή *ἀμείμητον*

επίθετο *χρηστή* έναντι του *ἀγαθή* οφείλεται στο γεγονός ότι το πρώτο σχετίζεται με την πράξη και τη δραστηριότητα, ενώ το δεύτερο αναφέρεται γενικά και αφηρημένα στην ανθρώπινη ψυχή. Βλ. Tod 1951, 186.

⁵⁸² GV 495, GV 702, GV 727, GV 783, GV 1164, GV 1427, [τὴν ἀρίστην GV 1197, GV 2037, SEG LI 824], GV 2030, SEG XXVII 956, SEG XXIX 260, SEG XXXVIII 976, SGO 3, 13/ 05/ 03, [παναρίστη GV 360, SGO 3, 15/02/98], *φιλάριστος* SGO 3, 16/43/03, SGO4, 18/02/01.

⁵⁸³ GV 1128, SEG XXVIII 413, SGO 4, 18/02/01 και οι περιφράσεις *κλέος ἔχουσα* GV 1150 και *τεὸν κλέος ἄφθιτον* [εἴη] GV 1436)

⁵⁸⁴ GV 482, [θεῆις *ἰκέλην* GV 758] GV 1408, GV 1440, GV 1525, GV 1876

⁵⁸⁵ GV 642, GV 805, GV 1346, GG 424, SEG XXXIX 840

⁵⁸⁶ GV 482, SEG XXX 1261, SEG L 920, SGO 2, 11/ 03/ 99

⁵⁸⁷ SGO 3, 16/34/28), *κεδνή* (= σεβάσμια) (GV 266, GV 791, ἤθεῖ *κεδνῶ* GV 1050, GV 1983, SGO 2, 11/ 05/ 05

⁵⁸⁸ GV 133, GV 274, GV 528, GV1346, GV 1404, GV 1441, GV 1548, GV 1857, GV 1933, GV 2020, GV 2030, SEG XXVI 1217, SEG LII 1269, *καλλίστη* SGO 3, 14/08/01

⁵⁸⁹ SEG XXX 1261, SEG XXVI 1217

⁵⁹⁰ SGO 2, 11/ 05/ 05, SGO 3, 16/31/81

(SGO 3, 14/06/21), *χαρίεν* (GV 693), *μορφὰν καλὰν* (GV 848), *πινυτῆ, μορφῆ* (GV 2061), *χαρίεν κὲ ἐράσμιον πρόσωπον* (SGO 3, 14/06/22) .

Σε κάποιες περιπτώσεις ο ποιητής επιμένει στο θέμα του κάλλους. Πρόκειται, όπως είναι αναμενόμενο, για νεαρές συζύγους. Την εικόνα της Ελπίδος φιλοτεχνεί με ευαισθησία επίγραμμα (GV 693) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Νάξο. Η ομορφιά της νεαρῆς γυναίκας με την αγγελική μορφή ακόμα κεντάει τις καρδιές, λέγεται στον τελευταίο στίχο.

*Ἐλί[δα] | Ἀξίου <ἦδ'> Ἡδέας [χ]α[ρ]ίεν | τέκος ἀγνόν
εἶδος ἔχου|σαν ἀγητόν, ἀμίμη<τ>ον <δὲ> | τρόποισιν,
σωφροσύνης | δ' ἀρετῆ παρισουμένην Πη|νελοπείη,
4 εἴκοσι καὶ δὴ' ἐ|τῶν ζωῆς χρόνον ἐκτ[ε]/|<λέ>σα<σ>αν
κουριδίην θῆκ' ἔν|θα ἔην γαμετήν Φιλομή|τωρ ῑ
<ῆ>ς χάριν ἄλγε' ἔχεσ|κεν, ἐπεὶ θάνε τοίη ἐοὔσ[α] ῑ |
κάλλι γὰρ χαρίεντι λελό<γ>χει τὰς φρένας εἶσας.*

Εξαιρετική απεικονίζεται η ομορφιά της Τρυφέρας, που απεβίωσε σε ηλικία εικοσι πέντε ετών, όπως αναφέρεται σε επίγραμμα (GV 746) του 3^{ου}/4^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αθήνα.

*ἦ ποτε κυδιόωσα ζανθαῖς ἐπὶ κρατὸς ἐθίραις
καὶ χαριτοβλεφάροις ὄμμασι λαμπομένη
χιονέοις τε πρέπουσα προσώποις ἠδὲ παρειαῖς
4 καὶ γλυκεροῦ στόματος ὅπα λιριόεσσαν ἰεῖσα
χίλεσι πορφυρέοις ἐλεφαντινέων δι' ὀδόντων
παντοίην τε ἀρετὴν περικαλλεῖ σώματι θεῖσα,
ἦν τέκεν Εὐτυχίδη σθεναρῶ Κιλικία χαριῶπις,
8 εἰκοσιπενταέτης Τρυφέρα τῆδ' ἐν χθονὶ κεῖται.
Ἐρμέως δὲ Ἀριστομάχοιο πατρὸς καὶ μητέρος Ὀρφης
μνήμ' ἀλόχῳ φιλήθῆκατο κουριδίη.*

Ο περαστικός, όπως λέγεται σε επίγραμμα (SGO 1, 05/01/57) του 3ου αιώνα μ.Χ. από τη Σμύρνη, αντικρίζοντας την ανάγλυφη μορφή στο επιτύμβιο μνημείο της Πώλλας αναρωτιέται αν αντικρίξει κάποια θνητή ή την Αφροδίτη, *θνατὰν ἢ Κύπριν*

δέδορκά σε; Η Πώλλα αποκαλύπτει την ταυτότητά της και συμπληρώνει πως *κάλλους δὲ νείκαν στέφανον εὐανθῆ κρατῶ*.

Το βάρος, ωστόσο, στο εγκώμιο πέφτει στις κοινωνικές και ψυχικές αρετές της θανούσης. Είναι αυτές που εγγυώνται την προκοπή του σπιτικού και την ευδαιμονία των μελών του.⁵⁹¹ Η πιο χαρακτηριστική είναι η αρετή της σωφροσύνης, η οποία αποδίδεται συχνότερα με το επίθετο *σώφρων*,⁵⁹² το επίρρημα *σωφρόνως*,⁵⁹³ και μια ποικιλία περιφράσεων που εμπεριέχουν το ουσιαστικό *σωφροσύνη*.⁵⁹⁴ Απαντούν επίσης οι φράσεις: *ἀσκήσασα βίον (...) σώφρονα* (GV 1986) και *σώφρονα κόσμον ἤσκησας* (GG 90). Τον 6^ο αιώνα π.Χ. η αρετή αποδίδεται μόνον σε άνδρες, ενώ από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα εμφανίζεται και σε επιγραφές που μνημονεύουν γυναίκες και παιδιά.⁵⁹⁵

Όπως επισημαίνει η Helen North, η αρετή της σωφροσύνης ήταν ανέκαθεν η κατεξοχήν γυναικεία αρετή. Σε όλη την ελληνική λογοτεχνία είναι η αρετή που ταιριάζει σε όσους επιβάλλεται να υπακούουν.⁵⁹⁶ Όσον αφορά στις γυναίκες, η αρετή στο πέρασμα των αιώνων παραμένει σχεδόν αμετάβλητη ως προς τη σημασία της. Αντίθετα, η αρετή της σωφροσύνης γνωρίζει πολλές μεταβολές ως προς το νόημα, όταν αποδίδεται σε άνδρες. Συγκεκριμένα, για την αρχαϊκή και κλασική αντίληψη,

⁵⁹¹ Την αλληλεπίδραση μεταξύ γυναικείας αρετής, οικιακής οικονομίας και κύρους τονίζει και ο Σιμωνίδης (απ. 7. 83-93.), όταν σκιαγραφεί το πορτρέτο της καλής συζύγου, την οποία παρομοιάζει με μέλισσα.

⁵⁹² GV 243, GV 327, GV 335, GV 495, GV 585, GV 617, GV 727, GV 783, GV 792, GV 890, GV 1115, GV 1261, GV 1289, GV 1490, GV 1678, GV 1737, GV 1857, GV 1896, GV 1937, GV 2037, SEG XXVII 814, SEG XXIX 253, SEG XXXII 1615, SGO 2, 11/05/05, SGO 3, 14/02/08, SGO 3, 16/31/80

⁵⁹³ SEG XXXII 1608, SEG XXXVIII 1105

⁵⁹⁴ GV 81, GV 192, GV 204, GV 210, GV 229, GV 234, GV 340, GV 356, GV 528, GV 668, GV 674, GV 676, GV 693, GV 743, GV 794, GV 822, GV 837, GV 876, GV 893, GV 924, GV 1037, GV 1039, GV 1082, GV 1162, GV 1294, GV 1310, GV 1393, GV 1478, GV 1439, GV 1654, GV 1660, GV 1690, GV 1706, GV 1726, GV 1736, GV 1764, GV 1778, GV 1790, GV 1810, GV 1874, GV 1892, GV 1925, GV 1953, GV 2030, GV 2031, GV 2040, GV 1337a, SEG XXVII 956, SEG XXVIII 413, SEG XXX 1261, SEG XXXI 379, SEG XXXIV 1271, SEG XXXIV 1290, SEG XXXV 1427, SEG XXXVII 908, SGO 2, 08/02/02, SGO 2, 08/06/04, SGO 2, 09/05/28, SGO 3, 14/02/08, SGO 3, 16/31/81, SGO 3, 16/31/90, SGO 3, 16/32/08, SGO 3, 16/34/13, SGO 3, 16/43/04, SGO 3, 16/45/02, SGO 3, 16/45/02

⁵⁹⁵ Humphreys 1980, 114.

⁵⁹⁶ North 1966, 131, σημ. 4.

δηλώνει την αρετή του πολίτη σε καιρό ειρήνης που εμπεριέχει την αρετή του θάρρους, συμπληρωματικά προς την *ἀρετή* που χρησιμοποιείται ως συνώνυμο της ανδρείας που επιδεικνύεται στο πεδίο της μάχης. Από την Ελληνιστική εποχή, ωστόσο, και σε επιτύμβιες επιγραφές που μνημονεύουν άνδρες, διακρίνουμε τον περιορισμό της σωφροσύνης στα ιδιωτικά ήθη και την βαθμιαία εξασθένηση της πολιτικής της σημασίας.⁵⁹⁷ Όταν μια γυναίκα χαρακτηρίζεται στην επιτύμβια επιγραφή ως *σώφρων*, επαινείται ως συνετή, ευπρεπής, χρήσιμη ή γενικά έξοχη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίγραμμα από τη Λάμψακο (GV 539) του 5^{ου} αιώνα π.Χ., που εγκωμιάζει τη φρόνηση της Αρχεδίκης, που αν και υπήρξε θυγατέρα, σύζυγος και μητέρα τυράννων ξέρει να μην ξεπερνά το μέτρο (*οὐκ ἤρθη νοῦν ἐν ἀτασθαλίῃ*).

Παρόμοια σημασία με το επίθετο *σώφρων* έχουν και τα επίθετα *πινυτή*,⁵⁹⁸ ή *πινυτόφρων*,⁵⁹⁹ *περίφρων* (GV 620), *ἐχέφρων* (SEG XXX 1261).

Συχνά επίσης στα επιτύμβια επιγράμματα γυναικών γίνεται λόγος και για τη σεμνότητα. Συχνότερα χρησιμοποιείται από τους επιγραμματοποιούς το επίθετο *σεμνός*, για να προσδιορίσει την ίδια τη θανούσα⁶⁰⁰ ή τον βίο της (GV 1163), τους τρόπους⁶⁰¹ και το ήθος της (SGO 2,11/ 03/ 01), και το ρηματικό σύνολο *ἔζησε σεμνῶς*.⁶⁰² Λόγος γίνεται και για *σεμνά λέκτρα* (GV 2026). Παρόμοια σημασία έχει και το επίθετο *αἰδοία* (GV 286, SGO 3, 16/43/04).

Άλλες αρετές που εγκωμιάζονται συχνά είναι η δικαιοσύνη,⁶⁰³ η ευσέβεια,⁶⁰⁴

⁵⁹⁷ North 1966, 252-53.

⁵⁹⁸ GV 91, GV 276, GV 555, GV 866, GV 912, GV 1896, GV 1914, GV 1983, SEG XXVII 956, SEG XL 1539, SGO 3, 14/06/ 22, SGO 3, 16/31/81, SGO 3, 16/52/03

⁵⁹⁹ GV 93, SGO 3, 14/06/ 22, SGO 4, 18/02/01

⁶⁰⁰ *σεμνή* GV 208, GV 574, GV 822, GV 827, GV 1454, GV 1482, GV 1736, S.EG XXX 1431, SGO 2, 09/ 09/ 12, ή *σεμνοτάτη* (GV 261, GV 685, GV 1319, GV 1404, SEG XXVIII 949, SEG XLIII, 913, SGO 2, 11/ 07/ 09

⁶⁰¹ GV 1737, SEG XXXIV 329

⁶⁰² GV 284, GV 407, GV 513, GV 1058, GV 1696

⁶⁰³ GV 594, GV 1257, GV 1690, GV 1691, GV 1693, GV 1688a, SEG XXX 280, SEG XXVII, 814), η σοφία (GV 81, GV 743, GV 1050, GV 1439, GV1648, GV 2030, GV 2037, SEG XXXIV 1290, SEG XXVIII 413, SEG XXVIII 1126, SGO 2, 08/02/02, SGO 2, 09/ 05/ 28, SGO 2, 09/ 09/ 13, SGO 4, 18/02/01

⁶⁰⁴ GV 92, GV 106, GV 581, GV 1091, GV 1164, GV 1257, GV 1289, GV 1623, GV 1693, GV 1857,

η εργατικότητα και η επιδεξιότητα στη διαχείριση του νοικοκυριού, με τα επίθετα , *εὐτάκτος*,⁶⁰⁵ *ἐργάτις*,⁶⁰⁶ *εὐμήτις* (GV 265), *φειδωλός* (GV 328), *βίου οἰκονόμος* (GV 702), *φιλόεργος* (GV 703, GV 759) ἢ *φίλεργος* (GV 1585), ἢ *δ' ἐς Ἀθηναίης ἔργα νόωι τρέπετο* (GV 1717), *οἰκουρὸς δ' ἀγαθὴ καὶ βίου ἠνίοχος* (GV 1737) ἢ *οἰκουρὸς σαόφρων* (SEG XXVII 814), *βιοτῆς οἶακα καθευθύνεσκες ἐν οἴκῳ* (GV 2040), *κλυτοεργός* (SGO 3, 14/02/05) καὶ *ταλαεργός* (SGO 3, 16/52/03), καὶ τὴν ἀναφορὰ στα ἔργα που ἐπέτέλεσε ἡ θανούσα, ὅπως : *ἦς οὐποτε λήσομ' ἐγὼ κείνης καλῶν ἔργων* (SGO 2, 11/ 03/ 06), *τίτλω ἐνιγράφατο τῶδε (...)σά τε ἔργα* (SGO 3, 14/02/08), *ἔργ' ἰδῦγα* (= ἰδυῖα) (SGO 3, 14/08/01), *μετ' ἐπιστήμης ἔργ' ἐπιδεικνυμένη* (SGO 3, 16/43/04).

Στὴ φιλοπονία τῆς Πλαύτας παραπέμπει ἡ εἰκόνα τοῦ ἀργαλειοῦ που παραμένει σιωπηλὸς καὶ ἀνενεργὸς σὲ ἐπίγραμμα (GV 758) τοῦ 2^{ου}/1^{ου} αἰῶνα π.Χ. ἀπὸ τὴν Κυρήνη.

(...) ἀκλέα δ' ἐν | σκοτίηι πηνίσματα καὶ λά|λος αὐτως

4 *κερκίς ὀ|μοῦ πινυτῆι κεῖται ἐπ' ἠ|λεκάτηι* (...)

Τὰ ἔργα τῶν χειρῶν τῆς θρηνοῦν γιὰ τὴν ἀπουσία μιᾶς εἰκοσιπεντάχρονης γυναίκα, ὅπως μαρτυρεῖται σὲ ἐπίγραμμα (SEG XLVI 1571) τοῦ 3^{ου} αἰῶνα π.Χ. ἀπὸ τὴ Λάμψακο, πάντα δ' ἔρημα κέονται ἐνὶ μμελάθροισ με γοῶντα, ἔργα τὰ χερσῖν ἐμαῖς εὔ μίγα πολλ' ἔκαμον. Ἐμψυχα καὶ ἀψυχα ἔχουν τὴν ἀνάγκη τῆς γυναικειᾶς φροντίδας μέσα στο σπίτι γιὰ νὰ εὐδοκιμήσουν. Ἐπίγραμμα (GV 1717) ἀπὸ τὴ Σύμη τοῦ 2^{ου} αἰῶνα π.Χ. ἐγκωμιάζει δύο συζύγους που διέπρεψαν ὁ καθένας στο δικό του πεδίο δράσης: ὁ ἄνδρας διακρίθηκε στὶς πολεμικὲς υποθέσεις, ἐνῶ ἡ γυναίκα ἦταν ἀφοσιωμένη στα ἔργα τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ εὐταξία καὶ ἡ συνετὴ διαχείριση τῶν ἀγαθῶν τοῦ σπιτιοῦ ἀποτελοῦν ἐκδήλωση τῆς ἠθικῆς πρόοδου που ἔχει σημειώσει ἡ σύζυγος ὅσον ἀφορὰ τὴν ὀρθολογικότητα καὶ τὴν υπευθυνότητα.⁶⁰⁷

Ἐγκωμιάζονται ἐπίσης τὸ ἀμεμπτο ἦθος⁶⁰⁸ καὶ ὁ γλυκὸς χαρακτήρας τῆς

GV 1986, GV 2030, SEG XXVII 814, SGO 1, 03 / 02 / 32, SGO 2, 11/ 03/ 99, SGO 3, 15/02/ 08

⁶⁰⁵ GV 88

⁶⁰⁶ GV 328, SEG XXIX 253

⁶⁰⁷ Murnaghan 1988, 14.

⁶⁰⁸ GV 185, GV284, SEG XLIII 913, GV 866, GV 965, GV 1037, GV 1726, GV 1875, GV 1892, GV 2032, GG 90, SEG XXXVII 908, SGO 1, 01/19/43, SGO 2, 09/05/27, SGO 2, 11/03/04, SGO 3,

θανούσης, με τη χρήση των επιθέτων *μειλιχίη* (GV 194) ή *μείλιχος* (GV 2030), *γλυκερή* (GV 1436), *ἥπιον* και *ἥπιόβουλον* (SEG XXX 1261), *ἥπιόθυμος* (SEG XXVII 814), *ἥπιόφρων* (SEG XXVII 814), *γλυκύθυμος* (GV 93, SEG XXVII 814), *μελίρτος* ἢ *ἀγανόφρων* (GV 792) και τις ρηματικές φράσεις *γλυκὸ πνεῦμα λιποῦσα* (GV 457) και *βίον ἠδὺν ἔδικας* (GV 1556).

Στο εγκώμιο συναντούμε επίσης τον χαρακτηρισμό *φιλόφιλος* (SGO 2, 11/03/99), *πολύδαρος* (η ἔχουσα μεγάλη προίκα) (GV 792, SGO 2, 11/03/99) και *εὐσύνετος* (=ευφυής) (GV 642).

Από τις αρετές που κοσμούν μια γυναίκα προβάλλονται ακόμη η αγάπη και η αφοσίωση στον σύζυγο, η αποκλειστικότητα της συζυγικής σχέσης, η στοργή προς τα παιδιά. Επιλέγονται αντίστοιχα τα επίθετα *φίλανδρος*⁶⁰⁹ και *φιλότεκνος*,⁶¹⁰ *μονόγαμος* (GV 676), *μονολεχής* (GV 2030), *μονόνυμφος* (GV 727).⁶¹¹ Τον σύζυγό της αγαπούσε και την αρετή τιμούσε και όχι τα πέπλα και τα στολίδια η νεαρή Διονυσία, αναφέρει επίγραμμα (GV 1810) από την Αθήνα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Ο θάνατος για μια γυναίκα, συνήθως, σημαίνει σε γενικές γραμμές το τέλος ενός υποδειγματικού ἔγγαμου βίου. Κλείνει, ὅπως παρατηρεῖ η Ν. Loraux, «τον κύκλο μιας ζωῆς αφοσιωμένης, πρόσχαρης και συγκρατημένης για την οποία στο εξῆς ο άντρας της θα εἶναι αναμφίβολα σε θέση να λέει τα καλύτερα λόγια».⁶¹²

Κάποτε η αγάπη προς τον σύζυγο φτάνει στα ὅρια της αυτοθυσίας και της αυταπάρνησης. Ο δαίμων εισάκουσε την παράκληση της Φηλικίτης να πεθάνει πριν από τον άνδρα της, διαβάζουμε σε επίγραμμα (GV 1736) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Ρώμη, *βουλομένης δὲ θανεῖν ἀνδρὸς προτέρην σφετέροιο ἔκλυες, ὦ δαίμων, πολλάκις εὐχομένης*. Στον σύζυγό της εἶναι προσηλωμένη την ἔσχατη στιγμή η Νοστῶ και ευχαριστεῖ τους χθόνιους και εφέστιους θεοὺς που πεθαίνει αφήνοντας ζωντανό ἓνα τέτοιο ἀνδρα, ὅπως αναφέρεται σε επίγραμμα (GV 1953) του 6^{ου} αιώνα

15/02/98

⁶⁰⁹ GV 243, GV 791, GV 910, GV 1548, GV 1551, GV 1857, SGO 1, 01/19/43, SGO 1, 04/10/02, SGO 2, 08/07/08, SGO 2, 09/05/27, SGO 2, 09/ 05/ 28, SGO 2, 09/ 05/ 45. Παρόμοια και τα επιγράμματα: GV 129, GV 727, GV 1404, GV 2040, GV 2061, SEG XLVIII 1558, SGO 1, 04/12/04, SGO 2, 08/02/02, SGO 3, 16/31/75.

⁶¹⁰ GV 973, GV 1857, SEG XXX 1507, SGO 3, 16/41/05, SGO 3, 16/31/75

⁶¹¹ Παρόμοια και τα επιγράμματα : GV 261, GV 733, GV 965, GV 1738, SEG XXXIV 329.

⁶¹² Loraux 1985 (1995), 39.

μ.Χ. από την *Παλατινή Ανθολογία*. Επίγραμμα (GV 482= SGO 3, 16/34/23) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από το Δορύλαιον της Φρυγίας εμφανίζει μια γυναίκα να ακολουθεί με τη θέλησή της τον άνδρα της στο μνήμα.

ἐνθάδε δεῖα τέθαιται ἀγακλι|τῆ Βερνεΐκη,
κουριδίοις θαλά|μοις Κορνήλιον ἄνδρα λαχοῦσα. |
ὄν ῥ' ὅτε δ νοῦσσοις πυμάτη | κρατερῶς ἐπέδησεν,
4 ἔφθασε | Μοιράων μίτον ἄφθιτον ἦμασι | πέντε,
ὄπως κεν πόσιος | θάνατον θανάτῳ ἀκέσαιτο.

Ο πόθος για τον σύζυγό της φέρνει εσπευσμένα τη Ρωμάνα στον Άδη (*ἀτὰρ κατέπαλτ' Αἴδος δῶ (...)* πόσειος ποθέουσα) αναφέρει επίγραμμα (GV 792= SGO 3, 14/06/21) από τη Λαοδίκεια Κατακεκαυμένη. Στις περιπτώσεις αυτές οι γυναίκες αγγίζουν τα όρια του γάμου, κάνοντας, όπως γράφει η N. Loraux, μια δεινή μετάθεση, παραγματώνοντας στον θάνατο τη συνοίκηση με τον σύζυγο.⁶¹³ Τα επιτύμβια με τον συγκρατημένο τόνο που αρμόζει στο είδος απηχούν μια επιθυμία που στην τραγωδία εμφανίζεται ως σφοδρός έρωτας και απελπισία. Η Ευάδνη επιθυμώντας με πάθος τον κοινό θάνατο με τον σύζυγό της ονειρεύεται τον αφανισμό της με όλον τον ερωτισμό της ένωσης δύο σωμάτων: Στη φλογερή πυρά μέσα το κορμί μου θα σμίξω/ με του αντρός μου το κορμί/ κολλημένη πάνω του, σάρκα με σάρκα.⁶¹⁴

Όταν οι λέξεις δεν μπορούν να αποδώσουν το μέγεθος της αρετής, ο ποιητής καταφεύγει στον μύθο, από όπου αντλεί πρότυπα συμπεριφοράς που ο χρόνος και η παράδοση έχουν καθαγιάσει.

Τον φίλανδρο χαρακτήρα της θανούσης που δεν διστάζει να θυσιαστεί για τον σύζυγό της τονίζει και η παραβολή της με την Άλκηστη. Όλες τις φιλάνδρους ηρωίδες ξεπέρασε η Ολυμπιάς, την Άλκηστη στη φρόνηση, την Λήδα στη μορφή, *Άλκηστιν πινυτῆ, μορφῆ δ' ἐρατώπιδα Λήδην* διευκρινίζει ο επόμενος στίχος σε επίγραμμα (GV 2061) από τη Ρώμη, του 3^{ου}/4^{ου} αιώνα μ.Χ. Με τη Λαοδάμεια και την Άλκηστη παρομοιάζεται, όσον αφορά την αγάπη και την *όμοφροσύνη*, και η σύζυγος του Ηρώδου σε επίγραμμα (GV 1737a) του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από το Κούριον της

⁶¹³ Loraux (ελλ.εκδ) 1995, 72.

⁶¹⁴ Ευριπίδη, Ίκέτιδες 1119-1121

Κύπρου - *στοργῆι Λαοδάμεια περίκλυτος ἤδ' Ἄλκηστις*. Την Ἄλκηστη και την Πηνελόπη ξεπέρασε στη σωφροσύνη η γυναίκα που μνημονεύεται σε επίγραμμα (GV 1115) από την Αμοργό που δεν έχει χρονολογηθεί. Τη Λαοδάμεια και την Πηνελόπη συναγωνίζεται η θανούσα, όπως μαρτυρείται σε επίγραμμα (SEG LII 1672) του 7^{ου} αιώνα μ.Χ. από την περιοχή της Παλαιστίνης. Εντύπωση προκαλούν τρία επιγράμματα που υπονοούν σαφώς ότι η γυναίκα πεθαίνει στη θέση του συζύγου της, χωρίς όμως να δίνουν περισσότερες πληροφορίες για τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες αυτό συμβαίνει.⁶¹⁵ Σε επίγραμμα (GV 2088a) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Οδησό της Θράκης μια εικοσάχρονη γυναίκα πεθαίνει στα χέρια του συζύγου της, στον οποίο χάρισε ζωή και ελευθερία, όπως ο ίδιος αναγνωρίζει. Τώρα στη θέση μου πεθαίνει κατακτώντας φήμη και έπαινο ως άλλη Ἄλκηστη, *νῦν δ' ἀντ' ἐμοῦ θνήσκει καὶ ἔχει φήμην καὶ ἔπαινον ὡς Ἄλκηστις* αναφέρεται στους επόμενους στίχους.

Ἄλκηστις νέη εἰμί, δηλώνει η αποβιώσασα στον πρώτο στίχο επιγράμματος (GV 1738) από την *Παλατινή Ανθολογία*. Στη συνέχεια επεξηγεί ότι πέθανε για χάρη του Ζήνωνα, του συζύγου της, που υπήρξε και ο μοναδικός άνδρας που αγάπησε στη ζωή της, (*θάνον δ' ὑπὲρ ἀνέρος ἐσθλοῦ Ζήνωνος, τὸν μοῦνον ἐνὶ στέρνοισιν ἐδέγμην*). Σε μακροσκελές επίγραμμα από τη Σαρδηνία (GV 2005) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ. πολλές φορές αναφέρεται ότι η σύζυγος Πώμπτιλλα, που ξεπερνά όλες τις γνωστές ηρωίδες, θυσιάζεται για τον άνδρα της (*κάτθαν' ὑπὲρ γαμέτου, Πωμπτίλλης ὄδε νηός, ὀδοιπόρε, τῆς ὑπὲρ ἀνδρός μοῖραν ἐπευζαμένης, ἠδὺ τέλος βιότου, ὑπὲρ γαμέτου Πώμπτιλλα τὴν κείνου ζωὴν ἀντέλαβεν θανάτου, ὥστε θανεῖν μὲν Πώμπτιλλαν γλυκεροῦ λύτρον ὑπὲρ γαμέτου, ζῆν δ' ἄκοντα Φίλιππον*).

Οι κοινές θνητές εμφανίζονται να συναγωνίζονται με την αρετή τους και να ξεπερνούν εκτός από την Ἄλκηστη και τη Λαοδάμεια, θεές και ηρωίδες όπως η Αφροδίτη, η Ήρα, η Αθηνά, η Ἄρτεμις, η Πηνελόπη, η Ευριδίκη, η Αρήτη. *Νικῶ γὰρ πάσας τὰς σώφρονας οὔσας κλεινὴν τ' Ἄλκηστιν καὶ Πηνελόπειαν* διακηρύσσει με ικανοποίηση η θανούσα σε επίγραμμα (GV 1115) από την Αμοργό, που δεν σώζεται ακέραιο. Περισσότερο και από την Πηνελόπη θα υμνηθεί η Σεουήρα για τον άντρα της, τον γιο της, το ήθος και το κάλλος της, όπως διακηρύσσεται σε επίγραμμα

⁶¹⁵ Για τις περιπτώσεις αυτές δεξ VÉrilhac 1985, 109-110

(GV 1999) του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Νίκαια.

Η παραβολή με την Αφροδίτη αισθητοποιεί την ωραιότητα που διέκρινε την αποβιώσασα και απαντάται σε αρκετά επιγράμματα. Χαρακτηριστικό είναι το επίθετο *χρυσή*, που συχνά συνοδεύει το όνομα το θεάς και το οποίο τονίζει την εξαιρετική λάμψη της ομορφιάς της. Πρῶτον μὲν τύπος ἦν αὐτῇ χρυσῆς Ἀφροδίτης, αναφέρει επίγραμμα (GV 1164) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη, καθώς απαριθμεί τις αρετές της εκλιπούσης, ενώ *χρυσότερη Κύπριδος* χαρακτηρίζει την Ομόνοια ένα ακόμη επίγραμμα (GV 2008) από τη Ρώμη, του 1^{ου} αιώνα μ.Χ.⁶¹⁶ Τη θέση της Αφροδίτης παίρνει σε επίγραμμα (GV 1528) του 3^{ου}/4^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Σίκινο, η Ήρα.

Η Αθηνά είναι κυρίως το σύμβολο της επιδεξιότητας στα γυναικεία έργα,⁶¹⁷ ενώ η Πηνελόπη θεωρείται σύμβολο της φρόνησης,⁶¹⁸ της συζυγικής αφοσίωσης και της νοικοκυροσύνης.⁶¹⁹ Ως γυναικεία έργα και στην περίπτωση της Αθηνάς, όπως και της Πηνελόπης, θεωρούνται κατεξοχήν η ενασχόληση με τον αργαλειό και την υφαντική τέχνη και είναι ενδεικτικό της αντίληψης το επίθετο *φιλέρειτος* που αποδίδεται στην Αθηνά σε επίγραμμα (SGO 3, 16/43/03) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από το Αμόριον της Φρυγίας. Άλλωστε αυτή συνιστά και τη μόνη οικιακή δραστηριότητα που αναφέρεται σε επιγράμματα. Όπως παρατηρεί η Β. Thornton, παρόλο που η ενασχόληση με την υφαντική αποτελεί συνήθως έκφραση της γυναικείας επιδεξιότητας, συμβολίζει επιπλέον την σταθερότητα του νοικοκυριού και την πρόσδεση των γυναικείων δυνάμεων στο σπιτικό.⁶²⁰

Όλες τις αρετές συγκέντρωνε η Αρέσκουσα, η οποία θα αξίζε να παραβληθεί με τις σημαντικότερες θεές, αναφέρει εκτενές επίγραμμα (GV 924) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Λακωνία.

ὡς σέλας ἠελ[ί]ου, ὡς ῥόδεος στέφανο[ς],
εἶδος ἔχουσ' ἔρατὸν ἵκελον χρυσῆ Ἀφροδίτη],
ἔργα δ' Ἀθηναίη καὶ φρένας ἠδὲ νόον.

⁶¹⁶ Παρόμοια είναι και τα επιγράμματα : GV 2032 (*κάλει δ' υπερέρησεν ὡς Ἀφροδείτην*), SGO 1, 05/01/57 (*πάντες γὰρ συνέκρειναν ἐμοὶ χρυσῆν Ἀφροδείτην*).

⁶¹⁷ GV 791, GV 1717, GV 1925, SGO 3, 16/43/03

⁶¹⁸ GV 693, GV 848, GV 1115, GV 1735, GV 1736, GV 2031, SEG LII 1672

⁶¹⁹ GV 727, GV 885

⁶²⁰ Thornton 1997, 74-76.

οὐ κέν τις ψεύσαιτο πρὸς Οὐλύμπόν [μιν ἀεῖραι]
 Κύπριδι νηοπόλον ἀθανάτους μ[υχίαν]
 ἢ καὶ Ἀθηναίης πάρεδρον θέμεν ἠὲ [θεράπνην]
 Ἀρτέμιτος καλῆς τοξοφόρου λοχίης
 παντοίης ἀρετῆς καὶ εἶδος εἶνεκ' ἐ[ραστοῦ]
 καὶ πινυτῆς ἐρατῆς καὶ φρενὸς ἠγαθ[έης]. (...)

Με την ομηρική Αρήτη, τη σύζυγο του βασιλιά Αλκίνοου, παραβάλλεται, όσον αφορά τον ρόλο της οικοδέσποινας, η ευγενική Μαρκία σε επίγραμμα (SGO 3, 16/34/28) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από το Δορύλαιον της Φρυγίας.

Ωστόσο και όσον αφορά το εγκώμιο των έγγαμων γυναικών διαπιστώνουμε μετατοπίσεις σε επίπεδο νοοτροπιών. Εκτός από τις αρετές της σωφροσύνης, της κοσμιότητας, της ευταξίας και της φιλοστοργίας, τα καθήκοντα της ανατροφής των παιδιών και της οικιακής διαχείρισης, εμφανίζεται και η πνευματική καλλιέργεια, η παιδεία και η ενασχόληση με τις Μούσες ως γνωρίσματα και δραστηριότητες άξιες επαίνου. Πρόκειται για τις περιπτώσεις, στις οποίες οι Μούσες αναφέρονται στα πλαίσια του εγκωμίου που απαριθμεί και άλλες αρετές ή δεξιότητες της νεκρής.⁶²¹

Επίγραμμα που σώζεται σε αποσπασματική μορφή (GV 1528) του 3^{ου}/4^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Σίκινο, υμνεί την ομορφιά της θανούσης, που μπορεί να παραβληθεί με την Ήρα, και προσθέτει πως η γυναίκα γνώριζε καλά τα έργα της Αθηνάς και της Ερατούς. Ο σύζυγος της Μεσσίας, στους πρώτους στίχους του επιγράμματος (GV 1478) που της αφιερώνει, εγκωμιάζει τις χάρες και τις αρετές στις οποίες εκείνη διακρίθηκε: κορμοστασιά, ομορφιά, νου και σωφροσύνη των Μουσών. Το επίγραμμα προέρχεται από τη Ρώμη και είναι του 1^{ου} / 2^{ου} αιώνα μ.Χ.

ἠλικίῃ, μορφῇ, φρεσί, μούσαις σωφροσύνη τε
 ἐν πᾶσιν πρέψασα, Κατάφρονοι, φῶς λίπες ἠοῦς. (...)

Με την αρετή της σωφροσύνης συνδέονται οι Μούσες και σε επίγραμμα (GV 1337a=SGO 4, 19/08/05) του 3ου αιώνα μ.Χ. από τον Κώρυκο της Κιλικίας.

εἶ μου θέλις γνῶνε μορ[φ]ῆς | τύπον, [ῶ] παραοδίτα, |
 σωφροσ[ύ]νην ἤσκησα κὲ ἐν Μούσ[ε]ς | διέπρεψα
 Μηνοδό[τ]η κ[ούρη] | Ἀδ[ρ]ια ἀγ[αθόφρονος ἀνδρός].

⁶²¹ Βλ. Vèrilhac 1985, 89-90.

Δεν λείπουν ωστόσο και εκείνες που υπηρέτησαν τις Μούσες ερασιτεχνικά, ενασχολούμενες με τις τέχνες της ποιήσεως και της μουσικής.⁶²² Τέτοιες φαίνεται να είναι οι παρακάτω περιπτώσεις – όλες της αυτοκρατορικής περιόδου-: Επίγραμμα (GV 479) από τη Βέροια του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. εγκωμιάζει την Αντιγόνη, τη θεραπαινίδα των μουσών, τη *λυροκτύπον*.

Μουσάων θεράπινα λυροκτύπος | ὤδε τέθαιται,

Ἀντιγόνα χρηστή, παῖς | ἔτι φαινομένη,

ἄνδρα Μύρισμον ἀφ[εῖ]σα · γόοις <ὀ>ς πάντοτε κοσμεῖ

4 *ταύτην | καὶ τύμβοις δῶκε μαραιομένην.*

Η Αντιγόνη ανήκει προφανώς στις αστές και η ενασχόλησή της με τη μουσική έχει ερασιτεχνικό χαρακτήρα. Το ίδιο συμβαίνει με τη γυναίκα που μνημονεύεται σε επίγραμμα (GV 1880) του 3^{ου} / 4^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αθήνα. Ο σύζυγος φαίνεται να αναπολεί τις γλυκές στιγμές που έζησε κοντά της και τη χαρά που του έδινε όταν τραγουδούσε.

(...)ποῦ χάριτας φιλῆς [πρότεραι κραδίης γλυ]|κερᾶς [τε] |

ἦθος τῆ τε λύρη [συμμειζαμένη ποτ' ἀοιδή] ; |(...)

Για μια γυναίκα που έπαιζε λύρα και κιθάρα μας μιλά επίγραμμα (GV 1938) από τη Ρώμη του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. Στο επίγραμμα η νεκρή αποκαλείται Μούσα και παρομοιάζεται με αηδόνα και σειρήνα. Προφανώς η βασική ασχολία της ήταν το τραγούδι. Εγκωμιάζεται τόσο το κάλλος της μορφής της όσο και η καλλιέργειά της. Στην επιτύμβια στήλη απεικονίζεται η προτομή της θανούσης ανάμεσα στα δύο μουσικά όργανα.

Η Ηραΐς από τη Σμύρνη, όπως διαβάζουμε σε επίγραμμα (GV 846= SGO 1, 05/01/39) του 1^{ου} αιώνα π.Χ., πεθαίνει στον τοκετό. Το επίγραμμα κάνει νύξη στην ικανότητά της στο τραγούδι, όταν τη χαρακτηρίζει τὸ *περισσόν Μοισάων μελέδημα* («αηδόνι» των μουσών). Με το τραγούδι ασχολείτο και η Κλεοπάτρα από την περιοχή της Νεάπολης. Στο επίγραμμα (GV 1925) αναφέρεται πως στο τραγούδι τη συνόδευε ένα μουσικό όργανο που ονομάζεται *πακτίς*. Παρομοιάζεται με την Αφροδίτη στη μορφή, με την Αθηνά στη σωφροσύνη και τα έργα των χειρών, με Μούσα στη σοφία και το τραγούδι. Το επίγραμμα είναι του 1^{ου} αιώνα μ.Χ.

⁶²² Η εκτίμηση ότι πρόκειται για αστές που ασχολούνται ερασιτεχνικά με τις τέχνες και όχι για επαγγελματίες καλλιτέχνιδες είναι της A.-M. Vérilhac (1985, 87)

Αοιδός ήταν και η γυναίκα που εγκωμιάζεται σε επίγραμμα (GV 1951) από τη Ραβέννα του 3^{ου} /4^{ου} αιώνα μ.Χ. Είναι ασαφές ποιο μουσικό όργανο έπαιζε ακριβώς.

[Μουσ]<ά>ων ἔμ[α]θον λιγυρὸν μέλος, ὧν ποτε Ἑρμῆς

[ε]ὔρε χελώνες μέτρον· ἐγὼ δὲ ψάλλουσ' αἰείδω

πρὸς ζόφον ἠερόεντα χελιδόνι ἵκελον αὐδήν.

4 ἀλ(λ)ά με Μῦρ' ὀλοή κατέχι καὶ Κῆρα μέλενα·

ὡς μὲν μοι λήθην παρέχι | καὶ ἀφίλατο φωνήν. | (...)

Από την Παλατινή Ανθολογία προέρχεται το επόμενο επίγραμμα (GV 594) του 6^{ου} αιώνα μ.Χ. Η Ευγενία εγκωμιάζεται για το κάλλος, το ταλέντο της στο τραγούδι και το αίσθημα δικαίου που τη διέκρινε. Στο επίγραμμα αναφέρονται οι τρεις σχετικές με το εγκώμιο θεές : η Μούσα, η Θέμις και η Αφροδίτη.

τὰν πάρος ἀνθήσασαν ἐν ἀγλαΐᾳ καὶ ἀοιδᾶ

τὰν πολυκυδίστου μνάμονα θεσμοσύνας,

Εὐγενίαν κρύπτει χθονία κόνις· αἶ δ' ἐπὶ τύμβῳ

4 κείραντο πλοκάμους Μοῦσα, Θέμις, Παφίη.

Η αναφορά στις Μούσες στα επιγράμματα γυναικών παραπέμπει σχεδόν αποκλειστικά στην ενασχόληση με τη μουσική. Χαρακτηριστικό είναι ένα επίγραμμα (GV 733) από τη Ρώμη του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. για κάποια χήρα ενός υπάτου, για την οποία μοναδική παρηγοριά στις δυστυχίες της υπήρξε η μουσική ή και γενικότερα η παιδεία.

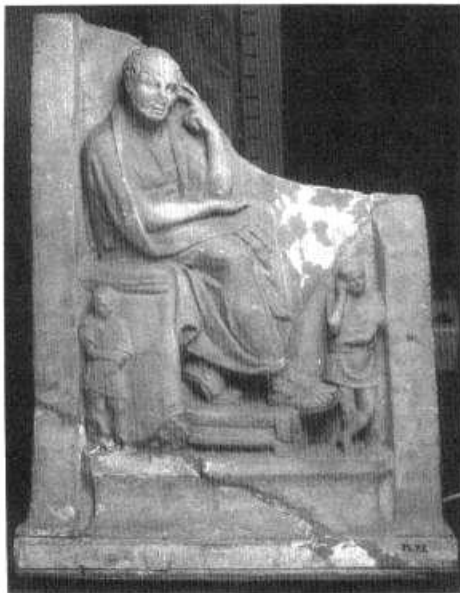
(...) ἐμ βιότῳ δὲ πόνον πουλὺν δ' ἀνέτλην μογέουσ[α],

8 Μούσαισιν μοῦνον τὴν φρένα θελγομένη.

Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι η μουσική ή η λυρική ποίηση αποτελούν τον πιο προσιτό στις γυναίκες χώρο της τέχνης. Στην ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας οι λιγοστές γυναίκες που άφησαν τα ίχνη τους έγραψαν όλες τους, σχεδόν, ελεγειακή ή λυρική ποίηση. Άλλωστε το είδος αυτό μπορεί να καλλιεργείται ιδιωτικά και δεν απαιτεί δημόσια υποστήριξη ή γενικότερα εμπλοκή σε υποθέσεις που ανήκουν στη δημόσια σφαίρα, όπως ενδεχομένως θα απαιτούσε η ενασχόληση με το δράμα ή την τραγική ποίηση. Οι γυναίκες μίλησαν στην ποίηση τους για τον δικό τους κόσμο, τα συναισθήματά τους, τον έρωτα, τη φιλία, την καθημερινή ζωή,

τα παιδιά.⁶²³

Την εικόνα της ιδεώδους γυναικείας συμπεριφοράς και τις αλλαγές που αυτή υφίσταται, συμπληρώνει η απεικόνιση των γυναικών στην επιτύμβια γλυπτική. Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα οι γυναίκες παριστάνονται συνήθως καθιστές σε δίφρο, ενδεδυμένες με ιωνικό χιτώνα και ιμάτιο, με το κεφάλι καλυμμένο με πέπλο στην περίπτωση που είναι νεκρές. Όταν δεν βρίσκονται σε στάση δεξιώσεως με κάποιο μέλος της οικογένειάς τους ή δεν κρατούν στην αγκαλιά τους κάποιο παιδί, συνοδεύονται από μια θεραπαινίδα. Όσον αφορά τα εξαρτήματα, στις σκηνές που απεικονίζουν γυναίκες συναντάμε την *πυξίδα* (κοσμηματοθήκη), τη ρόκα ή τον κάλαθο για το μαλλί. Η πολύ συχνή παρουσία των γυναικών στα επιτύμβια ανάγλυφα και τα ταφικά αγγεία μαρτυρεί τόσο τον πρωταγωνιστικό ρόλο των γυναικών στο κατευόδιο του νεκρού και την κυρίαρχη αντίληψη για τα γυναικεία καθήκοντα όσο και τις τρυφερές σχέσεις των μελών μιας οικογένειας. Αργότερα εντυπωσιακές αλλαγές σημειώνονται στον τρόπο με τον οποίο παριστάνονται τα δύο φύλα στα επιτύμβια ανάγλυφα των πόλεων της Μικράς Ασίας και των γειτονικών νησιών.

Εικ 10 Επιτύμβιο ανάγλυφο μνημείο από τη Σμύρνη
2^{ος} αι. π.Χ. Leiden, Rijksmuseum

Όσον αφορά στους άνδρες, η περιβολή, το στοχαστικό βλέμμα, η παρουσία των παπύρων και των βιβλίων, η απουσία του γυμνού υποδεικνύουν ότι η μόρφωση και η

⁶²³ Βλ. McIntosh Snyder 1988

καλλιέργεια είναι η πρώτη προτεραιότητα στην ανατροφή ενός παιδιού και η αρετή που εκτιμάται περισσότερο σε έναν ενήλικο άνδρα (εικ.10).⁶²⁴ Οι γυναίκες παριστάνονται συνήθως όρθιες στη στάση που ονομάζεται *prudicitia* (εικ.11). Τα εξαρτήματα που τις συνοδεύουν, συχνά τοποθετημένα πάνω σε κίονες, είναι καθρέφτες, αλάβαστρα και κοσμηματοθήκες.⁶²⁵ Οι γυναίκες εμφανίζονται να επιζητούν την κομψότητα, να αγαπούν την πολυτέλεια και τις μικρές απολαύσεις. Ποτέ δεν απεικονίζονται να ασκούν κάποια οικιακή δραστηριότητα. Ακόμα και η παρουσία του καλάθου για το μαλλί, που είναι σχεδόν απαραίτητη, δεν παραπέμπει στις οικιακές εργασίες που εκτελεί η οικοδέσποινα, αλλά λειτουργεί γενικά ως σύμβολο της γυναικείας αρετής και φρόνησης. Πάντοτε παρούσες είναι και θεραπαινίδες, συνήθως δύο, οι οποίες εκτελούν κάποιες φορές χρέη παραμάνας και τροφού. Συχνή επίσης είναι και η παρουσία των παιδιών που μαρτυρεί ότι η ανατροφή των παιδιών παραμένει το σημαντικότερο καθήκον μιας γυναίκας. Ωστόσο είναι χαρακτηριστικό ότι οι γυναίκες στις σκηνές αυτές σπανίως ασχολούνται οι ίδιες με τα παιδιά, τα οποία αφήνονται στη φροντίδα της θεραπαινίδας.⁶²⁶

Εικ 11 Επιτύμβιο Ανάγλυφο Σμύρνη 2^{ος} αι. π.Χ.

Μαδρίτη Museo Arqueologico National

Χαρακτηριστική είναι επίσης η διαφορά – και η συμπληρωματικότητα- που υπάρχει ανάμεσα στα επιγράμματα και τις ανάγλυφες παραστάσεις, όσον αφορά στο

⁶²⁴ Zanker 1988, 219

⁶²⁵ Zanker 1988, 222

⁶²⁶ Zanker 1988, 223.

μήνυμα που εκπέμπουν. Τα επιγράμματα από την Ελληνιστική περίοδο, όπως είδαμε, εστιάζουν στα συναισθήματα των προσώπων, στο βαθύ πένθος και τον αφόρητο πόνο που προξενεί στους οικείους ο χαμός των αγαπημένων. Από τις ανάγλυφες παραστάσεις, αντιθέτως, απουσιάζει κάθε ίχνος πόνου ή θλίψης. Η απεικόνιση των γυναικών θεωρείται ως η καταλληλότερη ευκαιρία για να εκφραστούν οι νέες βλέψεις της κοινωνίας και η νέα αντίληψη για την οικογενειακή ζωή, αφού η γυναίκα είναι προσδεδεμένη με τον χώρο του σπιτιού.⁶²⁷ Η καθημερινή ζωή και η ιδιωτική σφαίρα στις ελληνικές πόλεις της Ιωνίας και τα γειτονικά νησιά, εμπλουτίζεται με τρόπο πρωτόγνωρο. Η οικονομική άνθηση των πολέων, η λαμπερή όψη που τους προσέδωσε ο ευεργετισμός, ο περιορισμός της ουσιαστικής πολιτικής δραστηριότητας, η ανάδειξη της ιδιωτικής σφαίρας αποτελούν εκφάνσεις ενός νέου τρόπου να αντιλαμβάνεται το υποκείμενο τον εαυτό του.

Τα επιτύμβια ανάγλυφα παρουσιάζουν τη γυναίκα σε ένα ναΐσκο με ιωνικούς κίονες, με πολυτελή περαπετάσματα στις παραστάδες της πόρτας και με μια μεγάλη κοσμηματοθήκη. Ο πλούτος και η ομορφιά πηγαίνουν χέρι χέρι. «Μια ελκυστική γυναίκα συγκαταλέγεται στα πιο πολύτιμα αποκτήματα του συζύγου», όπως παρατηρεί ο Paul Zanker. Τα φίνα και πολυτελή υφάσματα των ενδυμάτων της αναδεικνύουν τη χάρη του σώματος και μαρτυρούν ταυτόχρονα τον πλούτο της οικογένειας. Έτσι πάλι στις παραδοσιακές αρετές, για τις οποίες, όπως είδαμε, τόσο συχνά κάνουν λόγο τα επιγράμματα, προστίθενται και τα ερωτικά θέλγητρα των γυναικών.⁶²⁸

Συνοψίζοντας θα λέγαμε πως ο συζυγικός δεσμός καταλαμβάνει κατά τη ρωμαϊκή κυρίως εποχή σημαντική θέση στον επιτάφιο λόγο. Στον πυρήνα του δικτύου των οικογενειακών σχέσεων βρίσκεται η συζυγική ένωση, την οποία τα επιτύμβια επιγράμματα φωτίζουν σταθερά παρά τον ευμετάβλητο και ασταθή χαρακτήρα της, που αποτελεί ευθεία συνέπεια της δημογραφίας της εποχής. Παρόλο που η σαφής διάκριση των δύο φύλων και των ρόλων τους, όπως και η διάκριση των ηλικιών, του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, η διάκριση με άλλα λόγια σε ό,τι είναι *ίδιον* και σε ό,τι είναι *κοινόν*, δεν παύουν καθ' όλη τη διάρκεια της ελληνικής αρχαιότητας να

⁶²⁷ Zanker 1988, 224.

⁶²⁸ Οι πληροφορίες για την αναπαράσταση των γυναικών στα κλασικά αττικά ανάγλυφα και τα μεταγενέστερα μνημεία από τη Μικρά Ασία βασίζονται στον Zanker 1988, 222- 227.

αποτελούν τους βασικούς άξονες οργάνωσης της κοινωνικής ζωής, - διάκριση που συνεπάγεται και ανάλογη αποτίμηση- τα επιτύμβια επίγραμματα απηχούν μια θετική επαναξιολόγηση του γαμήλιου δεσμού και της προσφοράς της γυναίκας στα πλαίσια του οίκου, η οποία εκφράστηκε την ίδια εποχή και στην τέχνη και τη φιλοσοφία. Η σημασία που αποδίδεται στην προβολή της κοινωνικής θέσης της θανούσης, το εκτενές εγκώμιο που σκιαγραφεί γυναίκες με προσωπικότητα και ακτινοβολία, η βαρύτητα που δίδεται στα αισθήματα που εμπνέουν και κυρίως η τοποθέτηση του συζυγικού δεσμού στο επίκεντρο του επιτάφιου λόγου συνηγορούν υπέρ αυτής της άποψης. Ο έγγαμος βίος εμφανίζεται πολυπλοκότερος και ο γάμος ως τρόπος ζωής αποσυνδέεται εν μέρει από τις απαιτήσεις της διατήρησης και της αναπαραγωγής του οίκου. Τα καθήκοντα της διαπαιδαγώγησης και της καθοδήγησης, που τα κλασικά κείμενα θεωρούσαν ως την πεμπουσία του συζυγικού ρόλου, περνούν σε δεύτερο πλάνο. Περισσότερο από την επιβολή του κυρίου και την αποτελεσματική από μέρους του άσκηση εξουσίας πάνω στα πρόσωπα και τα αγαθά του οίκου του, προβάλλεται τώρα η συναισθηματική αμοιβαιότητα και η εξάρτηση που αναπτύσσεται ανάμεσα σε δύο εταίρους.⁶²⁹

⁶²⁹ Για το νέο ιδεώδες συζυγίας που καλλιεργείται την αυτοκρατορική περίοδο και τη σημασία του για την ηθική συγκρότηση του υποκειμένου βλ. Foucault (ελλ.εκδ.) 1992, 86-95.

Κεφάλαιο 3^ο

ΙΔΙΑΙΤΕΡΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΣΤΑ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ

Η ταυτότητα μιας γυναίκας στα επιτύμβια επιγράμματα συγκροτείται συνήθως με βάση τους ρόλους που ενδύεται στο οικογενειακό περιβάλλον. Οι συζυγικές σχέσεις και η ανατροφή των τέκνων αποτελούν τα συχνότερα θέματα. Στις περισσότερες περιπτώσεις, όπως διαπιστώσαμε, το βάρος πέφτει στο εγκώμιο της νεκρής, το οποίο σκιαγραφεί πρότυπες συμπεριφορές. Ωστόσο, δεν λείπουν και τα επιγράμματα που επικεντρώνονται σε κάποια σημαντική βιογραφική πληροφορία, που αποκαλύπτει πως οι γυναίκες αναλάμβαναν και άλλους ρόλους στα πλαίσια της κοινωνικής ζωής και πως δεν ήταν εντελώς αποκλεισμένες από τη δημόσια σφαίρα. Εκτός από συζύγους και μητέρες συναντούμε και περιπτώσεις γυναικών που κατείχαν το δημόσιο αξίωμα της ιέρειας ή άλλες που εργαζόνταν εκτός του οίκου. Τέλος δεν λείπουν και εκείνες που λόγω της επαγγελματικής τους δραστηριότητας, του γάμου ή της κοινωνικής τους θέσης γνώρισαν και τις περιπέτειες της αποδημίας ή της περιπλάνησης.

3.1 Γυναίκες σε δημόσια αξιώματα

Μία από τις λίγες κατηγορίες γυναικών που στα επιτάφια μνημεία αναφέρονται με ιδιότητα που παραπέμπει σε δημόσιο αξίωμα και οι μοναδικές που προέρχονται από το σώμα των αστών είναι οι ιέρειες.⁶³⁰ Το πιο πρώιμο σωζόμενο επιτύμβιο μνημείο που μνημονεύει μια ιέρεια είναι η ενεπίγραφη στήλη της Μυρρίνης,⁶³¹ που διετέλεσε ιέρεια της Αθηνάς Νίκης στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Η λέξη ιέρεια απουσιάζει από την επιγραφή αλλά το αξίωμα της θανούσης δηλώνεται με σύμβολα όπως το κλειδί και το τύμπανο αλλά και με τις εκφράσεις *ἡ πρώτη | Νίκης ἀμφεπόλ|ευσε νεών*

⁶³⁰ Τα επιγράμματα που αναφέρονται σε ιέρειες είναι τα εξής : GV 133, GV 421, GV 706, GV 798, GV 934, GV 996, GV 997, GV 1059, GV 1163, GV 1177, GV 1319, GV 1344, GV 1741, GV 1941, GV 1961, GV 1977, GV 2012, GV 2050, SEG XXX 579, SEG XXXV 1427, SEG XLIV 1022, SGO 1, 03 / 07 / 03, SGO 1, 04 / 24 / 13, SGO 4, 18/05/01, SGO 4, 20/12/01.

⁶³¹ Σε στήλη από τις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. μνημονεύεται κάποια άλλη ιέρεια με το όνομα Μυρρίνη. Αυτή αποτελεί και την πρωιμότερη σωζόμενη αναγραφή της λέξης ιέρεια σε επιτύμβια στήλη. Πρόκειται για το επίγραμμα GV 1961 Βλ. Connolly 2007, 229.

(στ.3-5) και *πρώτη Αθηναί|ας Νίκες ἔδος ἀ|μφεπόλευσεν* (στ. 11-13).⁶³² Κάποιες από τις γυναίκες αυτές είχαν την εξαιρετική τιμή να τύχουν μιας δημόσιας ταφής, προνόμιο που επιφυλασσόταν συνήθως σε άνδρες που διακρίθηκαν στον πολιτικό στίβο ή στο πεδίο των μαχών. Είναι γεγονός πως από την ελληνιστική εποχή πληθαίνει ο αριθμός των γυναικών, ιερειών ή ευεργέτιδων, που αξιώθηκαν μια τέτοια τιμή. Από αρχαιολογικά ευρήματα, ωστόσο, όπως επιτύμβια μνημεία και ταφικά αγγεία, είναι φανερό πως ήδη κατά την κλασική εποχή γυναίκες μνημονεύονταν χάρη στο ιερατικό αξίωμα που κατείχαν.

Η ιδιότητα της ιέρειας προτάσσεται στο επίγραμμα (GV 421) της Χαιρεστράτης του 4^{ου} αιώνα π.Χ. από τον Πειραιά, που αποτυπώνει, όπως είδαμε, μια μορφή «ωραίου θανάτου». Η Χαιρεστράτη, όπως αναφέρει ο αναθέτης σύζυγός της, αφού υπηρέτησε τη θεά, πέθανε σε μεγάλη ηλικία έχοντας γευτεί πλήρως τις οικογενειακές χαρές. Η στήλη απεικονίζει τη Χαιρεστράτη καθιστή, φορώντας χιτώνα και ιμάτιο να κρατά στο χέρι της μια ράβδο. Πρόκειται μάλλον για το κλειδί του τεμένους. Στο μνημείο είναι χαραγμένο το επίγραμμα :

*[Χαιρεστράτη | Μεν[εκράτους |]καριέως [γυνή]. |
Μητρὸς παντοτέκνου πρόπολις | σεμνή τε γεραιρά
τῶιδε τάφῳ κείται | Χαιρεστράτη, ἦν ὁ σύνευνος
ἔστερξεν | μὲν ζῶσαν, ἐπένησεν δὲ θανοῦσαν · |
4 φῶς δ' ἔλιπ' εὐδαίμων παῖδας παίδων ἐπιδούσα.*

Δεξιά από τη Χαιρεστράτη εικονίζεται ένα νεαρό κορίτσι που κρατά στα χέρια του ένα μεγάλο τύμπανο. Ο C. Clairmont υποστηρίζει πως πρόκειται για εγγονή της Χαιρεστράτης που εκτελώντας χρέη βοηθού εκπαιδεύεται για να την διαδεχθεί στο ιερατικό αξίωμα.⁶³³ Παρόμοια τύμπανα εμφανίζονται και σε άλλα επιτάφια μνημεία του 4^{ου} αιώνα από την Αττική και παραπέμπουν πάντοτε στη λατρεία της θεάς Κυβέλης. Γνωρίζουμε ότι ήδη από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. υπήρχε ένας βωμός της θεάς στην αθηναϊκή αγορά καθώς και δύο ιερά στον Πειραιά.⁶³⁴

Σε επίγραμμα (GV 996) από την *Παλατινή Ανθολογία* του 3^{ου} αιώνα π.Χ., το

⁶³² Connelly 2007, 227.

⁶³³ Clairmont 1970, 98.

⁶³⁴ Βλ. Connelly 2007, 236-7. Η στήλη της Νικομάχης της γυναίκας του Ευκλείου απεικονίζει επίσης μια ιέρεια της Κυβέλης καθιστή να κρατά στα χέρια της ένα τύμπανο και να ανταλλάσσει χειραψία με μια νεότερη γυναίκα μεταβιβάζοντας πιθανόν με τον τρόπο αυτό το ιερατικό αξίωμα στη διάδοχό της.

οποίο δεν σώζεται πλήρως, μία ακόμη γυναίκα μιλά για την ευδαίμονα ζωή της. Υπήρξε ιέρεια, μητέρα δύο αγοριών και είχε την τύχη σε μεγάλη πια ηλικία να κλείσει τα μάτια στους κόλπους της οικογένειάς της. Το αξίωμα της ιέρειας προτάσσεται και πάλι στην ιεράρχηση των αγαθών και των τιμών που απήλαυσε η θανούσα.

ίερεη Δήμητρος ἐγὼ ποτε καὶ πάλιν Καβείρων,

ᾧνερ, καὶ μετέπειτα Δινδυμήνης

ἢ γρηῦς γενόμεν, ἢ νῦν κόνις, ἢ Νο -- ὤ -- ὤ,

4 *πολλῶν προστασίη νέων γυναικῶν. (...)*

Είναι ενδιαφέρον ότι η ηλικιωμένη ιέρεια εμφανίζεται στο επίγραμμα να συμβουλεύει και να καθοδηγεί νεότερες γυναίκες πάνω σε θέματα που προφανώς αφορούσαν στον έγγαμο βίο και τα οικιακά καθήκοντα.⁶³⁵

Δύο δίδυμες αδελφές, η Αναζώ και η Κληινώ, υπήρξαν επίσης ιέρειες, η πρώτη των Χαρίτων και η δεύτερη της Δήμητρος. Όπως αναφέρεται στο σχετικό επίγραμμα (GV 997) του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Μικρά Ασία, τον μακρό βίο τους είχαν αφιερώσει στη θεά, στα τέκνα και τον σύζυγο. Είναι χαρακτηριστικός ο προσδιορισμός κληιδουῦχοι που τους αποδίδεται στον πρώτο στίχο.

κληιδουῦχοι δύο γρηῖες ὁμήλικες ἤμεν, Αναζώ

καὶ Κληινώ, δίδυμοι παῖδες Ἐπικράτεος ·

Κληινώ μὲν Χαρίτων ἱερῆ, Δήμητρι δ' Αναζώ

4 *ἐν ζωῆι προπολεῦσ' ἔννεα δ' ἠελίων*

ὀγδωκονταέτεις ἐπιλείπομεν ἐς τόδ' ἰκέσθαι (...)

Σε μια σειρά επιτάφιων γλυπτών από την Αττική, όπως και εκείνο της Χαιρεστράτης που αναφέραμε πριν, εικονίζονται γυναίκες με κλειδιά. Η παρουσία του κλειδιού ως σύμβολο γυναικείας ιεροσύνης είναι αδιάλλειπτη στην επιτάφια γλυπτική από τον 5^ο αιώνα π.Χ. ως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Δεν συναντάται ωστόσο στην περιοχή της Μικράς Ασίας. Είναι προφανές πως η παρουσία του κλειδιού φανερώνει πως πρόκειται για ιέρειες στις οποίες η πόλη εμπιστεύτηκε τη φύλαξη του ναού. Σε άλλες περιπτώσεις ένα κλειδί είναι χαραγμένο κάτω από το όνομα της νεκρής ως ένδειξη

⁶³⁵ Connelly 2007, 250

κατοχής ιερατικού αξιώματος.⁶³⁶

Η ευθύνη που οι ιέρειες αναλάμβαναν σχετικά με τον ναό, στον οποίο συνήθως φυλασσόταν το άγαλμα της λατρείας και αφιερώματα μεγάλης αξίας, αποκαλύπτει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν οι άνθρωποι της εποχής το γυναικείο ιερατικό αξίωμα. Οι άνδρες ιερείς δεν απεικονίζονται ποτέ ως κλειδούχοι. Σε κάποια επιτάφια μνημεία, για παράδειγμα, παρουσιάζονται να κρατούν το μαχαίρι της θυσίας, ενδεδυμένοι πάντοτε με τον επίσημο, ποδήρη χιτώνα.⁶³⁷ Διαπιστώνουμε ότι ο ρόλος των ανδρών ήταν πιο ενεργητικός, ενώ των γυναικών παραπέμπει ευθέως στα οικιακά τους καθήκοντα, όπως τα είδαμε παραπάνω. Σε τρία επιτάφια μνημεία του δευτέρου μισού του 4^{ου} αιώνα από την Αττική εικονίζονται γυναίκες κλειδούχοι. Πρόκειται για τις στήλες της Πολυστράτης από τον Κεραμικό, της Χοιρίνης από την Ελευσίνα και μιας γυναίκας από τον Ραμνούντα.⁶³⁸

Το αξίωμα της ιεροσύνης δηλώνεται όμως και με άλλους τρόπους. Σε ανάγλυφο από τη Βοιωτία εικονίζεται η Πολυξένη να κρατά στο χέρι αγαματίδιο της θεάς και να έχει το κεφάλι καλυμμένο με μάλλινο πέπλο. Πιθανόν η Πολυξένη έχει ρόλο *ξοανοφόρου*, έχει δηλαδή αναλάβει το καθήκον να μεταφέρει το άγαλμα της θεότητας.⁶³⁹

Οι ιέρειες προέρχονταν από το σώμα των αστών και χάρη στο προνόμιο που διατηρούσαν να παίρνουν μέρος στις θυσίες κατείχαν έναν ρόλο δημόσιο που σίγουρα δεν ήταν προσιτός σε μια γυναίκα μέσω άλλης οδού. Είναι άγνωστο, ωστόσο, το κατά πόσο ο ρόλος αυτός τους εξασφάλιζε ισχυρή δημόσια παρουσία ή κάποια, έστω και περιορισμένη, αυτονομία. Οι ιέρειες δεν απαλλάσσονταν από την κηδεμονία και όπως και οι υπόλοιπες γυναίκες είχαν κυρίους. Είναι επίσης αλήθεια πως το ιερατικό αξίωμα συνεπαγόταν μεγαλύτερο γόητρο για τους άνδρες απ' ό,τι για τις γυναίκες.⁶⁴⁰ Στη Μικρά Ασία, λόγω χάρη, η τιμή της ιεροσύνης, η οποία ήταν

⁶³⁶ Dillon 2003, 80. Οι κιονίσκοι της Γοργούς, γύρω στο 300 π.Χ., (*IG II 2 7244*), της Αβρυλλίδος, 150-130 π.Χ., (*IG II² 6398*) της Μνησώς 1ος αιώνας π.Χ., (*IG II 6232*), της Θεοφίλης, 1ος αι. π.Χ. (*IG II² 7356*) και της Μαλθάκης 2ος αι. π.Χ. (*IG II² 5271*).

⁶³⁷ Βλ. Το σήμα του Σίμου, περίπου 400 π.Χ., Clairmont 1993, τ.1. 250

⁶³⁸ Βλ. Clairmont 1993, τ.1. 248, 350α, 316 αντίστοιχα.

⁶³⁹ Dillon 2003, 81-83.

⁶⁴⁰ Πάντως φαίνεται πως αποτελούσε τιμή για την οικογένεια να περιλαμβάνει στα μέλη της μια ιέρεια. Είναι χαρακτηριστικό πως σε παραστάσεις επιτάφιων αγγείων, των γνωστών ληκύθων, που απεικονίζουν συγγενείς να περιστοιχίζουν τον νεκρό, υποδηλώνεται το ιερατικό αξίωμα κάποιων με

γενικά αντικείμενο αγοραπωλησίας, ήταν πολύ υψηλότερη για τους άνδρες από ό τι για τις γυναίκες.⁶⁴¹

Όσον αφορά την Αθήνα, η ιεροσύνη σε κάποιες περιπτώσεις ήταν κληρονομικό προνόμιο που κατείχαν αριστοκρατικά γένη, ενώ σε άλλες η ανάθεση γινόταν με κλήρο δημοσίως. Έτσι η ιέρεια της Αθηνάς Πολιάδος προερχόταν από το γένος των Ετεοβουταδών, ενώ αντίθετα η ιέρεια της Αθηνάς Νίκης, αξίωμα που θεσμοθετήθηκε το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ., επιλεγόταν από το σώμα όλων των Αθηναίων γυναικών κατά τρόπο δημοκρατικό. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση η ιέρεια λάμβανε ετήσια αποζημίωση πενήντα δραχμών από το δημόσιο ταμείο και μερίδιο από τις θυσίες.⁶⁴²

Εικ 12 Επιτύμβια στήλη της ιέρειας Νικομάχης
4^{ου} αι. π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά

Σε επίγραμμα (GV 798) από την Τρωάδα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. η νεαρή Σίβυλλα που υπήρξε προφήτις του Απόλλωνος μας μιλά σε πρώτο πρόσωπο για την αιφνίδια ανατροπή της τύχης που την έφερε στο μνήμα.

το χαρακτηριστικό σύμβολο του κλειδιού. Βλ. Clairmont 1993, τ.4. 358 και τ.3. 390b.

⁶⁴¹ Dillon 2003, 76.

⁶⁴² Σχετικά με τις απολαβές των ιερειών, είναι γνωστό πως συνήθως έπαιρναν καθορισμένο μερίδιο από τις προσφορές προς τη θεά, όπως κρέας, σιτάρι, μέλι και λάδι. Σε άλλες περιπτώσεις είχαν και πρόσθετες απολαβές. Για παράδειγμα η ιέρεια της Πανδήμου Αφροδίτης στην Κω τον 3^ο αιώνα π.Χ. καρπωνόταν, σύμφωνα με το έθιμο, τα πρόστιμα που πλήρωναν έμποροι και καπετάνιοι που ξεκινούσαν το ταξίδι τους από το νησί χωρίς να κάνουν τις καθιερωμένες θυσίες προς τη θεά. Βλ. Dillon 2003, 85.

*ἄδ' ἐγὼ ἅ Φοίβοιο σαφηγορίς εἶμι Σίβυλλα,
τῶιδ' ὑπὸ λαινέωι σάματι κευθομένα,
παρθένος ἀυδάεσσα τὸ πρίν, νῦν δ' αἰὲν ἄναυδος,*

- 4 *Μοίραι ὑπὸ στιβαρῆι τήνδε λαχοῦσα πέδην ·
ἀλλὰ πέλας Νύμφαισι καὶ Ἑρμῆι τῶιδ' ὑπόκειμαι,
μοῖραν ἔχουσα κάτω τῆς τότ' ἀνακτορίης.*

Το σήμα της Σίβυλλας, που ονομάζεται Ηροφίλη, επισκέφτηκε ο Πausανίας κατά το ταξίδι του στην Αλεξάνδρεια της Τρωάδος.⁶⁴³ Πολλές πόλεις, ήδη την εποχή του Πausανία, διεκδικούσαν τη Σίβυλλα, και αδιαμφισβήτητα οι τελευταίες κατοικίες των διάσημων ιερειών αποτελούσαν κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο τόπους προσέλκυσης περιηγητών.⁶⁴⁴

Με εκφραστική λιτότητα περιγράφεται σε επίγραμμα από τη Σίκινο (GV 934) του 1^{ου} αιώνα μ.Χ., η ευδαιμονία της Ζωσίμης, μιας ογδοντάχρονης ιέρειας της Δήμητρας που ο σεβασμός περιέβαλλε όλη τη ζωή της. Το αξίωμα της ιέρειας, όπως φαίνεται και από τις σχετικές επιγραφές, ήταν ισόβιο. Σε επίγραμμα (GV 133= SGO3, 16/43/05) του 2^{ου} / 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από το Αμόριον της Φρυγίας, ο σύζυγος τιμά τη νεκρή γυναίκα του, που διετέλεσε ιέρεια της Αρτέμιδος, με μια όμορφα διακοσμημένη επιτύμβια στήλη. Η ιδιότητα της ιέρειας, όπως φαίνεται, σφραγίζει τη ζωή και την προσωπικότητα της γυναίκας.

*ιστήλην ἔσορᾶς καταζώγραφον, ἀλλὰ νόησον,
ἦν τύνβον κατέχει Τατείας καλῆς ἱερείης
Αρτέμιδος, κόμης βασιληίδος ἢ προκάθηται ·*

- 4 *ἦν ἱστοργῆς ἔνεκεν ἀνήρ ἐὸς ἐνθάδ' ἔτεισεν.*

Ὀλβιος χαρακτηρίζεται ο τύμβος που σκεπάζει το νεκρό σώμα μιας ιέρειας πενήντα ενός ετών σε επίγραμμα (SGO 4, 20/12/01) της αυτοκρατορικής περιόδου από τη Λαοδίκεια της Συρίας. Την αγνότητα της Αμμίας υμνεῖ ολόκληρη η πατρίδα της. Παρόμοιο είναι και επίγραμμα (SGO 4, 18/03/01) της ίδιας περιόδου από την Ὀλβασα Πισιδίας. Η βουλή της πόλης αποφασίζει να κοσμήσει με έναν ανδριάντα το μνημεῖο της Λικιννίας Πρισκίλλης, που υπήρξε ιέρεια του Διός, διαβάζουμε στην

⁶⁴³ Πausανίας, 10.12.6-7 βλ. Connely (2007), 224-225.

⁶⁴⁴ Connely 2007, 225

επιγραφή πάνω από το επιτύμβιο επίγραμμα. Σε μια ιέρεια της Ίσιδος αναφέρεται επίγραμμα (GV 1163) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Μεγαλόπολη της Αρκαδίας. Το επίγραμμα παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς σε αυτό περιγράφονται με τρόπο διεξοδικό τα τιμητικά καθήκοντα που άσκησε η Διονυσία κατά την ιεροσύνη της.

- τὴν πᾶσιν θαυμαστὰ βίον κυκλοτέρμονα σεμ[ν]ὸν
λείπουσα ζωῆς τόνβος ὄδ' ἀνφιέπει ·
ἦν δ' ὄνομα ζητῆς, Διονυσία, ἦν μακαρίζει*
- 4 *πᾶς ὁ γνούς θείας ἄς ἔλαβεν χάριτας.
ἠνίκα γὰρ λυκάβαντας ἔθ' ἠλικίης δεκαπέντε
ἔσχεν, παντοκράτωρ λάτριν ἔην ἔθετο
Εἷσις, ταῖς δ' ἰ<δ>ίαις κόσμησεν στολίσιν ·*
- 8 *ἐζήκοντα δ' ἐτῶν ὅτε δὴ χρόνον ἢ λάτρης ἔσχεν,
τὴν ὀσίην ὀσίως στείλαθ' ἔην πρόπολον ·
λουτρὸν γὰρ φαίδρυνε καλὸν χροῶ, πλεξαμένη δέ
τοὺς ἱεροὺς πλοκάμους ἴλλαθ' ὑγραῖς σταγόσιν.*
- 12 *βωμὸν δ' ὡς προσιοῦσ' εὐχὰς θέτο, σεμνὴ ἅπασιν
ἄστρ' ἔβα, ὡς ἀνόσως ᾤχετ' ἐς ἡμιθέους.*

Σε κάποια ιέρεια μυστηριακῶν λατρειῶν αναφέρεται επίγραμμα (GV 1319) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Θράκη, που δεν σώζεται ακέραιο. Αναθέτης του μνημείου είναι ο σύζυγός της, ο οποίος μιλά με έμφαση για την αγάπη που της είχε. Όπως γίνεται αντιληπτό από το πλήθος των επιγραμμάτων που αναθέτουν οι σύζυγοι, η παρθενία δεν ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάληψη του ιερατικού αξιώματος. Ήταν συνηθισμένο νεαρές παρθένοι που κατείχαν το αξίωμα της ιέρειας να εγκαταλείπουν τη θέση τους, όταν έφταναν σε ηλικία γάμου. Συνηθέστερα όμως ο γάμος και η ανατροφή των παιδιῶν συνδυάζονταν με τα καθήκοντα της ιέρειας και αρκούσε απλῶς μια περίοδος σεξουαλικῆς αποχής.⁶⁴⁵ Όχι μόνο θεότητες που έχουν ταυτιστεί με τη μητρότητα όπως η Δήμητρα στην Ελευσίνα ή η Μεγάλη Μητέρα των θεῶν αλλά και θεές παρθένοι, όπως η Άρτεμις και η Αθηνά, είχαν ως ιέρειές τους έγγαμες γυναίκες.⁶⁴⁶

⁶⁴⁵ Dillon 2003, 77

⁶⁴⁶ Βλ. Dillon 2003, 77

Επίσης πολλά επιτύμβια επιγράμματα ιερειών αναφέρονται στις τελετές που περιελάμβανε η λατρεία της Αφροδίτης, όπως και η λατρεία της Ίσιδος, της Κυβέλης και του Διονύσου. Σε επίγραμμα, για παράδειγμα, από τη Μίλητο (GV 1344), που τοποθετείται στον 2^ο / 3^ο αιώνα μ.Χ., για την Αλκμειωνίδα, την ιέρεια του Βάκχου, μαθαίνουμε πως η συμμετοχή των πολιτών στη λατρεία του θεού ήταν καθολική και πως τις μυστικές ιερές τελετές του θιάσου των Μαινάδων διηύθυνε η σεβαστή ιέρεια.

τήν όσίην χείρεμ πολήτιδες εἶπατε Βάκχαι

ίρείην · χρηστήι τοῦτο γυναικί θέμις ·

ύμᾱς κείς ὄρος ἦγε καὶ ὄργια πάντα καὶ ἰρά

4 *ἦνικεμ, πάσης ἐρχομένη πρὸ πόλεως.*

τοῦνομα δ' εἶ τις ξείνος ἀνείρεται, Ἀλκμειωνίς

ἢ Ροδίου, καλῶμ μοῖραν ἐπισταμένη.

Σε έναν ενδιάμεσο χώρο, όπου συναντώνται προκλητικά το ιερό με το αγοραίο, κινούνταν οι ιερόδουλες, οι ιέρειες της Αφροδίτης. Η ιερή πορνεία αποτελούσε ασφαλώς φαινόμενο περιθωριακό στον Ελληνικό κόσμο και εμφανίζεται σε περιοχές όπως η Κόρινθος και η Πάφος, που λόγω των εμπορικών τους σχέσεων έρχονταν σε στενότερη επαφή με την Ανατολή. Συναντούμε δύο αμφισβητήσιμες περιπτώσεις. Το επίγραμμα του Φιλόδημου από την *Παλατινή Ανθολογία* (GV 706) του 1^{ου} αιώνα π.Χ. αναφέρεται στη διπλή αυτή δράση της Τρυγόνιον, ιέρειας της Κυβέλης, η οποία τελούσε τις τελετές προς τιμήν της θεάς και ασκούσε παράλληλα την ιερή πορνεία. Είναι ωστόσο ασαφές αν πρόκειται για γυναίκα ή για ευνούχο ιερέα της θεάς, όπως έχει υποστηριχτεί.⁶⁴⁷

ἐνθάδε τῆς τρυφερῆς μαλακὸν ῥέθος, ἐνθάδε κείται

Τρυγόνιον, σαβακῶν ἄνθεμα Σαλμακίδων ·

ἦι καλύβη καὶ δοῦμος ἐνέπρεπεν, ἦι φιλοπαίγμων

4 *στομυλίη, Μήτηρ ἦν ἐφίλησε θεῶν,*

ἦ μούνη στέρξασα τὰ Κύπριδος ἀμφὶ γυναικῶν

ὄργια καὶ φίλτρων Λαῖδος ἀψαμένη.

⁶⁴⁷ Την άποψη ότι πρόκειται για γυναίκα υποστηρίζουν οι Waltz (1919) 126/128 και Beckby (1966), ενώ τη δεύτερη εκδοχή οι Paton (1916), Gow-Page (1965) 396, Luck (1956) Sider (178-180). Βλ. Καραμανώλης 2004, 206.

φῶε κατὰ στήλης, ἱερὴ κόνι, τῆι φιλοβάκχῳι

8 *μὴ βάτον, ἀλλ' ἀπαλὰς λευκοῖων κάλυκας.*

Σοβαρά ἔχει αμφισβητηθεῖ και το αν η Κλεονίκη Κύριλλα, που μνημονεύεται σε επίγραμμα (GV 1059) από τη Θεσσαλονίκη (3^ο / 4^ο αιώνα μ.Χ.), ασκούσε την ιερή πορνεία σε κάποιο ιερό της Αφροδίτης, όπως είχε υποστηριχτεί αρχικά.⁶⁴⁸

πολ<λ>άκι νυ<μ>φευθῖσ' ἀγνοῖς ἐν ἐμοῖς θαλάμοισι

τοῦνομα μὲν μοι ἔην Κλεονίκη καὶ Κυρίλ<λ>α,

ἦν ἐπόθησεν Ἔρωσ διὰ τὴν Παφίαν Ἀφροδίτην ·

4 *κεῖμαι δ' ἐν τύμβῳ διὰ θρησκευτῶν φιλότητα.*

3.2. Τεχνικαὶ και μουσικαὶ⁶⁴⁹

Εκτός από τις γυναίκες που εγκωμιάζονται για την ερασιτεχνική ενασχόλησή τους με τις Μούσες - παραδείγματα είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο - κάποιες από τις θανούσες είναι καλλιτέχνιδες κατ' επάγγελμα: αοιδοί, αυλητρίδες, χορεύτριες και μίμοι.⁶⁵⁰ Πρόκειται για γυναίκες που προέρχονται από την κοινωνική κατηγορία των δούλων ή για απελεύθερες. Όλα τα σχετικά επιγράμματα είναι της αυτοκρατορικής περιόδου, ενδεικτικό τόσο της αλλαγής που σημειώνεται στον τρόπο με τον οποίο προσδιορίζεται η ταυτότητα μιας γυναίκας όσο και της διεύρυνσης του συνόλου των γυναικών που αξιώνονται την τιμή ενός επιταφίου.

Σε δύο αδελφές, που όπως τουλάχιστον δείχνει το όνομα της δεύτερης - Ναῖς- ήταν εταίρες, αναφέρεται επίγραμμα (GV 580) από την Αθήνα, του 2^{ου} / 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Το εγκώμιο εστιάζει στη μελωδική φωνή, στην ικανότητα τους στη λύρα και το βάρβιτο.

τὴν Εὐτυχοῦ[σαν τὴν τε] | Ναῖδα δυ[στυχεῖς], |

τὰς αὐταδέ[λφους μου]|σικάς, τὰ[ς εὐλάλους], |

⁶⁴⁸ Βλ. Voutiras 2001, 111-114.

⁶⁴⁹ Δανείζομαι τον τίτλο από το άρθρο της S. Pomeroy 1977.

⁶⁵⁰ Αναφορά στις μούσες γίνεται στα επιγράμματα: GV 479, GV 580, GV 594, GV 672, GV 675, GV 695, GV 707, GV 733, GV 797, GV 846, GV 909, GV 1121, GV 1361, GV 1478, GV 1528, GV 1569, GV 1880, GV 1881, GV 1925, GV 1938, GV 1951, GV 1989, GV 2008, GV 1337a, SEG XXXVII 1488, SEG LI 1731.

τάς συντρα[φείσας ἐν] | λύραι κα[ὶ βαρβίτωι] |

4 ἡ γῆ συνέθ[ηκεν ἐνθάδ]|ε ἠρέ[μα, ζένε].

Στην Κύριλλα, κάποια μίμο και αιιδό που διακρίθηκε στην τέχνη της και απέσπασε πολλά βραβεία, αναφέρεται επίγραμμα (GV 672) από τη Βέροια του 2^{ου} / 3^{ου} αιώνα μ.Χ.

Κλαυδιανὸς θρέψας καὶ Κάστωρ | σύνγαμος ἀνήρ

τύμβον ἔ|τευξαν ἐμοί, μνημόσυνον φι|λίης.

εἰμὶ δὲ μειμᾶς ἐγὼ | Κύριλλα, ἡ πρὶν ποτε δόξης |

4 ἀραμμένα πλείστους ἐν θυμέ|λαις στεφάνους.

νῦν δέ με | Μοιράων μίτος ἦρπασε, κοῦ|κέτ' ἀείδω ·

κεῖμαι δ' ἐν ζα|θέη μητροπόλει Βεροία.

Δέκατη μούσα χαρακτηρίζεται η Βάσιλλα, ηθοποιός και χορεύτρια, που βρίσκεται ενταφιασμένη στο αμφιθέατρο της Ακουιλίας. Το επίγραμμα (GV 675) - 3^{ος} αιώνας μ.Χ.- μνημονεύει τη δόξα και τις τιμές που γνώρισε στη σκηνή.

τὴν πολλοῖς δῆμοισι | πάρος, πολλαῖς δὲ πόλεσσι |

δόξαν φωνάεσσαν ἐνὶ | σκηναῖσι λαβοῦσαν /

παντοίης ἀρετῆς ἐν μεί|μοις, εἶτα χοροῖσι, |

4 πολλάκις ἐν θυμέλαις, ἀλ|λ' οὐχ οὔτω δὲ θανούση, /

τῆ δεκάτη Μούση τὸ λα|λεῖν σοφὸς Ἡρακλείδης |

μειμάδι Βασίλλη στήλην | θέτο βιολόγος φώς. |

ἡ δὴ καὶ νέκυσ οὔσα ἴσην | βίου ἔλλαχε τειμήν, |

8 μουσικὸν εἰς δάπεδον | σῶμ' ἀναπαυσαμένη. |

Ηθοποιός καταξιωμένη ήταν κάποτε η Χρυσόπολις - τὸ πάλαι πολλοῖς θέατροις ἀρέσασσαν- που πεθαίνει από πυρετό μακριά από την πατρίδα της, όπως διαβάζουμε σε επίγραμμα (SGO 2, 09/09/07) του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από την Κλαυδιόπολι της Βιθυνίας. Σε ένα καλλιτεχνικό ζευγάρι αναφέρεται επίγραμμα (GV 695) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. – που δεν σώζεται ακέραιο- από τη Φιλιππούπολη, στο μνήμα της Μαντώς. Η ίδια ήταν λυράρισσα ενώ ο σύντροφός της, όπως λέγεται, ήταν έμπειρος στη μουσική και το τραγούδι. Η αγάπη για τη μουσική ήταν εκείνη που τους ένωσε. Επαγγελματίας μουσικός ήταν και η κιθαρωδός που μνημονεύεται σε επίγραμμα (GV

797) του 6^{ου} αιώνα μ.Χ. από την *Παλατινή Ανθολογία*.

Σε μια αυλητρίδα αναφέρεται το επίγραμμα (GV 1569= SGO 3, 14/13/01) από τα Παλαιά Ίσαυρα της Ισαυρίας, του 2^{ου} /3^{ου} αιώνα μ.Χ.

χαῖρέ μοι, ὦ ζ<ω>ή, γλυκε|ρόν φάος ἠελίοιο,
χαίρε|τε καὶ φιλ<ί>ης μεμνημέ|νοι ἄνδρες ἄριστοι.
ἐνθάδ' ἐγὼ κεῖμε, Κίλβις δέ | μοι οὔνομά ἐστιν,

4 *Εὐτέρπης ἀύλοῖσι τετειμέ|νη ἔξοχα πασῶν*

Από τη Ρώμη του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. προέρχεται το επίγραμμα (GV 2008) της Ομόνοιας, που περιλαμβάνει εκτενές τμήμα στα Λατινικά. Στους ελληνικούς στίχους η Ομόνοια συγκρίνεται με τις Σειρήνες στην καλλιφωνία και με την Αφροδίτη στην ομορφιά. Για την επιγραφή φρόντισε ο σύζυγός της Ατίμητος από την Παμφυλία. Από τη λατινική επιγραφή μαθαίνουμε ότι ο Ατίμητος και η Ομόνοια ήταν απελεύθεροι και ότι η γυναίκα πέθανε πριν φθάσει τα είκοσί της χρόνια.

ἡ πολὺν Σειρήνων λιγυρωτέρη, ἡ παρὰ Βάκχῳι
καὶ θοίναις αὐτῆς χρυσοτέρη Κύπριδος,
ἡ λαλίη φαιδρὴ τε χελειδονὶς ἔνθ' Ὀμόνοια

4 *κεῖμαι, Ατιμήτῳι λειπομένη δάκρυα,*
τῷι πέλον ἀσπασίη βαιῆς ἄπο · τὴν δὲ τοσαύτην
δαίμων ἀπροΐδης ἐσκέδασεν φιλίην.

Σε μια επαγγελματία χορεύτρια, θιασώτιδα της Κυβέλης, αναφέρεται το επίγραμμα (GV 707) από την Παλατινή Ανθολογία του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Στο επίγραμμα με νοσταλγία μνημονεύεται ο κόσμος της απόλαυσης, στον οποίο αφιέρωσε τη ζωή της η Αρίστιον.

ἡ κροτάλοισ ὀρχηστρὶς Ἀρίστιον, ἡ περὶ πεύκαις
καὶ Κυβέλῃ πλοκάμους ῥίψαι ἐπισταμένη,
ἡ λωτῶι κερόεντι φορουμένη, ἡ τρὶς ἐφεξῆς

4 *εἰδυῖ ' ἀκρήτου χειλοποτεῖν κύλικας,*
ἐνθάδ' ὑπὸ πτελέαις ἀναπαύεται, οὐκέτ' ἔρωτι,
οὐκέτι παννυχίδων τερπομένη καμάτοις.
κῶμοι καὶ μανίαι, μέγα χαίρετε · κεῖθ' ὦ ὦ --- ὦ

8 ἢ τὸ πρὶν στεφάνων ἄνθεσι κρυπτομένη.

Την ευχαρίστηση της συναναστροφής προσφέρουν εκτός από τις καλλιτέχνιδες και οι εταίρες. Συχνά γίνεται λόγος στις πηγές για την καλλιέργειά τους, τις επιδόσεις τους στη μουσική, ακόμα και στη φιλοσοφία. Στον κήπο του Επίκουρου, λόγου χάρη, εταίρες γίνονται ισότιμα δεκτές στον κύκλο των μαθητών, ενώ η γλυκιά Λεόντιον, στην οποία με τόση τρυφερότητα απευθύνεται ο δάσκαλος στις επιστολές του, αναλαμβάνει το τολμηρό έργο να ασκήσει κριτική στον Θεόφραστο, τον αφοσιωμένο μαθητή του Αριστοτέλη. Μία από τις πιο γνωστές εταίρες του 4^{ου} αιώνα π.Χ., την όμορφη Λαΐδα, εγκωμιάζει το επίγραμμα (GV 896) που είναι χαραγμένο στο μνήμα της στη Θεσσαλία.

τῆσδε ποθ' ἢ μεγάλαυχος ἀνίκητός τε πρὸς ἀλκὴν

Ἑλλάς ἐδουλώθη κάλλεος ἰσοθέου

Λαΐδος ἦν ἐτέκνωσεν Ἔρωσ, θρέψεν δὲ Κόρινθος,

4 *κεῖται δ' ἐν κλεινοῖς Θετταλικοῖς πεδίοις.*

Η πολυτάραχη ζωή και το τραγικό τέλος της διάσημης εταίρας, γνωστά από πηγές της εποχής, αποσιωπούνται και παραδίδονται στη λήθη. Μόνο οι αναφορές στην πόλη των έκλυτων ηθών, την Κόρινθο, και στον τόπο θανάτου της, τη Θεσσαλία, φέρνουν στον νου τη σκληρή πραγματικότητα της ζωής της.⁶⁵¹ Παιδάκι ακόμα, αιχμάλωτη των στρατιωτών του Νικία, φθάνει από τα Ύκκαρα της Σικελίας στην Κόρινθο, όπου πουλιέται και γίνεται ιερόδουλος στην Ακροκόρινθο. Από την αφάνεια τη βγάζει ο ζωγράφος Απελλής που αναγνωρίζει την εξαιρετική ομορφιά της και τη χρησιμοποιεί ως πρότυπο για τα έργα του. Η φήμη της, που γρήγορα ξεπέρασε τα όρια της Κορίνθου, της δίνει τη δυνατότητα να συνάπτει ενοικιαστήρια συμβόλαια, εξασφαλίζοντας μια ανέμελη, πολυτελή ζωή. Έτσι γνωρίζουμε πως για δυο μήνες τον χρόνο ενοικιάζεται από το φιλόσοφο Αρίστιππο, τον οποίο συνοδεύει στα Ποσειδώνια της Ελευσίνας. Την εποχή της δόξας της είναι μία από τις πιο ακριβοπληρωμένες εταίρες.⁶⁵²

Ωστόσο, ακόμα και για τις πιο ευνοημένες ιέρειες της απόλαυσης το τέλος

⁶⁵¹ Σχετικά με τη ζωή της βλ. Salles 1997 κυρίως 83-86. Στο ίδιο έργο η συγγραφέας αφηγείται διεξοδικά τη ζωή μιας άλλης διάσημης εταίρας, της Νεαίρας.

⁶⁵² Η απληστία, λέγεται, πως την οδήγησε να ζητήσει από το Δημοσθένη, τον ρήτορα, 10.000 δραχμές για μία νύχτα. Την άρνησή του ο τελευταίος συνοδεύει με τα λόγια: «Δεν αγοράζω μια τύψη 10.000 δραχμές».

είναι συχνά άθλιο. Για τη Λαΐδα μαθαίνουμε από τον Αθήναιο ότι

«(...)είναι οκνηρή και μεθοκοπάει. Μόνο το καθημερινό φαΐ και πιτό της την ενδιαφέρουν και μου φαίνεται πως φέρεται σαν τον αετό. Αλήθεια αυτά τα πουλιά, όταν είναι νεαρά, πιάνουν τα θύματά τους και τα πάνε ψηλά στην κορυφή των βουνών όπου τα κατασπαράζουν. Όμως, όταν αρχίζουν να γερνάνε, κουρνιάζουν πεινασμένα στα ιερά των θεών. Έτσι η Λαΐς είναι μια άσωτη. Όταν ήταν νεαρή και φρέσκια, ήταν αδάμαστη εξαιτίας της περιουσίας της και μπορούσε κανείς να συναντήσει ευκολότερα το σατράπη Φαρνάβαζο παρά την ίδια. Όμως αφού πέρασε τη μεγάλη σταδιοδρομία των χρόνων της κι η αρμονία του κορμιού της χάθηκε, είναι ευκολότερο να τη δεις παρά να φτύσεις! Τώρα περιδιαβαίνει παντού· της δίνουν ένα χρυσό ή και τρεις οβολούς και πάει και με νέους και με γέρους. Έχει τόσο πολύ εξημερωθεί, φίλε μου, που την έχεις πια του χεριού σου.»⁶⁵³

Το τέλος της θα είναι τραγικό. Ερωτευμένη με έναν Θεσσαλό, προκαλεί με την ομορφιά της τη ζήλια των γυναικών της Θεσσαλίας, όπου ζει με τον εραστή της. Οι Θεσσαλές παρασύρουν την εταίρα σε ένα ιερό της Αφροδίτης και τη θανατώνουν χτυπώντας την με ξύλινα σκαμνιά.

Εκτός όμως από τα επιτύμβια που μνημονεύουν το κάλλος και τη δύναμή τους, εντυπωσιακή είναι η μέριμνα που προσωπικά επέδειξαν διάσημες εταίρες στο να αφήσουν στον κόσμο και τη μνήμη των ανθρώπων εύγλωττες αποδείξεις του πλούτου και της ισχύος που κάποτε κατείχαν. Πολυτελή μνημεία ανεγέρθησαν με δαπάνη των εταίρων σε ιερούς ναούς, σε μεγάλους δρόμους και σε τόπους προσκύνησης. Το άγαλμα της Φρόνης στους Δελφούς, έργο του Πραξιτέλη, που στεκόταν ανάμεσα στο άγαλμα του βασιλιά της Σπάρτης Αρχίδαμου και σε εκείνο του Φιλίππου του Β΄, οι τεράστιοι μεταλλικοί *οβελοί* που η Ροδωπιδες τοποθετεί μπροστά στο ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς,⁶⁵⁴ το άγαλμα της Κόττινας στον ναό της Χαλκιοίκου Αθηνάς στη Σπάρτη είναι κάποια από τα πιο γνωστά.⁶⁵⁵

⁶⁵³ Salles 1997, 197. Δεν είναι, ωστόσο, σαφές σε ποια από τις δύο εταίρες που έφεραν το όνομα Λαΐς αναφέρεται ο Αθήναιος.

⁶⁵⁴ Ridgway 1987, 405

⁶⁵⁵ Χαρακτηριστική είναι η αυτοπεποίθηση της Φρόνης, η οποία, όταν η πόλη της Θήβας ισοπεδώθηκε από τον Αλέξανδρο το 335 π.Χ., προσφέρθηκε να ανοικοδομήσει με δικά της έξοδα τα τείχη της πόλης με όρο μια επιγραφή που να διακηρύσσει σε όλους : «Ο Αλέξανδρος την κατέστρεψε. Η πόρνη

Εκτός όμως από τις γυναίκες που ασχολούνταν επαγγελματικά με τις τέχνες, οι οποίες ανήκαν στο στρώμα των δούλων και δεν έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης στον κόσμο των αστών, τα επιγράμματα κάνουν λόγο και για άλλες εργαζόμενες γυναίκες, κάποιες από τις οποίες ήταν ελεύθερες που αναγκάζονταν να ασκήσουν κάποιο επάγγελμα, όταν παρουσιαζόταν η ανάγκη να συμπληρώσουν το οικογενειακό εισόδημα. Ιδιαίτερα μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου και την κατάρρευση της αθηναϊκής ηγεμονίας η οικονομική δυσπραγία έκανε πολλές γυναίκες, ακόμα και καλής καταγωγής, να αναζητήσουν εργασία εκτός του οίκου. Οι γυναίκες αυτές δεν έπαυαν και τον 4^ο αιώνα να αντιμετωπίζονται με κάποια περιφρόνηση.⁶⁵⁶ Επιπλέον, και η επιτύμβια γλυπτική απαθανατίζει γυναίκες δίνοντας έμφαση στο επάγγελμα ως ουσιαστικό στοιχείο της ταυτότητας τους.⁶⁵⁷ Ενδιαφέρον είναι πως κάποια προέρχονται από επιτύμβια του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Μία επαγγελματική κατηγορία που έχει κάποια παρουσία στο σώμα των επιτύμβιων επιγραφών είναι εκείνη των τροφών.⁶⁵⁸ Από την κλασική περίοδο είναι γνωστό πως τα παιδιά τρέφονταν και ανατρέφονταν συχνά από τροφούς. Φιλολογικές πηγές της Ελληνιστικής περιόδου παρέχουν πληροφορίες σχετικά με τα καθήκοντα τους, τα κριτήρια επιλογής τους και τις συνθήκες εργασίας τους. Από τις πηγές μαθαίνουμε πως η οικογένεια προσελάμβανε τροφό είτε στην περίπτωση που το μητρικό γάλα δεν επαρκούσε για τη διατροφή του παιδιού είτε σε περίπτωση που η ίδια η μητέρα λόγω αδυναμίας είχε ανάγκη από φροντίδα. Η απασχόληση τροφού ήταν βέβαια απαραίτητη στην περίπτωση θανάτου της μητέρας στον τοκετό. Σύμφωνα με τις πηγές, η ιδανική τροφός έπρεπε να ήταν ανάμεσα στις ηλικίες των είκοσι και των σαράντα ετών, να είχε γεννήσει περισσότερες από μία φορές, να ήταν ακμαία σωματικώς και κατά προτίμηση Ελληνίδα. Ανάμεσα στα χαρίσματα που αναμενόταν να διαθέτει συγκαταλέγονται η ολιγάρκεια, η ευχάριστη προσωπικότητα,

Φρόνη την ανέγειρε». Βλ. Salles 1999, 145-146

⁶⁵⁶ Blundell 1995, 138

⁶⁵⁷ Τις επιτύμβιες στήλες της κλασικής περιόδου που απεικονίζουν γυναίκες εξαιρώντας την επαγγελματική τους ιδιότητα έχει μελετήσει η Α. Kosmopoulou (2001). Θεωρεί εντυπωσιακό το γεγονός πως η επαγγελματική δραστηριότητα προβάλλεται ως το στοιχείο που αξίζει να μείνει στη μνήμη των ανθρώπων, σε μια μικρή έστω ομάδα μνημείων, καθώς οι επιτάφιας πρακτικές απηχούν κατά κανόνα τις κυρίαρχες αξίες της εποχής, η οποία αντιμετώπιζε με περιφρόνηση την εργασία και ιδιαίτερα τις εργαζόμενες γυναίκες.

⁶⁵⁸ Πρόκειται για τα επιγράμματα: GV 459, GV 493, GV 581, GV 747, GV 1707.

η ευγένεια και η καθαριότητα.⁶⁵⁹ Στα πλαίσια της οικογένειας συχνά οι τροφοί έχαιραν σεβασμού και αναγνώρισης για την προσφορά τους. Τη στοργή και το σεβασμό του προς την τροφή του εκφράζει ο Ιπποκράτης σε επίγραμμα (GV 747) που προέρχεται από την Αθήνα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και μνημονεύει τη Μέλιττα, τη θυγατέρα του Απολλοδώρου. Η επιγραφή πάνω από το επίγραμμα μας πληροφορεί πως ο πατέρας της ήταν *ίσοτελής*, ανήκε δηλαδή σε ένα προνομιούχο στρώμα που κινούνταν ανάμεσα στους μετοίκους και τους δούλους. Το επίθετο *χρηστή*, - αποδίδεται σε δούλες ή απελεύθερες- που συνοδεύει την επαγγελματική της ιδιότητα *τίτθη*, συμπυκνώνει όλες τις αρετές που σχετίζονται με τη φροντίδα του παιδιού: υπευθυνότητα, αποδοτικότητα, τιμιότητα και πίστη.⁶⁶⁰

ἐνθάδε τὴν χρηστὴν τίτθην κατὰ γαῖα καλύπτει

Ἴπποκράτης · καὶ νῦν ποθεῖ σε.

καὶ ζῶσάν σ' ἐφίλ|ουν, τίτθη, καὶ νῦν σ' ἔτι τιμῶ

4 *οὔσαν καὶ κατὰ γῆς, | καὶ τιμήσω σε, ἄχρι ἂν ζῶ ·*

οἶδα δὲ σοὶ ὅτι καὶ κατὰ γ|ῆς, εἶπερ χρηστοῖς γέρας ἐστίν,

πρώτει σοὶ τιμ|αί, τίτθη, παρὰ Φερσεφόνει Πλούτωνί τε κείνται.

Την ιδιότητα της τροφού τονίζει και το επίγραμμα (GV 581) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αθήνα, που μνημονεύει την Αθηνοδώρα, μια νεαρή μητέρα.

Αθηνοδώραν τὴν ἀγαθὴν τὴν Ἀττικὴν,

τὴν Θαυμασίου γυναῖκα, τὴν φιλένθεον,

παιδιά τεκοῦσαν καὶ τρέφουσιν νήπια

4 *ἢ γῆ λαβοῦσα τὴν νέαν, τὴν μητέρα,*

κατέχει, γάλακτος δεομένων τῶν παιδίων

Χρή τροφού πρέπει να επιτελούσε και η οικιακή δούλη που μνημονεύεται σε επίγραμμα (GV 459) από την Αθήνα. Εγκωμιάζεται για την ικανότητά της στις δουλειές του σπιτιού, ενώ εκφράζονται ρητά τα αισθήματα αγάπης που έτρεφαν γι' αυτήν οι *θρεψάμενοι*. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το επίγραμμα (GV 493) που μνημονεύει τη Μαλίχα, που είναι ίσως το αρχαιότερο επίγραμμα που αφορά σε

⁶⁵⁹ Herzog- Hauser 1937, 1494.

⁶⁶⁰ Βλ. Rühfel 1988, 48.

δούλη.⁶⁶¹ Εξαίρεση από τον κανόνα που επιβάλλει το επίθετο *χρηστή*, αποτελεί ο χαρακτηρισμός *δικαιοτάτη* που της αποδίδεται. Η Μαλίχα, όπως και η Αίσχρη από τη Φρυγία (επίγραμμα *GV 1707*) είναι ξένη. Το όνομα της φανερώνει πως είναι Φοινικικής καταγωγής ενώ ο προσδιορισμός Κυθηρία πιθανόν να δηλώνει τον τόπο στον οποίο τέθηκε στην υπηρεσία του κυρίου της.⁶⁶²

Στα επιτύμβια ανάγλυφα οι τροφοί παρά τη χαμηλή κοινωνική τους καταγωγή αναπαριστώνται όπως και οι αστές. Σε αντίθεση με τις παραστάσεις αγγείων, στα επιτύμβια μνημεία δεν απεικονίζονται ποτέ κατά την επιτέλεση της εργασίας τους. Φαίνεται πως στα επιτύμβια μνημεία κατέχουν μια θέση που δεν απήλαυσαν στην πραγματική τους ζωή, αποποιούμενες τα γνωρίσματα που τις υποβαθμίζουν - βαρβαρικά φυσιολογικά, κοντά μαλλιά, περιβολή- και ενδύμενες το παρουσιαστικό των αστών.⁶⁶³

Άλλη παραδοσιακή και τυπική ασχολία των γυναικών – θεών και θνητών – ήταν ο αργαλειός. Μια εικόνα της καθημερινής ζωής με τις μικρές γλυκές στιγμές της μας δίνει το επίγραμμα από τη Χίο (*GV 474*) του 2/1^{ου} αιώνα π.Χ. που μνημονεύει δύο ηλικιωμένες γυναίκες, υφάντριες από την Κω, οι οποίες με νοσταλγία θυμούνται τα νυχτέρια τους στον αργαλειό.

*Βιττώ και Φαινίς, φίλη Ἡμέρη, αἱ ξυνέριθοι,
αἱ πενιχραὶ γραῖαι τῆιδ' ἐκλίθημεν ὁμοῦ,
ἀμφοτέραι Κῶναι, πρῶται γένος· ὦ γλυκὺς Ὀρθρος,
4 πρὸς λύχνον ὦι μύθους ἤιδομεν ἡμιθέων.*

Η υφαντική ήταν το επάγγελμα που συχνότερα εμφανίζονται να εξασκούν στις πηγές οι απελεύθερες γυναίκες.⁶⁶⁴ Θεωρητικά τουλάχιστον οι υφάντριες μπορούσαν να ανήκουν σε οποιοδήποτε κοινωνικό στρώμα: Μπορεί να είναι αστές που εμπορεύονται την οικιακή παραγωγή υφαντών για να συμπληρώσουν το οικογενειακό εισόδημα, μέτοικοι ή δούλες.⁶⁶⁵ Δεν είναι πάντοτε εύκολο να διακρίνουμε αν πρόκειται για ερασιτεχνική ή επαγγελματική απασχόληση. Την ευχάριστη συντροφιά της Κρηθίδας, που ολοένα τιτίβιζε την ώρα της δουλειάς και

⁶⁶¹ Kosmopoulou 2001, 291.

⁶⁶² Kosmopoulou 2001, 290.

⁶⁶³ Kosmopoulou 2001, 305.

⁶⁶⁴ Elderkin 1936, 131.

⁶⁶⁵ Barber 1995, 278. Παρατίθεται από την Kosmopoulou 2001, 301.

ήξερε να λέει ωραία αστεία, αναπολούν οι φίλες της από τη Σάμο, σε επίγραμμα (GV 921) του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από την *Παλατινή Ανθολογία*. Αναφορά γίνεται τέλος και σε ένα ζευγάρι χρυσοχόων (*χρυσείης τέχνης ἴδριες*) σε επίγραμμα (SGO 4, 18/10/01) της αυτοκρατορικής περιόδου από τη Σέλη της Πισιδίας.

Ωστόσο ανάμεσα στις εργαζόμενες γυναίκες συναντούμε και εκείνες που εισχώρησαν στα μυστικά της επιστήμης. Και στις τρεις περιπτώσεις πρόκειται για γυναίκες γιατρούς. Η Φανοστράτη, γυναίκα του Μελιτέως, που ασκεί το επάγγελμα της μαίας και της γιατρού μνημονεύεται σε επίγραμμα (GV 342) του 4^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αττική. Η σύνδεση των όρων *μαῖα* και *ιατρός* αποδεικνύει ότι την εποχή αυτή ο χαρακτηρισμός *μαία* χρησιμοποιούνταν με αυστηρή έννοια, για να δηλώσει τη γυναίκα που παρείχε βοήθεια στον τοκετό έχοντας περιορισμένα καθήκοντα και γνώση σε αντίθεση με την κατηρτισμένη γιατρό που αναλάμβανε και υπηρεσίες γυναικολόγου.⁶⁶⁶

μαῖα καὶ ἱατρὸς Φανοστράτη ἐνθάδε κείται,

[ο]ὐθενὶ λυπη<ρ>ά, πᾶσιν δὲ θανοῦσα ποθεινή.

Η στήλη της Φανοστράτης αποτελεί τη μόνη αναπαράσταση μαίας στην ελληνική τέχνη που γνωρίζουμε με ασφάλεια.⁶⁶⁷ Αναπαριστώνται δύο γυναίκες που συνδέονται με χειραψία (*δεξιῶσις*) και περιβάλλονται από τέσσερα μικρά παιδιά.

Οι γυναίκες άρχισαν και επισήμως να σπουδάζουν την ιατρική επιστήμη κατά την Ελληνιστική περίοδο. Η πρώτη γυναίκα μαιευτήρας στην Αθήνα ήταν η Αγνοδίκη που σπούδασε κοντά στον Ηρόφιλο το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁶⁶⁸ Σε μια γυναίκα γιατρό αναφέρεται και το επίγραμμα (GV 1486=SGO 2, 11/03/02) του 2/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Νέα Κλαυδιόπολι του Πόντου. Το επίγραμμα κινείται σε δύο επίπεδα: η αναφορά στον σύζυγο και τους ομότεχνούς της τονίζουν τη θνητή υπόσταση της Δομνεΐνας, ενώ η ιδιότητα της γιατρού την εγγύτητά της προς τους θεούς. Η ικανότητα της Δομνεΐνας να θεραπεύει τις ασθένειες θεωρείται ως θείο χάρισμα που της εξασφαλίζει μετά θάνατον μια θέση στα Ηλύσια πεδία.

σπεῦ[σας] | ἐς ἄθα[να]|τους, Δο[μνεῖν'], | ἀνδρὸς δ' ἀμέλησας,

ἀστράσιν | οὐρανίοις σῶ|μα καθηραμέ|νη ·

⁶⁶⁶ Kosmopoulou 2001, 300.

⁶⁶⁷ Kosmopoulou 2001, 399.

⁶⁶⁸ Fantham κ.α 1990, 220.

οὐ τις ἐρῖ με|ρόπων, ὅτι δὴ | θάνες, ἀλλ' ὅ|τι πάτην

4 ῥυ|ομένην νού|σων ἄρπασαν | ἀθάνατοι.

χαῖ|ρε καὶ Ἥλυσίσις | ἐπιτρέπεο, σοῖς | δ' ἄρ' ἑταίροις |

λύπας καὶ θρή|νους κάλλιπες | ἀιδ<ί>ους.

Από την Πέργαμο είναι το επόμενο επίγραμμα (GV 2040= SGO1, 06/02/32) του 1/2^{ου} αιώνα μ.Χ. που μνημονεύει μία γυναίκα που ασκούσε την τέχνη του Ιπποκράτη, σύζυγο γιατρού. Στο ίδιο μνήμα έχει ταφεί ο Φιλάδελφος, ικανότατος, όπως αναφέρεται στο πρώτο μέρος του επιγράμματος, κι αυτός γιατρός. Αναθέτης και στην περίπτωση του είναι ο ομότεχρός του Γλύκων, σύζυγος της Πανθείας. Το εγκώμιο της Πανθείας εστιάζει στις παραδοσιακές αρετές της σωφροσύνης και της επιδεξιότητας στη διαχείριση του σπιτιού, αλλά υμνεί και την ικανότητα στην άσκηση της ιατρικής τέχνης που διέκρινε τη θανούσα:

(...) καὶ βιοτῆς οἶακα καθευθύνεσκες | ἐν οἴκῳ

8 καὶ κλέος ὕψωσας ζυ|νὸν ἱητορίας,

οὐδὲ γυνῆι περ | ἐοῦσα ἐμῆς ἀπολείπεο τέχνης. |(...)

Έναν γιατρό και τη σύζυγό του μνημονεύει επίγραμμα (SGO 4, 19/03/01) της αυτοκρατορικής περιόδου από το Ανεμούριον της Κιλικίας. Στη γυναίκα αποδίδεται ο προσδιορισμός *σώτειρα*. Πρόκειται πιθανόν για κάποια μαία. Μαία ήταν και η Ιουλία Πρεμιογένεια που όπως αναφέρεται σε επίγραμμα (GV 1940) του 2^{ου}/3^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Ρώμη έσωσε πολλές γυναίκες: *Ἰουλία Πρεμιογένει|α μαῖα πολλὰς σώ|σασα γυναικας οὐκ ἔ|φυγον Μοίρας*. Οι γυναίκες που εξασκούσαν τη μαιευτική, όπως καταδεικνύουν οι ελληνικές επιτύμβιες επιγραφές και τα επιγράμματα που τις μνημονεύουν - σε αντίθεση με τις ομότεχνούς τους σε λατινικές επιγραφές που συνήθως προέρχονταν από το στρώμα των δούλων - ανήκαν κυρίως στα μεσαία στρώματα και έχαιραν κοινωνικής αναγνώρισης για το έργο που προσέφεραν.⁶⁶⁹

Συνοψίζοντας θα λέγαμε πως τα γυναικεία επαγγέλματα που απαντώνται στα επιτύμβια επιγράμματα έχουν ως κύριο αντικείμενο τους την προσφορά φροντίδας και απόλαυσης. Κατά πρώτο λόγο, οι γυναίκες επωμίζονται ρόλους που συνδέονται

⁶⁶⁹ Ο C. Laes εντόπισε και μελέτησε δεκατρείς ελληνικές επιγραφές που μνημονεύουν μαίες. Η πλειονότητα ανήκει στην αυτοκρατορική περίοδο και προέρχεται από τη Μικρά Ασία και τα νησιά του Αιγαίου. Βλ. Laes 2011, 156-158.

κυρίως με τα παραδοσιακά καθήκοντα που αναλαμβάνουν και στα πλαίσια του οίκου: τη φροντίδα των αδύναμων μελών, παιδιών, ηλικιωμένων και αρρώστων, και τη μέριμνα για την κάλυψη των στοιχειωδών βιοτικών αναγκών. Έτσι, όταν βρίσκονται στην ανάγκη να εργαστούν, γίνονται κυρίως τροφοί, υφάντριες ή μαίες και όταν η κοινωνική τους θέση και η κατάρτισή τους το επιτρέπει ακόμα και γιατροί. Επίσης κάποιες γυναίκες αναγκάζονταν να εργάζονται και σε εξωτερικές εργασίες. Τα επιτύμβια επιγράμματα ωστόσο δεν κάνουν λόγο για τέτοιες δραστηριότητες. Κατά δεύτερο λόγο, με τις υπηρεσίες τους, ως αυλητρίδες, μίμοι, χορεύτριες και εταίρες προσέφεραν στους άνδρες τέρψη και ψυχαγωγία, ανάπαυλα από τις καθημερινές τους έγνοιες, ιδιωτικές ή πολιτικές. Το μόνο δημόσιο αξίωμα που ήταν προσιτό σε αυτές ήταν το ιερατικό, καθώς οι γυναίκες λόγω της προνομιακής τους σχέσης με το μυστήριο της ζωής- χαρίζουν τη ζωή, προσφέρουν τις πρώτες φροντίδες στο νεογέννητο και τις τελευταίες στον νεκρό-, και των ικανοτήτων διαίσθησης και ενόρασης που θεωρήθηκε πως διαθέτουν, συνδέονταν στην αντίληψη των αρχαίων πιο στενά με το θείο και το ιερό. Τα επιτύμβια επιγράμματα αντιθέτως είναι πιο πλούσια σε πληροφορίες που σχετίζονται με τις δραστηριότητες των ανδρών, κυρίως όσα ανήκουν στη ρωμαϊκή περίοδο. Εκτός από άνδρες που διακρίθηκαν στον δημόσιο βίο και ανέλαβαν πολιτικά αξιώματα, στα επιτύμβια γνωρίζουμε και ποιητές, φιλοσόφους, λογίους, γιατρούς, καλλιτέχνες, απλούς τεχνίτες, ψαράδες, μυλωνάδες, κυνηγούς, ναυτικούς, μονομάχους, αθλητές. Ωστόσο και μόνο το γεγονός ότι στα επιγράμματα εντοπίζονται περιπτώσεις γυναικών όπου η επαγγελματική απασχόληση συνιστά σημαντικό στοιχείο για τη συγκρότηση της ταυτότητάς τους απαιτεί μια αναθεώρηση του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίστηκε από τους ιστορικούς το κοινωνικό status των γυναικών και οι ρόλοι τους. Ο αριθμός των εργαζομένων γυναικών που μνημονεύονται σε επιγράμματα είναι περιορισμένος κατά την κλασική περίοδο αλλά αυξάνεται ταχύτατα στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο σε σημείο που να μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε πως πρόκειται για μια συγκροτημένη αυτό-αναπαράσταση πια της εργατικής τάξης στον επιτάφιο λόγο.⁶⁷⁰

⁶⁷⁰ Βλ. Zimmer 1982, 79. Παρατίθεται από την Kosmopoulou 2001, 305.

3.3 Αποδημούσες και πλάνητες γυναίκες

Μία πληροφορία που οι επιγραμματοποιοί θεωρούν σημαντικό να αναφέρουν στην επιγραφή είναι ο τόπος καταγωγής της θανούσας, εφόσον το επιτύμβιο μνημείο ανεγείρεται σε άλλη περιοχή.⁶⁷¹ Πρόκειται πιθανόν για περιπτώσεις μετακίνησης και μετεγκατάστασης ενός ανθρώπου ή μιας οικογένειας για λόγους που συνήθως δεν διευκρινίζονται. Η αναφορά στις περιπτώσεις μετακίνησης περιορίζεται σε έναν προσδιορισμό, επιθετικό ή εμπρόθετο, όπως για παράδειγμα: *Περγαμία τὸ γένος* (GV 348), *Κῶναι το γένος* (GV 474), *Σαρδιανά* (GV 933), *Συρίας ἀπὸ γαίης* (GV 413), *ἐκ Πελοποννήσου* (GV 493), *Κρήτης ἀπὸ γαίης* (GV 784). Είναι χαρακτηριστικό πως τα εθνικά ονόματα είναι οι μόνοι προσδιορισμοί που αποδίδονται στις γυναίκες σε πτώση ονομαστική. Η αναφορά στον δήμο που ανήκουν, όταν θεωρείται σκόπιμο να γίνει, τίθεται πάντα σε πτώση γενική ως ομοιόπρωτος προσδιορισμός στο όνομα του πατέρα της θανούσας.⁶⁷² Σε έναν κόσμο που από την ελληνιστική περίοδο μοιάζει ευρύτερος και πιο ανοιχτός σε ανθρώπους, ιδέες και αγαθά, δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι οικογένειες από την ηπειρωτική Ελλάδα ή τα νησιά του Αιγαίου για οικονομικούς λόγους μεταναστεύουν σε πόλεις που ιδρύονται στα Μικρασιατικά εδάφη και το αντίθετο, ότι η γυναίκα ή η θυγατέρα ενός Ρωμαίου αξιωματούχου ακολουθεί τον κηδεμόνα της στις επαρχίες ή ότι η Ρώμη, η Αθήνα και η Αλεξάνδρεια ως κέντρα της οικονομικής, πολιτικής και πνευματικής ζωής, αποτελούν πόλο έλξης για τα ανήσυχα πνεύματα και τις τυχοδιωκτικές φύσεις. Αναμενόμενο επίσης είναι τα λιμάνια με τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα τους και την έντονη εμπορική δραστηριότητα να επιτρέπουν περισσότερο τον συμφυρμό ανθρώπων από όλα τα σημεία του ελληνικού κόσμου. Σε πολλές περιπτώσεις αναμφίβολα πρόκειται για

⁶⁷¹ Πρόκειται για τα επιγράμματα : GV 286, GV 348, GV 404, GV 413, GV 447, GV 474, GV 493, GV 500, GV 514 , GV 530, GV 602, GV 620, GV 640, GV 669, GV 696, GV 702, GV 765, GV 784, GV 791, GV 794, GV 806, GV 824 , GV 848, GV 878, GV 927, GV 933, GV 952, GV 1039, GV 1058, GV 1073, GV 1079, GV 1082, GV 1083, GV 1084, GV 1085, GV 1091, GV 1094. GV 1103, GV 1161, GV 1232, GV 1257, GV 1261, GV 1322, GV 1337, GV 1347, GV 1353, GV 1372, GV 1390, GV 1393, GV 1404, GV 1418, GV 1456, GV 1517, GV 1585, GV 1627, GV 1693, GV 1725, GV 1789, GV 1802, GV 1860, GV 1870, GV 1873, GV 1882, GV 1914, GV 1966, GV 2030, GG 194, SEG XLIII 301, SEG LII 1453, SEG LI 1791, SEG XXXVIII 977, SEG XXXVII 1459, SEG XXX 236, SEG XXX 579, SEG XXX 1434, SEG XXX 1507, SEG XXVIII 956, SGO 1, 04 / 02 / 10, SGO 1, 04 / 16 / 01, SGO 2, 08/08/09, SGO 2, 09/ 09/ 07.

⁶⁷² Βλ. Vestergaard κ.α. 1992, 180.

δούλες που ακολουθούν στην περιπλάνησή τους τους δρόμους του δουλεμπορίου. Οι περιπτώσεις, για παράδειγμα, των τροφών που μελετήσαμε παραπάνω ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία.

Σε ένα σύντομο δίστιχο επίγραμμα των αρχών του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από τον Πειραιά (GV 927) διαβάζουμε πως η Ερσηίς βρήκε τον θάνατο μακριά από την πατρική γη, γεγονός που φαίνεται να κάνει το πλήγμα του θανάτου πιο επώδυνο.

Ερσηίς

τηλοῦ πατρίδος οὔσ' ἔθανον κλειναῖς ἐν Ἀθῆν<α>ις

Ερσηίς, γνωτοῖσιν πᾶσι λιποῦσα πόθον.

Στη Ρώμη ήταν γραφτό να ενταφιαστεί η Σωσίπολις από τη Θήβα όπως μας πληροφορεί επίγραμμα (GV 1084) του 1^{ου}/2^{ου} αιώνα μ.Χ., ενώ η Βρισηίς από την Αλεξάνδρεια πεθαίνει στην Αθήνα, όπως αναφέρεται σε επίγραμμα (GV 1085) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. Σε ξένη γη ενταφιάζεται μια νεαρή κοπέλα, όπως μαρτυρείται σε επίγραμμα (GV 351= SGO 1, 04/ 24/ 06) που σώζεται σε αποσπασματική μορφή από τη Φιλαδέλφεια της Λυδίας. Η λέξη *Ἀντιοχίς* με την οποία αρχίζει το επίγραμμα μπορεί να είναι το όνομά της ή να δηλώνει την καταγωγή της από την Αντιόχεια.

Τον Αθηναίο στρατηγό Χάρωνα που πολεμούσε κατά του Φιλίππου στην περιοχή της Προποντίδας ακολούθησε η σύζυγός του. Εκεί έμελλε να βρει τον θάνατο χτυπημένη από κάποια αρρώστια, όπως μαθαίνουμε από τον Ησύχιο.⁶⁷³ Ο Χάρης προς τιμήν της γυναίκας του κατασκευάζει βωμό που δείχνει ένα μικρό δαμάλι, ίσως γιατί η σύζυγός του έφερε την επωνυμία Βοῖδιον, και χαράσσει επίγραμμα (GV 1802= SGO2, 09/ 07/ 02) που αναφέρεται στη γλυπτή παράσταση. Μακριά από τον γενέθλιο τόπο πεθαίνει και η Λύκα από την Κρήτη που ακολούθησε τον άντρα της στη Ρώμη, όπως αφηγείται το επίγραμμα (GV 404) του 2^{ου} / 3^{ου} αιώνα μ.Χ.

ᾧδε Λύκα κείμαι · ἀπὸ | Κρήτης ἦλθα δι' ἄνδρα, |

καὶ ἡ βασιλὶς Ρώμῃ ᾧ|δέ με ἐξέθετο ·

ἐγ κε|νῶ κείμα[ι], ἄνδρα γὰρ ἐγδ[έ]|κομα[ι].

Η μοίρα μιας γυναίκας δένεται άρρηκτα με εκείνη του συζύγου. Όπως για τη Λύκα,

⁶⁷³ Ησύχιος εκ Μιλήτου, 28-30 (F. Jacoby, *Die Fragmente der Griechischen Historiker* 390 F1, S.271, 2-16), βλ. Merkelbach & Stauber SGO 2, σ. 221.

και για πολλές άλλες γυναίκες ο γάμος συνοδεύτηκε από μετακίνηση σε ξένο τόπο. Παρόμοια είναι η περίπτωση της Ρόδης, όπως παρουσιάζεται σε επίγραμμα (GV 640) του 4^{ου} αιώνα μ.Χ από την Κωνσταντινούπολη.

σῆμα Ρόδης · Τυρίη δὲ γυνὴ πέλεν, ἀντὶ δὲ πάτρης

ἵκετο τήνδε πόλιν, κηδομένη τεκέων. (...)

Επίγραμμα από τη Γέρασα του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. (GV 794= SGO 4, 21/23/02) μνημονεύει και πάλι στα ίδια πλαίσια την οριστική απομάκρυνση μιας γυναίκας από την πατρίδα της.

Ιουλιανὴν οὗτος | κεύθει τάφος, ἦν | κτερείζεν

ἔσχα|τα σωφροσύνης | ἄθλα τίνων γαμέτης, |

οὗ μετὰ δεῦρο μολοῦσ' | ἀπὸ πατρίδος Ἀντιο|χειίης

4 οὐκέτι πρὸς πά|τρην τῶδ' ἀπελεύσεθ' ἅμα · |

ἀλλ' ἔλαχεν ταύτης ἑτέρας | μέρος Ἀντιοχειίης

τοῦτο, | τὸ μὴν ψυχῆς σῶμα κενὸν κατέχει. – (...)

Στα Δίδυμα της Φρυγίας ταξίδεψε η Καλλιστώ από την Κρήτη, για να εγκατασταθεί στο σπίτι του συζύγου της, όπως αφηγείται σε πρώτο πρόσωπο σε επίγραμμα (GV 1082= SGO 3, 16/31/16) του 1^{ου} αιώνα μ.Χ.

ἦλθον ἐκ Κρήτης · | Κίσαμος πόλις ἐστὶ πατρίς μου, |

οὔνομα Καλλιστώ · λέκτροις | ἐδόθην δὲ πρὸς οἶκους |

ἀνδρὸς Ἐπικτήτου, ᾧ καὶ | τέκνα δισσὰ λιποῦσα | (...)

Παρόμοια είναι και η περίπτωση της εικοσάχρονης Μαιανδρίης που εγκατέλειψε την πατρίδα της, για να εγκατασταθεί στην Κύζικο με τον σύζυγό της. Στο επίγραμμα (GV 1585= SGO 2, 08/01/45) του 2^{ου} / 1^{ου} αιώνα π.Χ. αναφέρεται δύο φορές πως η μετακίνηση της από τον γενέθλιο τόπο αποτελεί απόδειξη της συζυγικής αγάπης.

(...) οὔνεκεν ἀλλοδαπὰν Μαιανδρίη ἦλυθε γαῖαν,

ἀνδρὶ φιλοστόργους δεικνυμένα χάριτας ·

ἀνθ' ὧν μοι τὸ μνήμα πόσις κτίσεν, οὔνεχ' ἅμ' αὐτῶι

8 ἔγδημος γενόμεαν, πατρίδα λειπομένα. (...)

Τη γυναίκα του, τη Σέμνη, εγκωμιάζει ο Αλέξανδρος σε επίγραμμα (GV 669= SGO 3, 16/ 32/ 02) από το Κοττωάειον της Φρυγίας. Όπως αναφέρει, σε γάμο τους ένωσε η Γένεσις παίρνοντας τον καθένα από άλλη γη: οὗς συνήγαγεν γάμῳ Γένεσις,

κυροῦντας ἄλλον ἐξ ἄλλης χθονός. Την μετακίνηση από την πατρική γη προτάσσει και το επίγραμμα (GV 447) της Γρηγορίας που πέθανε σε ηλικία μόλις τριάντα χρόνων εγκυμονούσα στη Λάρισα. Το επίγραμμα είναι του 4^{ου} αιώνα μ.Χ.

*Τηλόθεν ἐκ γαίης | Σαλωνίδος ἐκγεγαῖα |
οὔνομα Γρηγορία | δεις δεκαπέντε ἐτῶν |
ἄνδρος ἀφαρπαχθεῖσα | φίλου σὺν παιῖδα φέρουσα |*

4 *Κλαυδίου ἡγεμόνος | ἐνθάδε κείμ' ἄλοχος.*

Νύξη στη μετακίνηση της Εισιδότης κάνει επίγραμμα (GV 620) από τη Χίο του 1^{ου} / 2^{ου} αιώνα μ.Χ., όταν αναφέρει πως η κοπέλα γεννήθηκε και ανατράφηκε στη Μυτιλήνη αλλά κηδεύτηκε στη Χίο. Στη Γαλατία της Μικράς Ασίας ενταφιάζεται μια γυναίκα από τη Σινώπη, όπως αναφέρει επίγραμμα (GV 1627= SGO 3, 15/ 02/ 11) του 1^{ου} αιώνα π.Χ. Η επανάληψη του επιθέτου ξένη αισθητοποιεί τη βαρύνουσα σημασία του συμβάντος: ξείνα δ' ἐγ ξείναι κείται χθονί.

Στην Κύζικο βρήκε την τελευταία της κατοικία μια Αθηναία που ως αιχμάλωτη πολέμου μεταφέρθηκε αρχικά στη Ρώμη. Οι πολλαπλές μετακινήσεις της είναι και το μοναδικό θέμα του επιτύμβιου επιγράμματος (GV 806= SGO 2, 08/01/36) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από την *Παλατινή Ανθολογία*.

*Ατθίς ἐγώ· κείνη γάρ ἐμή πόλις ἐκ δέ μ' Ἀθηνῶν
λοιγὸς Ἄρης Ἰταλῶν πρὶν ποτ' ἐλήισατο
καὶ θέτο Ρωμαίων πολιήτιδα νῦν δὲ θανούσης*

4 *ὄστέα νησαίη Κύζικος ἠμφίασε.*

*χαίροις ἠ θρέψασα καὶ ἠ μετέπειτα λαχοῦσα
χθῶν με καὶ ἠ κόλποις ὕστατα δεξαμένη.*

Στον περαστικό απευθύνεται το επίγραμμα (GV 1232) από τη Μύκονο του 2^{ου} / 1^{ου} αιώνα π.Χ. καλώντας τον να δείξει έλεος και συγκίνηση για την Αλίνη από τη Φοινίκη που σε ξένη γη ενταφιάστηκε.

*ὦ ξῖνε, τόνδε τύμβον ἄνχι σε βλέπων
δάκρυε τὴν τάλαιναν, τὴν ἐπὶ ξένης
ἔκρυψε κευθμῶν ἔγκυον πεπλωμένης,*

4 *Ἀλίην ποθὲν Φοίνισσαν, ὡς Ἀπᾶς καλῶ,
μόνην πλανῆτιν δημότιν δεδεημένην ·*

ἐλέου χάριν δάκρυε τῆιδ' ἐπιστρέφων,

ἀπευχαρίσται τῶι θάψαντι γνησίως.

Μακριά από την πατρίδα έφυγε, εγκαταλείποντας τους πάτριους θεούς, η Ιουλία Άγνη που ενταφιάστηκε στους Αδριανούς, στον Όλυμπο της Μυσίας, όπως αναφέρει επίγραμμα (SGO 2, 08/08/09) της αυτοκρατορικής περιόδου.

Ο γάμος, ο έρωτας ή άλλοτε οι απαιτήσεις της επαγγελματικής σταδιοδρομίας ωθούσαν μια γυναίκα στις περιπέτειες της περιπλάνησης.⁶⁷⁴ Εταίρες, μίμοι και χορεύτριες γνώριζαν καλά τον πλάνητα βίο. Ο κατηγορος της Νεαίρας –στον γνωστό λόγο του Δημοσθένη- απαριθμεί τους τόπους που φιλοξένησαν τη διάσημη εταίρα ξεκινώντας από την Πελοπόννησο και φθάνοντας στις ακτές της Ιωνίας με ενδιάμεσους σταθμούς τη Θεσσαλία και τη Χίο.⁶⁷⁵ Από τη Νίκαια καταγόταν η Χρυσόπολις, ηθοποιός στο επάγγελμα, που πεθαίνει στην Κλαυδιόπολι της Βιθυνίας αφήνοντας μόνο στην ξένη γη τον σύζυγο, όπως μας πληροφορεί επίγραμμα (SGO 2, 09/09/07) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. Ίσως βρισκόταν εκεί για λόγους επαγγελματικούς. Τέλος, στην περιοχή της Πισιδίας πεθαίνει και ενταφιάζεται η Έλλας. Όπως μαθαίνουμε από το επιτύμβιο επίγραμμα (SGO 4, 18/05/01) η Έλλας ανατράφηκε στη γη των Γαλατών και γνώρισε στη διάρκεια της ζωής της και την Ιταλία.

Τα επιγράμματα αυτά, στην πλειονότητά τους της Ρωμαϊκής περιόδου, μεταβάλλουν, αν δεν ανατρέπουν, την εικόνα της γυναίκας που είναι ριζωμένη στον γενέθλιο τόπο και δη στον περιορισμένο χώρο του γυναικωνίτη, εικόνα που σκιαγραφούν τα κλασικά κείμενα. Η προφυλαγμένη από τα ξένα βλέμματα γυναίκα που διάγει τον βίο της στον οριοθετημένο ιδιωτικό χώρο συνιστά ένα ιδεώδες που αφορά συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο και μπορεί να υπηρετηθεί πιστά από συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες.

⁶⁷⁴ Στο επίγραμμα GV 1169 αναφέρονται με λεπτομέρεια οι φροντίδες που η σύζυγος του ρωμαίου Ρουφείνου επέδειξε για τη μεταφορά της σορού του άντρα της από την Αίγυπτο στη Ρώμη. Μνεία γίνεται στον κάματο και την ταλαιπωρία που συνεπάγεται το μακρύ θαλάσσιο ταξίδι.

⁶⁷⁵ Δημοσθένης, *Κατά Νεαίρας*, 108. *ποῦ γὰρ αὕτη οὐκ εἴργασται τῷ σώματι, ἢ ποῖ οὐκ ἐλήλυθεν ἐπὶ τῷ καθ' ἡμέραν μισθῷ οὐκ ἐν Πελοποννήσῳ μὲν πάσῃ, ἐν Θετταλίᾳ δὲ καὶ Μαγνησίᾳ μετὰ Σίμου τοῦ Λαρισσαίου καὶ Εὐρυδάμαντος τοῦ Μηδείου, ἐν Χίῳ δὲ καὶ ἐν Ἰωνίᾳ τῇ πλείστῃ μετὰ Σωτάδου τοῦ Κρητὸς ἀκολουθοῦσα, μισθωθεῖσα ὑπὸ τῆς Νικαρέτης, ὅτε ἔτι ἐκείνης ἦν τὴν δὴ ὑφ' ἑτέροις οὔσαν καὶ ἀκολουθοῦσαν τῷ διδόντι τί οἶσθε ποιεῖν ἄρ' οὐχ ὑπηρετεῖν τοῖς χρωμένοις εἰς ἀπάσας ἡδονὰς εἶτα τὴν τοιαύτην καὶ περιφανῶς ἐγνωσμένην ὑπὸ πάντων γῆς περίοδον εἰργασμένην ψηφιῖσθε ἀστὴν εἶναι;*

Συμπεράσματα

Τα ελληνικά επιτύμβια επιγράμματα που μελετήσαμε αποτελούν μνημεία μιας παράδοσης που διατρέχει σταθερά τον χώρο της Μεσογείου για δώδεκα αιώνες. Τα ίχνη τους μας ταξιδεύουν από τις δυτικές ακτές της Ισπανίας, το Μπορντώ της Γαλλίας, τη Ρώμη και τη Σικελία, στη Βαλκανική και τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, τα φρυγικά οροπέδια, την Αραβία και το Πακιστάν, ως την Αίγυπτο και τη Λιβύη. Τα λείψανα αυτά που η αρχαιολογική σκαπάνη δεν έχει σταματήσει μέχρι τις μέρες μας να φέρνει στο φως, είναι πρωτίστως φορείς μιας βιοσοφίας, αταλάντευτης και σίγουρης, που δεν έπαψε στο πέρασμα του χρόνου αφενός να τρέφεται από ιδέες που πρωτοσυναντούμε στους επικούς κύκλους και αφετέρου να εμπλουτίζεται και να ανανεώνεται διαρκώς μέσα από καινούρια αισθήματα και εμπειρίες.

Ως τμήμα των ταφικών τελετουργιών, τα επιτύμβια επιγράμματα στόχο έχουν να μιλήσουν κατά κύριο λόγο για την ουσία του ανθρωπίνων πραγμάτων, μέσα στα περιορισμένα πλαίσια που επιβάλλει η εγχάραξη τους στο ταφικό μνημείο, να χαρίσουν φωνή στον άψυχο λίθο, να προσδώσουν με την επισημότητα του ποιητικού λόγου κύρος και αξία στην περίπτωση, να συγκινήσουν. Παράλληλα όμως λειτουργούν και ως το κάτοπτρο μέσα στο οποίο εμφανίζονται θεοί και θνητοί, κοινωνικές σχέσεις και αισθήματα, πρακτικές και τελεουργίες, χώροι και αντικείμενα, ό τι θα ονομάζαμε με δυο λέξεις υλικές συνθήκες και κοινωνικές δομές. Θα λέγαμε μάλιστα πως τα επιτύμβια επιγράμματα καλούνται, κατά δεύτερο λόγο, να επανεμπεδώσουν την τάξη, να επιβεβαιώσουν εκ νέου και να ενισχύσουν τις κοινωνικές νόρμες, να διασφαλίσουν ότι ο θάνατος ως παρέκκλιση από τον φυσικό ρου της καθημερινότητας και ως δοκιμασία ατομική και συλλογική έχει ελεγχθεί και δαμαστεί. Ο θάνατος, όπως επεσήμανε η κοινωνική ανθρωπολογία, συνιστά χωρίς αμφιβολία μια διάβαση. Ωστόσο το βάρος στην πλάστιγγα, όσον αφορά στην ελληνική σκέψη, πέφτει, σε αντίθεση με τη χριστιανική παράδοση, όχι στο επέκεινα, αλλά στο εντεύθεν, στον κόσμο και τη ζωή. Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει λοιπόν το γεγονός ότι η επιτάφια ποίηση μάς μιλά περισσότερο για τις χαρές του βίου ή για τα ιδεώδη που εμπνέουν και συνέχουν μια κοινωνία και λιγότερο για την κατάκτηση μιας αιωνιότητας πέραν του μνήματος. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια πως μεταφυσικές ανησυχίες ή νέες μορφές θρησκευτικότητας δεν άφησαν τα ίχνη τους στον επιτάφιο

λόγο. Απλώς διαπιστώνουμε πως στη μεγάλη διάρκεια που μας απασχολεί η κατάκτηση μιας εγκόσμιας αθανασίας αποτελεί σταθερό μέλημα των ανθρώπων και συλλογική απαίτηση.

Όσον αφορά το θέμα που μας ενδιαφέρει, τη σχέση των γυναικών με το θάνατο, μπορούμε χωρίς αμφιβολία να πούμε πως τα επιτύμβια επιγράμματα αποτελούν πολύτιμη μαρτυρία για τη ζωή και τον θάνατο των γυναικών στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Καταρχάς, για τις περισσότερες από τις μνημονευόμενες γυναίκες το επιτύμβιο αποτελεί τη μοναδική πηγή πληροφόρησης που έχουμε στη διάθεση μας, πηγή πολύτιμη και για τον λόγο ότι τα επιγράμματα αποτελούν την πιο πιστή αντανάκλαση της δημόδους γλώσσας, ύφους και σκέψης που διαθέτουμε για την αρχαιότητα. Διαπιστώνουμε ωστόσο πως στα επιγράμματα δεν αντιπροσωπεύονται όλες οι γυναίκες ούτε στον ίδιο βαθμό. Ο θάνατος διηθείται πολλαπλώς πριν αποτυπωθεί στην επιτάφια ποίηση. Οι διακρίσεις με κριτήρια το φύλο, την ηλικία και την κοινωνική καταγωγή είναι πάντοτε παρούσες. Ο θάνατος των κυρίαρχων επισκιάζει εκείνον των αδυνάτων και ο λόγος περί θανάτου είναι ακριβώς προϊόν του ανισοκρατικού χαρακτήρα του τελευταίου. Οι γυναίκες που συναντήσαμε ανήκουν ως επί το πλείστον στα ανώτερα και μεσαία στρώματα των πόλεων που έχουν την επιθυμία αλλά και την οικονομική δυνατότητα να αποδώσουν ιδιαίτερες τιμές στα αποβιώσαντα μέλη της οικογένειας. Πρόκειται κυρίως για ευυπόληπτες αστές, μολονότι δεν απουσιάζουν και εκείνες που, αν και κοινωνικά κατώτερες, ενέπνευσαν για την προσφορά τους στα πλαίσια του οίκου αισθήματα αγάπης και ευγνωμοσύνης, όπως οικιακές δούλες και τροφοί, ή εκείνες που καταξιώνονται λόγω της επαγγελματικής τους δραστηριότητας ή μέσω της συμμετοχής τους σε καλλιτεχνικά σωματεία και θρησκευτικούς θιάσους. Στην τελευταία περίπτωση πρόκειται στην πλειονότητά τους για επιγράμματα της ελληνιστικής και αυτοκρατορικής περιόδου.

Όσον αφορά στις δημογραφικές παραμέτρους, παρατηρούμε πως στα ελληνικά επιτύμβια επιγράμματα η αναγραφή της ηλικίας αποτελεί την εξαίρεση. Συνήθως δηλώνεται σε περιπτώσεις πρόωρου θανάτου ή εξαιρετικής για την εποχή μακροβιότητας. Μεγαλύτερη πιθανότητα μνημόνευσης έχουν οι γυναίκες που διανύουν την τρίτη και τέταρτη δεκαετία της ζωής τους, προπαντός εάν ο σύζυγός τους είναι ακόμα εν ζωή. Είναι εμφανές ότι ο θάνατος μιας γυναίκας στο απόγειο της αναπαραγωγικής της ηλικίας βαραίνει περισσότερο στη συλλογική ευαισθησία, καθώς διασαλεύει ένα ολόκληρο σύστημα προσδοκιών και επενδύσεων. Ικανοποιητικά αντιπροσωπεύονται και τα κορίτσια σε ηλικία γάμου. Ο θάνατος

νεαρών κοριτσιών και νεαρών μητέρων ανήκει άλλωστε στην κατηγορία των *αώρων* θανάτων που αποτελούν σταθερά και τους πιο αξιομνημόνευτους. Σε αυτή την πρόκριση των πρόωρων θανάτων οφείλεται και το γεγονός ότι τα επιτύμβια επιγράμματα αποκαλύπτουν μια μέση διάρκεια ζωής για τις γυναίκες σαφώς χαμηλότερη από την ηλικία των σαράντα πέντε ετών, η οποία βάσει άλλων αρχαίων μαρτυριών και σύγχρονων τεχνικών εκτιμάται από τους δημογράφους της αρχαιότητας ως η πιθανότερη. Όσον αφορά τις συνθήκες και τις περιστάσεις θανάτου που απεικονίζονται, διαπιστώνεται πως τα επιτύμβια επιγράμματα των γυναικών είναι πιο στερεότυπα σε σύγκριση με εκείνα των ανδρών. Οι γυναίκες φαίνεται να διάγουν βίο πιο περιορισμένο και λιγότερο εκτεθειμένο σε εξωτερικούς κινδύνους. Ο θάνατός τους επέρχεται πάντοτε στον χώρο που ταυτίζεται με το ριζικό τους, τον θάλαμο. Εκεί αντιμετωπίζουν και τη σημαντικότερη δοκιμασία της ζωής τους, τον τοκετό. Το πλήθος και η παραστατικότητα των επιγραμμάτων που ανατίθενται σε γυναίκες που πέθαναν κατά τη διάρκεια της κύησης, του τοκετού και της λοχείας μαρτυρεί την κοινωνική σημασία της περίπτωσης υποδεικνύοντας έμμεσα και τη βαρύτητά της από δημογραφική και πολιτική σκοπιά. Από δημογραφική άποψη, οι γυναίκες που ανήκουν στις ομάδες του πληθυσμού που είναι πιο ευάλωτες στις ιδιοτροπίες ενός φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος ασταθούς και ευμετάβλητου - η μέση διάρκεια ζωής τους είναι καθ' όλη την αρχαιότητα χαμηλότερη από την αντίστοιχη των ανδρών- θα λέγαμε πως συνθλίβονται κάτω από το βάρος του καθήκοντος της αναπλήρωσης του πληθυσμού, καθήκον που επιβάλλεται από την υψηλή γενική θνησιμότητα, η οποία απαιτεί, για να αντισταθμιστεί, μια αυξημένη γεννητικότητα ιδιαίτερα επιζήμια για την υγεία τους. Οι σκληρές συνθήκες ζωής, η φτώχεια, οι επιδημίες και οι λιμοί, τα δεινά που συνεπάγεται ο πόλεμος αποβαίνουν ολέθρια, όταν συναντούν ένα ήδη εξασθενημένο φυσιολογικό υπόβαθρο. Από την άλλη πλευρά, η αναπλήρωση του πληθυσμού συνιστά κατά βάση πολιτικό καθήκον, αφού η διατήρηση του σώματος των πολιτών εξαρτάται από τη δημιουργία γνήσιων απογόνων. Η ανάγκη αναπλήρωσης του πληθυσμού καθόριζε και παραμέτρους δημογραφικού ενδιαφέροντος πολύ σημαντικές για τη ζωή τους, όπως η εξαιρετικά νεαρή ηλικία γάμου, η μεγάλη διαφορά ηλικίας των συζύγων, τα υψηλά επίπεδα γαμψιότητας, η φυσική γεννητικότητα ή η υιοθέτηση αντιθέτως πρακτικών ελέγχου των γεννήσεων. Ωστόσο η αποτύπωση της δημογραφικής πραγματικότητας στα επιγράμματα πρέπει να πούμε πως είναι εντυπωσιογραφική. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για κάποιες φευγαλέες –και τυχαίες- απεικονίσεις ενός επιδημικού

παροξυσμού, της παιδικής θνησιμότητας που αφαιμάσσει κυριολεκτικά τα νεαρά στρώματα ή της τραγικής κατάληξης που συχνά έχει η δοκιμασία της μητρότητας. Πάντως και στην περίπτωση ενός θανάτου βίαιου και αιματηρού, όπως είναι ο θάνατος στην επιλόχεια κλίνη, η γυναίκα σε αντίθεση με τον άνδρα, δεν δοξάζεται ποτέ ως το δρων υποκείμενο.

Σε κοινωνικό επίπεδο, παρατηρούμε πως τα επιγράμματα τοποθετούν συνήθως τις γυναίκες που μνημονεύουν στο κέντρο ενός δικτύου που συνδέει τόσο τα μέλη ενός σπιτικού μεταξύ τους όσο και την κάθε οικογένεια με την ευρύτερη κοινότητα. Και όπως διαπιστώνουμε, πρόκειται για δίκτυο αμοιβαίων εξαρτήσεων, συμβάσεων, υποχρεώσεων και συναλλαγών, συναισθηματικών και υλικών επενδύσεων και προσδοκιών που διαφεύδονται ή δικαιώνονται κατά περίπτωση. Μέσα σε αυτό το δίκτυο διαμορφώνεται και η ταυτότητα κάθε γυναίκας. Από τις ιδιότητες που μπορεί να κατέχει μια γυναίκα στην οικογένεια, τα επιτύμβια επιγράμματα φωτίζουν περισσότερο δύο: την ιδιότητα της θυγατέρας στα πλαίσια του πατρικού οίκου και εκείνη της συζύγου. Ο γάμος παραμένει σε κάθε περίπτωση το σταθερό φόντο, ευδιάκριτο ή αμυδρό, των επιτύμβιων επιγραμμάτων που ανατίθενται σε γυναίκες. Είτε ως προσδοκία είτε ως βιωμένη πραγματικότητα, ο γάμος και η μητρότητα προβάλλονται ως τα κεντρικά επεισόδια στη ζωή τους, η ουσία του κοινωνικού τους ρόλου, το πεδίο από όπου μπορούν να αντλήσουν χαρά και ικανοποίηση. Η περίπτωση άλλωστε προσφέρει μια πρώτη τάξεως ευκαιρία για μια τέτοια προβολή. Οι ταφικές τελετουργίες, η επιτάφια ποίηση και οι εικαστικές παραστάσεις των επιτύμβιων μνημείων επιβεβαιώνουν, όπως είπαμε, και ενισχύσουν τις κυρίαρχες αξίες και τον οικείο τρόπο ζωής δίνοντας νόημα και αξία στις θεμελιώδεις διακρίσεις που διέπουν τις κοινωνικές δομές, όπως το φύλο και η ηλικία. Η σημασία που αποδίδεται στις επιτάφιας πρακτικές είναι εμφανής και από το γεγονός ότι απασχόλησαν τόσο εκτεταμένα τον αρχαίο νομοθέτη. Παρατηρούμε πως η μετάβαση από την Αρχαϊκή στην Κλασική και στη συνέχεια στην Ελληνιστική περίοδο σημαδεύτηκαν από αλλαγές και στις επιτάφιας πρακτικές.

Αν όμως οι ρόλοι της θυγατέρας, της συζύγου και μητέρας είναι τόσο σημαντικοί για τη ζωή και τον θάνατο μιας γυναίκας, δεν σημαίνει πως γίνονταν και αντιληπτοί με τον ίδιο τρόπο καθ' όλη τη μακραίωνη περίοδο που εξετάζουμε. Διαπιστώνουμε πως προϊόντος του χρόνου σημειώνονται μετατοπίσεις και αλλαγές σε επίπεδο νοοτροπιών, οι οποίες είναι καταφανείς πια κατά την αυτοκρατορική περίοδο.

Η πρώτη σημαντική μεταβολή σχετίζεται με τη θέση του μικρού κοριτσιού στην οικογένεια. Παρατηρούμε πως, παρά το σκληρό δημογραφικό περιβάλλον της αρχαιότητας, ο θάνατος ενός μικρού παιδιού βιώνεται από τους γονείς ως γνήσια απώλεια που εμπνέει θρήνους και απαιτεί παραμυθία. Οι ελληνικές επιτύμβιες επιγραφές από την ελληνιστική κιόλας εποχή καταδεικνύουν το διαρκώς αυξανόμενο ενδιαφέρον για το παιδί. Ιδιαίτερα κατά την αυτοκρατορική περίοδο εκδηλώνεται μια έντονη συναισθηματική προσήλωση σε αυτό, η οποία συμβαδίζει με την προσεκτικότερη και σοβαρότερη αντιμετώπιση του γονικού ρόλου. Το αυξημένο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση, την ανατροφή και την οικονομική αποκατάσταση του παιδιού, η επιθυμία για περιορισμό των γεννήσεων και η απροθυμία για τη δημιουργία πολυμελών οικογενειών, αποτελούν εκφάνσεις της νέας νοοτροπίας.

Η δεύτερη σημαντική αλλαγή αφορά στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται από τον επιτάφιο λόγο η συζυγική σχέση. Τα επιτύμβια επιγράμματα απηχούν την ίδια περίοδο μια θετική επαναξιολόγηση του γαμήλιου δεσμού, ο οποίος εμφανίζεται πιο προσωπικός, περισσότερο ιδιωτικός, πλουσιότερος σε συγκινησιακές αποχρώσεις και αισθήματα. Η έκφραση της συζυγικής στοργής είναι παρούσα και στα παλαιότερα δείγματα. Οι αναφορές του επιτάφιου λόγου σε αυτήν αποτελούσε άλλωστε ένα είδος οικογενειακού καθήκοντος. Συχνά οι λέξεις που επιλέγονταν συνέδεαν τη θλίψη και το πένθος που προκαλούσε η απώλεια με τον πόθο για το εκλιπόν πρόσωπο που γεννούσε η απουσία. Η έκφραση ήταν ίσως περισσότερο τυπική και συμβατική, δεν σημαίνει όμως γι' αυτό πως το αίσθημα δεν ήταν γνήσιο. Από την ελληνιστική περίοδο διαπιστώνουμε μια σταδιακή απελευθέρωση στην εκδήλωση του αισθήματος. Η συζυγική αγάπη που έπρεπε για τον κλασικό κόσμο να γνωρίζει το μέτρο και τη σύνεση, οικειοποιείται την υπερβολή και το πάθος. Επιπλέον ο θεσμός του γάμου, που ούτως ή άλλως έχει θεμελιώδη σημασία για τη λειτουργία και την αναπαραγωγή του συστήματος, συνιστά την ίδια εποχή και το βασικό πεδίο αυτοπροσδιορισμού των ανθρώπων, ανδρών και γυναικών.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε λοιπόν πως η παρουσία των γυναικών στην επιτάφια ποίηση, λιγότερο ή περισσότερο διακριτική, εξαρτάται από τη θέση που επεφύλαξε στις γυναίκες κάθε εποχή και απηχεί τα ενδιαφέροντα και τις βλέψεις, τις ευαισθησίες και τις προτεραιότητες κάθε κοινωνίας.

Ο βίος των γυναικών είναι *πονητικός* έλεγε ο Αριστοτέλης. Είναι βίος αφιερωμένος στον μόχθο και τις υλικές μέριμνες. Για τον κλασικό κόσμο, μια ζωή επίμοχθη, σκυφτή, δεμένη με την ανάγκη όφειλε γι' αυτό να είναι και ζωή κρυμμένη,

περιχαρακωμένη, προφυλαγμένη από τα ξένα βλέμματα. Οι γυναίκες της κλασικής Αθήνας με τον περιορισμό τους στην ιδιωτική σφαίρα στερούνταν τη δυνατότητα να πράξουν το εξαιρετικό, να διακριθούν δηλαδή σε εκείνο τον χώρο όπου εκδηλώνεται η κατεξοχήν ανθρώπινη δραστηριότητα, η πολιτική· συνδέονταν ωστόσο με το ιερό, στο βαθμό που ο οριοθετημένος ιδιωτικός χώρος στέγαζε εκείνες τις λειτουργίες που αφορούν ευθέως στο μυστήριο της ζωής και του θανάτου.

Έτσι, μολονότι η διάκριση μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου – όπως σημειώνει η Η. Arendt- συμπίπτει για την κλασική αντίληψη με την αντίθεση ανάγκης και ελευθερίας, ασημαντότητας και διάρκειας, αισχύνης και τιμής, αυτό δεν σημαίνει πως μόνο το χυδαίο και το ευτελές έβρισκαν την αρμόζουσα θέση τους στην κατεξοχήν γυναικεία σφαίρα, την ιδιωτική. Η σύγκρουση της Αντιγόνης με τον Κρέοντα στην γνωστή τραγωδία του Σοφοκλή, συνιστά σύγκρουση πάνω στα όρια των δύο αυτών κόσμων. Και δεν είναι τυχαίο ότι τη σφαίρα του ιερού και της συγγένειας αναλαμβάνει να υπερασπιστεί έναντι της πολιτικής μία γυναίκα. Η ξεχωριστή αυτή σχέση της γυναίκας με το θείο, η αναπτυγμένη διαίσθηση και ενόραση που διαθέτει, της επέτρεψαν να αναλάβει και το αξίωμα της ιέρειας, το μοναδικό δημόσιο αξίωμα που ο κλασικός κόσμος εμπιστεύεται και σε γυναίκες, και να έχει πρωταγωνιστικό ρόλο σε δημόσιες λατρευτικές τελετές και σε επιτάφιας πρακτικές.

Ωστόσο, οι αλλαγές που σημειώθηκαν στον γάμο, την αναπαραγωγική συμπεριφορά και την απόλαυση από την κλασική στην ελληνιστική εποχή συνοδεύτηκαν από αντίστοιχες αλλαγές στην κοινωνική θέση των γυναικών. Η μετατροπή του γάμου σε δημόσιο θεσμό, η αναβάθμιση του ρόλου του και του αισθηματικού δεσμού μεταξύ συζύγων, η φυσιολογικοποίηση της ηδονής και της επιθυμίας από την ιατρική, η μέριμνα για το σώμα, η υιοθέτηση μιας εξατομικευμένης μορφής αναπαραγωγικής συμπεριφοράς που δίνει έμφαση στον έλεγχο των γεννήσεων, η στενότερη σύνδεση του πολιτικών αξιωμάτων με την οικονομική δύναμη, η μεταφορά του προβλήματος της διαχείρισης του πλούτου και των αγαθών στο επίκεντρο της πολιτικής, αποτελούν όψεις αφενός της μεταμόρφωσης της πόλης σε ένα άλλο είδος κοινωνίας και αφετέρου της εμφάνισης μιας αντίληψης που δεν θεωρεί πια πως ό τι έχει σχέση με το σώμα είναι απαραίτητο να κρύβεται. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο η συρρίκνωση της πολιτικής πράξης, η σταδιακή απομάκρυνση των ανδρών από τις πολιτικές και τις αστικές ενασχολήσεις συνοδεύτηκε από τη σχετική χειραφέτηση των γυναικών, τη νομική και οικονομική

τους ανεξαρτησία. Η αναβάθμιση αυτή ωστόσο δεν σηματοδοτεί τη μετάβαση των γυναικών από «το βασίλειο της ανάγκης στο βασίλειο της ελευθερίας» μέσω της ανάληψης πολιτικής δράσης. Είναι οι δραστηριότητες και οι λειτουργίες που κατά παράδοση αποδίδονται στο γυναικείο φύλο εκείνες που επαναξιολογούνται και επαναπροσδιορίζονται, καθώς από τον οριοθετημένο ιδιωτικό χώρο εξέρχονται στο φως του δηmosίου και αποκτούν δημόσια σημασία.

Στα επιγράμματα αντανακλώνται με έμμεσο τρόπο βέβαια οι αλλαγές στην κοινωνία και τις νοοτροπίες. Παρατηρούμε ότι ο αριθμός τους αυξάνεται εντυπωσιακά από την ελληνιστική εποχή και ιδιαίτερα κατά την αυτοκρατορική. Πληθαίνει και ο αριθμός των γυναικών που μνημονεύονται. Η σύνδεση με τον γάμο και την τεκνοποίηση παραμένει σταθερή. Τα επιγράμματα που παρουσιάσαμε το καταδεικνύουν με τον καλύτερο τρόπο. Ωστόσο σιγά-σιγά κάνουν την εμφάνισή τους και γυναίκες που μακαρίζονται για τη δημόσια αναγνώριση που απήλαυσαν και τις τιμές που γεύτηκαν λόγω της κοινωνικής τους θέσης. Το ίδιο το επιτύμβιο μνημείο αποτελεί σε κάποιες περιπτώσεις απότιση τιμής στο πρόσωπό τους από τον δήμο και τις αρχές της πόλης. Το πρότυπο της ιδεώδους γυναικείας συμπεριφοράς, όπως σκιαγραφείται στο εγκώμιο, δεν φαίνεται να αλλάζει αισθητά. Παρ' όλα αυτά, δίπλα στα επιγράμματα που συνεχίζουν την παράδοση παραθέτοντας τις αρετές της σωφροσύνης, της σοφίας, της σύνεσης και της σεμνότητας εμφανίζονται και εκείνα που εξαιρούν την πνευματική καλλιέργεια, τις καλλιτεχνικές επιδόσεις και γενικότερα την παιδεία της θανούσης. Πάνω από όλα, ωστόσο, αλλάζει ο τόνος. Το ύφος γίνεται πιο συναισθηματικό, το κείμενο εκτενέστερο, κάποτε και φλύαρο. Την εποχή του λαμπρού δημόσιου βίου, ο επιτάφιος λόγος μετρημένος και λιτός όφειλε να αναδείξει το μεγαλείο της πράξης. Τα επιτύμβια που χάραχτηκαν στα πολυάνδρια των νεκρών που έπεσαν στα πεδία των μαχών, με την καίρια και απέριτη έκφραση εμπνέουν δέος και ενθουσιασμό μαζί. Σιγά - σιγά όμως η γλώσσα απελευθερώνεται. Ότι χάνεται σε μεγαλείο φαίνεται να κερδίζεται σε γοητεία. Η καθημερινή ζωή με τις μικρές χαρές της κάνει δειλά την εμφάνισή της. Ο κατεξοχήν γυναικείος χώρος παραμένει το σπίτι. Ο χώρος όμως αυτός εμπλουτίζεται και ανοίγεται προς τα έξω και ο επιτάφιος λόγος μπορεί να δείχνει τις ποικίλες όψεις και εκφάνσεις του όπως μπορεί να μιλά πια και για τις ταπεινές ασχολίες του δούλου, τον μόχθο του τεχνίτη, την ήσυχη και αθόρυβη ζωή των απλών ανθρώπων.

Διαφωτιστική τέλος για την κατανόηση των επιγραμμάτων που μνημονεύουν

γυναίκες είναι και η σύγκριση με τα επιγράμματα που αφορούν σε θανάτους ανδρών. Πρέπει να πούμε πως τα επιτύμβια επιγράμματα που αφορούν σε θανάτους γυναικών, ανεξαρτήτως ηλικιακής ομάδας στην οποία οι τελευταίες ανήκουν, είναι καθ' όλη την αρχαιότητα λιγότερα από τα επιτύμβια που μνημονεύουν άνδρες, γεγονός που αποτελεί κυρίως ευθεία συνέπεια των κληρονομικών συστημάτων. Η διαφύλαξη της μνήμης μιας νεκρής γυναίκας, όπως παρατηρεί η N. Loraux, εναπόκειται πάντοτε στον άντρα της -και στη χειρότερη περίπτωση στην οικογένεια- σε αντίθεση με τους άνδρες, που ακόμη κι αν δεν πεθαίνουν στο πεδίο της μάχης, την ανάμνηση των αρετών τους επωμίζεται, κατά κάποιον τρόπο, πάντοτε η πόλη.

Τα επιτύμβια επιγράμματα των γυναικών είναι επιπλέον πιο στερεότυπα σε σύγκριση με εκείνα των ανδρών, όσον αφορά στις αρετές που εγκωμιάζουν, τις στιγμές που απαθανατίζουν, τις συνθήκες και τις περιστάσεις θανάτου που απεικονίζουν. Αξίζει να σημειωθεί, πέραν όσων ήδη έχουν λεχθεί, πως όσον αφορά στο εγκώμιο, στις γυναίκες αποδίδονται κυρίως ηθικές ποιότητες, ενώ για τους άνδρες μιλούν συνήθως οι πράξεις τους. Πάντως παρατηρούμε πως η αστάθεια και η διαφορούμενη φύση με τις οποίες η λογοτεχνία έχει προικίσει τις γυναίκες, η καχυποψία με τις οποίες τις περιέβαλλε, η αίσθηση ότι συνιστούν μια διαρκή απειλή για τον κόσμο των ανδρών και η πεποίθηση ότι ο ψυχισμός τους ρέπει όχι μόνο προς τη δημιουργία αλλά και προς την καταστροφή απουσιάζουν από τα επιγράμματα. Η σύγκρουση των φύλων -που υπήρξε το κεντρικό θέμα πολλών τραγωδιών- παραχωρεί εδώ τη θέση της στη συμπληρωματικότητα και την αλληλεξάρτηση. Ο γυναικείος κόσμος – απολύτως απαραίτητος για την ύπαρξη εκείνου των ανδρών- αξίζει τον σεβασμό και την αναγνώριση.

Παρά τις όποιες όμως διαφορές μπορούμε να διακρίνουμε στην αναπαράσταση των δύο φύλων, τα επιτύμβια επιγράμματα μαρτυρούν πως η απώλεια μιας γυναίκας εμπνέει εξίσου ηχηρούς θρήνους και είναι τόσο τραυματική για τους οικείους όσο και η απώλεια ενός άνδρα. Η ίδια η υπόσταση του επιτύμβιου μνημείου - πολλά από τα οποία φιλοτεγήθηκαν από εξαιρετους καλλιτέχνες- καταδεικνύει πως η υστεροφημία αποτελεί έναν στόχο άξιο να επιδιωχθεί και από τις γυναίκες. Η παραμυθία που απαιτείται σε κάθε περίπτωση αντλεί από τις ίδιες πηγές, ακολουθεί παρόμοιες στρατηγικές, επιστρατεύει τις ίδιες ανθρώπινες δυνάμεις, εκφράζεται με τις ίδιες τελετουργίες και τις ίδιες κοινωνικές πρακτικές. Με φόντο το ανθρώπινο πεπρωμένο, οι διακρίσεις ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες ή ηλικιωμένους και παιδιά, τόσο ξεκάθαρες και σταθερές σε όλο τον αρχαίο κόσμο, γλωμαίνουν. Πίσω

από την ιστορικότητα των θεσμών, των στάσεων και των νοοτροπιών υπάρχει ένα σταθερό πολιτισμικό και υπαρξιακό υπόβαθρο, «γερά αγκιστρωμένο στον γεωγραφικό χώρο», όπως θα έλεγε ο F. Braudel, που αντιμετώπισε τον θάνατο για αιώνες μέσα από τις ίδιες παραστάσεις. Και είναι ίσως από εδώ ακριβώς που αντλούν αυτά τα μνημεία του ελληνικού λόγου τον ενοποιητικό και οικουμενικό τους χαρακτήρα, την ικανότητά τους να διατηρούν μετά από τόσους αιώνες αμείωτο το σφρίγος τους.

Συντομογραφίες

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα Αθηνῶν
AC	L' Antiquité classique
AE	Αρχαιολογική Έφημερίς
AHR	The American historical review
AJA	American Journal of Archaeology
AK	Antike Kunst
AntW	Antike Welt
BCH	Bulletin de correspondance hellénique
BICS	Bulletin of the Institute of Classical Studies
CE	Chronique d' Egypte
ClAnt	Classical Antiquity
CPh	Classical Philology
CQ	Classical Quarterly
CR	Classical Review
GG	W. Peek, <i>Griechische Grabgedichte</i>
GV	W. Peek, <i>Griechische Versinschriften</i>
HABES	Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien;
HSCPh	Harvard Studies in Classical Philology
JHS	Journal of Hellenic Studies
JRS	The Journal of Roman Studies
ΠΑ	Παλατινή Ανθολογία
RE	Pauly-Wissowa, <i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
REA	Revue des études anciennes
REL	Revue des études latines
RSA	Rivista storica dell' Antichità
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SGO	R. Merkelbach και J. Stauber, <i>Steinepigramme aus dem Griechischen Osten</i>
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ (από επιτύμβια επιγράμματα)

- Άβα (GV 1724= SGO 4, 19/07/03), 197
- Αγαθόκλεια (GV 1353), 102
- Αγαθόκληα (GV 106), 73
- Αγάθων, σύζυγος Ευτυχίας (GV 306= SGO 1, 03/07/12), 73
- Άγνη (GV 1372), 50
- Αγριππίνα (SEG XLIV 819bis), 178
- Αδίστα (GV 871), 64
- Αθηνοδώρα (GV 581), 236
- Αθηνόδωρος, σύζυγος Άβας (GV 1724= SGO 4, 19/07/03), 197
- Αΐσχη (GV 1707), 64, 236
- Ακτή (GV 1009), 66
- Ακυλείνος, σύζυγος Τείμιον (SGO 2, 11/05/01), 191
- Αλέξανδρος, σύζυγος Σέμνης (GV 669= SGO 3, 16/ 32/ 02), 244
- Αλίνη (GV 1232), 244
- Αλκμειωνίς (GV 1344), 229
- Άμεμπος, αδελφός Ολυμπιάδος (GV 1997= SGO 3, 15/01/01), 174
- Αμμία (SGO 3, 16/31/93), 81
- Αμμία (SEG XXXVIII 976), 200
- Αμμία (SGO 4, 20/12/01), 227
- Αμμιανή (SGO 3, 16/31/80), 169
- Αμμωνία (GV 1873), 102, 195
- Αμφαρέτη (GV 1600), 171
- Αναξώ (GV 997), 224
- Άνδρως, σύζυγος Κυρίλλης (GV 668), 189
- Άνδρων, σύζυγος Ερμιόνης (SGO 4, 20/01/03), 67
- Ανθέμιον (GV 759), 61
- Ανθίππη (GV 1977), 179, 181
- Αντιβία (GV 1189), 54
- Αντιγόνη (GV 479), 141, 216
- Αντιοχίς (GV 351= SGO 1, 04/ 24/ 06), 242
- Αντιοχίς (SGO 3, 16/31/81), 169
- Αντίπατρος (GV 679), 64
- Αντωνείνη (GV 248), 163
- Άξιος, σύζυγος Ελπίδος (GV 693), 207
- Απολλινάριος, υιός Δόμνας (GV 245= SGO 3, 16/34/25), 140
- Απολλόδωρος, πατέρας Μελίττης (GV 747), 237
- Αππιανός, σύζυγος Ευτυχίας (SEG XXXV 1045), 200
- Άπφη (SGO 2, 09/05 /23), 74
- Άργοναΐς, πατέρας Αντιπάτρου (GV 679), 64
- Αρέσκουσα (GV 924), 143, 214
- Άρήτη (SGO 2, 08/08/05), 72
- Άρίστιον (GV 707), 232
- Αριστόλοχος (GV 807), 190
- Αριστόμαχος, πατέρας Ερμέως (GV 746), 207
- Αρίων (GV 912), 205
- Άρμόδιος, σύζυγος Αμμωνίας (GV 1873), 195
- Άρσινόη (GV 235= SGO 2, 11/ 05/02), 83
- Άρτεμώ (GV 613), 148, 200

Αρχεδίκη (GV 539), 209
 Αρχέλεως, σύζυγος Πολυξεινής (GV 1292), 106
 Αρχέμαχος, σύζυγος Κρατίστης (GV 548), 101
 Αρχων (GV 866), 122
 Άσπη (GV 757), 199
 Ατθίς (GV 1874= SGO 1, 01/01/07), 45, 195
 Ατίμητος, σύζυγος Ομονοίας (GV 2008), 191 , 233
 Αττίκιλλα, αδελφή της Μαρκίας (SGO 3, 16/34/28), 171
 Αύρηλία Θεανώ (GV 1776), 140, 179
 Αφροδείσιος, σύζυγος Έλλαδος (SGO 4, 18/05/01), 188
 Αφροδισίη (GV 698), 178, 180
 Βάσιλλα (GV 675), 231
 Βάσσοσ (GV 1983), 72
 Βαυκίς (GV 1910), 56, 58, 168
 Βεικτορῖνος (GV 1442), 200
 Βερονείκη (GV 482= SGO 3, 16/34/23), 83, 212
 Βιττώ (GV 474), 237
 Βοῖδιον (GV 1802= SGO2, 09/ 07/ 02), 242
 Βούτιχος , πατέρασ Αδίστασ (GV 871), 65
 Βρισηίς (GV 705), 181
 Βρισηίς (GV 1085), 103, 242
 Γαῖλλη (GV 208=SGO 3, 16/61/10), 196
 Γάιοσ, σύζυγοσ Λυκειανήσ (GV 229), 199
 Γαυδέντιοσ (GV 1974), 65
 Γλαυκίασ (SEG LI 824), 189
 Γλυκέρα (GV 1044=SGO 2, 10/02/15), 172
 Γλυκία (SGO 1, 04/13/02), 168
 Γλυκία (SGO 1, 04/22/04), 168
 Γλύκων, σύζυγοσ Πανθειάσ (GV 2040= SGO 1, 06/02/32), 198, 239
 Γοργώ (GV 1205), 67
 Γρηγορία (GV 447), 244
 Γρύτων, πατέρασ Ευήθησ (GV 1605), 104
 Δαμαινέτησ, πατέρασ Κρατίστησ (GV 548), 101
 Δαμάρτιοσ, πατέρασ Θεοκρίτησ (GV 840), 185
 Δειογένησ, (GV 1158), 107
 Δημαρέτη (GV 1292), 106
 Δία (GV 129), 200
 Διδύμη (GV 912), 205
 Διογένεια (GV 1718), 197
 Διογένησ, σύζυγοσ Τίτθησ (SGO 2, 09/05/88), 199
 Διονυσία (GV 1163), 75, 228
 Διονυσία (GV 1810), 211
 Διονυσιάσ (GV 1037), 200
 Διονύσιοσ (SEG XXXVIII 976), 200
 Διόφαντοσ, σύζυγοσ Άσπησ (GV 757), 199
 Δομιτίλλα (SGO 2, 10/02/12), 199
 Δόμνα (GV 245= SGO 3, 16/34/25), 140
 Δομνεῖνα (GV 1486=SGO 2, 11/ 03/ 02), 238

Δόξα (GV 1237), 61
 Δωνατίων, αδελφός Ελπίδος (GV 536), 52
 Δωρίς (GV 1289), 148
 Δωσιθέα (GV 1233), 83
 Εισιδότη (GV 620), 50, 244
 Έλάτη (GV 1870= SGO 3, 16/55/03), 81
 Έλένη (GV 115), 54
 Έλλας (SGO 4, 18/05/01), 188, 245
 Έλπίζων, πατέρας Αμμιανής (SGO 3, 16/31/80), 169
 Έλπίς (GV 536), 52
 Έλπίς (GV 1127= SGO 1, 04/02/09), 119, 189
 Έλπίς (GV 693), 207
 Έπαγαθώ (GV 1936), 121
 Έπικράτης, πατέρας Αναξούς και Κληνούς (GV 997), 224
 Έπίκτητος, σύζυγος Καλλιστούς (GV 1082= SGO 3, 16/31/16), 243
 Έπινίκη (GV 1385), 67
 Έπιτύχανος (GV 965), 120
 Έπιφανία (GV 1712= SGO 2, 11/02/02), 195-196
 Έρμεύς, σύζυγος Τρυφέρας (GV 746), 207
 Έρμιόνη (GV 1896), 45
 Έρμιόνη (SGO 4, 20/01/03), 67
 Έρμογένης, πατέρας Σύμης (GV 947), 40, 146
 Έρσηίς (GV 927), 242
 Εύγενία (GV 594), 142, 217
 Εύηθη (GV 1605), 104
 Εϋννος, σύζυγος Μαργαρίδος (GV 666), 200
 Εϋθυμής, (GV 51), 72
 Εϋσεβία (GV 136), 148, 186
 Εϋτέρπη (GV 1569), 233
 Εϋτροπος (GV 876), 196
 Εϋτυχία (GV 306= SGO1, 03/07/12), 73
 Εϋτυχία (GV 1704), 75, 197
 Εϋτυχία (SEG XXXV 1045), 200
 Εϋτυχίδης, πατέρας Τρυφέρας (GV 746), 207
 Εϋτυχοῦσα (GV 580), 230
 Ζήλων (GV 1128), 188-189
 Ζήνων, υιός της Αμμιανής (SGO 3, 16/31/80), 170
 Ζήνων (GV 1738), 213
 Ζωβαλίμα (SGO 4, 18/14/01), 189
 Ζωή (SEG XLV 641), 170
 Ζωσίμη (GV 934), 73
 Ζωσίμη (GV 873), 141
 Ήγησώ (GV 560= SGO 1, 03/01/03), 48
 Ήδέα (GV 693), 207
 Ήδίστη (GV 1606), 118
 Ήλιοδώρα (GV 1542), 194
 Ήλιόδωρος, σύζυγος Διογενείας (GV 1718), 197
 Ήραϊς (GV 846= SGO 1, 05/01/39), 103, 216

Ἡρακλεία (GV 612), 199
 Ἡρακλείδης (GV 675), 232
 Ἡρινα (GV 1910), 56, 58, 168
 Ἡρώδης (GV 1737a), 212
 Ἡρώις (GV 1842), 106
 Θάλεια (GV 756= SGO 1, 01/20/39), 179, 186
 Θαυμάσιος, σύζυγος Αθηνοδώρας (GV 581), 236
 Θεογένης (GV 2039), 83
 Θεόδεκτος, πατέρας Πολυξείνης (GV 1292), 106
 Θεοδότη (GV 1261), 75
 Θεόκλεια (GV 838), 41-42
 Θεοκρίτα (GV 840), 185
 Θεονόη (GV 394), 50
 Θεοτίμη, μητέρα Επινίκης (GV 1385), 67
 Θεότροπος, σύζυγος Μαρκίας (SGO 3, 16/34/28), 171
 Θεοφίλη (GV 1989), 148
 Θέρμις (GV 1875), 191
 Θευδώρα (GV 868), 53-54
 Θησεύς, αδελφός Ολυμπιάδος, (GV 1997= SGO 3, 15/01/01), 174
 Ίεροκλεία, μητέρα της Μυρτίδος (GV 343), 171
 Ίουλία Άγνη (SGO 2, 08/08/09), 244
 Ίουλία Πρειμογένεια (GV 1940), 239
 Ίουλιανή (GV 794=SGO 4, 21/23/02), 193, 243
 Ίουλιανός, σύζυγος Διονυσιάδος (GV 1037), 200
 Ίουλίττα, (GV 727= SGO 4, 20/05/08), 193
 Ίππαρχος(GV 801), 74
 Ίπποκράτης (GV 747), 236
 Καικιλία (GV 1161), 107, 171, 200
 Καλλικράτεια (ΠΑVII 224), 29
 Κάλλιππος (GV 1988), 95
 Καλλιστράτη (GV 1158), 107
 Καλλιστώ (GV 1082= SGO 3, 16/31/16), 243
 Κασσία (GV 617), 204-205
 Καστρίκιος Φίλιππος, πατέρας Τίτου (GV 2036), 64
 Κάστωρ, σύζυγος Κυρίλλης (GV 672), 231
 Κατύλλα (SGO 2, 09/05/28), 204
 Κιδραμνας, σύζυγος Ζωβαλίμας (SGO 4, 18/14/01), 189
 Κίβις (GV 1569= SGO 3, 14/13/01), 232
 Κικιλία, μητέρα Τρυφέρας (GV 746), 207
 Κλαυδία Πρόκλη (GV 228 = SGO 2, 10/02/09), 40
 Κλαύδιος Άγαθεινος, σύζυγος Φηλικίτης (GV 1736), 197
 Κλαυδιανός, ο θρέψας Κυρίλλης (GV 672), 231
 Κλεαρίστα (GV 1825), 56
 Κλειορόδη, μητέρα Θευδώρας (GV 868), 53
 Κλεοβούλη (GV 1440), 81

Κλεονίκη (GV 1059), 230

Κλεοπάτρα (GV 1925), 121, 216

Κληναγορίς (GV 1158), 107

Κληνώ (GV 997), 224

Κοδράτος (SGO 3, 16/43/04), 199

Κόθαινα (GV 1418), 200

Κοναλλίς (SGO 1, 01/20/32), 142

Κορινθία (GV 1933= SGO 3, 16/22/01), 168

Κορνήλιος, σύζυγος Βερονείκης (GV 482= SGO 3, 16/34/23), 212

Κουάρτα (SGO 3, 16/33/03), 66

Κράσσος, υιός Μαρκίας (SGO 3, 16/34/28), 171

Κράσσος, σύζυγος Αττίκιλλας (SGO 3, 16/34/28), 171

Κρατίστα (GV 548), 101

Κρηθίς (GV 921), 237

Κρησκεντεΐνα (GV 585), 204

Κύριλλα (GV 668), 189

Κύριλλα (GV 672), 168, 231

Κύριλλα (GV 638= SGO 2, 10/02/22), 102

Λαινίλλη (GV 910), 204

Λαΐς (GV 896), 233-34

Λαυδίκη (GV 1322), 95

Λεοντώ (GV 988), 49

Λεύκιος, σύζυγος Αμμιανής (SGO 3, 16/31/80), 169

Λογγεία (GV 956), 186

Λογχίς (GV 1706), 76, 147

Λουκίλλη (GV 377), 101-102

Λύκα (GV 959), 103

Λύκα (GV 404), 242

Λυκάρις (SGO 2, 09/09/13), 81

Λυκειανή (GV 229), 199

Λύσιλλα (GV 499), 74

Μᾶ, μητέρα Αντιπάτρου (GV 679), 64

Μαιανδρή (GV 1585= SGO 2, 08/01/45), 243

Μαίη (GV 885), 122

Μαλίχα (GV 493), 236

Μαντώ (GV 695) 231

Μάξιμος (GV 274= SGO 3, 16/34/30), 196

Μαράθωνις, σύζυγος Νικοπόλεως (GV 319), 141

Μαργαρίς (GV 666), 200

Μαρθίνη (GV 1483= SGO 3, 13/07/01), 41

Μαρία, σύζυγος Καστρικίου Φιλίππου και μητέρα Τίτου, (GV 2036), 64

Μαρκέλλα (GV 120), 170

Μαρκία (SGO 3, 16/34/28), 171, 215

Μαρκιανή (SGO 3, 16/34/29), 204

Μάρκος (GV 851), 145

Μάτρωνα (SGO 3, 16/32/06), 186

Ματτία (GV 958), 178

Μελέαγρος, ποιητής, σύντροφος Ήλιοδώρας (GV 1542), 194

Μελιτεύς, σύζυγος Φανοστράτης (GV 342), 238

Μελίτη (GV 180), 113

Μέλιττα (GV 747), 236

Μενέδημος, σύζυγος Αδίστης (GV 871), 64

Μεσσία (GV 1478), 194, 215

Μήδειος (GV 219), 64

Μηνοδότη (GV 1337a= SGO 4, 19/08/05), 215

Μηνοφίλα (GV 1881=SGO 1, 04/02/11), 51

Μηνόφιλος (GV 1989), 56

Μοῦσα (GV 1981), 142

Μυρίνη (GV 65), 80

Μύρισμος, σύζυγος (GV 479), 216

Μυρρίνη (GV 1961), 222

Μυρτίς (GV 343), 171

Ναῖς, αδελφή της Ευτυχούσης (GV 580), 230

Νεικαία (SGO 4, 20/03/06), 81, 178

Νεικίας, σύζυγος Γαΐλλης (GV 208=SGO 3, 16/61/10), 196

Νέος, σύζυγος Φιλαινίδος (GV 307= SGO 1, 01/20/37), 139

Νεοβείλα (SEG XLVIII 937), 95

Νίκη, μάμμη Αμμιανής (SGO 3, 16/31/80), 169

Νικησώ (SEG XXVIII 248), 74

Νικηφόρος (GV 1439=SGO 2, 08/03/01), 199

Νικόπολις (GV 319), 141

Νικόπολις (GV 1512=SGO 1, 05/01/52), 184

Νικώ (GV 180), 113

Νικώ (GV 866), 122

Νοστώ (GV 1953), 211

Ξενοκλεία (GV 1985), 80

Ξενώ (GV 1719), 197

Όλυμπιάς (GV 1330= SGO 1 03/06/05), 56

Όλυμπιάς (GV 1997= SGO 3, 15/01/01), 174

Όλυμπιάς (GV 2061), 212

Όλύμπιος (GV 878), 66

Όμόνοια (GV 2008), 191, 214, 232

Όρφη, μητέρα Ερμέως (GV 746), 207

Παμφίλη (GV 863), 203

Πάνθεια (GV 2040= SGO 1, 06/02/32), 198, 239

Παξίλλη (GV 92), 73

Παρθενόπη (GV 1594), 60

Παρμονίς (GV 965), 120

Πατρίκιος (SGO 3, 16/31/81), 191, 199

Παῦλα (GV 1545= SGO 1, 05/01/55), 143

Παῦλα (GV 2085= SGO 2, 11/02/04), 94

Παῦλα (GV 1819), 146

Παυλεῖνος, αδελφός Ὑγείης (GV 564), 178

Παυλίνα (GV 1863= SGO 2, 10/03/04), 80

Πλαύτα (GV 758), 106-107, 210

Πόλιττα (GV 1245), 178, 186

Πολυκράτης, πατέρας Αγαθοκλείας (GV 1353), 102

Πολυξείνη (GV 1292), 105
 Πομπηγή (GV 765), 41
 Ποντιανή (GV 312), 179
 Ποντιανός, αδελφός Ποντιανής (GV 312), 179
 Ποπιλίη (GV 647), 193
 Πρισκιανή (SGO 2, 08/08/12), 175
 Πρίσκιλλα (SGO 4, 18/03/01), 227
 Πρόκλα (GV 1021), 178
 Προσόδιον (SEG XXVIII 305), 76
 Πρώτη (GV 1830), 183
 Πυθιάς, μητέρα της Φιλαίνιον (GV 1461), 40
 Πώλλα (GV 567), 102
 Πώλλα (GV 574= SGO 1, 04/04/02), 189
 Πώλλα (SGO 1, 05/01/57), 208
 Πώμπτιλλα (GV 2005), 213
 Πωτάλα (GV 14 62), 106
 Ρόδη (GV 640), 72, 242
 Ρόδη (SEG XXXVIII 1105), 168
 Ρόδιος, πατέρας Αλκμειωνίδος (GV 1344), 229
 Ρωμᾶνα (GV 792= SGO 3, 14/06/21), 212
 Σαβείνος, σύζυγος Αρτεμούς (GV 613), 200
 Σαλώμη (GV 1456), 178
 Σατύρα (GV 824= SGO 4, 20/15/03), 101
 Σέμνη (GV 669= SGO 3, 16/ 32/ 02), 243
 Σεουήρα (GV 1999), 213
 Σευήρα (GV 1876=SGO 4, 18/01/26), 197
 Σίβυλλα (GV 798), 119, 226-227
 Σμύρνη (GV 973), 118
 Στρατεία (GV 1079=SGO 1, 01/12/20), 143
 Στρατία (SGO 2, 09/05/44), 180
 Στρατονίκη (SGO 1, 03/02/67), 149
 Στρατονίκη (SGO 1, 04/13/01), 81
 Στρατονίκη (GV 1551= SGO 1, 03/06/07), 95, 122
 Στρατονίκη (GV 1507), 104
 Σύμη (GV 947), 40, 146
 Σωπάτρα (SEG XL 563), 60
 Σωσίπολις (GV 1084), 242
 Σωσίπολις (SEG XXVIII 516), 82
 Σωστράτη (GV 978), 57
 Σωστράτη (GV 860), 83
 Τάτα (SGO 3, 16/31/89), 199
 Τατεία (GV 133= SGO3, 16/43/05), 227
 Τείμιον (SGO 2, 11/05/01), 191
 Τειμωνίς (SEG XXXII 896), 82
 Τερτύλλα (SGO 2, 09/09/17), 205
 Τιμάς (GV 599), 142
 Τιμοκλή (SEG XXX 1398), 82
 Τίπθα (SGO 2, 09/ 05/ 88), 199
 Τίτος (GV 2036), 64
 Τρυγόνιον (GV 706), 229
 Τρυφέρα (GV 2039), 181
 Τρυφέρα (GV 746), 207

Τρουφωνίς (GV 845), 117
 Τύριννα (GV 1121), 140
 Τυρώ (GG 149), 142
 Ύγεία (GV 1595), 179, 181, 182, 184
 Ύγείη (GV 564), 178
 Ύγιαρώ (GV 1400), 57, 180
 Φαινίς (GV 474), 237
 Φαλάκρα (GV 1623), 76
 Φανοστράτη (GV 342), 105, 238
 Φηλικίτα (GV 1736), 197, 211
 Φιλάδελφος (GV 2040= SGO 1, 06/02/32),
 198, 239
 Φιλαίνιον (GV 1461), 40
 Φιλαινίς (GV 307= SGO 1, 01/20/37), 139
 Φιλέρωσ, σύζυγος Ξενούσ (GV 1719), 197
 Φιλέταιρος (GV 845), 117
 Φιλησίη (GV 952), 182
 Φίλιος, σύζυγος Ἡρακλείας (GV 612),
 199
 Φίλιππος, υἱός Αδίστησ (GV 871), 65
 Φίλιππος (GV 2005), 213
 Φίλιππος (GV 248), 163
 Φιλίστα (GV 2020), 82
 Φιλομήτωρ, σύζυγος Ελπίδος (GV 693),
 207
 Φιλοστράτη (GV 989), 42, 72
 Φίλων, πατέρας Επινίκης (GV 1385), 67
 Φιλωνίδασ, σύζυγος Κοθαίνας (GV
 1418), 191, 200
 Φιλῶτις (GV 1401), 182
 Φρασίκλεια (GV 68), 37
 Χαιρεστράτη (GV 421), 74, 223
 Χάρης, σύζυγος Βοῖδιον (GV 1802= SGO2,
 09/ 07/ 02), 242
 Χοροῦς (GV 1264), 119
 Χρυσόπολις (SGO 2, 09/09/07), 80, 231,
 245
 Ωκέανος, σύζυγος Ποπιλίης (GV 647),
 193

Βιβλιογραφία

- Αβδελά Ε. & Α. Ψαρρά (επ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα 1997.
- Αδάμ – Βελένη Π. & Η. Σβέρκος, "Ενεπίγραφοι ταφικοί βωμοί από τη Θεσσαλονίκη", *Τεκμήρια* 5, 2000, 1-34
- Alexiou M., Yatromanolakis D. & P. Roillos, *The Ritual Lament in Greek Tradition*, Cambridge 2002
- Amundsen, D.W & C. J.Diers , "The age of Menarche in Classical Greece and Rome", *Human Biology* 41, 1969, 125-132.
- "The age of Menopause in Classical Greece and Rome", *Human Biology* 42, 1970, 79-86
- Angel L. J. "Social Biology of Greek Culture Growth", *American Anthropologist* 48, 1946, 493-533
- "The length of Life in Ancient Greece", *Journal of Gerontology* 2, 1947, 18-24.
- "The Bases of Paleodemography", *American Journal of Physical Anthropology* 30, 1969, 427-38.
- "Ecology and Population in the Eastern Mediterranean" *World Archaeology* 41, 1972, 88-105.
- "Paleoecology, Paleodemography and Health, στο St. Polgar (εκ.), *Population, Ecology and Social Evolution*, Χάγη 1975, 167-190.
- Arendt H., *The Human Condition*, Σικάγο 1958, (ελλ. εκδ. Αθήνα 1986).
- Arriès Ph. *L' enfant et la vie familiale sous l' Ancien Regime*, Παρίσι 1973, (ελλ.εκδ. Αιώνες παιδικής ηλικίας, Αθήνα 1990).
- L' homme devant la mort* I-II, Παρίσι 1977 (ελλ. εκδ. Αθήνα 1997).
- Βακαλούδη Α., *Αντισύλληψη και αμβλώσεις από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη* 2003.
- Barber E.W., *Women's Work: The first 20.000 years*, Νέα Υόρκη / Λονδίνο 1995
- Barrow H., *Slavery in the Roman Empire*, Λονδίνο 1928.
- Beckby H., *Anthologia Graeca*, Μόναχο 1966.
- Bellancurt- Valdher M. & J.N. Corvisier, *La démographie historique antique, Cahiers scientifiques de l' Université d' Artois*, Arras 1999.
- Beloch K. J., *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Βερολίνο 1886.
- Die Frauen*, Βερολίνο 1893.
- Bielman A. & R. Frei-Stolba, "Honneurs aux défuntes. Étude de documents d' époque hellénistique et imperiale concédant des honneurs funèbres á des femmes", XI

- Conresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, Πώμη 1997, 469-477.
- "Femmes et vie publique dans l' antiquité Greco-romaine", *Études de Lettres* 1998, 5-31.
- Blundell S., *Women in Ancient Greece*, Λονδίνο 1995.
- Boardman J., *Greek Sculpture, The Classical Period*, Λονδίνο 1985 (ελλ.εκδ. Αθήνα 1989).
- Boswell J.E., "Expositio and Oblatio: The Abandonment of Children and the Ancient and Medieval Family", *AHR* 89, 1984, 10-33.
- Boulough V.& C. Campell, "Female Longevity and Diet in the Middle Age", *Speculum* 55, 1980 317-325.
- Braudel F., *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l' époque de Philippe II*, Παρίσι 1979 (ελλ.εκδ. Αθήνα 1991).
- Brelich A, *Paidēs e Parthenoi*, Πώμη 1989.
- Bresson A., *L' Économie de la Grèce des cités*, Παρίσι 2008, (ελλ.εκδ. Αθήνα 2010).
- Broude N. & M. Garrard (εκδ.), *Feminism and Art History*, Νέα Υόρκη 1982.
- Bruit Zaidman L, "Pandora's daughters and rituals in Grecian cities", στο P. Schmitt Pantel (επ.), *A History of women in the West I. From ancient goddesses to Christian saints*, Λονδίνο 1994, 338-374.
- Brulé P. "Enquête démographique sur la famille greque antique", *REA* 92, 1990, 233-258.
- Brun P., "Les nouvelles perspectives de l' étude démographique des cités greques", στο Bellancurt- Valdher & Corvisier 1999, 13-25.
- Brunt P., *Italian Manpower 225 B.C. - A.D. 14*, Οξφόρδη 1987.
- Burn A.R, "Hic Breve vivitur. A study of the expectation of life in the Roman Empire", *Past and Present* 4, 1953, 2-31.
- Calame Cl., *Choruses of Young Women in Ancient Greece*, Orion 1997.
- Cameron A., "The Exposure of Children and Greek Ethics", *CR* 46, 1932, 105-14.
- "Ἰορραπτόρ and related terms in the inscriptions from Asia Minor", *Anatolian Studies* presented to W. H. Buckler Manchester Univ. Press 1939, 27-62.
- Cameron A.& A. Kuhrt (εκδ.), *Images of Women in Antiquity*, Detroit 1983.
- Carcopino J., *La vie quotidienne à Rome à l'Apogée de l'Empire*, Παρίσι 1956 (ελλ.εκδ Αθήνα 1990) .
- Charlier M-T & G. Raepset, "Étude d'un comportement social: Les relations entre parents et enfants dans la société athenienne à l'époque classique ", *AC* 40, 1971, 589-593.
- Clark G., *Women in the Ancient World*, Οξφόρδη 1989.
- Clairmont Ch., *Gravestone and Epigram: Greek Memorials from the Archaic and Classical Period*, Mainz on Rhine 1970.

- Classical attic tombstones*, Akanthus 1993.
- Clauss M., " Les problèmes de la statistique de l'âge d'après les inscriptions funéraires romaines (1) ", *Antiquités africaines* 9, 1975, 109-133.
- Coale A.J. & P.G. Demeny, *Regional Model Life Tables and Stable Populations*, Νέα Υόρκη 1966.
- Cohen D., "Seclusion, Separation, and the Status of Women in Classical Athens", *Greece and Rome* 36, 1989, 3-15.
- Cohen E., "The Astoi of Attica: Nationality and Citizenship at Athens" στο H.J. Wolff (επ..) *Symposion 1995; Votrage zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte* Bohlau/Verlag/ Κολωνία/ Βαϊμάρη/ Βιέννη 1997, 57-95.
- Cole S.G., "Could Greek Women Read and Write?" στο H. Folley 1981, 219-245.
- "The Social Function of Rituals of Maturation: The Koureion and the Arkteia", *ZPE* 22, 1984, 233-44.
- Connelly J.B., *Portrait of a priestess: women and ritual in ancient Greece*, Οξφόρδη 2007.
- Corvisier J.N. & W. Suder, *La population de l'antiquité classique*, Παρίσι 2000 (ελλ. εκδ. Αθήνα 2002).
- La démographie historique*, Arras 1999.
- Cox Ch. A., "Sisters, Daughters and the Deme of Marriage: A Note", *JRS* 108, 1988, 185- 88.
- Cullen T., " Contribution to Feminism in Archaeology", *AJA* 100:2, 1996, 409-414.
- Davies G., "The Significance of the Handshake Motif in Classical Funerary Art", *AJA* 89, 1985, 627-640.
- Davis N. Z., *Society and Culture in Early modern France*, Stanford 1975.
- Day J.W., "Rituals in Stone: Early Greek Grave epigrams and Monuments", *JHS* 109, 1989, 16-28.
- De Hoz J., "L' écritures" στο Étienne R. (επ.), *La Méditerranée au VII s. av. J-C.*, Παρίσι 2010, 59-90 .
- Degrassi A., «L'Indicazione dell' età nelle iscrizioni sepolcrali latine», *Akte des IV internationalen Kogresses fur griechische und lateinische Epigraphik*, Βιέννη 1964, 72- 98.
- Demand N., *Birth, Death and Motherhood in Classical Greece*, Λονδίνο 1994.
- Den Boer W, "Demography in Roman history: facts and impressions", *Mnemosyne*. 26, 1973, 29-46.
- Dillon M. *Girls and women in classical Greek religion*, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 2003.
- Δήμιτσα Μ., *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις*, Αθήνα 1896 (φωτομηχανική επανέκδοση ΙΜΧΑ Θεσσαλονίκη 1988).
- Dodd D. & Ch. Faraone, *Initiation in ancient Greek rituals and narratives, new critical perspectives*,

Λονδίνο /Νέα Υόρκη 2003

- Dover K. J., *Greek popular morality in the time of Plato and Aristotle*, Berkley 1974.
- Dow S.& H. Travis , "Demetrios of Phaleron and his lawgiving", *Hesperia* 12, 1943, 144-165.
- Dowden K., *Death and the maiden, Girls' initiation rites in Greek mythology*, Νέα Υόρκη/Λονδίνο 1989.
- Drew-Bear Th. " A metrical epitaph from Phrygia" στο: Bowersock G.W.- Burkert W.- Putman M.C.J. (εκδ) *Arktouros. Hellenic Studies presented to B.M.W. Knox on the occasion of his 65th birthday*, Βερολίνο/ Νέα Υόρκη 1979, 308-16.
- Duby G. & M. Perrot, "Writing the History of Women", *A History of Women in the West: From Ancient Goddesses to Christian Saints*, 1994.
- Dupaquier J., "Conclusion", στο: Corvisier (επ.), *La démographie historique*, Arras 1999, 180-181.
- Durand J.D, "Mortality estimates from Roman tombstone inscriptions", *American Journal of Sociology* 65, 365-73.
- Durry M., "Le mariage des filles impubères à Rome", στο *Melanges Marcel Durry*, REL 47bis, 1970, 17-24.
- Elderkin K., "The Contribution of Women in Antiquity" στο *Classical Studies Presented to Edwart Capps on His Seventieth Birthday*, Princeton 1936, 129-131.
- Engels D, "The problem of female infanticide in the Greco- Roman world", *CPh* 75, 1980, 112-120.
- Éry K., "Investiations on the Demographic Source Value of Tombstones Originating from the Roman Period", *Alba Regia* 10, 1969, 51-67.
- Eyben E., "Family planning in Greco-Roman antiquity", *Ancient Society* 11-12, 1980-81, 5-82.
- Fant M. & M. Lefkowitz, *Women's life in Greece and Rome: A Source Book in Transalton*, Βαλτιμόρη 1992.
- Fantham E, Foley H.P., Kampen N.B., Pomeroy S.B & H.A. Shapiro, *Women in the Classical World. Image and Text*, Νέα Υόρκη 1994, (ελλ. εκδ. Αθήνα 2004).
- Faraone Ch. "Playing the bear and fawn for Artemis. Female initiation or substitute sacrifice?" στο D. B. Dodds & Ch. A. Faraone *Initiation in ancient Greek rituals and narratives, new critical perspectives*, Λονδίνο /Νέα Υόρκη 2003, 43-68
- Ferrari G. "What kind of rite of passage was the ancient Greek Wedding?" στο D. B. Dodds & Ch. A. Faraone *Initiation in ancient Greek rituals and narratives, new critical perspectives*, Λονδίνο /Νέα Υόρκη 2003, 27-42
- Flacelière R, *La vie quotidienne en Grèce au siecle de Périclès*, Παρίσι 1959 (ελλ. εκδ. 1999).

- Folley H. (επ.) *Reflections of Women in Antiquity*, Νέα Υόρκη 1981.
- Fortenbaugh W. W., *Demetrius of Phalerum: Text, Translation and Discussion*, New Jersey 2000.
- Foucault M., *Histoire de la sexualité 3. Le souci de soi*, Παρίσι 1984, (ελλ. εκδ. 1992).
- Foxhall L., "Household, Gender and Property in Classical Athens", *CQ* 39, 1989, 22-44.
- Frel J., *Les Ssculpteurs attiques anonymes*, Παράγα 1969.
- Friedlander P. & H.B. Hoffleit, *Epigrammata: Greek Inscriptions in Verse from the Beginnings of the Persian Wars*, Λονδίνο 1987 (1948).
- Frier B.W., "Roman life expectancy: Ulpian's evidence", *HSCPh* 86, 1982, 213-251.
- Gallant Th., *Risk and survival in ancient Greece, reconstructing the rural domestic economy*, Stanford 1991.
- Garland R., *The Greek Way of Death*, Νέα Υόρκη, 1985.
- "The well-ordered corpse: An investigation into the motives behind Greek funerary legislation", *BICS* 36, 1989, 1-15.
- Gernet L., *Droit et societe dans la Grece ancienne*, Παρίσι 1955.
- Gluckman M., *Rituals of rebellion in S. East Africa*, Manchester 1954.
- Golden M. "Demography and the exposure of Girls in Athens", *Phoenix* 35, 1981, 316-31.
- "Did the Ancients care when their children died?", *Greece and Rome* 35, 1988, 152-163.
- Children and Childhood in Classical Athens*, Βαλτιμόρη / Λονδίνο 1990.
- Gomme A.W., "The position of Women in Athens in the Fifth and Fourth Centuries", *CPh* 20, 1925, 1-25.
- The population of Athens in the fifth and fourth centuries B.C.*, Οξφόρδη 1933.
- Gould J., "Law, Custom and Myth: Aspects of the social Position of Women in Classical Athens", *JHS* 100, 1980, 38-59.
- Gourevitch D., *Le mal d'être Femme, La Femme et la Medicine dans la Rome antique*, Παρίσι 1984.
- Gow A. & D.Page, *The Greek Anthology, Hellenistic Epigrams*, Cambridge 1968.
- The Greek Anthology, The Garland of Philip*, Cambridge 1968.
- Grmek M., *Diseases in the Ancient Greek World*, (αγγλ. μτφρ.), Βαλτιμόρη / Λονδίνο 1989.
- Guidoboni E.(επ.), *I terremotti prima del Mille in Italia e nell' area mediterranea. Storia Archeologia Sismologia*, Μπολόνια 1989.
- Hadas M., "Observations on Athenian Women", *The Classical Weekly* 29, 1936, 97-101.
- Hansen M. H., *Demography and Democracy. The number of Athenian citizens in the fourth Century B.C.*, Herning 1986.
- Χαντζαρούλα Π., *Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου*, στο Ασρινάκη Ρ., Χαντζαρούλα Π. & Α.Αθανασίου, *Μελέτες για το φύλο στην Ανθρωπολογία και την*

- Ιστορία*, Αθήνα 2011.
- Harris W. "The theoretical possibility of extensive infanticide in the Greco-Roman World", *CQ* 32, 1982, 114-116.
- Ancient Literacy*, Cambridge 1989.
- Harrison A.R. W., *The Law of Athens. The family and property*, Οξφόρδη 1968.
- Harvey F. D., "Literacy in the Athenian Democracy", *Revue des études grecques* 79, 1966, 585-635.
- Havelock Ch., "Mourners on Greek Vases: Remarks on the Social History of Women" στο Broude N. & Garrard (εκδ.), *Feminism and Art History*, Νέα Υόρκη 1982, 44-61.
- Helly B., "La Grecia antica e i terremotti" στο Guidoboni 1989, 75-91.
- Henry L., "La mortalité d'après les inscriptions funéraires", *Population*, 1957, 149-152.
- "L' âge au decès d' après les inscriptions funéraires", *Population* 1959, 327-329.
- Herzog- Hauser G., "Nutrix", *RE* 17, 1937, 1491-1500.
- Hewitt J.W., "Gratitude to Parents in Greek and Roman Literature", *American Journal of Philology* 52, 1931, 30-48.
- Holst-Warhaft G., *Dangerous voices. Women's laments and Greek literature*, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 1992.
- Hombert M. – Preaux C. "Note sur la durée de la vie dans l' Egypte Greco- romaine", *CE* 20, 1945, 139-146.
- Hopfner W. & Schwandner E.L. *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, Μόναχο 1994.
- Hopkins K., "On the probable Age Structure of the Roman Population" *Population Studies* 20, 245-264.
- "Graveyards for historians", στο : F. Hinard (επ.) *La mort, les mortes et l' au delà dans le monde romain*, 1987, 113-126.
- "The age of Roman girls at marriage", *Population Studies* 18, 1964-65, 309-27.
- Houby-Nielsen S., "Burial Language' in Archaic and classical Kerameikos", *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 90, 1995, 363-381.
- "Women and the formation of the athenian City -State", *Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens* 11, 1996, 233-260.
- Humphreys S.C., "Family tombs and tomb Cult in Ancient Athens: Tradition or Traditionalism?", *JHS* 100, 1980, 96-126.
- Women, the Family and Death*, Λονδίνο 1983.
- Ingalls W. "Demography and dowries: Perspectives on Female Infanticide in Classical Greece", *Phoenix* 56, 2002, 246-254.

- Jeanmaire H., *Couroi et Courètes*, Lille 1939.
- Jenkins I, "Is there Life After Marriage ? A Study of the Abduction Motif in Vase Paintings of the Athenian Wedding Ceremony", *BICS* 30, 1983 ,137-145.
- Johansen F.K, *Attic grave Reliefs of the Classical Period*, Κοπεγχάγη 1951.
- Just R, *Women in Athenian Law and Life*, Λονδίνο/ Νέα Υόρκη 1991.
- Kahil L, "L' Artémis de Brauron: Rites et mystère", *AK* 20, 1977, 86-98.
- Kajanto I, "A Study of the Greek epitaphs of Rome", *Acta Instituti Romani Filandiae*, vol. II:3, Helsinki- Helsingfors 1963, 1-47.
- "On the Probable Age Structure of the average Duration of Life in the Roman Empire", *Annales Accad. Sc. Fennicae*, ser. B, 153, 2, Ελσίνκι 1968, 1-72.
- Κάντσα Β., Μουτάφη Β. & Ε. Παπαταξιάρχης (επ.), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αθήνα 2011.
- Καραμανώλης Γ.Ε., *Φιλόδημος. Τα επιγράμματα, η ποίηση ενός Επικούρειου*, Θεσσαλονίκη 2004
- Katz Ph. B., "Io in the Prometheus Bound: A coming of age Paradigm for the Athenian Community" στο Pandilla M. W (επ.) *Rites of Passage in Ancient Greece: Literature, Religion, Society*, Λονδίνο / Τορόντο 1999, 129-143.
- Kazazis J.N., "Mors immatura in funerary epigrams. A typological Study", *Ελληνικά* 40, 1989, 21-33.
- "Mors immatura as mature art", *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής* 6, 1996-97, 11-30.
- Keuls E, *The Reign of Phallus. Sexual Politics in Ancient Greece*, Λονδίνο 1985.
- King H., 'Hippocrates' woman. Reading the female body in ancient Greece, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 1998.
- Disease of Virgins. Green sickness, chlorosis and the problems of puberty*, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 2004.
- Health in antiquity*, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 2005.
- Kitto H.D.F., *The Greeks*, Harmondsworth 1951.
- Kosmopoulou A., "Working Women : Female Professionals on Classical Attic Gravestones", *The Annual of the British School at Athens* 96, 2001, 281-319.
- Kurtz D. & J. Boardman , *Greek Burial Customs*, Λονδίνο 1971 (ελλ. εκδ. Αθήνα 1994).
- Laes C., "Midwives in Greek Inscriptions in Hellenistic and Roman Antiquity", *ZPE* 176, 2011, 154-162.
- Lattimore R., *Themes in Greek and Latin epitaphs*, Urbana 1962.

- Leader R., "In Death Not Divided: Gender, Family and State on Classical Athenian Grave Stelae", *AJA* 101, 1997.
- Lefkowitz M., *Heroines and Hysterics*, Νέα Υόρκη 1981.
- "Wives and Husbands", *Greece and Rome* 30, 1983, 31-47.
- Leman-Delerive G. "De l'oppidum a l'urbs: l'exemple de la Gaule Belgique" στο Corvisier(επ.) *La démographie historique*, Arras 1999, 69-80
- Lesky A., *Geschichte der Griechischen Literatur*, Βέρονη/ Μόναχο 1971(ελλ.εκδ. 1990)
- Lincoln B., *Emerging from the Chrysalis: Rituals of Women's Initiation*, Οξφόρδη 1991.
- Lo Cascio E., "La popolazione dell' Egitto Romano", στο Corvisier (επ), *La démographie historique*, Arras 1999, 152- 169.
- Loraux N., "Le lit, la guerre", *L'Homme* 21, 1981, 37-67.
- Façons tragiques de tuer une femme*, Παρίσι 1985 (ελλ. εκδ. Βίαιοι θάνατοι γυναικών στην τραγωδία, Αθήνα 1995).
- The invention of Athens. The Funeral Oration in the Classical City* (αγγλ. μτφρ), Cambridge 1986.
- The Children of Athena: Athenian Ideas about Citizenship and the Division between the Sexes*, (αγγλ. μτφρ) Princeton 1993.
- Luck G., "Trygonions Grabschrift (Philodemus, AP 7.222)", *Philologus* 100, 271-286
- Magnien V., "Le mariage dans les Grecs anciens. L'initiation nuptiale", *AC* 5, 1936.
- Malinas Y. & D. Gourevitch, "Chronique anachronique, I. Suffocation subite chez la femme enceinte", *Révue française de gynécologie et obstétrique* 77, 1982, 753-55.
- Martin R. *L'urbanisme dans la Grèce antique*, Παρίσι 1974.
- Μαρωνίτης Δ., (εισαγωγή- μετάφραση), *Ηροδότου Ιστορία*, Αθήνα 1964.
- Mastrokostas E.I., "Myrrhinous: la koré Phrasikleia, oeuvre d' Aristion de Paros et un kouros en marbre", *AAA* 5, 1972, 298-324.
- McIntosh Snyder J., *The Woman and the Lyre. Women Writers in Classical Greece and Rome*, Bristol 1988.
- Merkelbach R. & J. Stauber *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*, Μόναχο/Λειψία 1998-2005.
- Meyer E., "Epitaphs and Citizenship in Classical Athens", *JHS* 113, 1993, 99-121.
- Moretti L., "Statistica demografica ed Epitafia: Durata media della vita", *Epigraphica* 21, 1959, 60 – 78.
- Morizot P., "L'âge au mariage des jeunes romaines á Rome et en Afrique", *Académie des Inscriptions & Belles -Lettres* 1989, 658-669.

- Morris I., *Burial and Ancient Society*, Cambridge 1987 (ελλ.εκδ. Ηράκλειο 1997).
- Mossé C., *Histoire d' une démocratie : Athènes, Des origins à la conquête macédonienne*, Παρίσι 1971 (ελλ.εκδ. Αθήνα 2002).
- Murnaghan S., "How a wife Can Be More Like a Man: The dialogue between Ischomachus and His Wife in Xenophonon' s *Oeconomicus*", *Helios* 15, 1988, 9-22.
- Nanni T.G., "Θρεπτοί", *Epigraphica* 5-6, 1943-44, 45-84.
- Newett L., "Gender Relations in the Classical Greek Household: The Archaeological Evidence", *Annual of the British School of Athens* 90, 1995, 363-381.
- Nielson T. H. L. Bjertrup, M. H. Hansen, L. Rubinstein, & T. Vestergaard, "Athenian Grave Monuments and Social Class" *Greek, Roman and Byzantine Studies* 30, 1989, 411-420.
- Nicosia S, *Το σήμα και η μνήμη: Ταφικά επιγράμματα από την Αρχαία Ελλάδα* (ελλ.μτφρ Ευριπίδη Γαργαντούδη), Αθήνα 1994.
- Nordberg H., "Biometrical Notes, The Information on ancient Christian Inscriptions from Rome concerning the Duration of Life and the Dates of Birth and Death *Acta Inst. Finlandiae*, II, 2, 1963, 1-72.
- North H., *Sophrosyne, Self- Knowledge and Self- Restraint in Greek Literature*, Νέα Υόρκη 1966.
- Osborne M.& S. G Byrne, *The Foreign Residents of Athens. An Annex to the Lexicon of Greek Personal Names: Attica, Studia Hellenistica* 33, Lovanii 1996.
- Parker R., *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Οξφόρδη 1983.
- Parkin T., *Demography and Roman Society*, Βαλτιμόρη / Λονδίνο, 1992.
- Paton W.R., *The Greek Anthology*, Λονδίνο 1916-18
- Peek W., *Griechische Vers-Inschriften I, Grab-Epigramme*, Βερολίνο 1955.
- Griechische Grabgedichte*, Βερολίνο 1964
- Pfuhl E. & Möbius H., *Die ostgriechische Grabreliefs*, Mainz 1977.
- Pomeroy S. B, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves, Women in Classical Antiquity*, Νέα Υόρκη 1975.
- "Technikai kai Mousikai, The Education of Women in the Fourth Century and in the Hellenistic Period", *AJA* 2, 1977, 51-68.
- "Infanticide in Hellenistic Greece" στο A. Cameron και A. Kuhrt (εκδ.), *Images of Women in Antiquity*, Λονδίνο 1983, 215-218.
- "Women's identity and the family", στο R. Hawley- B. Levick, *Women in antiquity, new assessments*, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 1995, 155-119.
- Families in Classical and Hellenistic Greece: Representations and Realities*, Νέα Υόρκη 1997.
- Preston S. H., Keyfitz N. & R. Schoen, *Causes of death: life tables for national populations*, N.

- Υόρκη 1972.
- Preston S.H., A. McDaniel & C. Grushka, "New model life tables for high-mortality populations", *Historical Methods* 26, 1993, 149-159.
- Rawson S., "Family life among the lower classes at Rome in the first two centuries of the empire", *CPh* 61, 1966, 71-83.
- The Family in ancient Rome: New Perspectives*, Λονδίνο 1986.
- "From 'daily life' to 'demography'", στο R. Hawley- B. Levick *Women in antiquity, new assessments*, Λονδίνο/ Νέα Υόρκη 1995, 1-20
- Reilly J., "Many Brides: Mistress and Maid on Athenian Lekythoi (Plates 73-81)", *Hesperia* 58, 1989, 411-453.
- Richardson B.E. *Old Age among the Ancient Greeks*, Βαλτιμόρη 1933.
- Richter G.M.A., *The Archaic Gravestones of Attica*, Λονδίνο 1961.
- Ricl M., "Legal and social Status of threptoi and Related Categories in Narrative and Documentary Sources", στο H.M. Cotton (ed.), *From Hellenism to Islam. Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*, Cambridge 2009, 93-114.
- Ricl M.& H.Malay, "Ἀνθρώποι θρηπτικοί in a new inscription from Hypaipa" *Epigraphica Anatolica* 38, 2005, 45-52.
- Ridgway B.S., *The Severe Style in Greek Sculpture*, Princeton 1970.
- Fifth- Century Styles in Greek Sculpture*, Princeton 1981.
- "Ancient Greek Women and Art: The Material Evidence", *AJA* 91, 1987, 399-409.
- Ριζάκη – Τουράτσογλου, "Μors Macedonica Ο θάνατος στα επιτάφια μνημεία της Ἄνω Μακεδονίας", *AE* 2000, 267.
- Roberts C., Bourbou Chr., Lagia A., Triantaphyllou S.& A. Tsaliki, "Health and Disease in Greece. Past, present and future" στο King H., *Health in antiquity*, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 2005.
- Robertson M., *History of Greek Art*, Cambridge 1975.
- Rocques D.(επ.) *Επιτάφιος Λόγος. Αρχαία Ελληνικά Επιτύμβια Επιγράμματα*, (μετάφραση και επίμετρο Παντελής Μπουκάλας), Αθήνα 1999.
- Rohhe E., *Psyche: the Cult of Souls and Belief in Immortality among the Greeks* (αγγλ. εκδ.) Λονδίνο 1925.
- Rose H.J., "The Bride of Hades", *CPh* 20, 1925, 238-242.
- Rossi L., "Lamentazioni su Pietra e Letteratura Trenodica: Motivi topici dei canti funerari" *ZPE* 126, 1999, 29-42.
- Rubinstein L, *Adoption in IV Century Athens*, Κοπεγχάγη 1993.

- Rühfel H., "Ammen und Kinderfrauen im klassischen Athen", *AntW* 19, 1988, 43-58.
- Ruschenbusch E., "La Démographie d' Athènes au IVe siècle av. J.-C.", στο Corvisier N.(εκδ) *La démographie historique*, Arras 1999.
- Saller R. P. & B.D. Shaw, "Tombstones and Roman family", *CPh* 82, 1987, 20-35.
- Sallares R. *The Ecology of the Ancient Greek World*, Ithaca 1991.
- Salles C., *Le Bas-Fonds de l' Antiquité*, Παρίσι 1982 (ελλ. μτφρ *Η άλλη όψη της αρχαιότητας*, Αθήνα 1997).
- Salmon P, "La population de la Grece antique", *Bulletin de l'Association Guillaume Bude*, 4th ser., 18, 1959, 449-76.
Population et dépopulation dans l Empire Romain, Βουξέλλες 1974.
«La limitation des naissances dans l'empire romain», στο: Corvisier (επ.) *La démographie historique*, Arras 1999, 97-106.
- Schaps D, "The woman least mentioned: Etiquette and women's names" *CQ* 27, 1977, 323-331.
- Scheidel W., "The Most Silent Women of Greece and Rome: Rural Labour and Women's Life in the ancient World(I)" *Greece and Rome* 42, 1995, 202-217.
"Roman Age Structure: Evidence and Models", *JRS* 91, 2001, 1-26.
- Schmaltz B., *Griechische Grabreliefs*, Darmstadt 1983.
- Schmitt-Pantel P. (εκδ.), *A History of Women in the West; Vol I. From Ancient Goddesses to Christian Saints*, Cambridge /Μασσαχουσέτη/Λονδίνο 1992.
- Seaford R., "The tragic Wedding", *JHS* 107, 1987, 106-130.
- Seltman Ch., "The Status of Women in Athens", *Greece and Rome* 2, 1955, 119-24.
- Shapiro H.A., "The iconography of mourning in Athenian Art", *AJA* 95, 1991, 651.
- Shaw B., "The Age of Roman Girls at Marriage: Some Reconsiderations", *JRS* 77, 1987, 30-46.
- Sider D., *The Epigrams of Philodemos*, Οξφόρδη 1997.
- Skountakis M., Ritual Criticism and Consolation, στο E. Stavrianopoulou (εκδ.) *Ritual and Communication in the Greco-Roman World*, Kernos Suppl. 16, 2006, 251-264.
- Sourvinou-Inwood Ch, *Studies in Girls' Transitions: Aspects of the Arkteia and Age Representations in Attic Iconography*, Αθήνα 1988.
Reading Greek Death, Οξφόρδη 1996.
- Stavrianopoulou E. «'Gruppenbild mit Dame'. Untersuchungen zur rechtlichen und sozialen Stellung der Frau auf den Kykladen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit», *HABES* 42, Στουτγάρδη 2006.
- Stewart A. E., *Greek Sculpture: An Exploration*, New Haven 1990.

- Stupperich R., *Staatbegräbnis und Privatgrabmal*, Diss. Münster 1977.
- Sverkos E., "Bemerkungen zu zwei Epigrammen", *Classica et Mediaevalia* 59, 2008, 139-154.
- Σβέρκος Η. & Κ. Σισμανίδης, «Δύο επιτύμβια επιγράμματα από τη Μακεδονία», *Τεκμήρια* 6, 2001, 54-60.
- Σβέρκος Η.& Κ. Τζαναβάρη, «Νέα Επιτύμβια Μνημεία από τη Λητή», *ΑΕ* 2009, 183-221.
- Suder W., "L' Utilizzazione delle Iscrizioni Sepolcrali Romane nelle Ricerche Demografiche", *RSA* 1975, 217- 228.
- Szilágui J., "Contribution à la question de la durée de la vie moyenne dans l ' Aquinium et d' autres régions de la Pannonie" *Antik Tanulmányok* 6, 221-243, 1959.
- Thomas R., *Literacy and Orality in Ancient Greece*, Cambridge 1992.
- Thompson W.E., "Athenian Marriage Patterns: Remarriage", *California Studies in Classical Antiquity* 5, 1972, 211-25.
- Thornton B, *Eros: The Myth of Ancient Greek Sexuality*, Colorado 1997, 74-76.
- Threatte L., *The Grammar of Attic Inscriptions I*, Βερολίνο 1980.
- Tod M.N., "Laudary Epithets in Greek Epitaphs", *The Annual of British School at Athens* 46, 1951, 182-190.
- Tracy S. V. *The Lettering of an Athenian Mason*, Princeton 1975.
- Trement F., "De l'archéologie de l'espace à la démographie, le cas de la Provence" στο Corvisier (επ.) *La démographie historique*, Arras 1999, 27-50.
- Turner W., *The Ritual Process*, Λονδίνο 1974.
- Tyrrell W. "Antigone's Unnoticed Rite of Passage", στο M. W. Padilla (επ.), *Rites of Passage in ancient Greece: Litterature, Religion, Socirety*, Λονδίνο / Τορόντο 1999.
- Τζανής Γ., *Αρχαία και Βυζαντινά Επιγράμματα Θεσσαλονικέων και άλλων Μακεδόνων ποιητών*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Van Gennep A., *Les rites de passage*, Παρίσι 1909.
- Vatin C., *Recherches sur le mariage et la condition de la femme mariée à l' époque hellénistique*, Παρίσι 1970.
- Vedder U., "Frauentod-Kriegertod im Spiegel der attischen Grabkunst des 4.Jhs v.Chr", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Athen Abt.)* 103, 1988, 161-191.
- Vérilhac A.-M., *Παῖδες Ἄωροι poésie funéraire*, τ. 1-2, Αθήνα 1978 και 1982..
- "L'image de la femme dans les épigrammes funéraires grecques" στο *La femme dans le monde méditerranéen*, Λυών 1985.
- Vérilhac A.M. & Cl. Vial, "Le mariage grec du VIe siècle av. J.C. á l' époque d' Auguste", *BCH Suppl.* 32, Αθήνα 1998.

- Vermeule E., *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, Berkeley 1979.
- Vernant J. P., *L'individu, la mort, l'amour, soi-meme et l'autre en Grèce ancienne*, Παρίσι 1989.
- Vern Boullough & Cameron Campell, "Female Longevity and Diet in the Middle Ages", *Speculum* 55, 1980, 317-325.
- Vestergaard T. et al., "A Typology of Women Recorded on Gravestones from Attica", *CIAnt* 11, 1992, 178-190.
- Veyne P., *L'Evergetisme grec*, Παρίσι 1976, (ελλ. εκδ. Αθήνα 1993).
- Vitaniemi L., "Parthenia- Remarks on virginity and its meanings in the religious context of Ancient Greece", *Aspects of Women in Antiquity, Proceedings of the first Nordic Symposium on Women's Lives in Antiquity*, Goteborg 1997.
- Voutiras E., "Aphrodite Nymphia", στο Chr. Reusser (εκδ.), *Griechenland in der Kaiserzeit. Neue Funde und Forschungen zu Skulptur, Architektur und Topographie*, Βέρνη 2001, 111-114.
- Vovelle M., *La mort et l'Occident de 1200 à nos jours*, Παρίσι 1982, (ελλ.εκδ. Αθήνα 2000).
- Wallace M.B., "Notes on Early Greek Grave Epigrams", *Phoenix* 24, 1970, 95-105.
- Waltz P. et al, *Anthologie Grecque*, Παρίσι 1928-1994
- Webster T.B., *Potter and Patron in Classical Athens*, Λονδίνο 1972 .
- Williams D., "Women on Athenian Vases: Problems of Interpretation" στο Cameron A.& Kuhrt A. (εκδ.), *Images of Women in Antiquity*, Detroit 1983, 92-106.
- Woods R, "Ancient and early modern mortality: experience and understanding", *Economic History Review* 60, 2007, 373-399.
- Zanker P., "The Hellenistic Grave stelai from Smyrna", *Images and Ideologies, Self-definition in the Hellenistic World*, Berkley/ Los Angeles/ Λονδίνο 1988.
- Zimmer G., *Römische Berufsdarstellungen*, Βερολίνο 1982.1

